T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GÜNEY AZERBAYCAN TÜRKÇESİ
(FONETİK - MORFOLOJİ - SENTAKS)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan:
Mahmut SARIKAYA

Danışman:
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Kayseri - 1998

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

GİRİŞ

SES BİLGİSİ (FONETİK)

ŞEKİL BİLGİSİ

ÖN SÖZ

Coğrafi konumu itibariyle, Türk dünyası için bir geçit bölgesi olan Azerbaycan, dil ve kültür özellikleriyle de bu zenginliğe sahiptir. Ne yazık ki tarihi şartların acı bir sonucu olarak, sahip olduğu bu zenginliklere layık bir varlık gösterememiş, bu bölge Türklüğü, tevarüs ettiği gücünün ve imkânlarının gerektirdiği siyasî varlığı ortaya koyamamıştır.

Bütün insanlık için gerçek anlamda bir aydınlanma ve kendini idrâk imkânı getiren 19.ve 20. yüzyıllar, Azerbaycan Türklüğü için de bu imkânı büyük ölçüde yok eden şartları meydana getirmiştir. Kuzeyden Rusların Kafkasları aşarak 1813 yılında Arpaçayı'na inmesi, diğer yandan güneyde İranlılık adına yaklaşık bin yıldan sonra Fars dil ve kültür hakimiyetinin teşekkülü Azerbaycan Türklüğünü son yüzyılda çok olumsuz şartlara mahkum etmiştir.

Rus Çarlığı ile İran arasında imzalanan Gülistan (1813) Antlaşması ve Türkmençay (1828) Antlaşması Azerbaycan'ı ikiye bölmüş, Aras Nehri ile Gilan Dağları sınır kabul edilerek kuzeyi Çarlık Rusyası'na güneyi ise İran' a bağlanmıştır.

Bu bölünme, kuzeyde Rus , güneyde ise Fars dil ve kültürünü hakim kılmıştır.

Buna rağmen, Azerbaycan Türkleri kendi millî varlıklarını koruma ve yaşatma gayreti içinde olmuşlardır. Rus Çarlığının 1917 Ekim ihtilali ile yıkılması üzerine Azerbaycan'ın kuzey bölgesi bağımsız, millî, demokratik bir cumhuriyet kurmayı başarmıştır. 28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 tarihleri arasında iki yıl kadar süren bu devlet hayatı, onların hem çağdaş dünyada tanınması, hem de yeniden başlayan Rus (Sovyetler Birliği) hakimiyeti döneminde, bir millî varlık olarak yer alması bakımından son derece yararlı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin bir cumhuriyeti olarak Azerbaycan'ın kuzeydeki parçası İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, bilhassa Stalin'in ölümüyle (1953) uygun hâle gelen ortamda millî kültür ve diline daha büyük bir şuurla sahip çıkabilmiş, 1991 yılında da yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

Azerbaycan'ın Güney bölgesi bu bakımdan daha şanssız bir durumdadır. Yirminci yüzyıl başlarına kadar Türk hakimiyetinde kalan bu topraklarda, daha Gazneliler devrinde –bilhassa Gazneli Mahmut döneminde- Türk sarayında Farsça

Türkçe'den daha çok itibar görmeye başlamıştır. Farsça, bu devirde destan dili oldu. Onunla kalmadı, bizzat toprak fatihi olan Oğuzlar vasıtasıyla Anadolu'ya geldi, Karamanoğlu Mehmet Bey'in itirazına, Aşık Paşa'nın yakınmalarına sebep oldu. Farsça Şems-i Tebrizî'nin, Mevlâna'nın, Hakanî'nin, Saib Tebrizî'nin dili oldu. Buna rağmen, Safevî devri Türkçe'nin şahlanışı bakımından uğurlu bir devir olmuş, Türk saraylarında Türkçe'nin şairleri yaşayabilir duruma gelmiş, Türk hükümdarı (Şah İsmail Hatayi) Türk diliyle divanlar, mesnevîler yazmıştır. Bu dönem çok özel bir dönemdir. Anadolu Oğuzları ile Azerbaycan Oğuzları Azerbaycan'da buluşmuş, Anadolu'nun takviyesiyle Azerbaycan Türklüğü millî bir şahlanış yaşamış, fakat değişen şartlar Türk kültürü aleyhine bir akış izlemiştir.

Şirvan ẖalayığı kamusu Tebriz'e daşına
Mülk-i Acem sorar kim ġıyamet haçan ġopar

diyen Şah İsmail Hatayi millî siyasî ve kültürel birlik hedeflerini ortaya koymuş ve bunu gerçekleştirme yolunda büyük adımlar atmıştı. Ne yazık ki onun halefleri bu işi sürdüremediler. Şah Abbas devrinde, Türk hakimiyeti Fars zadegânlarına devredildi. Buna rağmen Türk nüfus yoğunluğu ve millî varlığı o kadar güçlü idi ki değil Azerbaycan'da İran'ın tamamında bile yok edilemedi.

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında İran'daki sosyal ve siyasî hareketlerin tamamında, o cümleden olarak meşrutiyet hareketlerinin başında Türkler bulunmuş, Pişeverî, Hıyabanî, Settarhan ve Musaddık gibi büyük şahsîyetler Azerbaycan ve İran tarihinde silinmez izler bırakmışlardır.

19.yüzyıl başında iktidarı ele geçiren Pehlevî hanedanı ise Fars ırkçılığını bütün halka dayatmıştır. Türk kültürünün bu topraklarda yaşamasına asla tahammülü olmayan bu idare, Türkçe kitapları yakmış, Türkçe yayınları durdurmuş, Türkçe eğitim ve öğretime son vermiş, bütün gücüyle bu alanlarda Farsça'yı kesin hakim kılmıştır. Türk milleti bu dönemde de Şehriyarlar, Savalanlar, Sehendler, Yahya Şeydalar, Hamit Nutkîler, Cevat Hey'etler yetiştirmeyi başarmıştır.

Bugün İran nüfusunun ezici çoğunluğunun Türk olduğu, Türklerin de yüzde seksen kadarının Azerbaycan Türkü olduğu, bu konudaki birçok yayında teyid edilmektedir. Bunun için İran'a hatta Tahran'a gitmek, oralarda yaşamak da yeterlidir.

1979 devriminin görünmeyen, gösterilmeyen asıl sebeplerinden biri Pehlevî rejiminin bu katı ve zalim baskısı idi. Devrimden sonra Azerbaycan Türklerinin

başlattığı teşebbüslere bakılırsa bu tesbitimizin ne kadar yerinde olduğu anlaşılır. Türklüğün liderlerinden Ayetullah Seyyid Kazım Şeriatmedarî radyo ve televizyondan Türkçe konuşmalar yapıyor, Tebriz Radyosu Türkçe yayın yapıyor, Türkçe gazeteler çıkıyor, Türkler tarafından ayrı partiler kuruluyordu. Bütün bu hareketler, Azerbaycan Türklerinin insanî ve millî haklarına sahip çıkma iradesini bugün de her fırsatta ortaya koyduğunu çok açık bir şekilde gösterdi.

Bu millî iradeye karşı yeni İran yönetiminin takındığı tavır ortadadır. Bu bakımdan "vahid İran milleti" söylemini dayatan şahlık rejimi ile, "vahid İslâm cemiyeti" diyen yeni İran yönetimi aynı tutum içindedir. Fakat Azerbaycan'ın bu güney bölgesi Türklüğü, Fars dili ve kültürünü esas alan İran devleti için gerçekten yutulamayacak kadar büyük bir lokmadır.

1997 yılı Temmuz-Ağustos ayları boyunca bulunduğumuz İran'da, hayatın her adımında koyu bir Türk varlığı, sokakta Türkçe hakimiyeti ve bilhassa yaygın bir Türkçe kullanımına şahit olduk. İster Kuzeyden, Astara veya Culfa'dan girin, ister batıdan, Gürbulak' tan... Daima aynı mutlu olayla karşılaşıyorsunuz: Kamu görevlileri dahil, herkesin ağzında anadilinizin Azerbaycan topraklarında dalgalanan hoş nağmeleri en güzel besteler gibi terennüm edilir. Ve bu coğrafyada Türk olmak büyük bahtiyarlıktır. Gümrükte:

_ Ağa ölkemize eyi ki geldin, yani meğsedin nedir? Diyen görevliye,

_ O nece sözdür ağa? Gonağa neye geldin déye sorarlar? Hem bura menim öz ölkemdir. Ayrı yere getsem yadırgamalı değilsen mi?

_ Nece öz ölkendi?

_Siz kimi gardaşlar olan yer mene veten değil mi ?..

Görülmeye değerdi, o kardeşin gözlerindeki sevgi ve kanatlanıp uçuşan sevinç...Mümkün olsa ahirette de unutulmaz.

Devrimden sonra hazırlanan anayasanın 15. Maddesi işlemiyor gibidir. Buna rağmen gerek şahlık devrinde, gerekse islam devriminin ilk günlerinde Güney Azerbaycan Türkleri millî kültürlerini diriltme ve canlandırma yönünde adımlar atmışlardır.

Bugünkü İran yönetimi Pehlevî rejimini – sırf dayatmacı , şovenist uygulamalarına baksak bile – haklı olarak "tağuti dövr" (şirk ve putperestlik devri) diye adlandırmaktadır. İran halkları da, bu "tağuti" rejimi devirmek için canlarını, kanlarını,

oğullarını kurban verdiler. Onlar, İslâm konusunda samimiyetlerini gösterdikleri gibi, bu davranışlarıyla üstlerine çökmüş şovenist ve faşist baskıya da isyan ettiler. Bu yüzden anayasalarının 15. Maddesinde yer alan millî hukuktan, basın-yayın alanında da, eğitim- öğretim alanında da çok şey bekliyorlar. Çünkü anayasa hükmüne rağmen, koca ülkede - günlük veya haftalık – bir tane bile Türkçe gazete yayımı yoktur. İranlı aydınlardan biri, Tebriz'de , gazete tezgâhından bir gazete arayıp buldu; bilmem kaçıncı sayfasının bir sütununda o gün için seçilip yayınlanmış veciz sözler içinden Nazım Hikmet' in iki mısraını bana okuyarak "Bugünkü İran matbuatında Türkçe olarak sadece bu beyit var..."dedi. Bu durumun sebebi siyasî engelleme ise, gerçekten saçmalıktır. Bu büyük Türk kitlesinin sosyal, ekonomik, medenî eksikliği söz konusu ise bu dahi kabul edilemez. Bu sözler, benim şahsî itirazım olarak anlaşılmamalı; zira, İran'da bu duruma büyük itiraz var.

İran'da bulunduğum sırada güvenoyu alan Hatemî hükümetinden bütün İran halkları gibi Türk aydınları da çok şey bekliyorlardı. Sayın Hatemî' nin "İrşad Nezirliği" (Kültür Bakanlığı) yaptığı dönemdeki tutumu ve bu bakanlığa Muhaciranî gibi bir şahsiyeti getirmesi bu ümidin asıl sebebini teşkil etmekteydi. Anayasanın15. Maddesi, İran'da yaşayan tüm azınlıkların dillerini ve kültürlerini koruma hakkı tanımıştır. Bunun uygulaması ise yasak.

Şunu da belirtmek gerekir: Devrimden sonra Türkçe kitap yayınında büyük bir artış olduğu gözlenmektedir. Bu yayınları görmek, satın almak, kültür bakanlığı temsilciliğinin onayıyla ve posta aracılığı ile Türkiye'ye gönderebilmek beni ziyadesiyle memnun etmiştir. Bütün bu konularda hiçbir resmi görevliden hiçbir olumsuz davranış görmediğimi, aksine, hem Türkiyeli olarak, hem bir ilim adamı olarak, hem de orada yaşayanların bir kardeşi olarak sevgi ve saygı gördüğümü ifade etmek isterim. Başta arkadaşlarım, dostlarım olmak üzere, İran' da karşılaştığım herkese minnet ve şükranlarımı sunarım.

İster Fars olsun, ister Türk, orada rastladığım her insana müthiş bir Türkiye sevgisi hakimdi. Türkiye adını işiten insanların sevgi pırıltılarıyla aydınlandığını gördük. Bu seyahatim sırasında, Türkiye ve İran halklarının duygu dünyasında da kardeş olduklarını, arada mesele gibi görünen birçok şeyin basın yayın organlarının abartması ve tahrikiyle mesele haline geldiğini, bu görünüşe kapılanların duygu dünyalarında sapma görüldüğünü de ayrıca tespit etmiş bulunmaktayım.

Tez konumu belirledikten sonra, iki yıl süreyle İran'a gidip çalışma imkânı bulamadığım için bu süre zarfında Türkiye ve Azerbaycan' daki kaynakları tesbit ve değerlendirme çalışması yaptım. Gittiğimde ise, halk ağzından derleme yaparak ya bir yörenin veya tüm güney Azerbaycan'ın diyalekt özelliklerini incelemek düşüncesinde idim. İran'daki Türkçe yayınları inceledikten sonra, bu bölgenin yazı dilinin gramerini bugünkü haliyle tesbit etme gereği ortaya çıktı. Şöyle ki; bir asra yaklaşan bir süredir yazı dili hayatında yaşanan inkıta devri sonrasında başlayan yayın faaliyetinin tabii bir sonucu olarak, adeta kaynaklarını yitirmiş, elinde kalan son malzemeyi değerlendirme, sahip çıkma ve kullanma telaşına düşmüş bir kadronun gayretkeşliği ile her türlü dil malzemesi yazı dilinde kullanılmaktaydı. Bu durum, dilcilik açısından son derece zengin bir hazine sunmaktaydı. Biz de bunun bir gereği olarak, imlâsından başlayıp, durumu tesbit etmeye çalıştık. İmlâ konusunda önemli bocalama ve keşmekeş olduğundan, Prof. Dr. A. Bican Ercilasun Bey'in de tavsiyesi ile bu konuyu incelemeye karar verdik.

Yine metinlerin ifade ettiği fonetik değerleri tesbit etmekte ve diğer meselelerin çözümünde yakın destek ve yardımlarını gördüğüm doktora hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un katkılarıyla fonetik morfolojik ve sentaks bakımından sağlıklı bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Bu bakımdan, **büyük insan, aziz hocam Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'a** ve teşvik ve yardımlarından ötürü TDK başkanı Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a, büyük ilim adamı ve büyük devlet adamı Ebülfezl Ali Elçibey cenaplarına, minnet ve şükranlarımı sunarım.

Bilgisayarda bu tezi yazan oğlum Yalçın Sarıkaya'ya ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR

Taranan Eserlerin Kısaltmaları:

AS.	: Hesen Mecidzade Savalan, *Apardı Sėller Saranı*, Tėhran, 1334.
AFN I.	: Dr. S. Cāvid, *Azerbaycan Folklorından Numūneler 1.* c., 2. Baskı. İntişarat-ı Ferzāne, Tėhran, 1358.
EO.	: Yahya Şeydā, *Edebiyyāt Ocağı 4. c.*, Tebriz, 1366 güneş ili.
K.	: Nasir Menzuri, *Ġaraçuẖa*, Tėhran, 1373.
OS.	: Eli Ekber Pākzād "Heddād", *Odlu Sözler*, (Yayına hazırlayan: Yahya Şeydā), Tebriz, 1363.
SS.	: Bulud Karaçorlu Sehend, *Sazımın Sözü* 1. ve 2. c., İntişarat-ı Şems, Tebriz.(Tarihsiz).
Ş.	: Mehemmed Hüseyn Şehriyār, *Dîvān-ı Şehriyār (Türkî)*, (Yayına hazırlayan: Prof. Hemid Mehmedzade), 8. bas., Tėhran,1373.
T.	: Menzuri H̱amane, *Tapmacalar*, Tėhran, 1370.
VBEA.	: Aşık Geşem Ce'ferî, *Veten Bülbülüyem El Aşığıyam*, (Yayına hazırlayanlar: Dāver Zaman H̱ānî / Serablı / ve Mezāhir Ce'ferî, Ön Söz: Aydın Tebrizli), 1372.

Diğer Kısaltmalar:

Az. Tü.	: Azerbaycan Türkçesi
ADGG	: *Azerbaycan Dilinin Gerb Grubu Dialekt ve Şiveleri* (R.E. Rüstemov ve M. Ş. Şireliyev) Bakü 1967.
ADMG	:Rüstemov, R. E., *Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Şiveleri*, Bakı 1955.
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
Ar.	: Arapça
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Az. Tü.	: Azeri Türkçesi
bas.	: baskı
bk.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DLT.	: *Dîvānu Lugāti't-Türk Dizini*, TDK yay., Ankara 1972
DS.	: *Derleme Sözlüğü*, I-XII, TDK yay, Ankara 1963-1982
EA.	: Selahattin Olcay, *Erzurum Ağzı*, Atatürk Üniversitesi yay., Ankara 1966.
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi
EİA.	: Efrasiyab Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları I-III*, Atatürk Üniversitesi yay., Erzurum, 1978.
ET.	: Eski Türkçe
ETG.	: A. Von Gabain *Eski Türkçenin Grameri*, (çev: M. Akalın), TDK yay., Ankara, 1988.
EUTS.	: Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK.yay., İstanbul, 1968.
E.Ü.Sos.Bil.Ens	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Far.	: Farsça
FTL.	: *Farsça-Türkçe Lügat (Gencîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, MEB yay., İstanbul,1984.
GBAA.	: Z. Korkmaz , *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, TDK yay., Ankara 1956.
G.Ü.	: Gâzi Üniversitesi
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
K.B.	: Kültür Bakanlığı
Krş.	: Karşılaştırma
KTLS.	: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB yay., Ankara,1991,
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı
NYA.	: Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK yay. Ankara 1963.
Rus.	: Rusça
s.	: sayfa
S.	: sayı
TT.	: Türkiye Türkçesi
TDAY.	: Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TKAE.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Tü.	: Türkçe
yay.	: yayını, yayınları.
YTS.	: Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*; Ankara, 1983.

GİRİŞ

COĞRAFÎ DURUM

Azerbaycan adı, tarihte, öncelikle çalışma sahamız olan Güney Azerbaycan için kullanılmıştır. Bu adlandırmanın Arran ve Şirvan'ı da kapsaması, sonraki tarihi devirlere rastlar. Kafkasya Azerbaycanı, 28 mayıs 1928'den itibaren Azerbaycan diye resmen ifade edilmiştir. Azerbaycan adı, zikredilen bu bölgede Azeri Türkçesi ile konuşan Türklerin ülkesi anlamına gelir.[1] Araplar geldiği zaman, güneyde Kızılözen ırmağı ile kuzeyde Aras ırmağı arası , batıda Urumiye bölgesinden doğuda Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeye Azerbaycan dendiği tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.[2] Zeki Velidi Togan'a göre yüzölçümü 104.000 kilometre karedir.[3]

1932'deki bu bilgi, tarihi gerçekliğe uymaktadır. Başlıca Zencan, Tebriz, Urumiye, Meraga, Erdebil ve Hoy bölgelerini içine alır. Zaman içerisinde, Pehlevî devrinde, Zencan bölgesinin ayrı bir ustan (eyalet) yapıldığını, böylece bu eyaletten resmen Azerbaycan adının silindiğini ve İran siyasî sınırları içerisinde Azerbaycan eyaletine ait toprakların daraltılmak istendiğini görmekteyiz. Bu dönemde Azerbaycan eyaleti de ikiye bölünerek ; Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan olmak üzere yeni bir idarî taksimata gidilmişti. Doğu Azerbaycan'ın merkezi Tebriz, Batı Azerbaycan'ın

---

1 Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan ", İ.A., c.2, s.91
2 Zeki Velidi Togan, age., s.94
3 Zeki Velidi Togan, age., s.91

merkezi ise Urumiye olarak kabul edilmişti. Bu taksimatta Erdebil ve Halhal bölgesi Tebriz'e bağlı idi. Bugünkü merkezi yönetim ise yaptığı yeni düzenleme ile yukarıda bahsettiğimiz Doğu Azerbaycan'ı ikiye bölmek suretiyle, Kazvin, Zencan, Kum ve Gilan'da yaptığı gibi yeni bir eyalet ihdas ederek (Erdebil) bu bölgeden de Azerbaycan adını silmeye çalışmış ve bu bölgeyi de merkeze bağlamıştır.[4] Oysa, merhum Kerim Oder Azerbaycan adlı eserinde Taberî'den naklen " Emeviler zamanında Arap İmparatorluğu beş imtiyazlı emirliğe ayrılmıştı. Bunlardan Azerbaycan Emirliği kâh Derbend'den, kâh Berde'den kâh da Erdebil'den idare olunuyordu. Bu devirde Azerbaycan, güneyde Hemedan ile Zengan'dan başlıyarak Derbend'e kadar uzanıyordu." demektedir.[5]

Fakat, bizim bu çalışmamız, İran'ın bugünkü siyasî idare yapısını esas almamaktadır. Varolan Azerbaycan Türkçesi hakimiyet sahasının çeşitli bölgelerinden yetişmiş yazar ve şairlerin İran'da yayınladıkları eserleri tarayarak mevcut dil durumunu tesbit ettiğimiz bu çalışmamızın ortaya koyduğu coğrafi saha tarihteki Azerbaycan ile örtüşmektedir. Hatta Azerbaycan Türkçesi bugün , güney Azerbaycan'daki tarihi sınırlarını da aşarak bir yandan Tahran'a öte yandan Meşhed'e kadar uzanan çok geniş bir alanda yerleşmiş bulunmaktadır.

İran Halkları El Kitabı' nda "İran'da Temel Etnik Bölgeler " başlığı altında, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı yerlerin hangi eyaletlere bölüştürüldüğü ve önemli şehirleri verilmektedir. Buna göre: "Bölüşüldüğü Ostanlar :Doğu Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Batı Azerbaycan, Hemedan, Gilan, Merkezi Tehran, Kürdistan, Kazvin; önemli kentleri ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Marağa, Hoy, Kazvin, Zencan, Kerec, Hemedan" olarak zikredilmektedir.[6]

---

[4] Mesud Kayhan (Coğrafya-yı Mufassalli İran, Tahran, 1311-1932, III., 151) 'dan naklen

[5] ODER, Kerim, Azerbaycan, İstanbul 1982, s.19

TARİH

Azerbaycan kelimesinin etimolojik olarak iki ayrı izahı yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, "od, ateş" anlamına gelen "azer" kelimesi ile "yer, mekan, yurt" anlamına gelen "baygan" kelimesinin birleşmesiyle meydana gelmiş bir söz olup, "od yurdu, odlar yurdu" demektir. Bu bölgede bol bulunan tabii ateş kaynakları ile ateşperestlik devrine ait ateşgedelerin mevcudiyetini göz önünde bulunduranlar, bu açıklamayı benimsemektedirler. Diğer bir izah ise, eski devirlerde Küçük Medya anlamına gelen bu sözün, Büyük İskender'in kumandanlarından, İran satrapı Atropat'ın adı ile ilgili olduğunu ileri sürerler. Bunlara göre, Azerbaycan, Atropaten demek olan "Azerbadegan"dan değişmiş ve Arapların "g" sesini "c"ye çevirmelerinden dolayı Azerbaycan haline gelmiş ve bu kullanım hem İranlılar hem de Türkler tarafından kabul edilmiştir.[7] Kerim Oder, bu yorumlardan birincisini[8] , Zeki Velidi Togan ise ikincisini[9] kabul etmektedir. Yine Togan' a göre M.Ö. VII. Asırda Sakalar'ın bu bölgeye seferi sırasında Türkler gelerek, hakim zümreyi oluşturmuşlardır. Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde Efrasiyab'a nisbet edilen mevkiler, eski sakalar dönemine ait izleri göstermektedir. Bilindiği gibi Yusuf Has Hacib, Efrasiyab' ın İran-Turan savaşlarındaki meşhur Turan hükümdarı olduğuna " bu türk beglerinde atı belgülüg /tonga alp er erdi kutı belgülüg // tejikler ayur anı Efrasiyab..." sözleriyle işaret etmektedir.[10] Şaraban'ın bu Saka Türkleri hükümdarının başkenti olduğu, Arran'da Seng-i Surah'ın, Efrasiyab'ın son sığınağı olduğu, Tebriz'in kapılarından birine Efrasiyab'ın başının gömülmüş olmasından ötürü bu kapıya "Darvaza-i Sar" dendiğini belirtmektedir. Ayrıca, bugünkü Gence, bölgesine kendi isimlerini veren "Uti"lerin ırk bakımından, Türk oldukları, Araplar zamanında, Uzz ve Uvazin adı ile anıldıkları, Türkler'de görüldüğü gibi "Tarhan"larının bulunduğu, Uti vilayetinde Halhal isminde bir kaleye sahip oldukları, bu kelimenin de Türkçe ve Moğolca'da kullanılan, "kalgan: kale" anlamına geldiği,

---

[6] BLAGA, Rafael, İran Halkları El Kitabı, 1997, s.17
[7] ODER, Kerim, age, s.17
[8] ODER, Kerim, age, s.18
[9] Zeki Velidi Togan, age, s.93
[10] ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I, Metin, Ankara 1979, II.bas. TDK yay

Udinlerin, eski Uzlar ile ilgisi olabileceği fikrindedir. Yine bir Hazar kabilesi olarak tarihi kaynaklarda adı geçen Avazlar ile Moğollar zamanında İlhanlılar'ın hizmetinde görülen Uzlar'ın, bunların bakiyesi olabileceğini, kuzeydekilerin, başka kavimlerle karışarak dillerini yitirdiklerini, güneydekilerin ise Türklüklerini koruduklarını, İlhanlı hükümdarı Argunhan zamanında görülen Uzlar'ın, doğudan gelmiş olamayacaklarını söyler.[11]

IV. ve V. Yüzyıllarda güney Kafkasya ve Azerbaycan'a Hun ismini taşıyan kabileler gelmiştir. Bunlardan 446'da, Ermeni kaynaklarında Haylendurg adı ile geçen Akhunlar görülür. Mugan'ın güneyinde Balasagan, Akhunlar'ın şehri olarak zikredilir. Bu kelime, Türkçe Balasagun kelimesinden gelmektedir. Aras yakınında Varasan şehri, Akhunlar'ın elteberlerinin oturduğu bir şehir olarak gösterilir. Daha 11. Asırda, Oğuzlar'ın Türkistan'dan getirdikleri destanlarında, Türkler'in bu taraflardaki en eski fetihlerine dair izler vardır. Reşideddin tarafından nakledilen şeklinde, eski Türkler'in Tebriz'in güneyindeki Ucan'da, Sebelan (Savalan) dağlık bölgesinde, Arran ve Mugan ovalarında yerleştikleri görülür. Moğollar'ın ilk gelişlerinde Cebe ve Subutay'ın Rey civarında Hil-Türk'e indikleri, Reşideddin tarihinde kayıtlıdır. Bütün bu kayıtlar, 446 yılında Azerbaycan'a gelen Hunlar'ın bu ülkeye Türk adını da getirip yerleştirdiklerini göstermektedir. Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsurları olan, Bulgar, Hazar, Ağaçeri ve Sabirler gruplarından gelen topluluklar, Azerbaycan'a yerleşen Türk unsuru olmuştur. Ermeni müellif Abbas Katina, bunlardan Bulgarların, daha M.Ö. 120'de güney Kafkasya'ya geçip Kars civarında yerleştiklerini kaydeder. Aynı kaydı nakleden Musa Horen, bu Bulgarlar'ın 460 senelerinde de orada yaşamış olduklarını, 197-216 senelerinde, Hazar ve Barsulalar'ın (Borçalı'ya adını veren Türk kavmi) Kür nehrini geçmiş olduklarını söyler. 460'ta Hazarlar'ın bir zümresi olan Ağaçerileri, 468'de Saragur (Sarı Uygur) lar Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Bunların 488'de Sasaniler'le mücadele ettikleri bilinmektedir. Ağaçeriler, 1195 senesinde Elbistan ve Maraş civarında eşkıyalıkla geçinen bir kavim olarak, Oğuzlar'ın "Üçok" zümresiyle beraber zikredilmektedir. Bunlar, 1246'da Maraş dağlarında, Bayat ve Avşar boylarıyla birlikte Baycu Noyan'a karşı savaştılar. Ağaçeriler'in Doğu kolu ise Mişgin ve Halhal'da hakim idiler. Hülagü'nün Alamut Kalesi'ni zaptında Moğollarla beraber hareket ettiler. Kaynaklarda Ağaçeri ve Kacar ismi beraber geçmektedir. Daha sonra İran'ı yönetecek

[11] Zeki Velidi Togan, age, s.97

olan Türk hanedanlarından Kacarlar'ın bu Ağaçeriler'in bir kolu olduğu anlaşılmaktadır.[12]

Hazarlar'ın diğer bir kolu olan Sabirler yahut Saberler 503'te Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Bizanslılar'ın Sabir dedikleri bu kavme Ermeni kaynakları Hun derler. Halbuki Hunlar, Kuban tarafında idiler ve Sabirler'in rakibi konumundaydılar. 515-516 yıllarında bunlardan Ambazuk'un oğulları Trabzon'dan Konya'ya kadar olan yerleri, işgal ettiler. Kuban Hunları Kafkasya'nın güneyine geçmek isteyince daha önce Sasanilerle savaşan Sabirler birlikte karşı koydular. Arran, Gürcistan ve Azerbaycan'a Sabirler'in ve onlara akraba olan Hazarlar'ın hakimiyetinden dolayı, bu ülkelere Hazara'lar memleketi denilmiştir. Güney Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı hakimiyetine alan Nuşirevan ise ülkede Türkler'i ekalliyete düşürmek için bu bölgelere İran'dan Siyasice denen Fars kavmi ile Tiflis havalisine de Soğdlar'dan bir zümreyi yerleştirdi. Buranın Türklerini de daha içerilere sürdü. Yine Nuşirevan zamanında bir kısım Bulgar ve Belencer Türkleri'nin Azerbaycan'a yerleştirildiği de Taberî'de kaydedilmiştir. Belencer Türkleri Göktürkler'e, İstemi Kağan'ın ordusuna mensup idiler. Bu Türk varlığı ve hakimiyeti ardından, bölgeye Araplar'ın geldiğini görüyoruz. İbn-i Hişam'ın Kitab-al Tican'ında naklettiği bir rivayete göre Muaviye'nin " Azerbaycan nedir?" sorusuna Ubayd b. Sariya isminde biri "bu eskiden Türkler'e ait bir memleket idi cevabını vermiştir.[13]

Orta Asya'dan gelen Türk kavimlerinin Azerbaycan'a yerleşmesi, Balhan Türkmenleri ile başlar. Bunlar, Ahar (Eher) taraflarında, 4000-5000 aile civarında yerleşmişlerdir. Selçuklular ile ilk defa 1035 senesinde Horasan'a ancak 10 bin hane Türkmen gelmişti. Kutulmuş 1063'te isyan ederken, yanında 50 bin Türkmen vardı. Alparslan zamanında bütün Azerbaycan fethedildiği gibi, bir yandan Arran, Gürcistan, diğer yandan Kars ve Erzurum fethedilmiştir. Melikşah I zamanında Türkmenler bütün Azerbaycan'a yerleştiler. Bu ve bunu takip eden dönemde Azerbaycan'daki Türkmen varlığını kaynaklar, "sayılmaz bir kalabalık" , "Türkmen yığınağı" , "karınca gibi kalabalık" şeklinde ifade etmektedir. Bütün yerleşim merkezleri Türk idaresine girdiği gibi, yeni kurulan köy, kasaba ve şehirler de Türk egemenliği altındaydı. Kazvin yakınlarında Arslan Kuşad kalesi, Türk aristokrasisinin çok mamur ve zengin bir şehri olan Taruz, Selçuklular zamanında meydana gelmiştir. 1133 senesi vekayiinde, Sultan

[12] Zeki Velidi Togan, age, s. 97, 98, 99

Sencer'in Maraga'ya yakın Beşbalık'ta konakladığı zikredilir. Maraga yakınında bir derbend ile Şehrizur'da Salgurlar'dan Karayulı Zencan ile Halhal arasında Bülek şehrinde, Hemedan, Uştur ve Urmiye arasında, Hoy ve Ahlat taraflarında Yiva Türkmenleri yaşamaktaydı. Yine Hemedan ve Ahlat civarında Avşarlar, Tebriz ile Erdebil arasındaki bütün dağ yolunun Türkmenlerle meskun olduğu, tarihi kayıtlarda İbn Bişgin adlı bir beyin emrine tabi olduklarını anlatır. Bugün de buralarda yaşayan Beydili ve İnallı gibi Oğuz aşiretleriyle hala Ağaçerili ismini taşıyanlar da vardır. Azerbaycan'da Harzemşahlar devrinde Kanglı Kıpçaklar varlığı bilinmektedir. Atabeg İldeniz'in oğlu Kızılarslan, 1174'te Tebriz'i işgal ederken ordusunda hayli Kıpçak askeri vardı. Selçuklular'dan Arslanoğlu Tuğrul ise, Arran ve Nahcivan'da yaşamakta ve Yazarlar'a mensup bir bezzazın oğlu olarak görülmektedir. Yazarlar hem Türkmen, hem de Kıpçaklı sayılan bir kabiledir. Tebriz ahalisinin Türk kısmında Kıpçak unsurunun, Kuzey Azerbaycan'daki kadar olmasa da, önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.[14]

Tarihte bu bölgeye , Türkmenlerden başka Celaleddin Harezmşah ile birlikte gelen Kanglı ve Kıpçaklar da olmuştur. Bu dönemde 50 bin ev Kıpçak, Azerbaycan'a gelmiştir. Tebriz ahalisinin oluşumunda Kıpçak unsurunun önemli rolü olmuştur.[15]

İlhanlılar devrinde Azerbaycan'ın tamamen Türkleştiği kabul edilmektedir. Mengü Kağan 1253'te İran tarafına gönderdiği Hülagu'ya, her ulusun mevcut ordusunun beşte birinin alınmasını emretmiş. Bu devlet ve ordu Türk-Moğol birleşik varlığından meydana geldiği için ve o devirde de Türk nüfusu Moğol nüfusuna göre kat kat fazla olduğu için; gelen Moğollar'ın kısa sürede Türkleşmesini de göz önünde bulundurduğumuzda, ülkede, Türkleşme lehine ne kadar köklü bir demografik değişme yaşandığını kolayca anlayabiliriz. Bu devirde bölgeye gelen yeni unsurun sayısı daha Hülagü zamanında iki milyon olarak hesaplanmaktadır. Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın İlhanlılar zamanında Türkistan'dan gelmiş oldukları rivayet edilir. Ayrıca bu devirdeki yönetim, yeni gelenlere dayanmış, kültürel, siyasî, idarî ve özellikle ekonomik bakımdan sözkonusu kitleyi imtiyaz sahibi yapmış, böylelikle bölgenin kesin

---

[13] Zeki Velidi Togan, age, s.100
[14] Zeki Velidi Togan, age, s.101, 102
[15] BLAGA, Rafael, age, s.90

Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. İlhanlılar devrinde Tebriz ile Meraga başkent olmuştur.[16]

"Ahalisi halis Türk ve simaları Çinliler'e benzeyen" bir vilayet de Hoy tümeni idi; burasına bu yüzden "İran'ın Türkistan'ı " derlerdi. Tebriz'i İbn Batuta ve İbn Fazlallah al-Umari bir Türk şehri olarak tarif ederler. 14. Asırda burası, kâmilen Türkçe konuşan bir şehirdi. Marco Polo, bu şehirde Moğol ve Türkler'den bahsetmeyip, asıl ahalinin "Taurizi" ismini taşıyan bir kavim olduğunu söyler. Bu ifadeden o devirde "Tebrizli" deyince hakim Türk ve Moğollar'ın kastedildiği anlaşılır. Çünkü bu seyyah, şehirde, yerli ahali ile beraber, Ermeniler, Gürcüler ve "İranlılar" bulunduğundan ayrıca bahsetmektedir. Kaynaklar, Marco Polo'nun "İranlılar" dediği bu insanların ayrı bir dillerinin olduğunu da gösteriyor. Bunun gibi Erdebil'de de hakim dil olan Türkçe'nin yanında şimdiki Gilan şivesine benzeyen bir şive konuşulduğu Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin Menakıb'ında geçen cümlelerden anlaşılmaktadır. İranlı ahalinin kendi dil ve kültürlerinebu kadar sıkı bağlı oldukları halde Türkistan'da yaptıklarını Azerbaycan'da yapamamışlar: yani kendi dillerini Türk ve Moğollar'a kabul ettirememişlerdir. Bunun iki sebebi vardır; birincisi, bu bölgede Türk-Moğol nüfusunun İran halklarına nisbetle daha yoğun olması, ikincisi ise, Moğollar'ın yerliler arasında kaybolmamak için, Çin'de uyguladıkları korunma yöntemine burada da sımsıkı sarılmalarıdır. Bu iki sebebin dışında, Türkistan'a giden Farslar'ın genellikle alim, şair, yazar ve aydın olmalarının yanında Azerbaycan'a gelen Türkistanlılar'ın da belli bir kültür ve medeniyet seviyesini temsil etmeleridir.

Bu konuda, Rafael Blaga, Moğollar'ın gelişi sırasında nüfusu en az dört milyon olan İran'a -ki bu nüfusun da Uti'lerden, Sakalardan beri Azerbaycan'daki Türkleşme sürecinin bir sonucu olduğunu yukarıdan beri izah etmekteyiz- yaklaşık iki milyon Türk'ün girişinin özellikle etnik Azerbaycan'da etnik yapıyı büsbütün değiştirdiğini ifade etmektedir.

Azerbaycan'ın önceki nüfus yapısı ve Moğollar döneminde gelen bu büyük kitlenin Azerbaycan'a yerleştiği gerçeğini birlikte değerlendirdiğimizde, bu dönemde Türkleşme sürecinin boyutları hakkında sağlıklı bir fikir edinebiliriz. Üstelik Azerbaycan'a gelen Moğol asıllı nüfus bile zamanla tamamiyle Türkleşmiştir.

[16] Zeki Velidi Togan, age, s.104, 105

Azerbaycan'da İlhanlı Devleti'nin başkenti her zaman etnik Azerbaycan kentlerinden Marağa, Tebriz ve Sultaniye'de olmuştur.[17]

Her ne kadar bu dönemdeki Türkleşme süreci kesin ise de, bunun bıçakla kesilir gibi bir çırpıda olmadığı da bir gerçektir. Mesela Cami al-tavarih Moğolca yazılarak, Ulcaytu'ya takdim olunmuştu. Moğol hükümdarları ve emirleri ile temasta bulunan şeyhlerin, hem Türkçe hem Moğolca bildikleri Şeyh Safiyüddin-i Erdebili'nin tercüme-i halinden anlaşılmaktadır. Buna rağmen, kaynaklarda gerek "Moğol" ve "Türk" gerekse "Moğolca" ve "Türkçe" sözleri aynı anlamı karşılayacak şekilde kullanılıyor. Şüphesiz Moğollar'ın Azerbaycan Türkçesi'ni kullanma sürecinde Doğu Türkçesi bilhassa Uygur Türkçesi bir geçiş merhalesi oluşturmuştur. Bunu o dönemin yazılı kaynaklarında kulanılmış olan Uygur harfli ve Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerden anlıyoruz. "Kızıl-Özen" ırmağına "Hulan-Muran", Tebriz'deki büyük meydana "Kutlug-Maydan", yeni kurulmuş bir şehre Kutlug-Balık, hizmetkâra " nöker" , büyük yerine "yeke", iyice yerine "lap" denmesi bu dönemin dil hatıralarına birkaç örnektir.

Daha önceki dönemlerde Hazaralar, Kıpçaklar gibi Oğuz dışı unsurların yerleşmesine, sonraki dönemlerde Uygurlar ve Moğollar'ın büyük kitleler halinde gelmesine rağmen, bu bölgede dilin "Oğuzcalaşması" gerek Hazaralar'ın, gerekse Kıpçaklar'ın içinde önemli Türkmen unsurunun bulunması ve Harezmşahlar ile Uygur-Moğol topluluklarının da geniş ölçüde Türkmen unsuru ihtiva etmesindendir. Türkmenistan'ın, bu bölgeye komşu olmasının da bu hadisede etkisi büyüktür.

Kıpçakça'nın Oğuzcalaşması dil tarihimizde çok yaygın bir durum olup, Memlüklüler döneminde de yaşanan bu süreç, bilimsel incelemelere konu olmuştur:Janos Eckmann,Memluk bölgesi eserlerinin dilini üç gurupta incelemiştir: 1.Asıl Memluk Kıpçakçası, 2.Karışık Oğuz-Kıpçakça, 3.Oğuzca.[18] Bu tesbit değişik şartların oluşturduğu farklı dil şekillerini ifâde etse de, Kıpçakça'nın Oğuzcalaşma sürecine uygun düşmektedir. Hatta ayrı dilli halklardan Moğolların dilinin Azerbaycan'da geçirdiği değişme seyri de böyle bir yön takip etmiştir. 1-Moğolca,2-Moğolca-Uygurca, 3-Oğuzca.[19] Böyle bir değişmenin (Moğolca>Kıpçakça>Türkçe) Altınordu sahasında da yaşandığını görmekteyiz. Prof. Dr. Saadet Çağatay, B. Spuler'in

---

[17] BLAGA, Rafael, age, s.90, 91

[18] ECKMANN, Janos, "Memluk Kıpçakçası' nın Oğuzcalaşmasına Dair" *TDAY-Belleten 1964*, Ankara 1965, s. 35

eserinden naklen O. Harrassowitz'in "Die Goldene Horde" isimli çalışmasında, Türkçe'nin Moğolca yanında devlet dili olarak kullanılışı konusundaki tespitlerini aktararak şöyle demektedir: "Türkçe, 14. Yüzyılın başında (Altınordu'da) Moğolca'yı tamamen bertaraf etmemiş olsa da onun yerini gayet geniş surette işgal etmişti. Başlangıçta (Altınordu Devleti'nde) Moğolca ile beraber Türkçe de hakim olmuş ve bu Türkçe'ye Garp Türkçesi'nin idiomları, yani istila edilmiş olan Oğuz ve Kumanlar'ın dili de karışarak, kendisine has bir şekil almıştı. Türkçe, ekseri ahalinin konuştuğu dil olduğundan (bk. İbn-Batuta ve İbn-Arabşah) resmi dil olarak kullanılmalı idi. Hanlar çok eski zamanlardan beri iki dili de anlıyor olmalıdırlar. Berke Han, 1262'de Arapça vesikaları Türkçe'ye (Moğolca'ya değil) tercüme ettirmiştir. Zamanla, Türkçe vesikalar da görünmektedir..."[20]

Z. V. Togan, Azerbaycan'a, İlhanlılar devrinin devamı olan Timurlular döneminde, batıdan (Anadolu'dan) bazı Türkmen aşiretlerinin getirilmesi suretiyle bu bölgenin Oğuz unsurlarının biraz daha artmış olduğuna dikkatimizi çekerek Şamlı Musullu ve Rumlu kabilelerin Timur tarafından getirildiğini yazmaktadır. İlk Moğollar devrinde Şam ve Halep taraflarına nakledilmiş olan Kaçarlar'ın Timur ve Akkoyunlular tarafından getirilmiş olduğuna da işaret eder.[21]

Faruk Sümer, "Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü" isimli eserinde, eski İran müelliflerinin, Erdebil'deki Safevî tarikatının Anadolulu mensupları ile ilgili olarak, bunların, Timur'un bu ülkeden (Anadolu'dan) getirip Safevî şeyhi Hâce Ali Şah'a hürmeten serbest bıraktığı tutsaklar ve onların nesilleri olduğunu yazdıklarını belirtmiştir. Bu tarihi kayıtları, Erdebil civarında, Anadolu'dan geliş hatırasının yanlış izahı olarak değerlendiren Sümer, Şeyh Cüneyd' in Anadolu'ya gelerek çevresine müridler toplamasının üzerinde önemle durur.[22] Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki faaliyetleri ve etrafına topladığı müridleriyle beraber Pontus Krallığı'nı kuşatmak, Karakoyunlular üzerine yürümek, hatta Şirvanşahlar ile savaşmaya kadar ileri götürdüğü teşebbüsleri vardır. Ona, uğrunda ölebilecek kadar inanan bu müridleri, Anadolu'daki köylerini, kasabalarını, mal ve

---

[19] Zeki Velidi Togan, age, s.107
[20] ÇAĞATAY, Saadet, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978, AÜ DTCF yay, s.144
[21] Zeki Velidi Togan, age, s.107
[22] SÜMER, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1992,TTK yay, s. 6 10

mülklerini bırakarak peşisıra tarikat merkezi olan Erdebil' e kadar gitmişlerdir.[23] Faruk Sümer, yukarıda adı geçen eserinde , Şeyh Cüneyd ile başlayan,Anadolu'dan Azerbaycan'a doğru birkaç nesil boyunca devam eden bu Türkmen akışının, Safevî Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesindeki, Azerbaycan'ın Türkleşmesindeki, doğu Anadolu'nun Türk nüfusunun azalmasındaki rolünü bir şaheser olarak inceleyip bilim aleminin hizmetine sunmuştur.[24]

Bütün bu ayrı ayrı etkenler dışında, yukarıdan beri izah ettiğimiz gelişmeler Türk etnik yapısında "Oğuzlaşma"nın, Türk dili dünyasında ise "Oğuzcalaşma"nın fitri ve tabii bir süreç olduğunu da düşündürmektedir.

Şah İsmail'in ölümünden sonra, Safevîler, Nadir Şah ve Kaçarlar devirleri, Azerbaycan'daki Türk topluluğu için, bir felaket olmuştur. Şeyhler, başkentlerini İsfahan'a naklettikten sonra, istinadgâhları olan Kızılbaş Türkmenleri'nin büyük kısmını merkezi ve güney İran'a ve Özbekler'e karşı koymak amacıyla, Horasan'a naklettiler. Bunlardan Şah Abbas ise, vaktiyle Selçuklular'dan Melikşah'ın yaptığı gibi, Türkmen topluluklarını dağıtarak ve devşirme orduya dayanarak, idareyi merkezileştirme siyasetini takip etti. Kaçar sülalesi başa geçtikten sonra, bunların şahları da başkentlerini Tahran'a nakletmiş ve memleketin her tarafında kendi hakimiyetlerini korumak için, mensup oldukları Kaçar uruğunu etrafa yaymışlardır. Gerek Avşar, gerekse Kaçarlar, bütün halkın kabul ettiği,(eski İlhanlılar gibi) bir hükümdar sülalesini teşkil etmeyip, kabile reislerinden gelmiş olduklarını, hakimiyetlerini, hukuken kendileri ile eşit pozisyonda olan diğer kabilelere, çok kanlı mücadeleler pahasına tanıtabilmişler ve bu kudretli kabileleri, toplu olarak bulundukları Azerbaycan bölgesinden dağıtmak zorunda kalmışlardır. Bu hususta Ağa Muhammet Han Kaçar'ın gösterdiği şiddet, İran Türkleri tarihinde görülen en büyük felaketlerden biri olmuştur. O devirlerde Kaçar veliahdleri Azerbaycan'ın genel valisi olmaktaydılar. Ağa Mehmed Han zamanında, veliahdı olan Baba Han, sonra bunun oğlu Abbas Mirza, Azerbaycan genel valisi oldular. Abbas Mirza yenilik taraftarı ve İngiliz dostu idi. Kendisine *nâib al-saltana va farmân farmâ-i kull-i mamâlik-i âzarbâycân* lâkabı verilmişti. Ülkeyi, 1799-1833 arasında, yarı müstakil bir hükümdar sıfatı ile, idare etti. 1805/1806'da Gence ile Gürcistan'da yerleşen Ruslar İran Azerbaycanı' nın işlerine de müdahale etmeye başlamışlardı. İran,1823'te imzalanan Gülistan Andlaşması gereğince

---

[23] **HINZ, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev: Tevfik Bıyıkoğlu, Ankara 1992, TTK yay,**

Gence, Şeki, Bakü, Derbend ve Talış vilayetlerinde Rus nüfuzunu kabul etmek zorunda kalmıştır. İran 1822'de Osmanlı devleti ile Erzurum'da bir dostluk andlaşması imzaladı ve 1824'te, Azerbaycan'ın bir kısmı olan Erivan Hanlığına Ruslar saldırınca, Abbas Mirza, Şirvan ile Bakü'yü aldıktan sonra, Tiflis'i sardı. Bu harekete Ruslar, şiddetle karşılık verdiler. 1827'de General Paskeviç idaresinde bir Rus ordusu, Tebriz, Maraga ve Erdebil'i işgal etti. Bu suretle Ruslar, Abbas Mirza'yı 22 Şubat 1828'de Türkmençay (eski Türkmen-Kendi) bölgesinde, Aras'ın kuzeyindeki arazinin Rusya'ya ait olduğunu tasdik eden bir barış andlaşması imzalamaya mecbur ettiler. Bu hadiseler Azerbaycan Türkleri arasında büyük heyecanlar doğurdu. Ruslar ile en şiddetli mücadelede bulunanlar, bu ülkede Kaçar, Avşar, Kengerli ve Şahsevenler'den Begdililer ve Cavanşir kabileleri oldu. Gence müdafii Cevad Han'ın kahramanlığı,halk destanlarına mevzu olmuştur. Erivan'da bulunan Kengerli ve Kaçar kabileleri 1803-1806 arasında Kars tarafına göçtülerse de, tekrar Erivan'a nakledildiler. Gence civarından Kazah Şemseddinlü ve İmrelü, Karabağ'dan Emirlü (Eymürlü) urukları Güney Azerbaycan'a göçtüler.Karabağ kabileleri ise İran'a göçtükleri halde, buradaki Cebrail uruğu beyleri kendi arazilerinde kalarak,Rus tarafına geçtiler; fakat bunlardan da Çelebiyanlu ve Yusfanlu kolları, Kengerlü kabilesinin gayreti ile, Aras'ın güneyine gitti. Gidenlerden bir kısmı geri dönse de, o dönemde Güney Azerbaycan'a göçenlerden Karabağlılar, Şirvanlılar ve Ordubadlıların Tebriz,Maku ve Erdebil'de mahalleleri vardır.[25]

20. yüzyılın başından itibaren Güney Azerbaycan'da birtakım fikir ve siyâset hareketleri belirleyici oldu. Kuzey Azerbaycan'daki Türkler, güneydekilere göre çok daha farklı bir milletin (Rus) tahakkümü altında bulunduklarından, bunlara âit kültürü ve onun yardımıyla da çağdaş dünyayı tanıma imkânı buldular. Gerek kendi ülkelerinde, gerek Rusya, İran, Türkiye gibi komşu ülkelerde, hatta Avrupa'da hem eğitim aldılar, hem de yaşayarak görgü ve bilgilerini artırdılar. Bu yüzden kendini idrâk ve millî uyanış, kuzeyde daha erken başladı. Burada yetişen aydınlar, güneyde meydana gelen fikrî ve siyâsî hareketlerde de etkili oldular. Rusya'nın 1905'te Japonya'ya yenilmesi ile çarlık otoritesi sarsılmış, mahkum milletlerin birer birer bağımsızlık ilân etmelerine kadar bir dizi sosyal ve siyâsi olaylar yaşanmıştı. Tabii ki bu olaylar Kuzey Azerbaycan'da da birçok fikir hareketleri doğurdu. Azerbaycan edebiyatı târihi incelendiğinde, Kuzey Azerbaycan Türklerinin,19. Yüzyılın ikinci yarısında

[24] SÜMER, Faruk, age, aynı yerde.

İstanbul'da başlayan edebî,fikrî ve siyâsî hareketleri ne kadar yakından izlemiş olduklan da görülür.[26]

1905'te Kuzey Azerbaycan'da başlayan siyâsi hareketler hemen Güney Azerbaycan'a intikal etmiştir. 2 Ağustos 1906'da Tahran'da meşrutiyetin ilânında başlıca rolü Azerbaycanlılar oynadığı gibi, 23 Haziran 1908'de Tahran'da meclis-i mebusân Rus kuvvetlerine dayanan Mehmed Ali Şah tarafindan dağıtıldığı gün (Istanbul'da İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile ilgisi bakımından dikkate değer), Azerbaycan hemen ayaklandı. Tebriz'de Settar Han ile arkadaşı Bağır Han, isyan hareketine başladılar. Mehmed Ali Şah'ın gönderdiği ordu 1908 senesi başında şehri kuşattı ise de,isyanı bastıramadı. İngilizlerin rızâsı ile general Snarski komutasındaki Rus birlikleri şehri 3 Nisan 1908'de teslim aldı. Birkaç ay sonra Türkiye'de meydana gelen inkılâp Azerbaycanlılar üzerinde büyük bir etki yaptı ve "İttihâd-ı İslâm Fırkası" kuruldu. Bu firka da Rus ve İngilizlerin alevlendirmek istediği Sünnî-Şii ihtilâfina karşı mücâdele etti. Tebrizlilerin oradaki Rus-kazak kuvvetlerini atmak için baş vurdukları çâreler sonuç vermeyince, oluşturulan fedâi kuvvetleri, 21 Kânun-ı sânî 1911'de Rus askerine taarruz etti. Rusya 1912 başlarında, general Voropanov komutasında,takviye gönderdi. Ruslar "fedâiler"den bâzılarını ve İmâm-ı Cum'a ile Şeyh Siggetü'l İslâm'ı idâm ve bir çok mahalleleri yağma ettiler. Rus- Kazak kıtaları, Cihan harbine kadar, Tebriz'de kaldılar. Harp başladıktan sonra, Osmanlı ordusuna mensup bazı gönüllü kıtaları Savugbulag'a ve Maraga'ya girdi. Osmanlı ordusu Sarıkamış bölgesinde harekâta başladığı sırada, Ruslar Azerbaycan'dan çekilmeye başladılar ve Ermeniler ile birlikte bu ülkeyi terkettiler. Bundan sonra Ruslar, bölgeye bir saldırı daha düzenleyip Culfa-Tebriz demiryolunun inşâsını tamamladılarsa da bu kez de 1917 Bolşevik İhtilâli başlayınca, Azerbaycan'daki kuvvetlerini 28 Şubat 1918'de tamâmen dağıtmak zorunda kaldılar. Tebriz'in idâresi ise, İsmâil Navbârî'nin başkanlığındaki Azerbaycan Demokrat Fırkası eline geçti. Osmanlı ordusu,bu firsattan yararlanarak 18 Haziranda Tebriz'e girdi. Kaçar prenslerinden Mecdü'l Saltana,Azerbaycan genel vâlisi olarak tâyin olundu. 1919 Haziranında Tahran'dan İngiliz taraftarı olan Sipehsalar gönderilince,ülkede tekrar İngiliz kuvvetlerine dayalı İran hâkimiyeti yerleşti. Daha 1917'de kuzeyde başlayan Türk millî istiklâl hareketi,Güney Azerbaycan'a da sıçradı. Bu hareketin başında Şeyh Muhammed Hiyâbânî bulunuyordu. 1917-1918'de, hicaz ve

---

[25] Zeki Velidi Togan, age, s.112, 115, 116

İstanbul seyahatinden dönüşünde,Baku'da bulunan Hiyâbânî, Kuzey Azerbaycan'daki Türk millî istiklâl hareketine yakından şâhit olmuştu. Tebriz'e dönerek siyâsî faaliyete geçti ise de, oradaki Osmanlı zabitleri ile anlaşamayınca Kars'a sevkedildi; Osmanlı kuvvetleri çekilince, Tebriz'e dönerek, tekrar faâliyete başladı ve Azerbaycan Sosyal Demokrat Fırkasını kurdu; 1920 senesi başında Vusuku'l Devle hükümetine ve İngilizlere karşı koyarak Kânun-u evvel sonlarında Tebriz'de "Azâdistan" cumhuriyetini ilân ederek Türkçe neşriyâta başladı. Bu arada, Tahran'da harbiye nazırı olan Rıza Han (Pehlevî), Azerbaycan millî hareketini ortadan kaldırmak için Tebriz'e ordu göndererek, Hacı Mehdi Kulu Muhbir el-Saltana'yı vâli tâyin etti. Bu ordu ve Rıza Han'ın maiyetindeki Rus Kazakları, kanlı mücadelelerden sonra, Tebriz'i zaptederek, Şeyh Muhammed Hiyâbânî'yi yakalayıp idam ettiler (5 Eylül 1921). "Azâdistan"ın diğer hükümet âzaları da idam edildiler veya sürgüne gönderildiler. Şeyh Muhammed Hiyâbânî hükümeti ancak dokuz ay sürdü ise de bir çok işler yaptı. Tebriz'de bir yüksek ticaret mektebi açtı, Türkiye'den ve Kuzey Azerbaycan'dan öğretmenler getirtti, Hayriye adında bir tiyatro kurdu ve Tebriz'de bir umumi kütüphane tesis etti. Hıyâbânî, Azerbaycanlılar'ın gönlünde çok iyi bir hatıra bırakan tarihi bir şahsîyettir. 1922 yılı Şubat ayında bir İranlı Komünist olan Lâhutî, Azerbaycan'da idareyi ele geçirmeye yeltenmiş ve Hiyâbânî taraftarlarının kendisiyle birlikte çalışmaları için uğraşmış ise de, başarılı olamayarak hükümet kuvvetleri gelince 150 kadar arkadaşı ile birlikte Rusya'ya kaçmıştır (7 Şubat 1922).[27]

1920'de İngiltere, Ahmed Şah'a karşı bir askeri darbe yaptı. Bu darbe sonucunda, okur-yazar olmayan ve İngiliz gizli istihbarat servisi ile sömürgecilik bakanlığı tarafından bulunup eğitilen Rıza Şah iktidara getirildi. Böylece Sacoğulları ile başlayan (889-930) İran'da Türk yönetimi Rıza Şah tarafından 1925'te sona erdirilmiş oldu. 1930'da Farsça İran'ın tek resmi dili olarak kabul edildi. 1935'te İran devleti, Farsça olmayan coğrafi ve tarihi adları değiştirmeye başladı. 1937'de Azerbaycan eyaletinden geri kalan kısım iki bölüme ayrıldı. İran, 1941'de Rıza Şah'ın baskıları üzerine çıkan ayaklanma sonucunda İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edildi. Merkezi devletin bilinçli olarak Azerbaycan'a karşı uyguladığı ayrımcı ve baskıcı siyaset, zamanla halkta devlete karşı köklü bir hoşnutsuzluk duygusu yarattı. Bu hoşnutsuzluk Sovyetler'in de desteği ile Azerbaycan'da 1945 yılında millî bir hükümet

---

[26] AKPINAR, Yavuz, Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul 1994, Dergâh yay, s.116, 117

kurulmasını sağladı. Azerbaycan silahlı birlikleri 1945'te Tebriz'de merkezi devlet binalarını işgal etti. Sovyet Azerbaycanı Cumhurbaşkanı Bagirov, İran'ın federal sisteme geçmesi gerektiğini ilân etti. Kurulan millî meclisin çıkardığı hükûmet Azerbaycan'ın özerkliğini ilân etmiştir. Bu meclis, 1945 yılında İran merkezi devletine ve A.B.D.,İngiltere, Sovyetler Birliği, Fransa ve Çin'e mürâcaatında şöyle demektedir:

Azerbaycan halkı, kendi özgün millîyet, dil ve geleneklerine sahip bir halk olarak, diğer halklar gibi, İran'ın toprak bütünlüğü içerisinde kendi kaderini tayin etme hakkına sahiptir. İran'dan ayrılmak istemeyen Azeri milleti, İran'da demokrasi rejiminin kurulmasını ve Azerbaycan'ın kendi özerk devletine kavuşmasını talep etmektedir. Azeri milleti için, millî ve anadili olan Türkçe hayati önem taşımaktadır. Bu dil devlet hayatında ve eğitimde resmi dil olarak kullanılmalıdır. Vs... Bu dönemde kurulan Pişeverî hükûmeti, kısa sürede kültürel, sosyal ve askeri alanda çok başarılı işlere imza attı. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile A.B.D. ve İngiltere Sovyetler'in Güney Azerbaycan'ı boşaltmasını istediler. Sovyetler bu işe yanaşmayınca Truman, atom bombası kullanmakla tehdit ederek, Sovyetler'in Güney Azerbaycan'dan çıkmasını ve buradaki millî hükûmete verdiği desteği çekmesini sağladı. Fars Pehlevî devleti orduları, Azerbaycan'ı işgal ederek, merkezi devletin özerk Azerbaycan Devleti ile yaptığı andlaşmaları iptal etti. Bu yüzden, İranlı Azeri muhalifler, Tahran hükûmetinin 1946 yılından beri etnik Azerbaycan'ı işgal altında tuttuğunu savunurlar. Özerk yönetimin çöküşünden sonra elli bin kişi Sovyetler'e kaçmış, otuz bin kişi öldürülmüş, iki yüz bin kişi ise sürgüne gönderilmiştir. İşgalden sonra Türkçe basın ve matbaaları yok edildi, Farsça tekrar resmi dil olarak okullarda zorunlu eğitim dili haline getirildi. İran'da hiçbir eyalet Azerbaycan kadar millî ve demokratik hareketlere önderlik etmemiş ve destek vermemiştir. 1950'de Azerbaycan Türkleri'nden Doktor M. Musaddık başbakan oldu. Kurduğu Cephe-i Millîye partisi büyük ilgi ve destek gördü. İki buçuk yıl iktidarda kaldı. Petrolü millîleştirme teşebbüslerinden ötürü A.B.D. ve İngiltere'nin yaptığı ortak bir darbe ile iktidardan uzaklaştırıldı. Ülkeden kaçmış olan Fars diktatör Muhammed Rıza Şah tekrar İran'a getirildi, Musaddık sürgüne gönderildi ve İran A.B.D.'nin güdümüne girdi. Doktor Musaddık, Güney Azerbaycan'ın yetiştirdiği çok büyük bir şahsîyet olarak tarihte yer almıştır. 1979'da Güney Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'de Fars Pehlevî rejiminin yıkılmasına zemin hazırlayan

---

[27] Zeki Velidi Togan, age, s.116,117

ilk halk ayaklanması gerçekleşti. Yerli Türkler'den oluşan polis kuvvetleri, halka ateş açmayı reddetti. Devlet ayaklanmayı bastırmak için, askeri birlikler, tank ve helikopter kullandı. Kısa bir süre sonra Şah İran'dan kaçmak zorunda kaldı ve İran'da İslâm Cumhuriyeti ilân edildi.[28]

EDEBİYAT

Azerbaycan'da ayrı bir edebiyat oluşması, bu bölgede ayrı bir Türkçe'nin oluşmasının bir sonucudur. Azerbaycan Türkçesi'nin oluşma şartlarını yukarıda, tarih bölümünde incelemiştik. Buna göre, Batı Türkçesi'nin doğu kolu olan Azerbaycan Türkçesi'nin oluşmasında Oğuz Türkçesi esas olmak üzere, kuzeybatı (Kıpçak)ve doğu (Uygur) Türkçeleri'nin de az çok karışmasıyla ortaya çıkmıştır. Emir Timur zamanında ve ondan sonra (Safevîler döneminde) Anadolu'dan Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Kacar ve Afşar illerinin Azerbaycan'a gelmeleriyle bir kısım Anadolu Türkçesi unsurlarının da etkisiyle oluşan bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi, Oğuz Türkçesi'nin kendine özgü bir koludur. Dr. Cevat Heyet, Tebriz Üniversitesi'nin 18 Haziran 1987 tarihinde düzenlediği Azerbaycan Türkçesi ve Edebi Dil Üzerine Araştırmalar seminerinde yaptığı konuşmada Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nin oluşumu ve gelişmesinde etkili olan âmilleri üç madde halinde tesbit etmiştir:

1-Azeri Türkçesi'nin teşkilinde Oğuz lehçesinden başka, Kıpçak, Uygur lehçeleri ve Moğolca sözler, bir noktaya kadar da yerli lehçelerin (tat...) de tesiri olmuştur.

2-İran dil ve edebiyatının özellikle Azeri edebi Türkçesi'ne tesiri.

3-Sünnî-Şii mezhep ayrılığı.[29]

Cevat Heyet konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"13-14. asırlarda yazılan eserler birbirlerinden çok az farklıdır. Öyle ki onları ilk bakışta birbirinden ayırmak mümkün değildir. Lâkin sonraları, aralarındaki fark artmış ve tedricen bugünkü şekillerini almışlardır. Azeri ve Osmanlı lehçelerinin

---

[28] BLAGA, Rafael, age

kökünü tesbit eden Oğuz edebi dili, Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'ya muhaceretinden iki asır sonra vücuda gelmiştir. Çünkü Selçuklular Farsça'yı resmi dil seçmişler ve Türk dilli şair ve yazıcılar da onların zamanında Farsça veya Arapça yazmışlardır.

İlhanlılar zamanında Uygur Türkçesi de Farsça gibi, resmi şekilde işlenmiştir.

Oğuz edebi Türkçesi'nin tarihi İran ve Türkiye'de Horasanlı Türk şairlerinin şiirleriyle başlamıştır. Azerbaycan'da İsferâyinli Hasan oğlu ve Anadolu'da Hoca Dehhanî, Oğuz Türkçesi ile şiir yazmışlardır.

Prof. Demircizade, Azerbaycan edebi Türkçesi'nin tarihini üç devreye bölmüştür:

1-Genel halk dili üzerine teşekkül ve inkişâf devri.

2-Edebi dilin, millî dil esasında tesbiti devri.

3-Muasır devir.

İran Azerbaycan'ı için, birinci devreden başka devreler

olmamıştır. Birinci devreden sonra, özellikle atmış yıllık Pehlevî rejimi zamanında edebi dilimiz duraklamaya ve gerilemeye uğramıştır.

1-Genel Halk Dili Üzerine Teşekkül ve İnkişâf Devri:

Bu devre, milâdi 11. Asırdan 18. Asrın sonuna kadar devam etmiş ve Safevîler hükümetinin kısa süren ilk devresinden sonra edebiyata hizmet etmiştir.

Bu devrede yazılan eserlerin, ekserisi şiir olup, nesrimiz, 16. Asırdan sonra inkişâf etmeye başlamış ve çeşitli üsluplar zuhur etmiştir. Bu devrede Arap ve Fars dillerinden sözler, edebî dilimize girmiş ve edebî dil yukarı, savadlı (okumuş) tabakaya inhisâr etmiştir. Bu devrede üç merhaleyi birbirinden ayırmak mümkündür.

1- Başlayış merhalesi (11-15. Asırlar)

2- Hatayi-Fuzulî merhalesi (16-17. Asırlar)

3- Vâkıf merhalesi (18. Asır)[30]

Dr. Cevat Heyet'in bu değerlendirmesi yanında, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Türk Dünyası El Kitabı'nın birinci baskısına (Ankara-1976) yazmış olduğu "Azerbaycan Edebiyatı" adlı makalenin, kitabın ikinci baskısı için Dr. Yavuz Akpınar'ın genişleterek "Azerbaycan Türkleri'nin Edebiyatı" adıyla yayınladığı (Ankara-1992), daha sonra, Azeri Edebiyatı Araştırmaları (Dergâh Yayınları, İstanbul-

---

[29] HEYET, Dr. Cevat, "Azerbaycan Türkçesinin Tarihi", *Türk Kültürü*, S. 294, s.14-34

1994) adlı eserine aldığı makale çalışmamıza ışık tutacak niteliktedir. Bu sebeple bu kıymetli eseri özetleyerek almayı uygun gördük[31].

ANA HATLARIYLA BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE KADAR AZERİ EDEBİYATI

BAŞLANGIÇTAN XVIII. YÜZYILIN SONUNA KADAR

a- Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar

Azerbaycan Türk Edebiyatı veya daha kısa bir adlandırma ile *Azeri Edebiyatı;* Kafkasya,Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu yörelerinde yaşayan Türklerin, "Doğu Oğuzca" olarak tanımladığımız Türk şivesiyle oluşturdukları,genel Türk Edebiyatının bir koludur. "Batı Oğuzca" ile ortaya çıkan edebiyata da Anadolu Türklerinin Edebiyatı, Türkiye Türklerinin Edebiyatı veya Osmanlı Edebiyatı adlarını veriyoruz. "Doğu Oğuz" Türk şivesiyle gelişmiş olan bir Türk edebiyatı kolu da Türkmen Edebiyatı'dır.

Bu kısa tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan Türk Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan köprü vazifesi görür.

Azerbaycan Türk Edebiyatı, 1804-1828 tarihleri arasında Ruslar'ın Aras nehrinin kuzeyinde kalan bütün Kafkasya ve Azerbaycan topraklarını istila ve işgal etmelerinden sonra iki kola ayrılarak gelişimini sürdürmüştür. Biz, bugün eski Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Türk Edebiyatı'nı adlandırırken; Kuzey Azerbaycan Edebiyatı, İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölgeninki için de Güney Azerbaycan Edebiyatı terimlerini kullanıyoruz.

1920'de kurulan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde bütün dünya görüşünün değişmesine bağlı olarak tarih, dil ve edebiyat anlayışı Moskova'nın yararı ve buyruğu doğrultusunda zorla değiştirilmiş, sun' i bir şekilde, bu bölge Türk dünyasından koparılarak "Azerbaycan halkı" ," Azerbaycan dili" ve "Azerbaycan Edebiyatı" gibi yanlış kavramlar günümüze kadar yerleştirilmeye çalışılmıştır.

---

[30] HEY'ET Dr. Cevat agm.

[31] bk. AKPINAR, Yavuz, Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, 1994, Dergâh yay., s. 17-88.

Azerbaycan'da 1985'ten bu yana devam eden yeni dönemde bu sun' i kavramların artık terk edilmeye başlandığını görüyoruz.

Azerbaycan Türk Edebiyatı anlayışı ilk defa ilmî bir şekilde Fuad Köprülü tarafından tanımlandırılmış; doğuşu ve gelişmesi ana hatlarıyla ortaya konulmuştur

Azerbaycan'daki Türk edebiyatı, bu bölgede Türk unsurunun tarih sahnesine çıkışıyla belirir. Kafkasya ve Azerbaycan yörelerinde Türk ırkının çeşitli boylarından insanların takip edilebilen varlığı –başlangıç noktası biraz münakaşalı olsa da- M.Ö. VII. Yüzyılda bu yöreye gelmiş bulunan Sakalarla ve onları takip eden Hunlarla başlatılabilir. Elbette ki bu dönemlere ait yazılı edebiyat örnekleri ortada yoktur. Ancak çeşitli sebeplerle kalmış isimler (şahıs ve yer adları) arkeolojik buluntular ve bazı mimari kalıntılar bölgedeki zengin proto-türk kültürünün izlerini taşımaktadır. Yine kökleri bu dönemlere kadar inen sözlü edebiyat örnekleri; masallar, efsaneler, anonim şiir parçaları tesbit edilmiştir.

Dede Korkut, Köroğlu gibi destan parçalarında da bu eski dönemlere ait alâmetler, hususiyetler görülmektedir.

Yazılı kaynaklardan tesbit edilebilen ilk edebiyat eserleri, bölgenin özelliklerine ve geçirdiği tarihi gelişmeye bağlı olarak Arapça ve Farsça olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arapların Kafkasya bölgesini işgalleri ve uzun zaman yönetimleri altında tutmaları neticesinde bölgede İslâm dini yayılmış; buna ve Arapların millî siyasetlerine bağlı olarak Arapça eserler yazılmaya başlanmıştır. VII. Asrın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'dan yetişmiş şahsîyetler arasında Arapça eserler vermiş olanlar "Mevâlî şairler" arasında yer almışlardır. Bunlar arasında İsmail İbn Yesar (Nisai) ; Musa Şehevat, Ebûlabbas el-A'ma bulunmaktadır. Azerbaycan edebiyatının uzun zaman ihmal edilmiş ve bu dönemi hakkında Malik Mahmud'un "Erebce Yazmış Azerbaycanlı Şair ve Edibler, VII-XII. Esrler" (Bakü, 1983) adlı monografisinde yeterli bilgi bulunmaktadır.

Aynı şekilde Oğuzlar (Selçuklular) İran, Anadolu ve Kafkasya'da tam bir hakimiyet kurduktan sonra da Azerbaycan'dan yetişen şahsiyetler –biraz da Selçukluların Farsça'yı resmi dil olarak kullanmaları sebebiyle- Farsça eserler vermeye başladılar. Azerbaycan'a yeni gelen Oğuzlar, buralarda daha önce bulunan Türklerle karışarak yeni bir kültür oluşturmaya başladılar.

Selçuklular ve onlardan sonra bu yörelerde kurulan Türk devletleri Fars edebiyatına ve diline değer verdiler; Araplar tarafından iyice sindirilmiş olan eski İran an'ane'eri yeniden canlandı, edebi eserler yeni özellikler kazandılar; Farsça gelişerek yüksek bir edebi dil haline geldi. Türk devletleri Fars kültürüne bu imkânı bahşettikleri gibi, Türk asıllı birçok kimse de Fars diliyle eserler vererek İran edebiyatının yükselişinde büyük rol oynadılar.

XI-XII. asırlar arasında Azerbaycan veya İran Türklerinden olup da Farsça eser verenler arasında Katran Tebrizî (1012-1088), Hatib Tebrizî (1030-1109), Mehseti Gencevî (XII. Yüzyıl), Hakanî Şirvanî (1126-1199), Nizamî Gencevî (1141-1209)'yi özellikle anmak gerekir. Bu gibi şahsîyetler hem Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın hem de Türkler, Farslar, Kürtler ve diğer bazı kavimlerin ortaklaşa oluşturdukları İran İslâm Edebiyatının temsilcileri arasında sayılırlar.

Anlaşılacağı gibi İran edebiyatı belirli bir ırka –Fars ırkına- ait edebiyat olmaktan daha çok, bu ismin temsil ettiği bölgenin dışına taşarak Türk devletleri dönemlerinde Anadolu'da, Azerbaycan'da ve Horasan'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan geniş bir Türk coğrafyasında, Afganistan ve daha başka yörelerde, yine büyük ölçüde Türkler tarafından himaye edilmiş ve geliştirilmiştir. Bu dönemlerde oluşturulan edebiyatın ortaklaşa bir İslâmî kültürün eseri olduğu unutulmamalıdır.

Günümüzde bile, İran'da yaşayan Türkler, Farsça'yı anadilleriyle birlikte kullanmaktadırlar. Böylece Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın belirli bir özelliği olarak iki dillilik (Azerbaycan Türkçesi ve Farsça) daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumun gereği olarak da İran'daki Fars ve Azeri-Türk edebiyatları incelenirken, aralarındaki yakın ilişkilerin gözden kaçmaması gerekir. Nitekim Şehriyâr, her iki edebiyatın da son büyük temsilcisi olarak dikkate alınmalıdır.

XII. asırda Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan daha küçük çaptaki Türk devletleri dönemlerinde de Farsça önemini korudu. Aynı şekilde Şirvanşahlar ve Azerbaycan Atabeylikleri zamanında da Farsça yazılan eserler, Türkçe'ye nisbetle çoğunlukta idi.

Şirvanlı Hakanî, Farsça yazmış Azeri şairlerinin en tanınmışlarından biridir. Şirvanşahlar sarayında yaşadı. Kendisi gibi Farsça yazmış bir başka Azerbaycanlı şair Ebülula Gencevî'nin yanında yetişti. Tuhfetü'l-Irakeyn adlı, Hac seyahati sırasında yazılmış manzum seyahatnamesi çok meşhurdur. Bu eserin içindeki "Medayin

Harabeleri" Türkçe'ye çevrilerek bastırılmıştır. Hiciv ve bilhassa kasideleri ile şöhret kazanmıştır. Farsça bir divanı, 60 adet mensur mektubu bulunmaktadır. Bunlar güzel nesir örnekleri olarak kabul edilmişlerdir.

Bu devirde, hayatı hakkında yeterli bilgi olmayan, rubaileriyle aynı devir edebiyatına yeni bir zevk katan, kadın şairlerden Mehseti Gencevî, samimi duygularla tabii bir aşkı anlatan şiirleriyle dikkati çeker.

Farsça eserler vermiş Azerbaycan Türk şairlerinin en büyüğü hiç şüphesiz Nizamî Gencevî (Gence, 1141 ?- Gence, 1209 ?)' dir. Sadece Türk ve Fars edebiyatları üzerinde büyük tesir uyandırmakla kalmamış; dünya edebiyatının önemli şahsiyetleri arasında da yer almış bu büyük şair ve "mürşid" asırlarca devamlı bir şekilde Türk ve Fars edebiyatları üzerinde etkili oldu. Pehlevîce ve Süryanice gibi eski dillere de aşina idi. Bu onun Hamse'yi yazarken Şarka ait birçok kaynaktan yararlanmasını sağladı. Devrinde İran ve etrafında geniş bir şekilde ve tehlikeli bir tarzda yayılmakta olan İsmailî tarikatının görüşlerine karşı çıktı; Sünnî olan Selçukluları, Azerbaycan Atabeklerini destekledi. Bu, onun Türklüğü kadar, dinî ve ahlakî inançlarıyla da alâkalıdır. İranlıların eski rivayetlerini, düşünce ve geleneklerini toplayıp, şuurlu bir şekilde ırkçılık yaparak Şahname'yi yaratan Firdevsî'ye karşılık Nizamî, kaynağı İslâm dini olan insan ve adalet sevgisini yüceltti; müsamahakâr bir dünya görüşünü telkin etti. Firdevsî'den konu itibarıyla yararlansa da mahiyet itibarıyla çok farklı eserler ortaya koydu. Edebiyata insanın ve cemiyetin birçok problemlerini getirdi. İdeal insan tiplerini yaratmaya,belirlemeye çalıştı. İnsana psikolojik ve ictimaî bir varlık olarak bakabildi.

Şark edebiyatında ilk müsbet kadın tiplerini yaratan Nizamî'dir. Hamse'si ,ile yeni bir edebi çığır açmıştır.

Hamse'deki mesneviler arasında bulunan Mahzenü'l-esrâr'ı Şark edebiyatında görülen didaktik-felsefî türün en güzel örneklerindendir.

XII. yüzyıldan itibaren Harzemşahların, Moğolların daha sonraları Timurluların Azerbaycan sahasına kadar inmeleri, nuralarda yayılmaları, ister istemez yeni yeni Türk boylarının buralarda yerleşmelerine, dolayısıyla kendilerinden önce buralarda yerleşmiş olan Türklerin sayılarını arttırmaya yaramıştır. Böylece bu bölgede Türkçe, yerli ve yabancı dillerden de faydalı unsurlar almak suretiyle, Azerbaycan edebi dilinin ortaya çıkmasına elverişli ve gerekli bir ortam hazırlamıştır. Azerbaycan'ı da hudutları içerisine alan İlhanlılar, İslâmiyeti kabul ederek Fars dilini himayeleri altına

aldılar. Türkçe, Türklerle meskun Türk köylerinde değil, çağın medeniyet merkezleri sayılan Tebriz, Şiraz, Hemedan gibi muhitlerle de rekabet edebilecek bir durum ve seviyeye ulaşmış idi. Hele İlhanlılar idaresinde Türkçe'nin de resmi devlet dilleri arasında yer alması önemli bir kültür hareketi sayılabilir. İbn Mühenna lugatinde Azeri edebi ve yerli lehçesine hususi bir yer verilmesi, herhalde gelişigüzel bir hadise olarak düşünülemez. Aslen Hoylu olup, Kastamonu'da Çobanoğulları sarayında yaşamış olan Hüsam'ın Tuhfe-i Hüsam adlı Farsça'dan Türkçe'ye manzum lügat kitabı Azeri Türkçesi'nin tarihi özelliklerini aksettiren ilk eserlerden sayılmaktadır.

XIII. yüzyıldan sonra Azerbaycan sahasında Türkçe yazan şairlerin sayısı artmaya başlar. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Türkçe şiirleri ele geçen ilk Azeri şairi Hasanoğlu'dur. XIII. Asrın sonlarında yaşamıştır. Farsça şiirlerinde Pür Hasan mahlasını kullanan bu şairin asıl adı Şeyh İzzeddin Esferayanî' dir. İki Türkçe iki de Farsça şiiri elde edilebilmiş olan bu şair hakkında fazla bilgi yoktur. Devletşah Tezkiresinde verilen bilgilere göre mutasavvıf bir şair olup, Horasan civarındaki Esferayin'de doğmuştur. Ahmed-i Daî, Nesimî gibi bazı şairlerin bunun Türkçe gazeline nazireler yazdığı göz önünde tutulursa deevrinde tanınmış ve sevilmiş bir şair olduğu anlaşılır. Devletşah, divanının Azerbaycan ve Anadolu'da pek meşhur olduğunu bildirmiştir.

Azeri edebiyatının başlangıç ve oldukça kısır devrinde, Azeri Türkçesi'nin bütün hususiyetlerini yaşatan Kadı Burhaneddin (1344-1398) olmuştur. İlk tahsilini babası Sivas kadısı Şemseddin Muhammed'in yanında gördükten sonra Mısır, Şam, Haleb'e seyahatler yapmış, Mekke'yi de ziyaret etmiştir. Daha 20 yaşındayken, babasının vefatı üzerine Sivas kadılığına tayin edilmiş ve Emir Gıyaseddin'in kızı ile evlenmiştir. Kendi adına bir devlet kurmuş, 1397 yılında Akkoyunlu Devleti'nin başçısı tarafından öldürülmüştür.

Çağının sayılı mütefekkir ve âlimlerinden sayılan âsî ruhlu Burhaneddin'in Arapça ve Farsça şiirleri dışında, gazel, rubai ve tuyuğlardan oluşmuş 1500 civarında şiiri içine alan bir Türkçe divanı vardır. Tek nüshası bilinen bu eser Muharrem Ergin tarafından Türkiye'de (İstanbul, 1980), Elyar Seferli tarafından da Azerbaycan'da (Bakü, 1988) neşredilmiştir.

Tuyuğ edebi nev'ini bize ilk tanıtan Kadı Burhaneddin olmuştur. Eski şairlerimizin "Tuyuğ"a rağbet göstermediklerini dikkate alacak olursak, bu çığırda

Burhaneddin'in rakibsiz kaldığını görürüz. Dini edebiyatın ve tarikat edebiyatının nisbeten yayıldığı bir zamanda, şairin halk edebiyatı üslubunda şiirler yazması, ona hususi bir mevkî kazandırmıştır. San'atında bir mücahit olarak görülür. Bununla beraber şiirleri içerisinde didaktik ve âşıkâne ruhta olanları da vardır. Dil ve teknik bakımdan şiirlerinde göze çarpan kusurlara ve ihmallere rağmen, şairin kendine mahsus bir edası sezilir. Kendi tarifinde "gayret ve namus için kemer bağlamış ve bu yolda başını feda etmeye hazır " bir şahsiyet olmuştur.

Kadı Burhaneddin, Anadolu ve Azeri edebiyatları tekâmülü üzerinde müessir olacak bir kudrete sahib idi. O, eski İran geleneklerinden sıyrılmasını bildi; gazelleri aruz vezninde yazılmış birer koşma havası taşımaktadır. Şiirlerinde imâle ve zihaflara bolca rastlanmaktadır. Kafiyelerinde de halk şiirinin tesiriyle açıklanabilecek bir rahatlık ve serbestlik vardır. Tam kafiye için özenmediği anlaşılmaktadır.

XIII. yüzyılda yazılmış, Anadolu ve Azeri sahalarının müşterek eserlerinden biri de Dasitan-ı Ahmed Haramî'dir. Azerbaycanlı edebiyat tarihçilerinin, Azeri sahasının Türkçe yazılmış ilk mesnevisi olarak kabul ettikleri, yazarı belli olmayan bu eser 1632 mısradır. 1928'de A. Talât Onay tarafından ilim âlemine tanıtılmış, 1933 ve 1946'da yine aynı şahıs tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Elyar Seferli tarafından da Azerbaycan'da (Bakü, 1978) bastırıldı. Bu eserin bilinen tek el yazması bugün ortada yoktur; kaybolmuştur. Eser bir eşkıya olan Ahmed Haramî ile Gülendam adlı güzel ve kahraman bir kız arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuş, halk hikâyelerinin bilinen özelliklerini kendinde toplayan küçük bir mesnevidir.

XIII-XIV. asırda da Farsça eserler vermiş Azerbaycan Türk şair ve yazarları bir haylidir: Divanı, Câm-ı Cem ve Dehnâme adlı mesnevileriyle derviş Merağalı Evhedî; XIV. Asırda Nizamî'nin Mesnevi geleneklerini devam ettiren, Ferhadnâme adlı mesnevi şairi Arif Erdebili; Mihr ü Müşteri adlı mesnevisi Cami tarafından takdirle karşılanmış Assar Tebrizî bu gibi şairler arasında sayılabilir. Bu sonuncu şairin Mihr ü Müşteri'si Yahya El-Hüseynî El-Nakî tarafından Türkiye Türkçesi'ne de tercüme edilmiştir. Yine bu şairin El-vafi fi ta'dadi'l-kavafi adını taşıyan bir kafiye sözlüğü ve Farsça divanı bulunmaktadır.

XIV. yüzyıl ortalarına doğru Yakın Şark tarikatları yanında, hususi bir yer tutan Hurufilik'in Azerbaycan edebiyatının tekamülü üzerinde, oldukça mühim rolü olmuştur. Tebrizli Fazlullah Naimî (1340-1394) başkanlığında kurulan bu tarikat

tamamiyle yeni bir cereyanı kendinde temsil etmiş, bundan dolayı da İslâm dini ile mevcut tarikatlara karşı mücadele cephesi açmıştır. Aslında Fazlullah, tarikatın nazariyecisi idi: Nesimî, Ebülhasan, Aliyü'l-al'â gibi kendisine sadık taraftarlar buldu. Uzun müddet Esterabad'ta yaşamış olduğundan Esterabadî lâkabını almıştır. Aslında filozof bir şair olan Fazlullah, 1394 yılında Timur'un oğlu Miranşah tarafından öldürülmüştür. Fakat tarikatinin yayılmasına mani olunamamıştır. Hurufilik tarikati nazariyesi ve esasları Fazlullah'ın Cavidannâme'sinde izâh edilmiştir.

Hurufîlik tarikatının gerçek hususiyet ve görüşleri, Azeri şairlerinden İmameddin Nesimî (1369 ? –1417 ?) eserlerinde daha iyi ifadesini bulmuştur. Bundan dolayı Nesimî, XIV.yüzyıl Azeri Edebiyatının en mümtaz şahsiyeti ve yarattığı tesirin genişliği ve devamlılığı yüzünden de , umum Türk Edebiyatının en büyük mümessillerinden biri olmuştur. Fazlullah'ın en şahsîyetli halifelerinden sayılırdı. Doğduğu yer kesin olarak bilinmemekle birlikte Şamahı şehrinde dünyaya geldiğini iddia edenler vardır. Bakü'de son zamanlarda yapılan edebiyat araştırmalarında Şamahı'da doğduğu yolunda bilgiler bulunmaktadır.

Daha ilk gençlik yıllarında şiire, tasavvufa büyük ilgi gösterdiği, Hallac-ı Mansur'a büyük bir sevgi ile bağlandığı, bu sebeple Hallâc'ın asıl ismiyle alakalı olarak Hüseynî mahlasını kullanmış bulunduğu eski tarihli yazma Nesimî divanlarında açıkça görülmektedir. Yine bu sıralarda Şii-Câferî görüşlerine bağlılığı ilk şiirlerinden anlaşılmaktadır. Sonra Naimî ile aynı vezinde olan Nesimî mahlasını tercih eder.

Nesimî, Naimî'nin öldürülmesinden sonra Azerbaycan ,Irak, Anadolu'da dolaştı. Hurufîliği etkili siyasî kişilere de benimsetti. Nesimî'nin şiirleri Türkiye'de daha çok Alevî-Bektaşî muhitlerindeki şairler üzerinde etkili oldu. Bu tesir sadece Hurufîlik düşüncesiyle izah edilemez: şiirlerinin büyüleyici havası, insanı heyecana sürükleyen, vecde getiren mistik ifadeleri, bu işte bir hayli rol oynamıştır.

Bütün ömrünü sadakâtle bağlandığı Hurufîlik yoluna koyan Nesimî, nihayet 1417(?) yılında, verilen bir fetva ile derisi yüzülmek suretiyle Halep'te öldürülmüştür. Bu acıklı son, şairin hayatı ve düşünceleri hakkında, halk arasında çeşitli rivayetlerin oluşmasına yol açmış, şöhretini daha da yaygınlaştırmıştır.

b- XV. – XVI. Yüzyıllar

XIV. yüzyılın sonlarına doğru, Timurluların zayıf düşmelerinden faydalanmasını bilen Şirvanşahların yeni bir kolu, Kuzey Azerbaycan bölgesinde

tamamiyle müstakil bir devlet kurmuştur (1382-1538). Buna mukabil, Güney Azerbaycan'da merkezi Tebriz olmak üzere, Karakoyunlular (1400-1468); Diyarbekir taraflarında ise Akkoyunlular (1468-1502) sülâlesi hakimiyet sürmekte idiler. Aralarında durmadan devam eden dahili mücadeleler sonunda, Güney Azerbaycan'ı kendi eline geçiren Akkoyunlu hükümdarı Cihanşah (1405-1467)ı öldürerek, hakimiyetini bir kat daha sağlamlaştırdı. Uzun Hasan, Şirvanşahlar hakimiyetinden de faydalanarak, ülkenin maddi ve manevi kalkınmasına çalıştı. Ülkenin Bakü, Şamahı, Gence, Tebriz, Merağa, Erdebil gibi şehirleri milletlerarası şöhret bularak iktisadî bakımdan en yüksek zirvesine ulaştı. Bu çağda, Azeri Türkçesi en işlek bir hale geldi. İç karışıklıklardan faydalanan şiilik cereyanı genişlemeye muvaffak oldu. Nihayet Şah İsmail Safevî (1502-15024) Güney Azerbaycan'ı kendi hakimiyeti altına aldı. Böylece Diyarbekir ve Herat'tan başlayarak, ta Bağdat ve Derbend'e kadar uzanan büyük bir sahayı birleştiren Şah İsmail, üstün kaabiliyeti ile, devletinin inkişâfını başardı; oğlu Şah Tahmasp (1524-1575) onun faaliyetini devam ettirdi.

Aynı devre zarfında, Akkoyunlu ve Karakoyunlu saraylarındaki resmi dilin Farsça sayılmasına rağmen, gerçek devlet ve yazı dili Azeri Türkçesi idi. Yerli şair ve yazarlar, ana dile karşı olan bağlılıklarını gevşetmemişlerdi. Sultan Yakup adına Yusuf ve Züleyha mesnevisini yazan Hatâî, Esrârnâme mütercimi Ahmedî ve Habibî gibi ana dillerinde eser yazan Azeri şairleri, hep bu devrin, saray etrafında kümelenmiş aydınları idiler, Safevîler devrinde Azeri Türkçesine verilen ehemmiyetin semeresi ise pek büyük oldu. Arapça ve Farsça eserlerin Türkçe'ye çevrilişi, küçümsenmeyecek bir değer taşır. Şiiliğe ait eserler ise, doğrudan doğruya Türkçe yazılıyordu. Siyasî mücadele yolunda Azeri Türkçesi, ihmale gelmez nimetlerdendi. Şah İsmail'in sarayı bir bakıma Azerbaycan Türk medeniyeti merkezi haline gelmişti. Resmi ve musikiyi seven Şah İsmail, hususiyle şiir ve edebiyatı, kendi himayesi altına almıştı. Kendisinin kabiliyetli bir şair olması, sarayında sana'atkâr ve alimlerin toplanmasına imkân verdi. Sâde Azeri Türkçesiyle yazdığı şiirleri uzun zaman örnek olmuş, merkeze bağlı şairler tarafından da takip edilmiştir.

XV. ve XVI. Yüzyıllar, umumiyetle Azerbaycan için kültür hareketlerinin yoğun olduğu bir zaman olmuştur. Akkoyunlu merkezi Tebriz'de, bütün din alimleri ve propagandacıları da yakın ilgi ve saygı görmüştür. Erdebil'deki Şeyh Safî türbesi Darü'l Irşad adını aldı. Şirvan gibi Şimalî Azerbaycan merkezinde din ve tarikat adamları

manevî hakimiyet kurdular. Diğer merkez ve şehirlerde tarih, coğrafya, felsefe ve dini eserler yaratan birçok otoriteler yetişti. Bunların hayat ve fikirlerini tanıtacak eserlerin yazılmasına bu zamanlarda başlanmış ve böylece tezkirecilik mektebi de kurulmuştur. Minyatürcülük, ressamlık, mimarlık, musikî vb. kültür ve güzel sanatların himayesi Safevîler'e nasib olan nimetlerdendir.

XV. – XVI. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın siyasî ve ictimaî hayat şartları sebebiyle dış ülkelere hicret eden bir çok şairlere rastlanmaktadır. Bunlardan Türkiye'ye geçen edip ve san'atkârlar, yeni ülkede de başarı ile vazifelerine devam etmişlerdir. XV.yüzyılda Türkiye'ye geçen şairler arasında Hamidî ile Haşimî'yi sayabiliriz. XVI. Yüzyılda bu şairlerin sayısı oldukça kabarmıştır. *Sürurî, Şahî, Tufeylî, Habibî, Halilî, Matemî, Arifî, Kasımî, Bidarî, Sehabî, Penahî, Hafız, Halife, Mesihî, Hezanî, Hasırî, Meşrebî, Anka, Basırî, Mir Kadrî, Muhiddin Mehmed, Yusuf İbn Muhammed Han al-Muhammed Şahidî.*

Devrin önemli şairlerinden biri de Güney Azerbaycan'ın Selmas şehrinde doğmuş, Türkçe ve Farsça divan sahibi, 1490'a kadar Akkoyunlu Sultan Yakub'un himayesi altında yaşamış olan Nimetullah Kişverî'dir. Şiirlerinde Çağatay Türkçesi ve Nevaî'nin tesirleri çok açık olan Kişverî'nin ele geçen üç divanından ikisinin Özbekistan'da bulunması da onun İran ve Orta Asya şairleri arasında sevilip okunduğunu gösteriyor. Divanı, Cihangir Kahramanof tarafından "Kişverî; Eserleri" (Bakü, 1984) adıyla bastırıldı.

Akkoyunlu sarayında yaşamış diğer bir şair de Mir Hidayetullah Bey'dir. Hidayet mahlasını kullanmış olan bu şair, Sultan Halil Bahadır'ın sarayında "emir-i azam" olarak bulunmuştur. Kişverî'nin ve Hidayet'in Azeri şiirinin olgunlaşmasında, Fuzulî'ye bir zemin hazırlamada önemli rol oynadıkları muhakkaktır. Hidayet divanı henüz neşredilmemiştir.

XV. yüzyıl Azerbaycan'ında, büyük bir inkişafa mazhar olan edebiyata katılan Azeri şairlerinin bir kısmı, aynı devir Orta Asya'sında Yakın-Şark üzerinde kuvvetli tesir yapan Ali Şir Nevâi'nin Çağatay mektebi şakirtlerinden sayılmakta idiler. Bunlar, Safevîler devletinin teşekkülü üzerine, Azerbaycan'ın kültür merkezliğini Tebriz üzerine alınca, kendi ülkelerine dönmüş, burada Ali Şir tesiri altında, tahsil gördükleri mektebin dil ve üslubuna sadık kalmak şartiyle, edebi faaliyetlerine devam etmişlerdir. Hattâ XVII. Yüzyılda yaşamış ve Mecmaü'l-havas adlı tezkiresini vücuda

getirmiş olan Sadık Bey Afşar bile, eserinde Ali Şir Nevaî'nin Mecalisü'n-Nefais'ine yakın bir dil kullanmayı lüzumlu görmüştür. Orta Asya'da tahsil görmüş olan Şamahı kadısı Yusuf Ziya Mahdum (?-1485/6), Nakşibendî'ye rüknünden Baba Nimetullah Mahmut Nahçivanî (?-1496/7) Tabib Mehmed Dilşad Şirvanî *Kemalname* adlı eserini (1437/8) yazmıştır. Din âlimlerinden Şirvanlı Seyit Yahya Celâleddin (1438/9) ve riyaziyeci Şirvanlı Fethullah (1453/4) gibi âlimlerle beraber, Nevâî, mahfilinde terbiye görmüş olan ve olgunlaşan Hulkî, Allahî, Ziyayî mahlaslı şairler de, vatanlarına dönünce kapıldıkları cazip tesirlerden, kolay kolay kendilerini kurtaramamışlardır. Nitekim Hulkî mahlaslı şiirin, Alınca şeyhlerine mensup olduğunu ve Mirza Bediü'z-zaman'ın muhasiplerinden sayıldığını Nevâî'den öğrenmekteyiz. Çağatay mektebi havasını Azerbaycan edebiyatına sokmaya çalışanlar arasında Şahkulî, Peri Peyker, Susenî gibi bazı şairler de bulunmakta idi. Şah İsmail kendisi dahi Dehnâme'sinde Çağatayca'ya yakın bir şive kullanmaya çalışmıştır.

XV-XVI. yüzyıllar lirik şiiri ile beraber, mesneviler de inkişâf etmeye başlamıştır. Hataî'nin Sultan Yakub'a (1478-1492) ithaf ettiği "Yusuf ve Züleyha"sı bu tarzın ilk örneklerindendir. Bu eseri Tebrizli Hakirî'nin "Yusuf ve Züleyha"sı takib etmiştir. Bu nev'i daha sonraları XVI. Asırda Zamirî, "Leyla ve Mecnun" mesnevisiyle devam ettiriyor; Fuzulî de bunu takip ediyor.

Safevî sülâlesinin himayekâr hareketleri sayesinde yüksek inkişafa mazhar olan Azerbaycan edebiyatı, nihayet Şah İsmail'in şahsîyetinde en yüce zirvesine erişmiştir. Yakın-Şark siyasî tarihinde çok büyük rol oynamış olan Şah İsmail Safevî (1486-1524) "Hataî" mahlâsiyle Azerbaycan'ın en muktedir şairliğine kadar yükselmeye muvaffak olmuştur. İran'ın muhtelif cereyanlarını, müfrit bir şiilik akidesi etrafında toplayarak, bu mezhebi, devletin resmi dini olarak ilân etmiş, bu yolla kendisini ruhanî reisliğe kadar da ilerletmiştir. Şair olarak Şah İsmail, Azerbaycan edebiyatında şiilik lirizminin kurucusu olarak kabul edilir. Bu lirizmin temeli Ali ve Ali sülâlesinin mefkureleştirmesinden ibaret olmuştur.

Bununla beraber, Şah İsmail halk edebiyatından faydalanmak suretiyle, aşk temlerini de terennümden çekinmemiştir. Estetik bakımdan bu nev'iden şiirleri, daha hoş ve daha tatlıdır. Güzel cinaslar, dil sadeliği, bedii tasvirler, nihayet fikir aydınlığı, şairin başlıca edebi hususiyetleri olmuştur. Aşıkâne gazelleri, yapı yönü itibariyle pek orijinaldirler. Mesnevi tarzında yazdığı Dehnâme, Azeri Türkçesi'nde yazılan ilk

mesnevilerdendir. 1506'da yazılmıştır. Dili Çağatay şivesi tesirini taşımaktadır. Eserin kahramanı âşık; şairin bizzat kendisidir. Divanından başka bir de Nasihatnâmesi vardır.

Şah İsmail'le beraber Azeri Türkçesi'ne ve şiirine ölmezlik kazandıran Fuzulî (?-1556) olmuştur. Azeri ve Anadolu Türk edebiyatlarının en büyük lirik şairidir. Balkanlardan Doğu Türkistan'a kadar uzanan bütün Türk dünyasında kendinden sonra gelen nesilleri tesiri altına almak bakımından, ancak Nevaî ile karşılaştırılabilecek, edebiyatımızın müstesna şahsiyetlerinden biridir. XVI. Yüzyılda Bağdat civarlarında doğmuş, ve hep bu muhitte yaşamış olan şairin hayatı hakkında geniş bilgiye sahip değiliz. Eserlerinden çok iyi bir öğrenim gördüğü, devrinin bilimlerinde üstad olduğu, derin bir tasavvuf kültürü edindiği anlaşılmaktadır. Türkçe Divan'ı, Leyla ve Mecnun'u, Hadikatü's-süeda'sı Türk edebiyatının en çok okunan ve yayılan şaheserleri arasında yer almıştır. Azeri edebiyatı üzerindeki büyüleyici etkisi o kadar fazla ve güçlü olmuştur ki, ancak XX. Asrın başlarında Sabir, Fuzulî'nin tılsımını kırarak; yeni Azeri şiirinin ufkunu açabilmiş, yolunu belirleyebilmiştir.

Daha XII. yüzyıldan itibaren Bağdat yöresinde yerleştirilen ve şivece Azerbaycan Türkçesiyle konuşan Türkler arasında, Azeri şairleri olarak mütalâa edilmeleri gereken birtakım yazarlar da bulunmuştur. Bunlar, bilhassa Timur istilâsına karşı direnme siyasetini güden Azerbaycan hakimlerinin, Bağdat'la kurmaya muvaffak oldukları sıkı münasebetle, daha geniş imkânlar sağlamışlardı. Hele şiiliğin buraya da sıçraması, sahanın haddi zatında Şiilerce mukaddes sayılan akdeslerin yattığı bir yer olması hasebiyle, daha geniş manevi bir inkişafa elverişli idi. Bundan dolayı da çağın Bağdat'ında, çeşitli şairler ile ediplerin toplandığı mahfiller bulunmuştur.

Gülşen-i Şuara tezkiresi yazarının eserinde, bir takım Azerilerin ismine rastlamaktayız. Bu şairler arasında Zayid, Şemsî, Zihnî, İlmî, Rindî ve saire bulunmakta idi. Hepsi Fuzulî mektebinin mensuplarından idiler. Kafiye, redif cihetinden birbirinden faydalanmışlardır. Fuzulî'nin oğlu Fazlî ise, şekilce Tebriz ve Şiraz edebiyatçıları geleneklerine uymaya gayret etmiştir. Şiirle tarih söylemekte ün salmıştı. Koşma tarzında yazdığı şiirleri XVIII. yüzyıl Azeri şairleri üzerinde pek tesirli olmuştur.

Böylece Fuzulînin candan temennî ettiği okunması ve yazılması âsan olan Azeri gazel nev'inin Azeri edebiyatında yerleşmesinde en büyük vazifeyi Bağdatlı şairlerimiz üzerlerine almışlardır.

c- XVII. – XVIII Yüzyıllar

Siyasî ve ekonomik bakımlardan XVII. Yüzyıl Azerbaycan için yeni yeni imkânlar bahşeden bir devre olmuştur. Volga ırmağının kâmilen Rusya idaresine girişi üzerine, Azerbaycan, Rusya, İngiltere ve bilhassa İran ve Osmanlı imparatorluğu ile münasebetlerini gözden geçirmek,doğu ile batı arasındaki önem kazanan durumunu kıymetlendirmek mecburiyetinde idi. Nitekim, Safevî'lerden Mehmed Hudabende zamanında, 1578 tarihlerinde, Tiflis de dahil olmak üzere,Gürcistan'ın bir kısmı Türkiye'ye terk edilmiş idi. Bu, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan siyasetinde kurduğu ilk tarihî köprübaşı hadisesi olmuştur. Karşılık arayan Şah Abbas'ın,yeni reformlarla Azerbaycan'ı elinde tutmaya çalışması da istenen neticeyi vermemiştir. Üstelik İran payitahtı memleketin içlerine taşınarak, Isfahan'da yerleştirildi. Siyaset icabı Azeri Türkçesi de ikinci dereceye indirilmiştir.

Aşık Edebiyatı

Daha XVI. Yüzyıl Safevîler devresi klasik şâirleriyle yan yana, halk şâirleri de, saray hayatında takdir edilmiş, sayılı mevki'e yükseltilmiştir. Şah İsmail'in bizzat kendisinin, Şiilik propagandası için âşık tarzında koşmalar yazması, saz şairleri için, fırsatı kaçırılmaz bir kaynak olmuştur. Bilhassa Hazreti Ali temi, koşmaların temel konusunu teşkil etmekte ve ayrıca yazılı edebiyattaki münâcaatın yerini tutmakta idi. Bundan istifade ederek, Şah İsmail bizzat kendisi, bir koşma şekli ve bir saz makamı vücuda getirmiştir. Hatayi'nin aruz vezninde yazdığı gazeller, saz motiflerine uydurularak meclislerde terennüm edilmekte idi.

Bundan dolayı olsa gerektir ki, halk destanları, "üstadnâme"lerden sonra, Hazreti Ali'nin uykudayken şaire ilham vermesi ile başlar. Ağır ve darlık günlerinde, yardım eli uzatması ile inkişaf ettirilirdi. Destanların ilham kaynağını pek tabii olarak, Hazreti Ali teşkil etmekte idi. İşte böyle bir çerçeve içerisinde vücuda getirilen destanlardan zikre değer olanları "Varka ve Gülşah" ile "Aşık Garib" idi.

Fakat devrin en ileri gelen saz şairi Kurbanî mahlasını taşıyan idi. Azerbaycanla hudut boyu Türkiye'sinde, büyük şöhret kazanmış olan bu saz şairi hakkında bilgimiz kıttır. Derin lirizme boğmuş olduğu samimi ifadesiyle, Azeri sazlı edebiyatının bir nevî piri sayılmıştır. Bundan dolayı da, zamanda ölmez saz şairlerince yapılan tasniflerde, hayali kahramanlar sırasına alınmıştır. Şiirlerindeki güzel tecnisleri ve içten gelen güzellemeleri, şairin takdir edilen taraflarından biridir. Mensubu

bulunduğu saray çevresinde karşılaştığı ve hatta onunla mücadeleye giriştiği diğer şair Küreni de Azerbaycan saz şairlerinin en ileri gelenlerinden idi. Kurbanî'nin tesiri uzun süreli olmuştur. Kendisinden ilham alanlardan biri de XX. Yüzyılda Ali Asker olmuştur.

Böylece Şah İsmail tarafından teşvik gören "Sazlı Aşık" edebiyatı nevî, XVII. Yüzyılda, karşılaştığı bütün siyasî manialarını bertaraf ederek, geniş yaylım sahası bulmuştur. Bu nevî'den mücadele ruhu ile ortaya atılan ünlü Azeri şairlerinden biri de Tufarkanlı Abbas olmuştur. Şiirlerinde Şah Abbas devrinin zulmünden söz edilmesi; bu âşığın adını taşıyan halk hikâyesinde de aynı mevzuun hâkim olması dikkatimizi çeker.

XVII. yüzyıl umumiyetle Azerbaycan halk edebiyatının dönüm noktasını teşkil etmiştir. Siyasî şartlar durmadan bu edebiyat nevinin, parlamasına ve geniş halk arasında sempati kazanmasına vesile olmuştur. Hele Şah Abbas'la başlayan Farslaşma hareketi,halkı daha fazla mazisine, eski ananesine, efsânevi hayata dönmeğe mecbur kılmış ve bu elverişli ruh hâleti içerisinde, sazlı san'atkârlar,halkın ruhuna yakın koşma ve destan nevîlerini yaratmaya başlamışlardır. Her iki Azerbaycan'ın geçirdiği isyanların acıları bu tarihi eserlerin terennümü ile dindirilmiş fakat "Kerem ile Aslı", "Aşık Garib", "Abbas ve Gülgez" gibi sırf aşkı ele alan bir takım destanlarda gelişme imkânları bulmuştur.

Konuca él şairleri, aşk maceralarında yalnız ve yetim bırakılmazlar. Haklarında göz yaşartan, canlar yakan,oldukça acıklı bir takım aşk hikâyeleri yaratılmaktadır. Bunlar aşkına doymamış,uzun müddet çile çekmiş, hayatını sevgilisinin yoluna koymuş kişilerdir. Halk meclislerinde sevilir, okşanırlar. Klâsik şairlerimizden "Mevcî" ile "Tufarkanlı Abbas" bu tip él şairlerinin en tanınmışlarıdır.

Bu devirde yaşamış halk şairleri arasında bayatıları ile tanınmış olan "Sarı Aşık" hakkında fazla bilgi yoktur. Halk arasındaki söylentilere göre; Güney Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinden olan bu aşık, Yahşı adlı bir kızı sevmiştir; bir çok şiirinde bu isme tesadüf edilmektedir. Sarı Aşık'ın, halk şiirinin en eski türü olan ve halk edebiyatında daha çok anonim nazım türü olarak bilinen bayatı (mani) lar söylemesi; başka aşıklarda bu türde yazılmış fazla örneğe rastlanmaması dikkati çekmektedir.

XVII. yüzyılın sonlarında yaşamış "Hasta Kasım" hakkında bilinenler de daha çok sözlü geleneğe dayanır. Tebriz civarındaki Tikmedaş köyündendir. Diğer âşıklar gibi bir çok yöreyi gezmiş; Dağıstan seyahatinde "Lezgi Ahmet" adlı âşıkla karşılaşmıştır. Bu değişme halen Azerbaycan âşıkları arasında bilinmektedir. Daha çok dinî-ahlâkî nasihatler veren şiirleriyle, lirik koşmalarıyla, "Üstadnâme"leriyle tanınmış olan Hasta Kasım'a Dede Kasım da denilmektedir. "Dede"; Azerbaycan'da daha çok üstad aşıklar için kullanılan bir sıfattır. Bir çok tanınmış âşığın hayat hikâyesi gibi, bununki de halk arasında hikâyeleştirilerek yaratılmıştır. Bu tarz biyografik karakter taşıyan halk hikâyelerinin yaratılmasında æşıkların çıraklarının, yetiştirmelerinin büyük rolü vardır. Hatta bazı âşıklar, kendi hayat hikâyelerini bizzat tanzim ederek, yeni "âşık hikâyeleri" oluşturmuşlardır.

Sözünü ettiğimiz âşıkların şiirleri, haklarında oluşturulmuş hikâyeler, özellikle Kuzey Azerbaycan'da derlenmiş, neşredilmiş bulunmaktadır.

Azerbaycan'da XVIII. Yüzyıl, âşık şiiri geleneklerinin en parlak dönemlerinden birini teşkil eder. Özellikle halk hikâyeleri bu dönemde gelişme gösterirler. Bazı halk hikâyeleri bu dönemde gelişme gösterirler. Bazı halk hikâyeleri Azeri Türkçesi (Doğu Oğuzcası) nin yayıldığı sahalara mahsus ise de birçok halk hikâyesi, Türk dünyasının değişik coğrafyalarındaki halk hikâyeleriyle büyük ölçüde paralellik, müştereklik gösterir. Azerbaycan sahasına mahsus halk hikâyeleri, henüz gereği gibi Türk dünyasının değişik coğrafyalarındaki varyantlarıyla karşılaştırılarak incelenmemiştir. Aşık Garip, Abbas ile Gülgez, Aslı ve Kerem, Şah İsmail, Ali Han ve Peri Hanım gibi aşk konusunun asıl çekirdeği oluşturduğu halk hikâyelerinin bir çoğunun Bakü'de güvenilir neşirleri gerçekleştirilmiştir.

Klasik Edebiyat

Sözlü edebiyatla beraber, Yakın-Şark'a mahsus büyük bir edebi mektep yaratmış olan Fuzulî, hiç şüphe yoktur ki XVII. ve XVIII. yüzyıllar edebiyatı üzerinde de gerektiği kadar tesirli olmuştur. Buna ayrıca bir de Mir Ali Şir Nevâî mektebi tesiri ilâve edilecek olursa, Tebriz, Şirvan, Gence ve emsali gibi merkezlerde her iki mektebin devamlılığına gayret edildiği görülür. Buradan yetişen şâirler: Kavsî Tebrizî, Saib Tebrizî, Nişat Şirvanî, Ağa Mesih Şirvanî, Mevcî, Safî, Fazlî, Şakir, Mehcur, Müştak ve saire olmuştur. Bunlardan Alican Kavsî, Fuzulî'yi kendisine üstad seçtiğini şiirlerinde belirtmektedir. Ona nazireler yazmıştır. 1666-1667 tarihlerinde Gence'de hakimiyet

süren Ziyathanoğlu Uğurlu Han'a yazdığı terci-i bend'i vardır. Bir aralık, vatanından ayrılarak İsfahan'da kendisi de Türkçe şiirler yazan Şah Abbas'a iltihak etmişse de burada kalamamıştır. Divanı henüz tam olarak neşredilememiş olan Kavsî'nin şiirlerinin bir kısmı,onu edebiyat tarihindeki lâyık olduğu mevkie yerleştiren Hamid Araslı tarafından "Gövsî Tebrizî; seçilmiş eserleri" (Bakü, 1958) adıyla yayınlanmıştır.

Kendi payitahtının kültür inkişafına yarar şâirlerini merkeze naklettiren Şah Abbas, bazen "Sanî" bazen de kendi adı ile şiirler yazardı. Şâir "Te'sir", işbu İsfahan'a naklettirilen şâirlerden idi. Farsça, zengin şiir nevileri yanında 447 beyitten ibaret Türkçe şiirleri de vardır.

Birinci Şah Abbas devri, ünlü şairlerinden birisi de "Mesihî" idi. Yazmış olduğu Varka ve Gülşah adlı mesnevisini, Şah Safî'ye ithaf etmiştir. Ayrıca Dane ve Dam ile Zembur ve Asel adlı diğer iki mesnevisinin varlığı biliniyorsa da, bu eserler ele geçmemiştir.

Kavsî'den sonraki devrede Hindistan, Türkiye, İran sahalarında büyük ün kazanmış şâirlerden biri de Saib Tebrizî (1601-1676)dir. I. Şah Abbas devrinde Tebrizden İsfahan'a zorla göç ettirilen ailelerden birinin çocuğudur. İyi bir öğrenim gördü. Genç yaşta Hacca gitti; Bağdat, Mekke, Medine'de bulundu. 1625'te Hindistan'a gitti. O devirde birçok Azeri şâiri, İran şâiri Safevî sarayında bekledikleri ilgiyi göremedikleri için Hindistan'a, Türk-Moğol devleti olan Babürlüler'in sarayına gidiyorlardı. 1633'te babasının ısrarı üzerine İsfahan'a döndü. Kendisine "Sultanü'ş-şuara" ünvanı verildi.

Esasen Farsça ve kısmen de Azerbaycan Türkçesi ile şiirler yazmış bulunan Saib'in 150 bin beyit tutarında şiiri olduğu tahmin ediliyor. Hâlen 115 bin beyitlik külliyatı ele geçmiştir.

Divanından başka "Kandaharnâme" adlı tarihi mevzulu bir mesnevisi ile "Mahmud ü Ayaz" adlı bir başka mesnevisinin daha olduğu bildiriliyor ise de bunlar kayıptır. "Sefine-i Sâib" veya "Beyaz" adıyla bilinen bir mecmua (antoloji) tertib etmiş; buraya kendisi de dahil olmak üzere 800 kadar Farsça yazmış şairden örnekler almıştır. Bu mecmua 25 bin beyit tutarındadır.

Farsça şiirlerini konularına göre tertib ederek ayrı ayrı adlandırması dikkati çeker.

Kendi ana dili Azeri Türkçesi ile yazdığı şiirlerden ancak 18 gazel ele geçmiştir. Bunlar 1946'da Bakü'de Hamid Araslı tarafından, 1977'de de Ankara'da Meserret Diriöz tarafından neşredildiler.

Saib'in eserleri Türkiye'de çok sevilmiş; hatta medresede okutulan ders kitapları arasına bile girmiştir. Türkiye'de Sebk-i Hindî şiir anlayışının yayılmasında Saib'in de rolü büyüktür. Osmanlı şairleri onun bir çok şiirine nazireler yazmışlardır.

Azeri Türkçesiyle yazdığı şiirlerde, özellikle Fuzulî'nin gazellerine yazdığı nazireler dikkati çekmesine rağmen; taklitçi bir şair değildir.

Urmiye Afşarlarından olup Tarzi kasabasında doğan ve küçük bir divanı elimize geçen şair "Tarzî" de bu devir ediplerindendir. Türkçe kelimeleri Fars gramer kaidelerine sokarak bu dille şiir yazması dikkat çeker. Bu uydurma dili taklit eden "Molla Fevkî" olmuştur.

d- XVIII. Yüzyıl Edebiyatı

Modern Azerbaycan edebiyatını müjdeleyen XVIII. asır, Azerbaycan siyasî tarihinin yeni bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu asırda, Kuzey Azerbaycan'ın, İran hakimiyetine karşı ayaklanması neticesinde, yerli hanlıkların kuruluşu, Azerbaycan'ı istiklâle doğru sürüklemekteydi. Hele asrın başı, Türkiye ve İran devletleri arasındaki yıkıcı harpler ve siyasî çekişmeler, iç isyanlar, Nadir Şah'ın harp seferleri, ülkeyi ekonomik bakımdan, tamiri güç sarsıntılara boğmuş idi. Yerli hanlıklar durumdan faydalanarak, bir an evvel istiklâllerini ilân etmiş, siyasî olarak derlenmeye başlamışlardı. Bilhassa Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan istiklâl hareketi genişlemiş, büyüklü küçüklü Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Talış, Bakü, Nahcivan, Şirvan, Makü, Hoy ve emsali birtakım hanlıklar vücuda getirilmişlerdir. Bunlardan hayli güçlü olan Şeki Han'ı Hacı Çelebi Han, bir aralık Tebriz şehrini de kendi hanlığı sınırları içerisine alarak, istiklâli ile yaşamış, Kubalı Feth Ali Han da hayatının otuz yılını (1758-1789), bütün Azerbaycan hanlıklarını bir idare altında birleştirmeye vakfetmiş, ancak Erdebil'e kadar uzanan Hazar denizi kıyılarındaki hanlıkları kendi idaresi altına almaya muvaffak olmuştur.

Azerbaycan hanlıklar devrinin yerli edebî-kültür gelişmesi üzerinde de oldukça geniş bir etkisi olmuştur. Daha Şah İsmail'le başlayan Türkçecilik cereyanı Vâkıf, Vidâdî gibi modern Azerbaycan edebiyatı kurucularınca da benimsenerek, Fars ve Arap dilli edebiyata karşı bir nevî cephe alınmış ve bu suretle yerli Azeri Türkçesi

geniş bir himayeye mazhar olmuştur. Millî edebiyat ekolünün kurulması da bu devreye rastlar.

Böylece siyasî durum, Kuzey Azerbaycan'da milliyetçilik ve yerli hanlıkların istiklâline müteveccihken, İran Azerbaycan'ını ağır bir sıkıntı havası tehdit etmekte idi. Safevî hanedanının sükutu bir aralık İran'ın Afganlılar tarafından istilâsı, daha sonraları Nadir Şah'ın (1736-1747) devlet kuruculuğu ve sükutu, Kerim Han Zend'in hakimiyeti (1760-1779), nihayet iç isyanlardan sonra Kacar hanedanının iş başına gelişi, (XVIII.yüzyıl sonu), ister istemez İran'ın bünyesinde kolay kolay tedavi edilemez yaralar açmıştı. Eski İran'a tâbi halklar, bu devirde istiklâle kavuşmuş, yeni yeni terakki hamleleri yapmışlardır. Dekadans, ilim sahasında da kendini göstermiştir. Bu devri karakterize eden kaynaklar arasında "Çağatay-Fars" dili lügati Senglah'ı yazan Mirza Muhammed Esterabadî de bulunmaktadır.

Hanlıklar devri, Azerbaycan'ın, kültür hareketine verdiği öneme, birkaç han sülâlesine mensup kimselerle, yüksek devlet memurları tarafından âlimlerin himâyesi ve hanların bizzat kendilerinin şiir yazmaları delil sayılabilir. Bu koruyuculuk, uzun zaman, Azerbaycan şâirler mahfellerinde de devam etmiştir. Edebiyata hizmetleri dokunan ve şiir yazan hanlar şunlardır: Kuba ve Salyan hakimi "Müşteri" mahlaslı Feth-Ali Han İbn Hüseyin Han, "Tuti" mahlaslı "Ebu'l Feth Han", "Kutsi" mahlaslı Abbas Kuli Ağa Bakihanlı, "Nevâ" mahlaslı Caferkuli Han, Kerim Ağa " Fatih" İbn Feth Ali Han, "Natevan" mahlaslı Hurşit Banu Hanım, Mustafa Ağa Şekihanof, Mehmet Hüseyin Han "Müştak" ve saire.

XIX. ASIRDA GÜNEY AZERBAYCAN' DA EDEBİ HAYAT

Bu asrın başlarında İran'da zaten zayıf olan merkezî idare çözülmeye başlamıştı. Memleketin çeşitli yerlerinde mahallî derebeyleri iyice güçlenmişti. Bunlara İran'da da "hanlık" deniliyordu. Aslında İran, hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu gibi merkezi bir idare kurabilmiş değildi. Tabir câiz ise, en kuvvetli feodal, han veya büyük bir aşiretin reisi İran'ı ele geçiriyor, diğer hanlıkları kendine tâbi ediyordu.

XIX. asırda da durum böyle idi. Türk soyundan İran Şahı Ağa Mehemmed Şah Kaçar'ın 1797'de Karabağ'da öldürülmesinden sonra, feodal karakterdeki hanlıklar daha da güçlenmiş, nerede ise müstâkil devletçikler haline gelmişlerdir. Hanların ve

bunlara tâbi beylerin keyfi hareketleri, ağır vergiler, zulm, Güney Azerbaycan Türklerini, ictimaî ve iktisadî bakımdan tam bir buhrana sürüklemişti. Memleketin kültürel hayatı da keşmekeşlik içindeydi.

Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine kadar her iki Azerbaycan'da da siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlar birbirine benziyordu. 1828'den sonra Aras nehrinin sınırı teşkil ettiği, ülkenin ikiye bölündüğü malumdur. Kuzey Azerbaycan, merkezi Tiflıs'te olan "Kafkasya Umumî Valiliği"ne bağlanmış ve sür'atle merkezi bir idare kurularak hanların, beylerin nüfuzu kırılmıştı. Daha başka sebeplere de bağlı olarak, Kuzey Azerbaycan'da ticaret hayatı canlanmış, Ruslar tarafından siyasî ve ictimaî hayat sür'atle değiştirilmiştir.

Güney Azerbaycan'da ise eski hayat tarzı devam etmiştir. Fakat, iki ayrı devlete tâbi olmasına, ayrı ayrı şartlarda bulunmasına rağmen, her iki bölgenin edebi, dini ve kısmen de olsa iktisadî münasebetleri devam etmiştir. Kuzey'de tedricen gelişen yeni hayat, edebiyat anlayışı çok geçmeden Güney'e ulaşıyor, burada da meyvelerini vermeye başlıyordu. M. F. Ahundzade'nin Güney Azerbaycanlı münevverlerle münasebetlerini bu husus için örnek olarak gösterebiliriz.

Güney Azerbaycan'da ve aynı zamanda İran'da yeni edebiyatın ilk temsilcileri arasında Abdurrahim Talıbof, Zeynelâbidin Şirvânî, Mirza Ağa Tebrizî sayılabilir.

Yeni edebiyat anlayışının ve yenilik temayüllerinin Güney Azerbaycan'da çok yavaş bir şekilde ortaya çıktığı görülür. Yukarıda da belirtildiği gibi, klasik şiir ve edebiyat anlayışı günümüze kadar tesirini devam ettirmiştir. Şüphesiz ki, bunun ictimaî, siyasî hayatla yakından alâkası vardır.

Asrın başlarında, bu bölgedeki edebiyatta en çok rağbet gören nazım şekli gazeldir. Bu devrin gazellerinde, an'anevi şiir anlayışı ve mevzuları yanında, gittikçe daha belirgin bir hâl almaya başlayan gerçek insanî duyguların, ferdî his ve düşüncelerin, reel hayat anlayışının ortaya çıktığı görülür. Tasvir edilen sevgili artık muhayyel bir varlık değil, canlı-kanlı gerçek bir insandır. Devrandan şikâyet, gittikçe gerçekçi bir anlayışa bürünerek, ictimaî, siyasî bir mahiyet kazanır.

Geçen asırlarda olduğu gibi, bu devirde de göze çarpan en belirgin hususiyetlerden biri, hemen her şâirin kendi ana dili yanında Farsça'yı da kullanmasıdır.

Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan, Ruslar'ın Revan Hanlığı'nı işgal ettikleri sırada bu hanlıkta münşîlik vazifesinde bulunan, hatta bu hadiseleri anlatan bir manzumesi bilinen "Andelip Karacadağî" asrın tanınmış şâirlerindendir. "Leylâ ve Mecnun" adlı Türkçe mesnevisi vardır. Klasik şiirlerinde dili nisbeten ağır olmasına rağmen, hece ile yazdığı koşma ve geraylılarında çok sade bir halk dili kullanmıştır.

Medrese tahsili görmüş, klasik Türk ve Fars şiirini yakından tanımış münevverlerin sade bir Türkçe ile âşık şiiri tarzında manzumeler yazmaları, herhalde Azeri halk edebiyatı, halk şiiri için çok faydalı olmuştur. Bilhassa XIX. asırda, Andelip, Nebatî, daha eski devirde Molla Penah Vâkıf gibi büyük şâirler, âşık şiirinin de klasik şiir gibi kalıplaşmasını belli mazmunlar ve alışılmış ifadeler içinde canlılığını kaybetmesini önlemiş; âşıklar üzerinde olumlu ve kuvvetli bir tesir göstermişler, âşık şiirinin ufkunu genişletmesinde önemli rol oynamışlardır.

Şiirlerinde ince bir ruh, seçkin bir güzellik duygusu, coşkun bir sevgi tezahürü görülen Seyyid Ebulkasım Nebatî (1812-1873) çağının en büyük şâirlerinden biridir. Kendisi "seyyid" ve tarikat şeyhidir. Şah Nimetullah Velî (1331-1431) nin tarikatine mensuptur. Karacadağ'ın Üştibin kasabasında doğmuştur. Mükemmel bir medrese tahsili görmüş, Farsça ve Azeri Türkçesiyle şiirler söylemiştir. Bazı şiirlerinde "Mecnunşah" , "Hançobanî" gibi mahlasları da kullanmıştır. Yedi bin beş yüz mısra tutarındaki Divan'ı müretteb değildir. Şiirlerinin çoğu Farsça'dır. Bunun bir sebebi de, âşık tarzı şiirlerin divanlara dahil edilmemesi, daha sonra unutulup kaybolmasıdır. Divan'ı ilk defa Tebriz'de 1845'te taş basması olarak yayınlandı. Tamamen orijinal sanatkârlık kudretine sahip bir şâirdir. Şiir anlayışını, üslubunu, kendisinden önce yaşamış herhangi bir şâirle mukayese etmek imkânsızdır.

Dünyanın fanîliği, zâhirî güzelliği ve aldatıcılığı, buna karşılık "sâdık âşıklar"ın "asıl mekân"ının bu dünya olmadığı, "vahdet mülkü" nün "meyhane" olduğu yolundaki kanaatler, Nebatî'nin mistik şiirlerinde en çok karşılaşılan hususlardır. Azeri Türkçesi ile yazdığı "Sâkinâme"si ilâhî âşk anlayışını yansıtması bakımından dikkati çeker. Halk tabirlerini çok bol kullandığı koşma, geraylı ve tecnislerinde sevgili, halk edebiyatındaki "gülbeden"li, "terlan bakış"lıdır, "benövşe" (menekşe) ye benzetilir. Tabii halk edebiyatında bu imajların doğmasında, yerleşmesinde klâsik edebiyatın tesiri olduğu da bellidir. Klasik tarzda yazdığı gazel, kaside vs. gibi şiirlerindeki ruh hali ile "âşık şiiri tarzı"nda söylediği koşma, geraylı vs. gibi manzumelerindeki ruh hâli tam bir

tezat gösterir. Birincilerde tarikat şairi, mutasavvıf bir düşünür, ikincilerde ise halk şairi, âşık olarak karşımıza çıkar. Edebiyat tarihindeki yerini de daha çok bu ikincilere borçludur.

Güney Azerbaycanlı birçok şair gibi hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan Héyran Hanım'ın XIX.asrın başlarında Tebriz ve Hoy şehirlerinde yaşadığı, ana tarafından "Dünbülî" aşiretinden olduğu anlaşılmıştır. 4500 beytlik Divan'ında anadilindeki şiirleri, Farsça şiirlerine nazaran daha azdır. Klasik tarzdaki gazelleriyle Fuzulî'nin tesirinde kaldığı, bu büyük şaire nazireler söylediği açıkça belli olmaktadır. Dili nisbeten sadedir.

Hacı Mirza Mehdi Şükuhî (1829/30-1896), Tebriz'de doğmuş, Merağa'da yaşayıp bu şehirde de ölmüştür. Küçük yaşlarında yetim kalmış, tahsilini yarıda bırakarak baba mesleği aynacılıkla hayatını kazanmıştır. Tebriz'de bir din adamına yazdığı hicviye sebebiyle işleri bozulmuş, Merağa'ya göçe mecbur olmuştur. Bu şehirde de "bezzazlık" (gezgin kumaş, elbise satıcılığı) ile geçinmiştir. Maddi ve manevi sıkıntılar içerisinde bedbin bir ömür sürmüş, daha çok satirik şiirler yazmıştır. Seyahate çıkarak, Türkiye, Arabistan, Orta Asya ve İran'ın birçok yerini dolaşmış, sonra Tahran'a gelerek bir müddet kaldıktan sonra Merağa'ya dönmüştür. Seyahati sırasında yakından tanıdığı Şark halklarının siyasî, ictimaî ve dinî vaziyeti, zaten kötümser olan tabiatında derin izler bırakmış, şairi gelecek hakkında ümitsizliğe düşürmüştür. Şark halklarını istismar eden han, bey, sahtekâr din adamları, aç gözlü tacirler, ahlâksız kimseler onun satirik şiirlerinden yakalarını kurtaramamışlardır. Realist bir şairdir. Halkın yaşayışını, adetlerini, batıl inançlarını çok renkli, akıcı bir dille, ince bir alayla dile getirir. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazmıştır. Divan'ı kendi sağlığında Tebriz'de defalarca bastırılmıştır. "Münazara-yı Akl ü Aşk" adlı bir mesnevisi, Sadî'nin Gülistan'ındaki tarzda yazdığı üç yüzden fazla Farsça küçük, nasihatamiz fıkraları, hikâyeleri (latife) bulunmaktadır. Bu hikâyeler de çok alaylı bir dille yazılmıştır. Bilhassa ilk mekteplerdeki eğitim öğretimin yenilenmesi yolunda kıymetli düşünceleri vardır. 1907'de oğlu Merağa'da "Usul-i cedid" bir mektep açarak babasının arzusunu yerine getirmiştir.

Güney Azerbaycan'da halk edebiyatı, eski devirlerde olduğu gibi bu yüzyılda da en ihtişamlı günlerini yaşıyordu. Gezgin âşıkların, sazla çalıp söyledikleri

yüzlerce halk hikâyesi vardı. "Aşık tarzı şiir"leriyle bilinen, "halk şairleri" veya divan şairlerinin sayısı da bir hayli artmıştı.

XX. YÜZYILDA GÜNEY AZERBAYCAN EDEBİYATI

1828'de Azerbaycan'ın siyasî olarak ikiye ayrılması, bundan sonra İran'a ve Rusya'ya bağlı bölgelerde ayrı ayrı hayat tarzının cemiyet üzerindeki tesirleri kültürel hayatı da derinden etkilemiştir.

Kuzeyde yenileşme, modernleşme başlamış, buna bağlı olarak edebiyat anlayışı da değişmiş, gelişmiştir. Güneyde ise eski edebiyat anlayışı ve halk edebiyatı yüzyıllardan beri sürüp giden oluşumunu devam ettirmiş; daha yavaş bir şekilde değişmiştir.

Halk edebiyatı aslında Güney Azerbaycan'ın en güçlü kültürel sahasıdır. Yakın Türk yurtları olan Kafkasya. Kuzey Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan'da hayat tarzı XX. Asrın başlarında sür'atle değişmeğe başladığı bu yüzden halk edebiyatı mahsulleri de zayıflayıp yok olmağa yüz tuttuğu hâlde, Güney Azerbaycan zengin sözlü kültürünü büyük ölçüde yakın tarihlere kadar oldukça sağlam bir şekilde muhafaza edebilmiştir. Ne yazık ki, Pehlevî sülâlesinin 1924'ten beri uyguladığı baskı ve zulüm devrinde bu bölgede önemli bir derleme faaliyeti sürdürülememiş; birçok eser kaybolmaya başlamıştır. Önümüzdeki 5-10 yıl içerisinde de böyle bir faaliyet gerçekleştirilemez ise genel Türk kültürü için de telâfi edilemeyecek bir kayıp söz konusudur.

İran'daki sözlü Türk edebiyatından bazı derlemeler yapılmış ve neşredilmiştir. Bunlar arasında ilmi bir anlayışla yapılan çalışmalar çok azdır. Güney Azrebaycan'ın Türk halk hikâyelerinin en zengin kaynağı, âşık geleneğinin en canlı bölgesi olduğu düşünülürse, burada yapılacak halk edebiyatı araştırmalarının ne derecede değerli olacağı ortaya çıkar. Yine de Dr. Selamullah Cavid, Samed Behrengî, Dr. Cevat Hey'et, Hüseyin Sadık, Hüseyn Feyzullahi, Nikabî, Ali Asgar Hurrem gibi araştırıcıların halk edebiyatı hakkındaki neşriyatı bir kazançtır. "İran İslâm İnkılâbı" ndan sonra âşıklar üzerinde baskılar olmuşsa da bu uzun sürmemiştir. Sırf Tebriz civarında 1980'li yılların başında yüz civarında âşık bulunmasına rağmen, şiirleri veya anlattığı hikâyeler derlenerek neşredilen ancak birkaç kişidir.

Güney Azerbaycan'da klasik edebiyat araştırmaları da pek iyi durumda değildir. Yukarıda adlarını saydıklarımızdan başka M. A. Ferzane, Gulamhüseyn Bekdili, Ali Kemalî, Yahya Şeyda gibi şahsiyetlerin gayretleriyle bu sahada da yeterli olmasa bile önemli başarılar elde edilmiştir. Bilhassa Dr. Cevat Hey'et'in 1979'dan itibaren Tahran'da neşretmeye başladığı Varlık dergisinde basılan çeşitli makaleler ve kendisinin eseri olan Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış (Tahran 1.c., 1980, 2.c., 1990), Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatı (Tahran, 1988) adlı kitaplar değerli ve sevindirici çalışmalardır.

Bakü'de bulunan "Nizamî Adına Dil ve Edebiyat Enstitüsü"nün "Cenubi Azerbaycan Şubesi" nin neşriyatı da özellikle hatırlanmalıdır. 1906-1911 İran meşrutiyet hareketi yıllarında bütün fikir hayatı gibi, edebiyat da Kuzey Azerbaycan'ın güçlü tesiri altında sür'atle değişti ve yenileşmeye başladı. Bu dönemde bir yandan da İstanbul kültür muhiti Güney Azerbaycan'ı derinden etkiliyordu. 1875-1895 yılları arasında İstanbul'da nisbeten düzenli bir şekilde Azerbaycanlı demokrat aydınlar tarafından Farsça olarak çıkartılan "Ahter" gazetesi İran'da çok etkili olmuştu. 1908'den sonraki İstanbul basınının, fikir hareketlerinin de İran üzerinde büyük tesirleri olduğunu hatırlatmalıyız.

İran meşrutiyet hareketi sırasında Güney Azerbaycan'da Farsça süreli yayınların yanında bir de Azerbaycan Türkçesi ile çıkan neşriyat söz konusudur: Şafak, Tebriz, Mükâfat, İslâh, Ferverzin gibi yayın organlarının Fikir hayatı kadar edebiyat hayatını da değiştirdiğini göz önünde tutmak gerekir. Bütün İran'ın basın hayatında önemli bir yeri olan İran-ı Nev adlı Farsça gazete de Stolipin'in zulmünden kaçıp Tahran'a gelmiş bulunan tecrübeli gazeteci ve fikir adamı Mehmet Emin Resulzade tarafından 1909-1911 yılları arasında gündelik olarak neşredilmişti.

1906'dan itibaren Tiflis'te Celil Memmedguluzade ve arkadaşları tarafından çıkartılan Molla Nasreddin mizah dergisinin de İran'da ve bilhassa Güney Azerbaycan'da büyük yankılar uyandırdığı bilinmektedir. Bolşevikler'in Kafkasya'yı ele geçirmelerinden sonra Celil Memmedguluzade 1921'de Tebriz'e geçerek, Molla Nasreddin'i burada çıkarmıştır. Ayrıca eskiden beri "Molla Nasreddinçi" şairler arasında Güney Azerbaycanlılar'dan Bayrameli Abbaszade "Hammal" (1859-1926), Mirza Ali Mu'ciz (1873-1934), Mehemmedeli Manafzade Sâbit (1888-1940) gibi şahsiyetler modern Güney Azerbaycan şiirinin ilk temsilcileri arasında yer aldılar.

16 yıl kaldığı İstanbul'da fikri bakımdan olgunlaşmış olarak memleketine dönen Şebüsterli Mu'ciz'in şiirlerinde Namık Kemal ve Fikret gibi Anadolu şairlerinin tesiri görülmesine rağmen, o, büyük ölçüde "Molla Nasreddinçiler"e ve bilhassa Sâbir'e bağlıdır. Mu'ciz demokrat, inkılâpçı bir şair olarak, satirik şiirleriyle cemiyetin kusurlarını, insanın beşeri zaaflarını, ihtiraslarını, kötülüklerini acı bir dille ve zaman zaman müstehcene kaçan bir üslupla ifşa ve tenkit etmiş, bu yüzden baskılara göğüs germeye mecbur olmuştur. Cehalete ve hurafelere karşı mücadele, öğretim hayatının modernleştirilmesi, kadın hakları, Mu'ciz'in belli başlı konularındandır.

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'da millî şuur güçlendi, fakat bu döneme hâkim "Azerbaycan Demokrat Fırkası"nın katı Sovyet (Rus) taraftarı tutumu ve Komünist inançlı olması, geniş halk yığınlarınca Pişeverî hareketinin benimsenmesine ve yerleşmesine mâni oldu. Hareket daha çok aydınlar arasında rağbet kazandı.

Sovyet ordusu ile Tebriz'e gelen Kuzey Azerbaycanlı bazı şair ve yazarlar, burada yerli gençlerin de katılmasıyla 1941'de Vatan Yolunda gazetesini çıkardılar ve Şairler Meclisi derneğini kurarak, kültürel hayatı canlandırdılar. Bu dönemde de Farsça ve Türkçe birçok süreli yayın ortaya çıktı: Feryâd, Tebriz, Şimal Ulduzu, Azerbaycan vs.

Bilhassa Şairler Meclisi etrafında toplanan genç şair ve yazarlar, önemli bir edebi cereyan yaratabildiler. Bu gençlerin şiirlerinin toplandığı mecmua 1945'te Tebriz'de Şairler Meclisi adıyla neşredildi. Bu gençlerden bir kısmı yakın dönemin en başarılı şairleri arasında yer aldılar. Herhangi bir sınıflandırma yapmadan bu dönemde edebi hayata atılan şair ve yazarları tesbit edecek olursak: Mehemmedeli Safvet (1878-?), Cabbar Esgerzade Bağçaban (1885-1960), Eli Fitret (1890-1946 ?), Mirza Tağıhan Rüf'et (1890-1921), Seyid Cafer Pişeverî (1892-1947), Abbas Vasık (1898-1956), Fahreddin Mehzun (1899-1986), Mir Mehdi E'timad (1900-1989 ?), Elekber Pâkzad "Haddad" (1901-1966), Hilal Nasırî (1903-?), Hüseyn Sahhaf (1906- ?), Seyid Mehemmed Hüseyn Şehriyar (1906-1988), Genceli Sabahî (1906-1990), Mir Mehdi Çavuşî (1909-1967), Habib Sahir (1909-1986), Hüseyngulu Kâtibî "Coşkun" (1910- ?), Me'sum Ezimî (1920- ?), Mehemmedbağır Niknâm (1921-1946), Fethi Hoşgınabî (1921-), Balaş Azeroğlu (1921-), Haşim Terlan (1923-), Eli Tude (1924-), Muzaffer Dürefşî (1924-), Yahya Şeyda (1924-), İsmayıl Ceferpur (1925-), Ebülfezl Hüseynî

"Hasret" (1925-), Medine Gülgun (1926-), Söhrab Tahir (1926-), Bulud Karaçorlu Sehend (1927-1979), Hekime Billurî (1926-), Abbas Bariz, Mirza Hüseyn Kerimî (1931-), Mir Hidayet Hisarî (1920-), Firuz Sadıkzade (1931-), Semed Behrengî (1938-1969), Eziz Möhsinî gibi şahsîyetlerle karşılaşırız.

Seyid Mehemmed Hüseyn Şehriyar, Sadece Azerbaycan'ın değil yakın dönem Türk dünyasının en büyük şairlerindendir. Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. En büyük özelliği şiirlerindeki eşsiz lirizmdir. Samimiyeti, şahsî duygu ve düşüncelerinin derinliği, hayal dünyasının genişliği ve renkliliğiyle ulaşılması zor bir zirveye erişmiştir. Haydar Baba'ya Selam adlı iki manzumesi, bütün Türk dünyasını ayağa kaldırmış, her yerden bu manzumelere nazireler yazılmıştır. Türk edebiyatları arasında bu şekilde kurulan yakın ilişki ancak eski devirlerdeki Nevaî ve Fuzulî gibi büyük şairlerin tesirleriyle karşılaştırılabilir. Şehriyar, yok edilmeye çalışılan bir dile ve onun edebiyatına yeni bir ruh vermiş, onu canlandırmış ve daha yüksek bir seviyeye çıkartmıştır.

Şehriyar'a yazdığı manzum mektup, Dede Korkut destanlarından nazma çektiği Sazımın Sözü adlı epik eseri ile Bulud Karaçorlu Sehend millî şuurun uyanmasında büyük rol oynadı. Bu iki şair arasındaki müşaare, Güney Azerbaycan'ın siyasî, ictimaî hayatının, uyanan millî şuurun, demokratik ruhun aynası olarak kabul edilir.

Habib Sahir, şahlık zamanında da susmamış, özellikle lirik şiirleriyle sosyal muhtevalı manzumeleriyle dikkati çekmiştir. İstanbul'da okumuş, Celal Sahir, Fikret, Cenab Şahabettin ve bilhassa Ahmet Haşim'in tesirleri altında, biraz da Türkiye Türkçesi'nin karıştığı bedii bir dille eserler vermiştir. Habib Sahir aynı zamanda Güney Azerbaycan'da Türkçe ve İran'da Farsça şiirleriyle modern ve serbest şiirin ilk büyük temsilcileri arasında yer almıştır. Modern şiir terbiyesini, hocası ve aynı zamanda Farsça şiirleriyle İran'da bu tarzın çığırını açmış bulunan bir başka Azeri şairi Mirza Tağıhan Rüf'et'in telkin ve tavsiyelerine borçludur. en nazım şekillerinde yazdığı şiirleriyle tanınmış usta bir şair ve gazeteci olan Yahya Şeyda, aynı zamanda genç şairlere yol gösteren tecrübeli bir rehberdir. Lirik ve satirik şiirleri vardır. Güney Azerbaycanlı bazı şairlerin eserlerini toplayıp neşrettirmesiyle de tanınmıştır. Haddad ve Sijimgulu'nun eserleri yanında günümüzün genç şairlerinin kısa hâl tercümeleri ve bir iki şiirini ihtiva eden önemli bir antolojiyi; Edebiyat ocağı (1.c, Tebriz, 1364/1985

2.c., 1366/1987) nı da tertip edip bastıran Yahya Şeyda'dır. Şehriyar ve Azerbaycan Dilinde Eserleri (2.bs. Tebriz, 1360/1981) adlı kitapta da Şehriyar'ın Türkçe şiirlerini toplamış, eser büyük rağbetle karşılanmıştır.

Yakın zamanlarda İran'da neşredilen, Azeri şairlerine ait diğer antolojiler arasında M.A. Ferzane'nin hazırladığı; Şehriyar ve Heyder Baba: Mektuplar ve Nazireler (Tahran, 1358/1979) dikkati çeker. Bu eserde Şehriyar'a nazire yazmış şairlerin manzumeleri bir araya getirilmiştir. Dr. Selamullah Cavid'in Dostlar Görüşü (Tahran, 1359/1980), hatıralar, şairlerin hâl tercümeleri ve şiir örnekleriyle en önemli kaynaklardandır. Telim Hanlı'nın Seçilmiş Türkî şiirler (Tahran, ?), birkaç kişi tarafından hazırlanmış iki küçük ciltten ibaret Edebî Yapraklar (1358/1980), Esadullah Cemalî'nin Zencan şairlerini içine alan Dan Ulduzu (1359/1981) adlı eseri ve M. Efhem'in Çiçekler (1360/1981) adlı küçük antolojisi hatırlanmalıdır. Ayrıca Nikabî'nin tertip ettiği Kuzey Azerbaycanlı şairlerin çocuklar için yazmış oldukları şiirleri içine alan bir antolojiyi; Uşağlar Bahçasında Gonçeler (Tebriz, 1358/1980)i de ihmal etmemek gerekir. Daha önceler, şah zamanında birkaç kere gizli olarak basılmış ve önemli bir eksikliği gidermiş olan Semed Behrengî'nin (S. Garanguş imzası ile) Pare Pare adlı umumi antolojisini Güney Azerbaycan'daki belli başlı edebi çalışmalar arasında zikretmek gerekir.

Mensur eserler Güney Azerbaycan'ın içinde bulunduğu şartlar nedeniyle pek gelişmemiştir. Genceli Sabahî ve Ali Tebrizî (1929-)nin dışında eser vermiş bulunanlar Kuzey Azerbaycan'da faaliyet göstermişlerdir. Bunlar arasında Abbas Penahî Makulu (1902-1971), Hemid Mehemmedzade (1924-) zikredilebilir.

Ali Tebrizî, halk hikâyeciliğinin geleneklerinden yararlanarak kaleme aldığı iki ciltlik Şah İsmail adlı eseriyle roman türünün Güneydeki ilk Türkçe örneğini ortaya koyar. Ayrıca millî duyguları güçlü bir şekilde işlediği şiirleriyle çağdaşı şairler arasında hususi bir yer tutar.

1979 inkılâbından sonra İran'da Türk basını kısa zamanda büyük gelişme gösterdi. Kitaplar, süreli yayınlar birbirini izledi. Başta günümüzde de yayınını sürdürmekte olan Varlık olmak üzere, İnkılâb yolunda, Yoldaş, Kôroğlu, Birlik, Dede Korkud, Yeni yol, Güneş, Ülker vs. gibi dergiler İran Türkleri'nin ne kadar büyük bir kültürel güce sahip olduğunu gösterdi, hem de yarım asırlık bir zulme ve baskıya rağmen. Günümüzde (1991'de) Varlık'tan başka Ittılaat'ın ve Fürug-i Azadî'nin

Azerbaycan Türkçesi ile neşredilen ilâvelerinden, sahifelerinden başka süreli yayın görülmemektedir. Fürug-i Azadî'nin Türkçe sahifesini idare eden Yahya Şeyda'dır.

Edebiyat hayatında, 1980'li yılların başında görülen dil ve imlâ anlayışındaki kargaşalıklar biraz durulmuş gibi görülüyor. Özellikle Varlık dergisinin mutedil ve makul neşriyatı bu hususta önemli bir vazifeyi yerine getirmiştir.

"İran İslâm İnkılâbı"ndan sonra şiir kitapları basılmış olan şairlerin büyük bir kısmı bilinen sebeplerle takma ad veya mahlas kullanmaktadırlar. Tesbit edebildiklerimiz şunlardır: A (Ayın). Selâmî, Aydın, Alirıza Nabadel "Oktay", Barış, Beytullah Cefer, Bağban Eleoğlu, Behmen Zaman, E. (Elif) Alov, Gaflantî, H.M. Savalan. Habib F., Hüseyn Düzgün, Hüseyn Feyzullahî, Hamdullah Mücavir Serabî, İbrahim Basarî, Kerim Meşruteçi "Sönmez", M. H.Yurdoğlu, M. Mişovlu, M. Şebüsterli. Meftun Eminî, Mehemmedeli Mehzun, Settar Gülmehemmedî, Türkoğlu vs. Özellikle Varlık dergisinde şiirleri görülen Hamid Nutkî ve Gulamhüseyn Bekdili'yi de bunlara ilâve edebiliriz.

1980'li yılların başından beri yeni şartlar içerisinde varlığını isbat etmiş ve gelişmesini sürdürmüş olan Güney Azerbaycan edebiyatının kısa zamanda daha da büyük başarılar elde edeceği açıktır.

SES BİLGİSİ (FONETİK)

Şüphesiz son zamanlara kadar bir eğitim ve kültür dili olamamış, 16. Yüzyıldan beri Farsça yanında ikinci derecede kullanılmış, 60 yıllık şahlık rejimi döneminde günlük konuşma dili olmanın dışında kesin yasaklanmış olan Güney Azerbaycan Türkçesi, daha çok bir konuşma dili olması yüzünden çok fazla ses, ara ses, geçiş merhâlesi sesi kullanmaktadır. Bu ses çeşitliliğinin oluşmasında çok değişik diyalektlerin varlığı da etkilidir. Buna rağmen, çalışmamızı yazılı eserler üzerinde sürdürdüğümüz için, okunuş ve telâffuz farkları dışındaki ses ayrıntılarını tesbit etmedik.

ÜNLÜLER (VOKALLER)

Güney Azerbaycan edebiyatı metinlerinde kullanılmış harf ve işaret sistemlerini göz önüne aldığımızda 14 ünlü (vokal)nün varlığını tesbit ediyoruz. Bunlar; *a, ā, â, e, ė, ı, i, î, o, , ô, ō, u, ū, û* ünlüleridir.

Her biri ayrı ayrı aşağıda tanımlanmıştır.

a ünlüsü

Kalın, düz, geniş bir ünlü olup, Türkiye Türkçesi'ndeki a ünlüsü ile aynıdır.

ā ünlüsü

Yukarıda tanımladığımız, kalın, düz, geniş a ünlüsünün uzunudur. Bazı kelimelerde telâffuzdan doğan bir uzumluğa işaret eder:

gızlar diyer ātıl-matıl çerşenbe (Ş-38).

Ancak, Güney Azerbaycan'da, ödünç kelimelerdeki aslî uzunluklar genellikle kısalarak normal boyuta inmiştir; eski imlânın tesiriyle yazılsa da kısa okunurlar:

rızā> ***irza*** (Ş-38).

Bazı ödünç kelimelerde ise yazı dilinin etkisi ve şiirde âhenk için aslî uzunluğun korunduğu görülür. Meselâ, konuşma dilinde *salam* şekline gelmiş kelime, Şehriyârın okuyuşunda hem ünlü uyumuna aykırılığını, hem de uzun ünlüsünü korumaktadır:

selâm (Ş-31).

â ünlüsü

Bilindiği gibi ince *k* , ince *l ve ince g* gibi ünsüzlerin, kendilerinden sonra gelen ünlüleri inceltici özellikleri vardır. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde; ***kâr*** *"sağır"* kelimesinde *k*' nin incelticiliğinin bir örneği görülmektedir.

Ödünç kelimelerde ise, ***kâkâo, kôlâ*** (kef ile yazılarak); ***gâhdan*** "bazen, arada sırada" (Ş-38) gibi kelimelerde bu incelticiliğin örneği görülmektedir.

e ünlüsü

Türkiye Türkçesi'nde kullanılan *e* ünlüsü ile aynıdır. ***gel-*** fiilinde ve ***gedik, gelin*** vb. kelimelerdeki düz, geniş, ince ünlüdür.

è ünlüsü

Kapalı e ünlüsü, yumuşak damağın ön ve arkasına göre ortada oluşur. Bu ünlünün çıkışı sırasında dilin sırtı *a*'ya göre bir parça daha kabarık, *i*'ye göre daha alçaktır. Çene açısı da yarı açıktır. *i*'ye en yakın dar bir ünlüdür[32] Eski Türkçe devrinden beri bütün tarihî dönemlerde ve Türkçe'nin bütün kollarında yaygın olarak kullanılmış ve çeşitli sahalarla birlikte Anadolu ağızlarında da yaşamakta olan Latin kökenli Türk alfabesinde karşılığı bulunmadığı için yazı dilimizde varlığı pek hissedilmeyen fakat bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi'nde bir kısım ödünç kelimelerde bile kullanılmakta olan kapalı *e* ünlüsüdür. Yazıda, bir diş üzerine "hemze" işareti konarak gösterilmektedir. Genellikle ilk hecede ve tek heceli köklerde bulunur:

gèri, yèl"rüzgâr" (Ş-31*),* ***sèller*** (Ş-31), ***nèce***" nice, nasıl" (Ş-32) ***gèce*** (Ş-35), ***hèyva***"ayva" (Ş-33), ***yèt-*** "ulaşmak, kavuşmak, yetişmek" (Ş-38), ***gèç-*** (Ş-38), ***gèt-***(Ş-33), ***yèn-*** "inmek" (Ş-34), ***vèr-***"vermek"(Ş-31), ***gèy-*** "giymek" (Ş-35), ***"demek"*** (Ş-35), ***bèline*** (Ş-34), ***yèr*** (Ş-34), ***yèyüp*** "yiyerek" (Ş-35), ***èle-*** "etmek, eylemek" (Ş-36), ***èv*** "ev" (Ş-39), ***hèy*** "sürekli, habire" (Ş-38) örneklerinde olduğu gibi.

---

[32] Bk. GÜLENSOY, Tuncer, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1988, TDK. yay., s. 21.

Ödünç kelimelerde:

behişt "cennet,uçmak"(Ş-34), *heç* "hiç" (Ş-32), *seyrederem* (Ş-33) (<Ar. seyr), *heyder* "haydar" (Ş-31), *şeyhelislam* (Ş-34), *heyr* (Ş-34) (<Ar. hayr), *heyvanlari* "hayvanları", *tez* "çabuk, hızlı, acele" (Ş-37) (<Far. tîz).

ı ünlüsü

Türkiye Türkçesi'ndeki kalın, dar, düz ı ünlüsü ile aynıdır. *ḳal-, ayıl-, açıl-* ,fiilleriyle *ḳalın, sıra, sayı* gibi kelimelerde görülmektedir.

i ünlüsü

Umumî Türkçe'deki ince, düz, dar i ünlüsü ile aynıdır. *biç-, çim-, sil-* fiilleriyle *dil, geniş, gizlin* kelimelerinde görüldüğü gibi.

î ünlüsü

Aslında uzun ünlüleri kesin olarak kısaltıp, normal boyuta indirme temayülü gösteren Güney Azerbaycan Türkçesi'nin bu tutumuna rağmen, yazı dilinde gerek eski imlânın, gerekse Farsça yazı dili imlâsının etkisiyle bir kısım ödünç kelimelerde uzun *i* ünlüsünün korunduğu görülmektedir. Bunlardan bazılarının dilin âhenginin ve şiirde veznin gereği olarak uzun okunduğuna da rastlanmaktadır. Biz, bu durumlarda uzun *i* ünlüsünü bu harf ile gösterdik:

sîne "sîne, göğüs" (Ş-39) örneğinde görüldü.

o ünlüsü

Kalın, geniş, yuvarlak bir dudak ünlüsüdür. Türkçe kelimelerde ilk hece dışında kullanılmaz. Güney Azerbaycan Türkçesi bu kurala daha geniş ölçüde uymaktadır:

horuz, oyun, oynamah, goy-, goçah gibi kelimelerde görülmektedir.

"*dovşan*" ve "*novruz*" gibi kelimelerde "*v*" tesiriyle, *a* ve *e* düz vokallerinin yuvarlaklaşması sonucunda ortaya çıkan *o* vokalleri de mevcut olup tanıttığımız bu *o* vokali ile aynıdır.[33]

---

[33] ERGİN, Muharrem, *Azeri Türkçesi*, II. Bas, İstanbul 1981, Ebru yay, s.1

ô ünlüsü

Genellikle ince, patlamalı bir ön damak sesi olan *k* ünsüzünden sonra kullanılan ince ve yuvarlak bir *o* ünlüsüdür. İncelmesinin sebebi *k* ünsüzünün inceltici olması olabilir. Kars ve Erzurum yerli ağızlarında *k* ünsüzü, benzer kelimelerde (kôr: "kör", kôtan: "köten", kôl: "çalı, funda" kelimelerinde olduğu gibi) kalın (art-damaklı) olarak kullanıldığı için, bu sesin incelmediği görülür. Muharrem Ergin de Azerbaycan Türkçesi'ndeki bu ünlüyü "ô" şeklinde göstermiştir.[34] Taradığımız metinlerde:

kôl *"çalı, kaba bitki yığını"* (Ş-31), ***kôsa*** *"köse"*, ***kôr*** *"kör"* (Ş-34), ***kôtan*** *"köten, herg etmek için kullanılan tek dişli büyük pulluk"*, ***kôm*** *"kom, koyun ahırı"* gibi birçok kelimede kullanıldığı görülmektedir.

ö ünlüsü

Geniş, ince, yuvarlak bir ünlü olup, Türkiye Türkçesi'ndeki "ö" ile aynı boyuttadır. ***dönge, dönüm, döşek, kömek, yön*** gibi kelimeler ve ***gör-, döz-, dön-, sön-*** gibi fiillerde görülmektedir.

u ünlüsü

Dar, kalın, yuvarlak bir ünlü olup, Türkiye Türkçesi'ndeki *u* ünlüsü gibidir. *ġuyruẖ, ġuyu, bulaẖ, budaẖ, su, duz* gibi kelimelerde kullanıldığı boyutu gösterir. *v* ünsüzünün etkisiyle *ı* ve *i* düz ünlülerinin yuvarlaklaşması sonucu ortaya çıkan *u* ünlüleri de aynı işaretle gösterilmektedir. *suva- < sıva- "sıvamak", duvar< divar "duvar"* örneklerinde olduğu gibi. İlerleyici benzeşme yoluyla düz ünlülerin yuvarlaklaşması sonucunda, bazı *u* ' lar *a>u* ve *ı>u* değişmesiyle ortaya çıkar: *ġoymayın> ġoymuyun, bırak-> buraẖ*-(Ş-34) *ġorẖmayın> ġorẖmuyun* örneklerinde olduğu gibi.

ü ünlüsü

Türkiye Türkçesi'ndeki dar, ince, yuvarlak *ü* ünlüsü ile aynıdır. Bu ünlünün, bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, Eski Türkçe döneminden beri varolan *nazal*

[34] ERGİN, Muharrem age, s.103, 107

n "*ŋ*" yi *v*'leştirdiği görülmektedir: ***şövketüze, elüze, dilüze*** kelimelerinde *–üŋüz'* ün *ŋ*'si *ü* tesiriyle *v* olmuş, sonra da haplolojı yolu ile *–üvüz, -üz* şekline dönüşmüştür.[35]

Bunun dışında, ödünç kelimelerde ve nisbet *i* ' si bulunan kelimelerde bile telâffuzda kısa olduğu görülür:

türkî> ***türki*** "türkçe" (Ş-39), şîrin> ***şirin*** "tatlı, sevimli" (Ş-39).

ō ünlüsü

Geniş, kalın, yuvarlak ve uzun bir ünlü olup, Türkçe kelimelerde, kendisinden sonra gelen ünsüzün düşmesi ile uzayan normal boyuttaki aslî *o* ünlüsüdür. *ondan sōra* "ondan sonra" (-n- düşmesi ile...).

ÜNLÜ UYUMU

Ünlü uyumu bir kelimedeki ünlülerin ***kalınlık-incelik*** ve ***düzlük-yuvarlaklık*** bakımlarından birbirlerine uyması olayıdır[36]. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ünlü uyumları umumî Türkçedeki gibi, benzeşmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Ünlü uyumlarının bozulduğuna da sık sık rastlanmaktadır.

A-Kalınlık-İncelik Uyumu

İncelediğimiz sahada, bilhassa ekler bakımından kalınlık-incelik uyumunun pek oturmamış olduğu görülür.

Bilhassa eklerin Eski Anadolu Türkçesi'ndeki şekilleri[37]nin kullanılmaya devam etmesi, hem kalınlık-incelik uyumunu, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Gelecek zaman eki genellikle *-caẖ, -acaẖ* şeklinde olmasına rağmen, ince sıradan kelimelerle uyumlu kullanıldığı da görülür:

yiyeceksen, gèçeceksen (OS-67).

Kelime sonlarındaki dar ünlülerin *i* ' ye dönmesi, bir Tebriz ağzı hususiyeti olarak yazı dilini geniş ölçüde etkilemiş görünüyor.

İle edatı, sonuna geldiği kelimelerin kalın sıradan ünlülerine uyarak ilerleyici bir benzeştirme örneği teşkil etmiştir:

---

[35] ERGİN, Muharrem age, s. 97
[36] Bk. GÜLENSOY, Tuncer, age., s. 31.
[37] Eski Anadolu Türkçesi ile Karşılaştırmalar için bk. *Tarihî Türk Şiveleri* (Fundamenta'dan çev. AKALIN, Mehmet), Ankara,1988, TKAE yay. s. 247-276'da: MANSUROĞLU, Mecdut, "Eski Osmanlıca". - KARAHAN, Leylâ, *Kıssa-i Yûsuf*, Ankara, 1994, TDK yay.

naḫırılan (Ş-38), ***adamıla, badamıla*** (T-217). Yine bu edatın (ile <il-e> ile> ıla+n / ile+n> ınan / inen> +nan / +nen) şeklinde ekleşerek çok ileri derecede uyuma girdiği görülür:

ġarlarıylan (Ş-46), ***yėlinen, sėlinen, ėlinen*** (Ş-47).

Kelime kök ve gövdelerinde uyumun daha sağlam olduğu ve yaygınlaşma eğilimi gösterdiği söylenebilir:

ġavır- "kavurmak" (Ş-203), ***gâvır*** "gâvur" (Ş-202) (<Ar. kâfir) , ***ġabıġlı*** "kabuklu" (T-64), ***hamı*** "bütün, hep" (T-216) (<hamu <kamu <ET:kamaġ), ***yarpız*** (Ş-37), ***garpız*** (Ş-37), ***hamısı*** (T-243), ***yağmır*** (K-59), ***çamır, sandığım*** <sanduk (T-218), ***ġabığından*** <kabuğundan (T-252), ***ġabırġa*** <kaburġa (T-175), gibi.

Anadolu Türkçesi yazı dilinde görülen kalınlık-incelik uyumuna girmemiş bazı kelimelerin de sahamızda uyum kanunlarına tâbi oldukları görülür:

alma "elma"(Ş-33), ***ġardaş, ġarındaş*** "kardeş"(Ş-150), ***ana*** "anne" (Ş-38), ***emme*** <ame "babanın kız kardeşi,hala" (Ş-35).

Ödünç Kelimelerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Güney Azerbaycan'da tabiî olarak, Arapça ve Farsça'dan girmiş çok fazla kelime kullanılmaktadır. Bu ödünç kelimeler, genellikle kalınlık-incelik uyumuna uymuş durumdadırlar. Anadolu Türkçesi yazı dilinde, yazı dilinin erken oturmuş olmasıyla ilgili olsa gerek, ödünç kelimeler kendi imlâlarıyla yazıla gelmişlerdir. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ise, bu tür kelimeler çoğu kere halk ağzında kullanıldığı şekliyle yazılmaya çalışılmaktadır. Bu durumun örneklerini çalışmamızın imlâ ile ilgili bölümünde verdik.

1-Gerileyici Benzeştirme Yoluyla:

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde gerileyici benzeştirme yoluyla meydana gelen kalınlık-incelik uyumu, ilerleyici benzeştirmeye göre daha fazladır.

Uyum, genellikle incelme yönünde ve ilki genellikle *-caḫ, -acaḫ* şeklinde olmasına rağmen, ince sıradan kelimelerle uyumlu kullanıldığı da görülür:

yiyeceksen, gėçeceksen (OS-67).

Kelime sonlarındaki dar ünlülerin ***i*** ' ye dönmesi, bir Tebriz ağzı hususiyeti olarak yazı dilini geniş ölçüde etkilemiş görünüyor.

İle edatı, sonuna geldiği kelimelernin kalın sıradan ünlülerine uyarak ilerleyici bir benzeştirme örneği teşkil etmiştir:

naḫırılan (Ş-38), ***adamıla, badamıla*** (T-217).

Gerileyici benzeştirmenin kalınlaştırma yönünde gerçekleşme oranı daha azdır.Aynı zamanda *b, v* ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşmanın da görüldüğü şu örnekler vardır:

nobat "nöbet şekeri" (Ş-37) (Ar.<nevbet), ***duvar*** (Ş-36) (Far. <dîvār), ***novruz*** (Ş-31) (Far.<nevrūz), ***pardahlandı*** "parlatıldı" (T-118) (<Far. perdāh), ***ḫırman*** "harman" (T-208) (<Far. hirmen), ***halvaçı*** "helvacı" (T-241) (Ar. halva), ***cahan*** "dünya" (K-63) (<Far.cihān), ***haman*** "hemen, derhal" (K-10) (<Far. hemān).

2- İlerleyici Benzeşme Yoluyla:

Bu yolla meydana gelen ünlü uyumu kalınlaştırma yönünde olup, örneği daha azdır. Aslında Azerbaycan Türkçesi, ünlü benzeşmeleri ve değişmeleri bakımından ince sırayı tercih eder. Özellikle Azerbaycan'ın Güney ağızlarında bu tercih ünlü değişmelerine tamamen hakimdir. Ünlü sırasının değişmesi bahsinde bu temayülün çok fazla örneğini vereceğiz.

Burada bu temayüle aykırı şu örnekler göze çarpmaktadır:

ġayda (Ş-37) (<Ar. kā'ide), ***ġaybolar*** (T-17) (<Ar. ġā'ib), ***baḫca*** "bahçe" (Ş-31) (<Far.bağçe), ***cada*** "cadde" (Ş-33) (<Ar.cādde), ***taza*** "taze" (EO-50) (<Far. tāze), ***çara*** "çâre" (T-238) (<Far. çâre), ***adına*** "cuma" (T-234) (<Ar. ādine), ***zahra*** "zahire, tahıl" (T-175) (<Ar. zahîre), ***halında*** "hâlinde" (T-247) (<Ar. hāl), ***dayıma*** "dâima" (VBEA-8) (<Ar.dā'imā).

İlerleyici benzeştirmenin, inceltme yönünde gerçekleşeni de vardır:

lire <lira (AFN I-120), düşmān> ***düşmen*** AFN I-133), etraf> ***etref*** (AFN I-132), hücūm> ***hücüm*** (AFN I-132), ***sifte*** <siftah <Ar: istiftāh (OS-34), AR: āḫir> ***aḫır*** "son" (K-57).

Kalınlık-İncelik Uyumunun Bozulması

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, kelime köklerinde kalınlık-incelik uyumunun yaygın olduğuna işaret etmiştik. Ekler sisteminde ise, çoğunlukla eski Anadolu Türkçesi'nde görülen ünlü uyumuna yetersizlik (sadece ince şekilli olmak

veya sadece kalın şekilli olmak) yüzünden ve ayrıca kelime ve tamlama sonlarında dar, düz, ince ünlü *(-i)* kullanmak yüzünden ünlü uyumunun bozulduğu görülmektedir.

1-Kelime Köklerinde:

a) Ödünç kelimelerin ilk ünlüsünün değişmesiyle kalınlık-incelik uyumunun bozulduğu görülmektedir. Genellikle *ġ*, *h* ve benzeri ünsüzler yanında, *a> e, è* ve *ı> i* şeklinde görülen bu değişme bir hayli yaygındır:

heẓan <hazān (Ş-34), ***ġeẓov*** <kazā (Ş-32), ***hèyvanlari*** <hayvanları (Ş-38), ***ẖiyavan*** (T-252), ẖıyānet> ***ẖiyanet*** (AFN I-134) , hece> ***hica*** (VBEA-9).

Ödünç kelimelerde başta *i* türemesi durumunda bu *i* ünlüsünün de kalınlık-incelik uyumunu bozduğu görülür:

irẓa <rızā (Ş-38).

b) Ödünç kelimelerdeki aslî uyumsuzluğun korunmasıyla:

divar "duvar" (T-172), ***piyada*** "piyāde" (T-172), ***minar*** <Ar: menāre "minare" (AFN I-115).

c) Türkçe kelimelerde, ilk ünlünün *a>e* şeklindeki değişmesiyle :

hèyva <ayva (Ş-33).

ç, l, n, r ş, y gibi inceltici ünsüzlerin yakınında gerçekleşen incelme de kalınlık incelik uyumunu bozar:

çıplak> ***çilpaẖ*** (Ş-38), çılağu> ***cilov*** (T-18), ***ciloyini çekib durur*** (SS-60), çıngırak> ***zingırov*** (Ş-203), ***işığ*** (AFN I-143), ***işıklığa*** (AS-12), ***işılda-*** (T-15), DLT: pışmak> ***bişer*** (T-228), hıyābān> ***ẖiyavan*** (T-252), ẖıyar> ***ẖiyar*** (AFN I-121), fısk> ***fisġ*** (OS-78), cılasın> ***cilazın*** (SS-63), ***çirmadı*** (K-54), ***piçağiyle*** (SS-130), ***İşġıraraġ için çekir*** (SS-60).

Başta *y* ve *r* ünlsüzünün düşmesi ve düşmeden önce kendinden sonraki ünlüyü inceltmesi ile:

yıldız> ***ildıẓ***; yıldırım> ***ildırım*** (Ş-31), yılkı> ***ilhı*** (T-235),yıl> ***il*** (T-32), yılan> ***ilan*** (T-90), rızā> ***irẓa*** (Ş-38).

Kelime sonu ünlüsünün incelmesi ile:

karı> ***ġari***<ET: karıġ (Ş-35), dayı> ***dayi*** (Ş-43), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40).

d) Bazı kelimelerde Eski Anadolu Türkçesinin bir devamı olarak, yalın halde yazıldığında ve kullanıldığında kalın, yuvarlak ve geniş de olsa, son ses ince, düz, dar olur.

(u>i):

ġuri <kuru (Ş-33), ***yuẖi*** <yuẖu "uyku" (Ş-33) ***ġari*>** karı "yaşlı" (Ş-35). ***daẖi*** <ET:takı (OS-45).

Seksen sayısının analoji yoluyla doksan sayısına benzetilmesi ile: ***seksan*** (T-114).

e) Başta y ünsüzünün düşmesi ve düşmeden önce kendinden sonraki ünlüyü inceltmesi ile:

yıldız> ***ildız***; yıldırım> ***ildırım*** (Ş-31), yılkı> ***ilẖı*** (T-235), yılan> ***ilan*** (T-90). Başta *i* türemesi de böyle bir uyumsuzluğa sebep olur: rızā> ***irẓa*** (Ş-38).

2-Ekler Sisteminde:

Ekler bakımından Eski Anadolu Türkçesi ek sistemi özelliğinin Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yaşamaya devam eden bir kısmının, kalınlık-incelik uyumuna aykırılık doğurduğunu belirtmiştik. Bunlar, ya sadece yuvarlak veya sadece düz şekilli olduklarından düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğuna da sebep olmaktadırlar. Düz şekilliler ise, iyelik eki ve belirtme eki gibi tamlama sonunda kullanılmaktadır. Tebriz ağzının, son sesleri düz ve ince söyleme eğiliminden ötürü bu eklerin yuvarlak ve kalın şekillilerinin oluşması da zorlaşmaktadır. Bir kısım başka ekler de *(-gil, -ken, -ki)* bu karakteri göstermektedir. Kalınlık-incelik uyumunu bozan ekler sistemi ile ilgili örnekler şunlardır:

a) Görülen geçmiş zaman ekinde:

Görülen geçmiş zaman teklik üçüncü şahıs eklerindeki uyumsuzluk; hem Eski Anadolu Türkçesi hem de Tebriz ağzının son sesi düz, ince, dar söyleme eğilimi yüzünden, kalınlara ince, genişlere dar, yuvarlaklara düz gelerek uyumu bozması ile ortaya çıkar; bu durum yazı diline de geçmiştir:

bağladi (Ş-37), ***ağladi***(Ş-37), ***kèc oldi*** (Ş-32), ***gèc oldi*** (Ş-32), ***nèc'oldi*** (Ş-32), ***mecbur oldılar*** (AFN I-135).

Fakat uyumun tamamlanmakta olduğunu gösteren örnekler de var:

birligimi biler oldu (SS-79).

b) İkinci teklik şahıs emir ekinde:

Anadolu Türkçesi'nin aksine, umumî Azerbaycan Türkçesi'nde ikinci teklik şahıs emir eki olarak Eski Türkçe'deki *–ğıl, / -gil* ekinin genişlemiş şekli olan,*-ginan, –ginen, / -gilan, -gilen,* seyrek olarak da *–ğıl, / -ğil* eki kullanılmaktadır. Bu ek, kalın sıradan kelimelere geldiğinde büyük ünlü uyumunu bozan bir unsur olmaktadır:

ğoymagilan (SS-78), ***burahgilan*** (SS-79) gibi.

c) Birinci çokluk şahıs ekinde:

-k'nin ince ünlülü kelimeye kalın olarak eklenmesiyle uyumsuzluk meydana gelir:

gèdah (Ş-35), ***èyliyah*** (OS-54), ***gètsah*** (OS-55).

ç) Hal eklerinde: Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yükleme hali (Akkuzatif) eki, Tebriz ağzının bir özelliği olarak ince olduğundan,kalın sıradan kelimelerde uyumsuzluğa yol açar:

hèyvanlari(Ş-38), ***üs donumi*** <üst donumu "elbisemi"(Ş-35).

d) Üçüncü şahıs iyelik eklerinde: Bu ek Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yaygın olarak düz olduğu için kalın sıradan kelimelerin ve tamlamaların sonunda kalınlık incelik uyumuna aykırı düşer:

*dünya **boyi** (Ş-32), ahşam **başi** (Ş-38), bulağ **oti** (Ş-35), dağ-dereler **uzuni** (Ş-34), ğuri gölün **ğazlari** (Ş-33), **sazlari** (Ş-33), **payızlari**, **yazlari** (Ş-33),gara çimen **cadasi** (Ş-33), aşıh **almasi** (Ş-33), ğonah **galmasi** (Ş-33), alma hèyva **salmasi** (Ş-33), **hamusi** (T-56), **yurdi** (Ş-33), etlesden **doni** (T-56).*

gözü, özü (T-262), ***unu, donu, boyu*** (T-56) gibi hem kalınlık-incelik, hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun kullanışlar da vardır.

e) *-lı, -li* isimden isim yapma ekinde:

Bu ekteki uyumsuzluk, Tebriz ağzında kelime sonundaki ünlünün *-i* şeklinde söylenmesinden ileri gelmektedir. Ekin kalın ve yuvarlak şeklinin gelişememesinin önemli bir sebebi budur. ***atli*** <atlı (Ş-34), ***suli*** <sulu (Ş-34) örneklerinde görüldüğü gibi. Bu ekin yuvarlak şekillerinin, geçmiş yazı dilinin ve Eski Anadolu Türkçesinin etkisiyle olsa gerek, kullanıldığı, fakat düz ünlülü kelimelerin sonuna ekin yuvarlak şeklinin getirildiği görülür.

f) *–gil* isimden isim yapma ekinde:

Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi bu ek tek şekilli olup, kalın sıradan kelimelerin sonunda uyumsuzluğa sebep olmaktadır:

ġulamgil (Ş-37).

g) *-mak, -mek* fiilden isim yapma ekinde:

Bu ekin, ince ünlülü kelimelerin sonuna kalın şekliyle gelerek uyumsuzluk meydana getirdiği görülür:

silmağa (T-35), ***gezmağe*** (OS-31), ***milli èlemaḫ*** (OS-10), ***dolanmağe*** (OS-31), ***fikri lazımdı degişmaḫ*** (OS-20).

h) *–ken* zarf-fiil ekinde:

Anadolu Türkçesi ve umumî Azerbaycan Türkçesi ile Güney Azerbaycan'da tek şekilli olup, kalın sıradan kelimelerin sonunda uyumsuzluğa yol açmaktadır:

ġaynarken, ġalḫarken, oynarken (Ş-47), ***variken*** (Ş-52).

ı) Zarf-fiil yapan *-ınca, -ince, -unca, -ünce* gerundium ekinde:

Ekin, ince sıradan kelime sonunda ilerleyici benzeştirme sonucu olarak uyuma girme eğilimi gösterdiği ve uyumun yarım kaldığı görülmektedir. Önce *y* ünsüzünün yanındaki *e* ünlüsü darlaşmış, sonra, bu hadise yuvarlak ünlüyü düzleştirmiş, fakat son hecenin kalın ünlüsü incelmeden, kalmıştır:

yèrimiyencan "yürümeden, yürüyene dek" (T-172).

i) Kalınlaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle:

Yukarıda, Türkçe kelime kök ve gövdelerinde inceltici ünsüzlerin etkisiyle, kalın ünlülü kelimelerde bir ünlünün incelmesi sonucunda ünlü uyumunun bozulduğunu görmüştük (bk 1-b). Bölgemizde, bilhassa Tebriz ve Urmiye yöresinin bir özelliği olarak *ḵ, ġ, ğ, h* ünsüzleri, yanlarındaki ünlüleri kalınlaştırarak uyum bozukluğuna sebep olmaktadır. Söz konusu kalınlaştırıcı ünsüzler, genellikle *k* ve *g* ünsüzlerinin değişmesiyle kalın hale gelmişlerdir. Bu değişmeden sonra yanlarındaki ünlüleri etkileyerek kalınlaştırırlar. Bu ses hadisesi, şu eklerde yaygın olarak gerçekleşir:

Çokluk birinci şahıs eklerinde:

gèdaḫ <gidek "gidelim" (Ş-42), ***èyliyaḫ*** (OS-54), ***göreyduḫ*** (OS-12), ***bülüruḫ*** (OS-55), ***èvlad-ı ademuḫ*** (OS-54), ***gètsaḫ*** (OS-55).

-mek, -mak mastar ekinde:

silmağa "silmeğe"(T-35), ***milli èlemaḫ*** (OS-10),

Gelecek zaman ekinde:

birikdirecağsan (Ş-128), ***gösdermiyecaḫdı*** (OS-10),

İsimden isim yapan *-dıḵ*, *-dik*, *-duḵ*, *-dük* partisip eklerinde:

görduğun (OS-30).

j) Birleşik kelimelerde:

Güney Azerbaycan Türkçesinde bilhassa şahıs adları olarak kullanılan unvan gruplarında ve birleşik kelimelerde, kelimelerin günlük hayatta çok sık kullanılıyor olmasından dolayı bütün değişebilirlik kanunları hükmünü icra etmiş görünmekle birlikte bazı yer adlarında birleşik kelimeyi oluşturan unsurlar kendi ses yapılarını korudukları için, kalınlık-incelik uyumuna aykırı bir durum ortaya çıkar:

garaçimen *cadasi* (Ş-33), ***şengülava*** *yurdi* (Ş-33).

k) Bazı isimden isim yapma eklerinde:

Anadolu Türkçesinde *b*'li şekilde olan *-paç* eki sonuna geldiği ince sıradan kelimelerin ses yapısına uymaz:

gizlenpaç "saklanbaç" örneğinde olduğu gibi.

İsimden isim yapan *-duk*, *-dük* partisip ekinde: Ekin ince sıradan kelimeye kalın olarak eklenmesiyle:

görduğun (OS-30).

İsimden isim yapan *-lıḵ*, *-lik*, *-luḵ*, *-lük* ekinde:

Ekin ince sıradan kelimeye kalın şekliyle gelmesi sonucunda:

vehşiliğ (OS-27).

Şimdiki zamanın 3. teklik şahıs çekiminde:

Sonda türeyen *i* ünlüsü de hem kalınlık-incelik uyumunu, hem düzlük yuvarlaklık uyumunu bozar:

tapulmuri (OS-57).

İlerleyici benzeştirme sonucu *e>a* değişmesi gerçekleşmesine rağmen, inceltici *y* ünsüzünün etkisiyle ilk hecedeki *i* ünsüzü korunduğu için uyumun yarım kaldığı da görülür:

piyada (T-172), ***piyalaca*** (T-83).

Farsça ***-gâh*** isimden isim yapma ekinin ince sıradan kelimeye gelmesi ile:

düzengâhlığ "düz yer" (SS-47).

k ve ***n*** arasındaki son hece ünsüzünün, Farsça'daki ***-kân*** ve ***-gân*** eklerinin ünlüsüne benzetilmesi sonucunda:

tikân (T-5).

Yine benzer bir analoji yoluyla son hece ünlüsünün kalınlaşması ile:

deyirman (T-129).

Ünlü Sırasının Değişmesi

Türkçe'nin çeşitli sahalarında kalın sıradan bir kelimenin, ince sıradan, ince sıradan bir kelimenin de kalın sıradan hâle gelebildiği görülmektedir.[38] Azerbaycan Türkçesi'nin bilhassa güney ağızları kalın sıradan kelimeleri ince sıradan hâline getirir. İncelediğimiz metinlerde bu değişmenin örneklerinin çok fazla olduğunu gördük:

sovġat> ***sövġet*** (Ş-39), tavla> tövle> ***töyle*** "at ahırı" (T-166), ***seķģe*** "saka, eneke" <DS: saka, sakka: Aşık oyununda elde bulundurulan iri aşık, eneke (T-16), kıssa> ***ģisse*** (Ş-35), ET: yorı-> ***yėri-*** (T-173), bıldırçın> ***bildirçin*** (Ş-35), atlas> ***etlesden*** (T-56), ẖayrāt> ***ẖėyret*** (Ş-36), kara> ***ģere*** (Ş-34), ķaynar> ***ģeyner*** (Ş-34), ķadar> ***ģeder*** (OS-1), ġayırma> ***ģeyirme*** yağ "yapma, sun'î yağ" (OS-19), haydar> ***hėyder*** (Ş-31), ***ģelbil*** <ġelbir "kalbur" (AFN 3-71), maslahatçı> ***meslehetçi*** "danışman" (AFN I-126), manzara> ***menẕere*** (Ş-36), tavla> ***tövle*** (Ş-39), zarār> ***ẕerer*** (T-241), ufuk> ***üfüg*** (Ş-34), nazar> ***neẕer (T-4),*** taraf> ***teref*** (T-4), tandır> ***tendir*** (T-53), tıringı> ***tiringi*** (Ş-35), sıyırarak> ***siyirerek*** (SS-72), ***diringi*** (T-172). ***veten*** (OS-6), hayat> ***heyet*** "avlu, ağıl" (K-63), hafsala> ***hövsele*** (OS-69), ġalat eylemek ***<ģelet ėyle-*** (OS-9).

Az da olsa, ünlü sırasının kalınlaşma yönünde değiştiği de görülür:

ulduẕ <yıldız (T-242),yüce> ***uca*** (T-14), ***ucatmasın*** "yüceltmesin" (OS-55),sitil> ***satıl*** (T-183), mecel> ***macal*** (K-16).

B-Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Batı Türkçesindeki düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre, bir kelimede düz ünlüden sonra yuvarlak ünlü gelemez. Yuvarlak ünlüden sonra düz-geniş ***a,e*** ve dar-yuvarlak ***u,ü*** ünlüler gelebilir. Geniş-yuvarlak ünlüler ***o, ö*** ise, ilk heceden sonra kullanılmazlar.

---

[38] ÖZKAN, Nevzat, Gagavuz Türkçesi Grameri, Ankara 1996, TDK yay, s.58.

Batı Türkçesinin doğu kolu olarak Azerbaycan Türkçesinde bu kanun, Anadolu Türkçesi yazı dilinin oturmasından sonra da işlemeye devam etmiş, bu yönde meydana gelmiş değişmeler daha sonraki dönemlerde, bilhassa Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde kullanılır olmuştur. Bölgemizde uyumu bozan unsurun değişmesi durumunda yuvarlak ünlünün düzleştiği görülür. Bilindiği gibi Kırgız ve Kazak Türkçelerinde bu değişme yuvarlak ünlüyü tercih etme şeklinde cereyan eder:

kündördü "günleri", ülköndörü "büyükleri", görgön "gören".

İncelediğimiz metinlerde, gerek kelime kök ve gövdelerinde, gerekse ekler sistemindeki düzlük-yuvarlaklık uyumunun sağlanması yönünde bazen Anadolu Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir seviyeye ulaşıldığı görülüyor. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşan veya bu sebeple olsun, başka sebeple olsun, düzleşemeyen, eski şeklin devamı olarak düzden sonra yuvarlak kullanılan ilk heceden sonraki ünlüler, Güney Azerbaycan Türkçesi'nde düzleşerek yazı diline geçmiştir[39]:

yarpız (Ş-37), ***ġarpız*** (Ş-37), ***hamısı*** (T-243), ***çamır***, ***sandığım*** <sanduk (T-218), ***ġabığından*** <kabuğundan (T-252), ***ġabırġa*** <kaburġa (T-175), ***ġavır-*** "kavurmak" (Ş-203), ***gâvır*** "gâvur" (Ş-202), gibi[40].

Yine eski şeklin devamı olarak ilk hecesi yuvarlak, son hecesi düz, ince ve dar olan kelimelerin de uyuma girdiği görülmektedir:

ġuzu (T-241), ***yėri-*** <ET: yorı- (OS-20), ***ġuru*** (T-84), ***ġurumaz*** (T-138), ***körpüm*** (T-126), ***tutmayınca*** (T-116), ***tüstü*** (T-234).

Eski şeklin devamı olarak uyumsuzluk sebebi olan aşağıda ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz eklerin yer yer düzlük-yuvarlaklık kanunlarına uydukları da görülür:

ġuyruğundan (T-172), ***güllü*** (T-243), ***oğlu*** (T-172), ***gözü*** (T-240), ***özü*** "kendisi" (T-209), başımın ***üstüne*** (T-241), ***ġuyruğu*** (T-166), ***hörüyü*** "saç örgüsü" (T-

---

[39]Krş için bk. KARAHAN, Leylâ, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK., yay. Ankara, 1996, s. 62'de: Bu kelimelerin düz-dar ünlülü şekilleri daha çok I. ve kısmen II. ve IV. Grup ağızlarında görülür (Bingöl, Diyarbakır, Karakoçan, Kemaliye, İliç, Erzurum ve Kars yerli ağzında, Malazgirt, Urfa, Mazgirt Ağızları). Diğer ağızlarda böyle kelimeler yuvarlak ünlülüdür, diyor ve buralardan tesbit edilmiş şu örnekleri veriyor: **yağmur, çavış, damıs, çamur, ġavır, yavız, avıç, ġarpız armıt, yımırta, yavrıyken, ḫamır, çapıt, havız, camış, kabık.**
Aynı yerde, Krş için bk. M. Şireliyev, "Azerbaycan Dili Dialektlerinin Türk Dili Dialektleriyle Mukayiseli Öyrenilmesi" s. 196: **avıç, savırmaḫ, kavın** (Cenup grubu diyalektlerinde)
[40] Bk. GÜLENSOY, age., s. 39'da: ***yavrı, namıs, çavış, havız, ġarpıs, cavır, yımırta, papır,yakıb, yāmır, çamır, anzavır, tabır, davılcı, babıç, marıl, ḫamır, bırçak, çapıt.***

140), ***bunu*** (T-175), ***sümügünü*** "kemiğini" (T-180), ***onun*** (T-240), ***döyülmüş*** (T-231), ***yurdumuzun*** (Ş-43), ***toyumuz*** (T-238), ***ğoyunun*** (T-236), ***ğolumuz*** (OS-27), donum "elbisem" (T-129), ***mindirdiler*** (T-243), ***öldürdü*** (SS-60), ***ucsuz bucağsız*** (VBEA-9), ***sazlı sözlü*** (VBEA-8), ***mamız*** <mahmuz (SS-349).

Dudak ünsüzlerine bağlı olmadan, son hecesi yuvarlak olan kelimelerin de düzleştiği ve uyuma girdiği görülür:

sandıķ (T-240), ***bilerzik*** <DLT:bilezük "bilezik" (Ş-141), ***tülkü*** <DLT: tilkü (SS-383).

Yuvarlak sıradan bir kelimenin dudak ünsüzüne rağmen düzleştiği de görülür:

mıncığ<muncuk "boncuk" (T-56).

Bu olayın ilk hecede, *v* etkisiyle, gerileyici benzeştirme yoluyla, yuvarlaklaşma yönünde gerçekleştiği durumlara da rastlanmaktadır:

çovuş<çavuş (Ş-33). ***novruz*** (Ş-31), ***ovuc*** <avuç (T-10), ***ovsun*** <efsun (K-60).

Anadolu Türkçesi yazı dilinde *horoz, doktor* gibi ikinci hecesinde *o* ünlüsü bulunan kelimelerin de Azerbaycan Türkçesinde uyuma girdiği görülür:

ẖoruz (Ş-95), ***doğtur*** (T-252).

Yuvarlaklaşma yönündeki düzlük-yuvarlaklık uyumu, bazı durumlarda Anadolu Türkçesi yazı dilinden daha ileri bir safhaya ulaşmıştır:

şumluyuram "herg ediyorum" (T-215), ***buynuzu*** (T-84), ***söylür*** <söylüyür <söyleyir "söylüyor" (Ş-124), ***oẖlur*** <oẖluyur <oẖlayır (EO-7), ***olmuyum*** (OS-5), ***olmuyun*** (OS-52), ***çulğuyub*** (OS-5), ***bülüsüz*** (OS-37), ***bülmürem*** (OS-1), ***pöşlüyürdü*** (K-70)[41].

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bozulması

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğu daha çok ekler sisteminde görülmektedir.

1- Şimdiki zamanın 3. teklik şahıs ekinde:

---

[41] ERCİLASUN, Ahmet Bican, Kars İli Ağızları, Ankara 1983, s.77'de: ***oğlunnarı, boğuz, molluyu, böcüh, buruyu, dünyüyü, zopuyu, usduya.***

-ır, -ir, -ur, -ür şeklinde olan Güney Azerbaycan Türkçesi şimdiki zaman eki bazen düz ünlülü kelimelerin sonuna yuvarlak, bazen de yuvarlak ünlülü kelimelerin sonuna düz olarak gelir. Bu durum, kalınlık-incelik uyumunu bozar:

tapulmuri (OS-57), ***dèyür*** "söylüyor" (AFN I-134), ***dèyüsen*** (OS-16), ***gözleyür, gelmeyür*** (AFN I-138), ***ağlayur*** (AFN I-140), ***nèyniyür, ġèyniyür, çèyniyür*** *(Ş-44)*, ***ġonuşır*** (Ş-56), ***ġovır*** AFN I-137), ***uçır*** (T-11), ***udır*** (T-11), ***görir*** (T-11), ***sulır*** <sulayır (T-14).

2-Görülen geçmiş zamanın üçüncü şahıs eklerinde:

Tebriz ağzının bir özelliği olarak son ünlüyü *i* şeklinde söyleme sonucu, görülen geçmiş zaman eki çoğunlukla *-di* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde de bu ek düz ve dar idi. Bu yüzden yuvarlak ünlülü fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık doğar. Bu durum, görülen geçmiş zaman ekinin, fiilin aldığı son ek olması durumunda görüldüğünden, bunu telaffuz ile ilgili geçici bir durum olarak kabul etmek gerekir. Ancak, incelediğimiz metinlerde yazıya da geçirildiğini gördüğümüz için tesbit ettik:

ahşam oldi (Ş-42), ***doğdi*** "doğurdu" (T-10), ***tökdi*** (T-12), ***düşdi*** (T-13), ***ġoydılar*** (T-242), ***oldılar*** (AFN I-135), ***sögüşdiler, dögüşdiler*** (AFN I-129).

Ayrıca bu ekin düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma girmekte olduğu da görülmektedir:

öldürdü (SS-60), ***oturmışdum*** (T-13).

3-Öğrenilen geçmiş zaman ekinin eski şekliyle, yuvarlak ünlülü fiillere düz gelmesi sonucunda:

Seyrek olmakla birlikte, Eski Anadolu Türkçesi'nin bir devamı olarak, bu uyuma aykırı kullanışlar vardır:

oturmışdum (T-13).

Bu ekin düz ünlülü kelimeden sonra, yuvarlaklaşmış birinci çokluk şahıs bildirme ekinin etkisiyle, gerileyici benzeşme sonucu yuvarlaklaştığı ve uyumu bozduğu da görülür:

atmuşuẖ, ġatmuşuẖ (OS-8).

4- Görülen geçmiş zamanın ikinci şahıs eklerinde:

Düz ünlülü fiiller ile yuvarlak ek kullanmak sonucunda uyumsuzluk ortaya çıkar:

çekdün getirdün, yètirdün, itirdün (Ş-49), ***ḳışğırarduz*** (AFN I-140), ***bülmedüz*** (OS-18), ***ġazanaydun, arḫalanaydun, dolanaydun*** (OS-68).

5-Görülen geçmiş zamanın birinci şahıs ekinde:

Düz ünlülü fiillerde yuvarlak ek, yuvarlak ünlülü fiillerde de düz ek kullanmak sonucunda uyumsuzluk oluşur. Bazı diyalektlerden son zamanlarda yazı diline geçtiği görülmektedir:

yatduḫ, çıhduḫ , düzüldik, süzüldik (T-20), ***dèyirduḫ*** (Ş-52), ***tökdim*** (AFN I-136), ***gözleyürdim*** (AFN I-134).

6-Öğrenilen geçmiş zaman ekinde:

Ek, Eski Anadolu Türkçesi'ndeki gibi düz olduğundan yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ortaya çıkan bir uyumsuzluktur:

oturmışdum (T-13), ***tökmiş*** (T-257), ***görmiş*** (T-242).

7- Birinci çokluk şahıs eklerinde:

Yine diyalektlerden son zamanlarda yazı diline geçtiği görülen bir unsur olarak düz ünlülü fiillerden sonra *–ük, -uh, -üz* şekillerinde kullanıldığı görülen bu ek de uyumsuzluğa sebep olmaktadır ve bu olayda da *h* ünsüzü etkilidir:

alluḫ "alırız" (OS-56), ***alanmaruḫ*** (OS-56), ***yèyiruḫ*** (OS-55), ***nèyleyüm*** (OS-54), ***atmuşuḫ, ġatmuşuḫ*** (OS-8), ***gelmişuḫ*** (OS-55), ***ġardaşuḫ*** (OS-54), ***göreyduḫ*** (OS-12), ***ġanarduḫ*** (OS-26), ***tapmuruḫ*** (OS-56), ***ġalmalıyuḫ*** (OS-20).

8-Yükleme hali (Akkuzatif) ekinde: Bu ek, kelime sonu sesini oluşturduğundan Tebriz ağzı özelliği olarak *-i* şeklindedir. Bu durumda yuvarlak ünlülü kelimelerin sonunda da uyumsuzluğa sebep olur:

özümi (Ş-36), ***yusufuvi*** (Ş-49), ***üzi*** "yüzü" (T-242), ***çöli*** "dışı" (T-55), ***oğluvi*** (SS-140), ***onı*** (AFN I-134).

Diğer bir yükleme hali eki olan *-n< ŋ* (ET:-ğ) eki de düz ünlülü kelimeden sonra yuvarlak, yuvarlak ünlülü kelimeden sonra düz şekilde gelerek düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar:

ḳıçlarun kesim (AFN I-130), ***ġırḫ igidün*** "kırk yiğidini" (SS-134), ***sümüyin*** "kemiğini" (T-234).

9-Birinci teklik şahıs iyelik ekinde:

özimem (AFN I-141), ***dizümecen*** "dizime kadar"(T-85).

10-İkinci teklik şahıs iyelik ekinde:

Bu ek yuvarlak olduğu için, düz ünlülü kelimelerin sonuna geldiğinde uyumu bozar:

yadundadı? "hatırlar mısın?" (Ş-33), ***üzün, bulahlarun, uşahlarun*** (Ş-35), ***bahcalarun*** (Ş-31), ***heyrün*** (Ş-34). ***ağzun*** (Ş-48), ***kölgeligün*** olsun senün (SS-90), ***kehliklerün*** (Ş-31), *bir iş* ***besündi*** *senün* (OS-62), ***sinnün, ġeddün*** (OS-67), *çek* ***kėfüvi*** (OS-7).

11-Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinde:

Bu ek de düz olduğu için, yuvarlak ünlülü isimlerden sonra geldiğinde uyumsuzluğa yol açar: *kendin* ***güni*** (Ş-35), *novruz* ***güli*** (Ş-31), *biçin* ***üsti*** (Ş-35) ***ucından*** (T-13), ***gözini*** (T-13), ***tozı*** (Ş-49), ***donı*** (T-9), ***otuzında*** (T-13), ***ġoyunı*** (T-18), ***buyruğından*** (T-237), ġoz ***ġabuğı***, *ġala* ***ġapusi*** (T-231), *sinesinde* ***döşi*** *var* "memesi" (T-94), ***boynını*** (T-174), yėr ***köki*** (AFN I-119), ***hamusı*** (OS-54), *onın* ***ölisini*** (AFN I-134).

12-İkinci çokluk şahıs iyelik ekinde:

İnce sıradan kelimelerin sonunda yuvarlak(*-üz* şeklinde) olduğu durumlarda düz ünlülü kelimelere uymaz:

selām olsun ***şövketüze, ėlüze*** / menim de bir adım gelsin ***dilüze*** *(Ş-31).*

13- Üçüncü şahıs bildirme ekinde:

bazen düz ünlülü kelimeden sonra yuvarlak, yuvarlak ünlülü kelimelrden sonra da düz gelerek uyumu bozar:

cavandur, mah-ı tabandur, avamdur (T-20), ***yağıdur*** "düşmandır"(T-18), ***sarıdur*** (T-239), *cennet* ***bağıdur*** (T-18), ***anlamazdur*** (AS-28), *bir iş* ***besündi*** *senün* (OS-62), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40).

14-Geçişlilik (faktitif) eklerinde:

Eski şeklin devamı olarak bazen düz ünlülü kelimelere yuvarlak, yuvarlak ünlülükelimelere de düz şekliyle eklenmekte ve uyumu bozmaktadır:

yandurar (T-16), ***öldirir*** (AFN I-133).

15- *-lı*, *-li* / *-lu*, *-lü* isimden isim yapma ekinde:

Bu ek düz ünlülü isimlerden sonra yuvarlak, yuvarlak ünlülü isimlerden sonra ise düz kullanılmak suretiyle uyumu bozar:

suli yėr (Ş-34), ***çullı*** (T-244), ***dövletlü*** (AFN I-130), ***bağlu*** (T-68), ***caynaklu*** (T-71), ***çaderlü*** "çarşaflı" (T-163).

16-İsimden isim yapan (-sız, -siz) ekinin yuvarlak ünlülü kelimelerin sonuna düz olarak gelmesiyle:

ġolsız, budağsız (T-18), ***gözsiz*** (T-11), ***susız*** (AFN I-135), ***duzsız*** (T-138),

17-Kelimelerin eski şekillerini korumasıyla:

çürimez, hürimez (T-230), ***dolı*** (T-17), ***ġutım*** <kutu (T-129), ***ġuzı*** (T-25), ***tüsti*** (T-234), ***ġuri*** (Ş-33), ***yuḫi*** (Ş-33), ***sabun*** (T-182), ***barut*** (T-189), ***armut*** (Ş-40), ***yaḫun, yalğuz, sanduğum*** (T-219), ***ġapu***<ET:kapıġ'dan (T-231), ***ġabuği*** "kabuğu" (T-231), *ġarnımızı* ***ġavuḫ*** *kimi çatladır* <TT:kabuk (Ş-126), ***körik*** <körük (AFN I-118), : koyun> ***ġoyın*** (T-90), ***çuğundır*** <çuğundur "şeker pancarı" (AFN I-123), ***dutıl-*** (AFN I-136), ***dözim*** (AFN I-135), ***yolçılığ*** (AFN I-130), ***hamusı*** (OS-54), ***degül*** (OS-15), ***bürinir*** (T-13), *saç* ***hörigi*** "saç örgüsü" (AFN I-118), ***öli, körpi*** (AFN I-122), ***ġapu*** (T-155), ***gelun*** <gelin (T-155).

Bunların da uyuma girenleri vardır:

ġurumaz (T-138).

18- İlk hecesi düz iken yuvarlaklaşan, ikinci hecesi yuvarlak iken düzleşen, böylece de düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğunu devam ettiren kelime de vardır:

südik <DLT: sidük "sidik" (AFN I-122).

Bunlardan bazılarının uyuma girdiği de görülmektedir:

sandığım(T-218), ***ġuzu*** (T-236), ***ġoyunun*** (T-236), ***toyumuz*** (T-238).

ġ düşmesi ve *p* dudak ünsüzü etkisiyle ikinci hece ünlüsünün yuvarlaklaşması sonucunda:

neçün, içün, savuḫ, altun, degül,

19- İlgi hali (Genitif) ekinde:

Bu ek de yuvarlak olduğu için, sonuna geldiği düz ünlülü kelimelerde uyumsuzluğa yol açar:

senün *üzün* (Ş-32), ***ġoyunların*** *ġuyruhları* (T-48), ***atamun*** *donı* (T-9), ***budağun, yarpağun*** (T-18), ***ġızun*** (T-14), ***ḫanun*** *ġarnı* (AFN I-137), ***bağların*** *yoncalarını* (AFN I-135), ***bir iş besündi senün*** (OS-62).

20-Zarf-fiil yapan (Gerundium) *-ub*, *-üb* ekinde:

Ek, genellikle eski şeklini koruduğu için yuvarlak olup, düz ünlülü kelimelerin sonuna geldc iğinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bozulur:

ġalub (AFN I-126), ***ġalḫup*** (Ş-31), ***çiçeklenüb*** (Ş-31), ***minüp*** (Ş-36), ***yenüp*** "inip" (Ş-38), ***bağlıyub*** (Ş-31), ***danlayub, acığlanub*** (AFN I-138), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40).

Bu ek, öğrenilen geçmiş zaman göreviyle kullanıldığı zaman da düz ünlülü kelimelerden sonra yuvarlak gelerek uyumu bozar:

ḳapubsan, tapubsan (Ş-49).

Bu ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği de görülür:

ġalmayıb "kalmamış" (OS-39).

21-Zarf-fiil yapan (Gerundium) *-unca, ünce* ekinde:

Düz ünlülü kelimeye ekin yuvarlak gelmesi sonucu:

çatmıyuncan "ulaşmayınca, yetişinceye kadar"(Ş-48).

Aynı ekin ince sıradan kelime sonunda ilerleyici benzeştirme sonucu olarak uyuma girme eğilimi gösterdiği ve uyumun yarım kaldığı da görülmektedir. Önce *y* ünsüzü yanındaki *e* ünlüsü darlaşmış, sonra, bu hadise yuvarlak ünlüyü düzleştirmiş, fakat son hecenin kalın ünlüsü incelmeden, kalmıştır:

yèrimiyencan "yürümeden, yürüyene dek" (T-172).

22-Fiilden isim yapan -dık, -dik (partisip) ekinin yuvarlak ünlülü kelimeye düz olarak gelmesi ile:

tüpürdigin "tükürdüğünü" (SS-51).

23-ikinci teklik şahıs emir ekinde:

ET'deki *-ġıl, -gil* eki zaman içinde *l> n* değişmesi ile *-ġın, -gin*, şeklini doğurmuş, daha sonra Azerbaycan Türkçesi'nde *-en, -an* ekleriyle genişlemiş ve nihayet l, g ve ġ ünsüzlerinin de etkisiyle ı ünlüleri incelerek *-gilen, -gilan, -ginen, -ginan, -nen, -nan* şekilleriyle kullanılır olmuştur. Ek, bu durumuyla kendi bünyesinde kalın sıradan kelimelerin sonunda kalınlık-incelik durumuna aykırıdır. Yuvarlak ünlülü kelimelerin sonunda ise düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar:

doğginan, ovginan, boğginan (Ş-48), ***ġoymagilan*** (SS-78).

24-İkinci çokluk şahıs emir ekinde:

Bu ek de, yuvarlak bir ek olup sonuna geldiği düz ünlülü kelimeler ile uyumsuzluk gösterir:

èdün (Ş-32). ***bağışlayun*** (AFN I-138), ***gelün*** (OS-54).

25-Üçüncü teklik şahıs emir ekinde:

Yuvarlak olan bu ek de uyumsuzluğa sebep olmaktadır:

dikkelsün (Ş-31), ***yètişsün, bitişsün*** (Ş-56), ***aparmasun*** (AFN I-138), ***çatmasun*** "ulaşmasın, yetişmesin" (AFN I-135), ***hava ġaranlığlaşsun*** (AFN I-134).

Bu ek düz olarak da kullanılıyor:

menim de bir adım gelsin dilüze (Ş-31),

26-Ödünç kelimelerdeki aslî uyumsuzluktan:

faytonçı (Ş-52), ***lokômotif*** (T-226), ***helikôpter*** (T-227), ***vèrtalyot*** <Rus: vertalyot "helikopter"(T-227), ***paraẖod*** <Rus: paraẖod "gemi"(T-227), ***ezuġe*** "erzak" (AFN I-135).

27- Tarihî Türkçe'nin eklerinden *-ġu*, *-gü* ekindeki *g* ve *ġ* ünsüzlerinin *v*'ye dönmesi sonucunda meydana gelmiş *o* ünlüleri son hecede korunduğundan uyumsuzluğa sebep olur:

oẖlov <oķlağu "oklava"(T-183), ***cilov***<çılağu "dizgin,yular" (T-18), ***zingırov*** <çıngırdağu (Ş-203), ***kösov*** <kösegi (T-23), ***buzov***> buzağu (T-90).

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Kalın Ünlülerin İncelmesi

a> e değişmesi:

Azerbaycan Türkçesi'nde ünlü değişmelerinin incelme yönünde tercih edildiğine yukarıda işaret etmiştik. Bu ünlü değişmesi Azerbaycan Türkçesi'nde en yaygın olan ünlü değişmesidir.

1-Ödünç kelimelerde ilk hecelerdeki *ḥ*, *h* ve *ġ* ünsüzleri yanlarındaki *a* ünlülerini inceltir. Özellikle tek heceli kelimelerde ve birden çok heceli kelimelerin ilk hecesinde bu değişiklik çok görülür:

ẖıyānet> ***ẖiyanet*** (AFN I-134), takvim> ***teġvim*** (T-247), hayme> ***ẖèyme*** "çadır" (Ş-37), şaẖs> ***şeẖs*** (AFN I-131), baẖt> ***beẖt*** (Ş-38), fark> ***ferġ*** (Ş-36), ẖayrāt> ***ẖèyret*** (Ş-36), hayf> ***heyif*** (Ş-34), ẖayr> ***ẖèyr*** (Ş-3), hançer> ***ẖencer*** (Ş-34), ķıssa> ***ġisse*** (Ş-35), ẖazān> ***ẖezan*** (Ş-34), ġam> ***ġem*** (Ş-35), ẖalvet> ***ẖelvet*** (Ş-35), haydar> ***hèyder*** (Ş-31), sovġat> ***sövġet*** (Ş-39), ķazā> ***ġezov*** kabir> ***ġebir*** (T-15),(Ş-32), ķader> ***ġeder*** (Ş-32), ķad> ***ġed*** (Ş-39). yaķîn> ***yeġin*** (Ş-45), ķavî> ***ġevi*** (OS-27), şèyẖ safî> ***şıẖ sefi*** (K-5).

h, h̲, ġ, ķ ünsüzlerinin Türkçe kelimelerde de *a> e* değişmesine sebep olduğu görülür:

ķaya> ***ġeye*** (Ş-39), ķaynar> ***ġeyner*** (Ş-34).

h, h̲, ġ, ķ ünsüzlerinin etkisi dışında, Azerbaycan Türkçesi'nin ince ünlü tercihi sonucu olarak, başka *a> e* değişmeleri de görülebilmektedir:

samîmî> ***semimi*** (T-247), manzara> ***menzere*** (Ş-36), tavla> ***tövle*** (Ş-39). düşmān> ***düşmen*** AFN I-133), firsat> ***fürset*** (K-53), asîl> ***esil*** (Ş-59), sanem> ***senem,*** (Ş-118).

2-Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ödünç kelimelerdeki "ayın" sesi de *a> e* değişmesine uğramıştır. Yazıya değişmiş imlâsı ile geçtiği için bunları da tesbit ettik. ali> ***eli***, bazı> ***bezi***, acele> ***ecele***, va'de> ***vede.***

3- *y, l, r, ç, s, ş, z* ünsüzlerinin inceltici olması da *a> e* değişmesine sebep olmaktadır:

ceharşenbih> ***çerşenbe*** (Ş-38), çanta> ***çente***, lira> ***lire*** (AFN I-120), fasl> ***fesil*** "mevsim" (AFN I-120), ***ġarınçe*** <karınca (T-254), *nadir-i* ***efşar*** <avşar (OS-27), *ye ehl-i tezvir olardım ye ehl-i fisġ ü fesad* <ya.....ya.... (OS-78), ***buğaye*** *geler* (T-87).

4-Bazı birleşik kelimelerde benzeştirme yoluyla *a> e* değişmesi gerçekleşmiştir:

birez, ***emn ü eman*** (EO-4).

5-Birinci çokluk şahıs eki *-k*'nin ince ünlülü kelimeye kalın olarak eklenmesiyle uyumsuzluk meydana gelir:

gėdah̲ (Ş-35), ***ėyliyah̲*** (OS-54), ***gėtsah̲*** (OS-55).

a> ė değişmesi:

Bu değişme de *a> e* değişmesinde görülen şartlarda gerçekleşir. Bu yüzden a> e değişmesinin bir başka rengi sayılabilir:

h̲ayrāt> ***h̲ėyret*** (Ş-36), ķaynar> ***ġėyner*** (Ş-34), haydar> ***hėyder*** (Ş-31), hayva> ***hėyva***, h̲ayme> ***h̲ėyme*** (Ş-37) ayvaz> ***ėyvaz*** (AS-10). maymun> ***mėymun*** (T-90), Ar: ķayd> ***ġėyidi*** "kaygısı" (Ş-122).

a> ö değişmesi:

v ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelir:

tavla> ***tövle*** (Ş-39). *zırna-**dövül** havasında dolanarlar* (K-54).

ı> i değişmesi:

ç, l, n, r ş, y gibi inceltici ünsüzlerin yakınında gerçekleşir:

çıplaḳ> ***çilpaḫ*** (Ş-38), çılagu>***cilov*** (T-18), çıngırdagu> çıngıraḳ> ***zingırov*** (Ş-203), ***işıġ*** (AFN I-143), ***işıḳlıġa*** (AS-12), ***işılda***-(T-15), DLT: pışmak> ***bişer*** (T-228), ḫıyābān> ***ḫıyavan*** (T-252), ḫıyar> ***ḫiyar*** (AFN I-121), fisḳ> ***fisġ*** (OS-78), cılasın> ***cilazın*** (SS-63), ***çirmadı*** (K-54), ***piçağiyle*** (SS-130), ***İşġıraraġ** için çekir* (SS-60).

Başta *y* ve *r* ünlsüzünün düşmesi ve düşmeden önce kendinden sonraki ünlüyü inceltmesi ile:

yıldız> ***ildız***; yıldırım> ***ildırım*** (Ş-31), yılḳı> ***ilḫı*** (T-235), yıl> ***il*** (T-32), yılan> ***ilan*** (T-90).

r ve *s* gibi inceltici ünsüzler önünde türeyen ünlü de ince olduğu için uyumu bozar:

rızā> ***irza*** (Ş-38).

Kelime sonu ünlüsünün incelmesi ile:

ḳarı> ***ġari***<ET: ḳarıġ (Ş-35), dayı> ***dayi*** (Ş-43), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40).

Ünlü sırasının incelme yönünde değişmesi şeklinde ve inceltici ünsüzler yanında:

ḳıssa> ***ġisse*** (Ş-35).

o> ö değişmesi:

İnce sıradan tercihine bağlı olarak ve inceltici ünsüzler yanında: sovġat> ***sövġet*** (Ş-39). sohbet> ***söhbet*** (I39).

o> ü değişmesi:

Ödünç bir kelimede, Orta Türkçe devrinde gerçekleşmiş bir değişmedir: ***cüt*** <Far. coft "çift" (T-231).

u> i değişmesi:

Kelime sonu ünsüzü olarak *i* ünlüsü kullanılmasından:

ḳuru> ***ġuri***. (Ş-33), ***nèc'oldi*** (Ş-32) yuḫu> ***yuḫi*** (Ş-33).

u> e değişmesi:

Ünlü sırasının değişmesi ve bu durumda ince ünlü tercihinden:

muharrem> ***meherrem*** (Ş-34).

u> ö değişmesi:

l inceltici ünsüzü yanında ve gerileyici benzeştirme sonucunda:

şu'le> ***şöle*** (T-173).

u> ü değişmesi:

Ünlü sırasının değişmesinden ve bu durumda ince ünlü tercihinden:

ufuķ> ***üfüġ*** (Ş-34). *zırna-**dövül** havasında dolanarlar* (K-54).

İnce Ünlülerin Kalınlaşması

Bu hadise, Azerbaycan Türkçesi'ndeki ince ünlü tercihinden ötürü çok seyrek görülen bir değişmedir.

e> a değişmesi:

Bazı ödünç kelimelerde ve Türkçe kelimelerde görülen bir değişmedir. Ünlü sırasının değişmesiyle veya ünlü uyumunu tamamlamak üzere de ortaya çıkabilmektedir:

semāver> ***samāver*** (Ş-39), nevrūz> ***navruz*** (Ş-38), kāide> ***ġayda*** (Ş-37), yüceldi> ***ucaldı*** (Ş-41), elmas> ***almas*** (T-18), selâm> ***salam*** (T-14), ḫirmen> ***ḫırman*** (T-14), çāre> ***çara*** (T-238), tane> ***dana*** (T-12), zahîre> ***zahra*** (T-175), hālinde> ***halında*** (T-247).

Tebriz ve Urmiye ağızlarının bir özelliği olarak, kalınlaştırıcı ünsüzlerin de etkisiyle, bazı eklerin ince sıradan kelimelere kalın şekilde eklenmesiyle:

gėdek> ***gidaḫ*** (Ş-42), ***silmağa*** (T-35), ***gėtsaḫ*** (OS-78).

Seksen sayısının analoji yoluyla doksan sayısına benzetilmesiyle:

seksan (T-114).

p, b ve ***m*** dudak ünsüzleri etkisiyle meydana gelen dudaksılaşma sonucu etkilenme ile:

Far. penbe> ***pambuğ*** (T-16), ***çirmadı*** (K-54), ***silmağa*** (T-35).

Yine aynı sebeple ve ilerleyici benzeştirme yoluyla uyumu tamamlamak üzere: Far. badem> ***badam*** (T-217), ***ḫumpara*** < Far:.ḫumbāre (T-175).

İlerleyici benzeştirme sonucu *e> a* değişmesi gerçekleşmesine rağmen, inceltici *y* ünsüzünün etkisiyle ilk hecedeki *i* ünsüzü korunduğu için uyumun yarım kaldığı da görülür:

piyada (T-172), ***piyalaca*** (T-83).

k ve *n* arasındaki son hece ünsüzünün, Farsça'daki *-kân* ve *-gân* eklerinin ünlüsüne benzetilmesi sonucunda:

tikān (T-5).

Yine benzer bir analoji yoluyla son hece ünlüsünün kalınlaşması ile: ***deyirman*** (T-129).

e> o değişmesi:

Ödünç kelimelerde ve ilk hecede dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkar: nevrūz> ***novruz*** (Ş-31), nebāt> ***nobat*** (Ş-37).

ı> u değişmesi:

Bazı kelime kök ve gövdelerinde:

tapulmuri "bulunmuyor" (OS-57), ***sarudu*** "sandır" (T-63).

İkinci teklik şahıs iyelik ekinde seyrek de olsa böyle bir yuvarlaklaşma görülür:

dağın> ***dağun***(AS-8).

Aynı yerde,yine *ğ* ünsüzü yanında olmasına rağmen bu değişme görülmüyor:

torpağın, bağın (AS-8). Bu durum, düzlük-yuvarlaklık uyumunun genişlemekte olduğunu gösterir.

i> a değişmesi:

Ödünç kelimelerde, *h* ünsüzü yanında ve gerileyici benzeştirme yoluyla ünlü uyumu sağlanırken:

cihan> ***cahan*** (T-11), imtihān> ***imtahan*** (VBEA-8).

i> ı değişmesi:

Ödünç kelimelerde ünlü uyumunun tamamlanması ve ünlü sırasının değişmesi ile:

ḫirmen> ***ḫırman*** (T-14), AR: âḫir> ***aḫır*** "son" (K-57).

i> u değişmesi:

v'nin etkisiyle yuvarlaklaşma ve ünlü uyumunun tamamlanması ile:

divar> ***duvar*** (Ş-36).

ö> o değişmesi:

kör> ***kôr*** (Ş-34).

ü> u değişmesi:

İnceltici kelime başı y ünsüzünün düşmesi ve ünlü sırasında değişmeye bağlı olarak ortaya çıkar:

yüceldi> ***ucaldı*** (Ş-41).

Analoji yoluyla *yut-* fiiline benzetilmiş olan *üt-*"oyunda kazanmak,yenmek" fiilinde de aynı mantıkla bu değişme olmuştur:

utmuşam <DLT: ütüş "oyun" (Ş-51).

Bazı eklerin, ince sıradan kelimelerin sonuna kalın ve yuvarlak gelmesi sonucunda da bu değişme gerçekleşir. Fiilden isim yapan ***-duk*** partisip ekinde: ***görduğun*** (OS-30).

Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

a> o değişmesi:

b, p, v dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle:

sapan> ***sopan*** (SS-387), avurt> ***ovudları*** (T-86), çavuş> ***çovuş*** (Ş-33), sab> sav> ***sov*** "söz" (Ş-38), yavşan> ***yovşan*** (T-76), ET: tabışğan> tavşan> ***dovşan*** (Ş-31), DLT: taḳuḳ> tağuḳ> tavuḳ> tovuġ> ***toyuġ*** (T-16), ***sovardıḫ*** "savardık" (Ş-39), ***ovucda*** "avuçta" (T-10), ***delisov*** "delisav"(Ş-44), ***ġov*** <ḳav "tutuşturucu" (T-182), ***ġovurġa*** (T-

247), ***oḫlov***< oḳlağu "oklava" (T-183), çılağu> ***cilov*** "dizgin"(T-18), av> ***ov*** (SS-149), ***zingırov*** <çıngıraḳ (Ş-203), ***kösov*** <kösegi (T-23).

Bu değişme, ödünç kelimelerde de görülür:

fir'ovn (EO-4), ***hovz*** "havuz" (T-166), ***şovuḳ*** Ar. şavḳ, "ışık" (K-23), "***ḳazā vü ḳader***" kelimelerinin konuşma dilinde birleşmesi ile ve yuvarlaklaştırıcı bir ünsüz olan ***v***'nin etkisi ile:

ḳazā> ***ġezov*** (Ş-32).

a> ö değişmesi:

v dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle:

tavla> ***tövle*** (Ş-39) ***zırna-dövül*** *havasında dolanarlar* (K-54), ***ġövm ü gebile*** (OS-4).

a> u değişmesi:

İç seste, ilerleyici benzeştirme sonucunda ve dudak ünsüzleri yanında:

çubalır <çabalayır (EO-16), oḫlayır> oḫluyur> ***oḫlur*** (EO-7), ***şumluyuram*** "herg ediyorum" (T-215), ***olmuyum*** <olmayayım, olmayım (OS-5).

Son seste:

orda> ***ordu*** "yurt, memleket" (SS-216).

e> o değişmesi:

b, f, m, v dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle:

nebāt> ***nobat*** (Ş-37), nevrūz> ***novruz*** (Ş-31), kösegi> ***kösov*** (T-23), ***ovsun*** <efsun (K-60).

e> ö değişmesi:

dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle, ünlü sırasının yuvarlaklaşma yönünde değişmesiyle ve ikinci teklik şahıs iyelik ekinin yuvarlak olması sebebiyle:

övladımız "evladımız" (Ş-59), şevket> ***şövket*** (Ş-31), ***mövcud*** (AFN I-135), ***dövr*** ėlemez (T-262), ***hövlesek*** <Ar. hevl: korku'dan (Ş-33), ***kövşen*** <Far. Kefşen'den (Ş-33), ***şövketüze*** "şevketinize" (Ş-31), ***döyül*** "değil" (T-77), ***göyşe-*** "çiynemek, geviş

getirmek" (T-238), ***söygüli*** "sevgili" (Ş-80), herle> ***hörre*** <herle-: çevirmek, döndürmek fiilinden "un ve yağ ile yapılan çorba" (AFN I-136).

e> u değişmesi:

Dudak ünsüzleri yanında:

Far.penbe> ***pambuğ*** (T-16).

ı> o değişmesi:

Dudak ünsüzleri yanında:

ġovağlı *göz* "üstü kalkık, dik kapaklı göz" (K-22).

ı> u değişmesi:

Kelime kök ve gövdelerinde; *b*, *v* dudak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşir: bıyıķ> ***buğ*** (Ş-56), bıraķ-> ***buraẖ***- (Ş-34), sıva-> ***suva***- (Ş-36), ***yaru böler*** (T-196).

Emir birinci şahıs ekinde, ilerleyici benzeşme yoluyla:

olmuyum (OS-5).

Emir ikinci şahıs eklerinde, ekin düz ünlülü kelimelere yuvarlak gelmesi ile:

alsun (T-68), *hacı ağa*, ***bağışlayun*** (AFN I-138).

Birleşik hikâye çekimlerinin 2. Çokluk şahıslarında:

ġazanaydun, ***arẖalanaydun***, ***dolanaydun*** (OS-68), ***ķışġırarduz*** "seslenirdiniz, haykırırdınız" (AFN I-138).

Birleşik hikâye çekimlerinin 1. çokluk şahıslarında:

ġanarduẖ "anlardık" (OS-26).

Öğrenilen geçmiş zamanın 1.çokluk şahıs ekinde:

atmuşuẖ, ***ġatmuşuẖ*** (OS-8).

Geniş zamanın 1. çokluk şahıs ekinde:

alluẖ "alırız" (OS-56).

Şimdiki zamanın üçüncü teklik şahıs ekinde:

uşağ ***ağlayur*** (AFN I-140).

Şimdiki zamanın olumsuz 3. çokluk şahıs ekinde:

tapulmuri (OS-57).

Şimdiki zamanın olumsuz 1. çokluk şahıs ekinde:

tapmuruẖ (OS-56).

Genitif ekinde,bazen görülür:

dağun (AS-8).

Bildirme ekinin düz ünlülü kelimeye yuvarlak, yuvarlak ünlülü kelimeye düz şekli ile gelmesinden:

onu anlamazdur (AS-28), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40).

Gelecek zaman partisipi yerine kullanılan gereklilik kipi ekinden sonra 1. çokluk şahıs ekininyuvarlak olması durumunda:

ġalmalıyuẖ (OS-20).

Gerindium kökenli öğrenilen geçmiş zaman ekinin kalın sıradan kelimelere -ub şeklinde gelmesi ile:

atubdi, ***tutubdi*** (OS-40).

ı> ü değişmesi:

Dudak ünsüzleri yanında gerçekleşir:

fırsat> ***fürset*** (K-53).

i> ö değişmesi:

Ödünç kelimelerde, *v* ünsüzü etkisiyle ve ilk hecede gerçekleşir:

mîvîz>***möviz*** (Ş-38).

i> u değişmesi:

Ödünç kelimelerde, *v* ünsüzü etkisiyle ve ilk hecede görülür:

divar> ***duvar*** (Ş-36).

1. çokluk şahıs eklerinde:

yėyiruẖ (OS-55), ***göreyduẖ*** (OS-12), ***gelmişuẖ*** (OS-55).

diz-> ***düz***- (T-235), ***erüye*** <erik+e; ***delüye*** <delik+e (T-82), ***degül*** (OS-15), Karapapak ağzı özelliği olarak: degil> ***döyül*** (T-77), ***egrü*** "eğri" (T-209).

Farsça *-istan* ekinin ilk ünlüsünün yuvarlaklaşmasıyla:

hindüstandan hindüstana (T-178), ***gülüstanlıġ*** (T-210),

Kars Yerli ağzı ve Doğu Anadolu ağızlarında olduğu gibi, *b* dudak ünsüzü yanında:

bülmürem (OS-1), ***bülmedüz*** (OS-18).

İlk hecesi düz iken yuvarlaklaşan, ikinci hecesi yuvarlak iken düzleşen, böylece de düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğunu devam ettiren kelime de vardır:

südik <DLT: sidük "sidik" (AFN I-122), ***tülki*** <DLT: tilki,tilkü (OS-35).

Emir ikinci çokluk şahıs ekinde eski şeklin devamı olarak:

èdün (Ş-32), ***gelün*** (OS-54).

-dir ek fiilinin, eski şeklin devamı olarak yuvarlak oluşu da ***i>ü*** değişmesi şeklinde görünmektedir:

senindür (AS-10), ***bèledür*** (AS-20).

Aynı yerde bunun düz olanı da var:

senindir (AS-10).

Birinci Teklik şahıs iyelik ekinin düz ünlülü kelimeye yuvarlak olarak gelmesi ile:

dizümecen "dizime kadar" (T-85).

İkinci teklik şahıs iyelik ekinin bazen düz ünlülü kelimeye yuvarlak şekilde gelmesi ile:

besündi (OS-62), ***sinnün, ġeddün*** (OS-67).

İkinci çokluk şahıs iyelik ekinin düz ünlülü kelimelere yuvarlak gelmesi ile:

èlüze, dilüze (Ş-31).

Şimdiki zamanın üçüncü teklik şahıs ekinin düz ünlülü kelimelere yuvarlak gelmesi durumunda:

nèyniyür (Ş-44), ***dèyür*** (AFN I-134).

Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

o> ė değişmesi:

İnceltici y ünsüzü yanında ve ünlü sırasını da değiştirerek:

ET: yorı-> ***yėri-*** "yürümek" (T-173; OS-20).

o> ı değişmesi:

İlk hecede ve seyrek görülür:

tosbağa> ***tısbağa*** (T-90).

u> e değişmesi:

Ünlü sırasının değişmesine bağlı olarak incelme yönünde:

muharrem> ***meherrem*** (Ş-34).

u> ı değişmesi:

Son hecede, eski şeklin devamı olarak:

ḳoyun> ***ġoyın*** (T-90), ḳuzu> ***ġuzı, çuğundır*** <çuğundur "şeker pancarı" (AFN I-123). Bu örneklerin düzlük- yuvarlaklık uyumuna girdikleri de görülür.

Ünlü sırasının düzleşme yönünde değişmesi ile:

muncuk> ***mıncıġ*** "boncuk" (AFN I-116).

Eski Anadolu Türkçesi'nin bir sonucu olarak, bazı kelimelerde ve eklerde düz ünlü kullanılmasına devam edilmektedir:

-sız, -siz isimden isim yapma ekinin yuvarlak ünlülü kelimelerin sonuna gelmesiyle:

ġolsız, budaġsız (T-18), ***dolı*** <tolu (AFN I-118).

İsimden meslek ismi yapan -cı, -ci / -çı, -çi ekinde:

faytonçı (Ş-52).

İyelik ekinin yuvarlak sıradan kelimelerin sonuna düz olarak gelmesiyle:

buyruğından (T-236).

Bazı kelimelerin köklerinde meydana gelen darlaşma sonucunda:

zırna-dövül *havasında dolanarlar* (K-54), ***vırsa*** "vursa" (AS-40), ***mıncıġ*** <muncuḳ "boncuk" (T-56).

Bazı kelimelerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tamamlanmasıyla:

ġavır- "kavurmak" (Ş-203), ***gâvır*** "gâvur" (Ş-202), ***ġabığlı*** "kabuklu" (T-64), ***hamı*** <hamu <ḳamu <ET:ḳamaġ (T-216), ***yarpız*** (Ş-37), ***garpız*** (Ş-37), ***hamısı*** (T-

243), ***yağmır*** (K-59), ***çamır***, ***sandığım*** <sanduķ (T-218), ***ġabığından*** <kabuğundan (T-252), ***ġabırġa*** <ķaburġa (T-175), gibi.

u> i değişmesi:

Bilhassa kelime sonu ünlülerinin *i'* leşmesinden ötürü meydana gelen bir değişmedir:

ķuru> ***ġuri*** (Ş-33). ***ġoyuni*** (T-18). ***ġuyi, öli, körpi*** (AFN I-123).

Bazı kelime köklerinde Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi devirlerinde yuvarlak olan bazı ünlülerin düzleştiği görülür:

ķalbur> ***ġelbir*** (T-18), ET: küdegü> ***küyegi*** (SS-148).

Yine bu devrin bir özelliği olarak bazı eklerin yuvarlak kelimeden sonra bazen düz şekliyle kullanılmaya devam etmesi de bu tür bir değişme gibi görünür: İyelik 3.teklik şahıs ekinde:

ucından (T-13).

ü> e değişmesi:

İlk hecede ve ünlü uyumunu tamamlayarak:

küheylan> ***kehlen*** (SS-385).

ü> i değişmesi

Tek heceli kelimelerde, ilk hecede, son hecede; iyelik eki, yükleme hali eki, görülen geçmiş zaman ekinin yuvarlak kelimeden sonra da düz şekliyle kullanılmaya devam etmesi durumunda, ve kelime sonu ünlülerinde görülmektedir:

gözini (T-13), ***göni*** suya vermiyesiz (AFN I-138), ***zilf*** (Ş-35), ***birçekli*** <DLT: pürçek (SS-87), ***bilerzik*** <DLT:bilezük (AFN I-123), ***navruz güli*** (Ş-38), ***üzi*** (T-18), ***tökdi*** (T-12).

Bazı kelimelerin bünyesinde eskiden beri var olan düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğunun devam etmesi de böyle bir değişme örneği gibi görünmektedir: ***bürinir*** (T-13). ***körik*** <körük (AFN I-118), ***saç hörigi*** "saç örgüsü" (AFN I-118), ***öli, körpi*** (AFN I-122).

Kelimenin iç sesinde gerçekleşen düzleşme:

kifsemiş <küfse- "küflenmiş gibi olmak" (SS-297).

İlk hecesi düz iken yuvarlaklaşan, ikinci hecesi yuvarlak iken düzleşen, böylece de düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğunu devam ettiren kelime de vardır:

südük <DLT: sidük "sidik" (AFN I-122).

Geniş Ünlülerin Daralması

a> ı değişmesi

y yardımcı ünsüzünün daraltıcı etkisiyle ve orta hecenin vurgusuz oluşu sebebiyle meydana gelen bir değişmedir:

bağlıyub (Ş-31), ***açılmıyan*** (Ş-31), ***çatmıyuncan*** "ulaşmayıncaya, yetişinceye kadar"(Ş-48), ***laḫlıyar, saḫlıyar, haḫlıyar*** (T-269), ***danışmıyıb*** (K-41).

a> i değişmesi:

y yardımcı ünsüzünün etkisiyle ve orta hecenin vurgusuz olması nedeniyle:

kerbeliya <kerbelâya (Ş-33).

İlk hecenin ünlüsü olarak da değişebilir:

vaḳar> ***viḳar*** (K-53).

e> i değişmesi:

Yine *ç, l, n, r, s, ş, y* ünsüzlerinin yanında ve orta hecenin vurgusuz olmasından:

gètmiyek (T-19), ***nèyniyür, çèyniyür, ğèyniyür*** (Ş-44), ***betdiye*** <bentleye; ***bitdiye*** <bitleye (Ş-126), ***işliye, dişliye*** (Ş-54), ***ẖelvetliyip*** (Ş-35), èyleyen> ***èyliyen*** (Ş-31), kiseye> ***kisiye*** (T-15), ***kişniye kişniye*** "kişneyerek" (T-205), ***gètmiyek*** "gitmeyelim"(T-19), *göz inanmaz* ***görmiyince*** (SS-53), ***vèrmiyesiz*** "vermeyesiniz" (AFN I-138), ***yèrimiyencan*** "yürümeden, yürüyene dek" (T-172), hece> ***hicü*** (VBEA-9), ***çikilin çikilin*** *yol vèrin kèçim* (Ş-236), ***bilit*** "bilet" (K-8).

è> i değişmesi:

İlk hecede ve *y* yardımcı ünsüzünün yanında kelime kökündeki *è* ünsüzünün *i*' ye dönüştüğü görülmektedir:

yiyerdim, diyerdim, giyerdim (Ş-35), *atama di at alsun* (T-68).

o> u değişmesi:

İlk hecede görülür:

buğa "boğa" <DLT: boḳa (T-87).

ö> ü değişmesi:

Gerileyici benzeşme yoluyla ve *g> y* değişmesi sonucunda ortaya çıkan *y* ünsüzü yanında:

üyüder (T-129).

Dar Ünlülerin Genişlemesi

i> e değişmesi:

Bazı ödünç kelimelerin ilk hecesinde gerileyici benzeştirme ve bazı kelimelerde ise ilerleyici benzeştirme yoluyla gerçekleştiği görülür:

ḫirmen> ***ḫermen*** (Ş-38), incir> ***encir*** (T-64), belki> ***belke*** (Ş-32), gelicek> ***gelecek*** "gelince, geldiğinde" (T-174), ceharşenbih> ***çerşenbe*** (Ş-38).

i> è değişmesi:

Bazı ödünç kelimelerde:

hiç> ***hèç*** (Ş-36), zihni> ***ẕèhni*** (T-4), Far. pîşe> ***pèşe*** "iş-güç, alışkanlık" (T-244), tesbih> ***tesbèh*** (K-60).

u> o değişmesi:

Kelime başında ve ilk hecede:

uyan-> ***oyan***- (Ş-32), dudaḳ> ***dodağ*** (T-12), ḫūb> ***ḫob*** "iyi, güzel" (T-175), *oḫşama dèyib* ***bozlaram*** (K-38).

ü> ö değişmesi:

Kelime başında veya ilk hece ünlüsünde görülür:

ülke> ***ölke*** (EO-4), kütük> ***kötügünde*** (T-244), ***kötüye*** <kütük+e (T-178).

Uzun Ünlülerin Kısalması

Azerbaycan Türkçesi'nin bu çok karakteristik özelliği, Güney Azerbaycan'da da Farsça'nın ve yazı dilinin sabitleştirici, koruyucu özelliğine rağmen çok yaygındır. İncelediğimiz eserlerin müellifleri aydın insanlar oldukları halde, Azerbaycan Türkçesi'nin uzun ünlüleri kısaltma eğilimini bu eserlerine yansıtmışlardır.

ā> a değişmesi:

āzādlığa > ***azadlığa*** (AFN I-134), rızā> ***irza*** (Ş-38), ḳāide> ***ġayda*** (Ş-37), ***dayıma, ayilesi*** (VBEA-8), çāre> ***çara*** (T-238), ***adına*** <ādine "cuma" (T-234), nebāt> ***nobat***, yād> ***yad*** (Ş-37), serdār> ***serdar*** (AFN I-134), hazān > ***hezan*** (Ş-34), ***ketan*** <Ar. kettān (T-237), āmir ***ġafar*** <Ar. **ġaffār** (Ş-43), farrāş> ***ferraş*** (AFN I-137), sünnîlik> ***sünnilik*** (AFN I-137), bezzāz> ***bezaz*** (T-57), ***emn ü eman*** (EO-4), ***ẖumpara*** <Far. ẖumbāre "kumbara, top güllesi gibi ağır şeyler" (T-175), piyāle> ***piyala*** (T-83), zarār> ***zerer*** (T-241), ẖıyābān> ***ẖiyavan*** (T-252), düşāb> ***doşab*** (AFN I-136), ***ġalyan*** <Ar. ġaleyān "nargile" (T-246), ***minar*** <Ar. menāre (AFN I-115), cām> ***cam*** "tas" (AFN I-120), nāẖoş> ***naẖoş*** (AFN I-125), fārisî> ***farsıca*** (Ş-80), imtihān> ***imtahan*** (VBEA-8), āşinā> ***aşna*** (OS-9), Ar. cāmūs> ***gâmış*** (T-241), sādık> ***sadiẖ*** (Ş-36), *hamı ürek **şad** olmaz* <Far. şâd "sevinçli" (SS-134), ***kebab*** (T-202), ***hesablama*** (T-6), ***cevab*** (T-6), Ar. âẖir> ***aẖır*** "son" (K-57).

ā> e değişmesi:

sāf> ***sef*** (Ş-31), ẖayrāt> ***ẖèyret*** (Ş-36), emn ü emān> ***emn ü eman*** (EO-4), mirzā>***mirze*** (Ş-41), düşmān> ***düşmen*** (AFN I-133), azâmet> ***ezemet*** (K-18).

ā> i değişmesi:

kerbeliya <kerbelâya (Ş-33).

ī> è değişmesi:

pîşe> ***pèşe*** (T-244).

ī> ı değişmesi:

Arapça ve Farsçadaki nisbet *î*'si göreviyle kullanılan, İsim ve sıfat görevinde kelimeler yapan î'nin kısaldığı görülür:

çarpazı "çaprazlamasına" (T-163), ***başmağı narıncı idi*** (T-84), fârisî> ***farsıca*** (Ş-80), ***mirze tağıynan*** <mirzâ takî ile (Ş-41), ***türki*** "Türkçe" (Ş-39), ***reyhanı*** (T-17), ***türkü-farsı*** (EO-369).

Bu ekin Türkçe kelimelerin sonuna da getirildiği ve bu durumda da kısaldığı görülür:

urvayi <urha-î "güreş ve savaş nârası" (K-45), ***ġıyġacı*** "çaprazlamasına" (T-163).

î> i değişmesi:

millî> ***milli*** (AFN I-134), türkî> ***türki*** (Ş-39), ġaradağî> ***ġaradaği*** (AFN I-134), mîvîz> ***möviz*** (Ş-38), sîne> ***sine*** (Ş-39), asîl> ***esil*** (Ş-59), mîr> ***mir*** (Ş-43), samîmî> ***semimi*** (T-247), rahîm> ***rehim*** (AFN I-134), yaḳîn> ***yeğin*** "mutlaka, kesinlikle" (Ş-45), mîr> ***mir*** "oğlu" (Ş-43), ***urvayi*** <urha-î "güreş ve savaş nârası" (K-45), şeyẖ safî> ***şıẖ sefi*** (K-5).

î> ö değişmesi:

mîvîz> ***möviz*** (Ş-38).

î> ü değişmesi:

türkü-farsı (EO-369).

ü> ı değişmesi:

gâmış <Ar: cāmūs (T-241).

ū> u değişmesi:

nevrūz> ***novruz*** (Ş-31). mevcūd> ***mövcud*** (AFN I-135), meşrūtiyet> ***meşrute*** (AFN I-134), dūşāb> ***doşab*** (AFN I-136).

ū> ü değişmesi:

kūze> küze (T-184).

Aruz ölçüsü ile yazılmış şiirlerde, Farsça'nın da etkisiyle, bazı ödünç kelimelerdeki uzun ünlünün yaşadığı görülür:

şeddād (EO-4).

ÜNLÜ DÜŞMESİ

a düşmesi:

Ön seste, tek başına hece meydana getiren ünlünün düşmesi şeklinde:

*başı **lavlı** yazığ ana* <alav (SS-168).

Orta hece vurgusunun zayıf olmasından, sık ünlü tekrarını önlemek için ve *r* ünsüzünün etkisiyle meydana gelmektedir:

yalğuz <(ETG:yalaŋuz) (SS-148), orada> ***orda*** (Ş-34), oradan> ***ordan*** (Ş-34), yumurtala-> ***yumurtda-*** "yumurtlamak" (T-236), haradan> ***hardan*** "nereden" (T-241).

r ve *l* ünsüzleri ile biten fiillerin sonuna gelen geniş zaman ve şimdiki zamanın birinci şahıs çekimlerinde, zaman ekinin ünlüsü, bir orta hece ünlüsü olarak düşer, böylece yan yana gelen *l* ve *r* ünsüzleri arasında ilerleyici benzeşme gerçekleşir:

ollam <olaram "olurum" (Ş-65), ***alluḫ*** <alarıḳ "alırız"(OS-56).

Orta hece ünlüsünün düşmesi ile tesadüfen de aynı iki ünsüz yan yana gelebilir:

yandırram <yandıraram "yakarım"(OS-61).

Batıdan ödünç kelimenin son ünlüsünün de düştüğü görülür:

podur <pudra (OS-21).

e düşmesi:

Orta hece vurgusunun zayıf olmasından, sık ünlü tekrarını önlemek için ve *r* ünsüzünün etkisiyle:

amrikâ "amerika" (OS-27), vėrerem> ***vėrrem*** "veririm" (AFN I-130), vėrebilerem> ***görebillem*** (Ş-151), ***yėrimiyencen*** <yėrimiyenecen (T-172), men ***gelencek*** <gelenecek (T-152), ***ġalyan*** <Ar. ġaleyān "nargile" (T-246), ***minnem*** <minerem (SS-204), ***tėlfon*** <telefon (K-8).

Ödünç kelimede ve Türkçe kelimede son sesin düşmesi şeklinde:

minar <Ar. menāre "minare" (AFN I-115), ***mod*** <mode "moda" (OS-21), *èvden, **èlesin**, **gücnen** bilinen bir iy gelirdi* (K-62).

ı düşmesi:

Dudak ünsüzleri yanında,orta hece vurgusunun zayıf olması ve sık ünlü tekrarını önlemek için meydana gelmektedir:

ḫalça <ḳalıca "küçük halı (T-181), damıcı> ***damcı*** <DLT: tam-:damlamak (T-32), ***bir çağrış, bir bağrış*** (T-94), ***ġeynata*** (T-256), abır> ***abrun*** <Far. āb-ı rüy: yüz suyu "itibar, edep, haya"(OS-62), ġaşı aḳ> ***ġaşġa*** "at ve sığır için -alnı beyaz" (T-47), ***çağrılıben*** <çağır- (SS-139), ***yaḫcı pisden*** <yaḳışıḳ (SS-178) ***ağnayırdılar*** <ağ-ı-n-a- "ağnamak" (K-50), *sen bizim **bayramımızsan**; sen gün ol, ġoy **ġemmiz** dağda ġar olsun erisin* (Ş-119).

Bazı vücut bölgelerimiz ve organlarımızın adları, Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi, sonlarına ünlü ile başlayan ek aldıklarında, ikinci hecesinin ünlüsü düşer:

ağız> ***ağzı*** (T-17), ḳarın> ***ġarnı*** (T-158), bağır> ***bağrunda*** "senin bağrında" (K-59).

p ve *b* patlayıcı dudak ünsüzlerinin arasında kalan *ı* ünlüsünün düştüğü görülür. Bu, dudak mekanizmasının işlemesi ile ilgili bir olaydır:

ġap-bacanı "kapıyı-bacayı" (Ş-35).

Türkçe'de *r* ve *l* ünsüzleriyle başlayan ödünç kelimelerin başında *i* ve *ı* ünlülerin türediği bilinmektedir. Azerbaycan Türkçesi'nde *r* ile başlayan kelimelerde ve sadece *i* türer. E hadisenin yaşanması durumunda ise, orta hecenin zayıflığından ötürü *ı* ünlüsü düşer:

rızā> ***irza*** (Ş-38).

i düşmesi:

Türkçe'de iki ünlü yanyana bulunmadığından, ödünç kelimelerdeki böyle ünlülerden biri düşer. Bu tür kelimelerde, önce iki ünlü arasına *y* yardımcı ünsüzü gelir, sonra ikinci ünlü, sık ünlü kullanılmasını önlemek için düşer: *dayre, ayle* gibi. İncelediğimiz metinlerde bu olayın örneği de vardır:

ḳāide> ***ġayda*** (Ş-37).

Aynı durum, kelime birleşmeleri ve ek birleşmelerinde, iki ünlünün yan yana gelmesi durumunda da gerçekleşir:

mirze tağı ile> ***mirze tağıynan*** (Ş-41), ***emoğluynan*** (Ş-42), ***güliydi, ġuliydi, sevgiliydi*** (Ş-45), ***cadesiydi, iradesiydi, vadesiydi*** (Ş-57), ***kişiydi, işiydi, ġalmışıydı*** (Ş-44), ***öleydi*** (OS-32), ***göreyduḫ*** (OS-12).

Dudak ünsüzleri yanında ve orta hece vurgusunun zayıf olmasından:

evimiz> ***emmiz*** (Ş-42), evimize> ***ėvmize*** (AFN I-207), ***göyşe-*** <geviş-e- (T-238), ***semre-*** <semir+e <ses - semir "ses-seda, ses.", dėgil> dėgin> dėginen> dėynen> ***dėyne*** (T-9), ***dėynen*** (T-87), emi ġızı> ***emġızı*** (Ş-45), ḫatice> ḫadice> ḫedce> ***ḫecce*** (Ş-40).

Bir kelimede iyelik üçüncü teklik şahıs eklerinin üst üste yığılmasından sonra ilk iyelik ekinin düştiğü anlaşılmaktadır. Bu olay şöyle cereyan etmiştir: Ünsüzle biten kelimeye *-i* üçüncü teklik şahıs iyelik eki, onun üstüne de diğer üçüncü teklik şahıs iyelik eki *-si* gelmiş, daha sonra orta hece ünsüzü durumuna gelmiş bulunan *-i-* ünlüsü düşmüştür:

donmuş etin igsi "kokusu" (Ş-126).

Ünlü ile biten bir kelimenin sonuna ek alması durumunda, orta hece ünlüsü durumuna gelmiş kelime sonu ünlüsü düşebilir:

yuḫi> *yuḫlıyam* (Ş-49).

Vücut bölgelerimizi ve vücut organlarımızı karşılayan *çiyin, egin, beniz* gibi kelimeler de sonlarına ünlü ile başlayan bir ek alınca, ikinci hecesinin ünlüsü olarak *i* orta hece ünlüsü durumuna geldiği için düşer:

ağız> ***ağzı*** (T-17), çigin> ***çiyni*** "omzu" (T-16), ***çignine*** (T-179), egin> ***egninde*** "sırtında, üstünde başında"(T-230; SS-123), ***benzin sarat*** (SS-65).

Bazen, orta hece ve son hece ünlüsü olan uzun ve kısa ünlülerin düştüğü de görülür:

zahîre> ***zahra*** (T-175), kelîme> ***kelme*** (OS-32), meşhedî> ***meşed*** "İmam Rızā'nın Meşhed'de bulunan türbesini ziyāret etmiş olan" (Ş-36), ***vallah*** <Ar. vallāhi (SS-244, OS-40).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi orta hece ünlüsü durumuna gelmiş iki ünsüz arasındaki *i-* fiili düşer:

yėter iken> ***yėterken*** (K-7).

u düşmesi:

Ön ve son seslerdeki ünlü düşmeleri çabuk konuşma dolayısıyla meydana gelir. *y* ünsüzü yanında da *u* ünlüsünün düştüğü görülmektedir:

yuḳi <uyuḳı <ET.udı- (Ş-33).

Orta hece ünlüsü olarak da düşer:

oğli "oğlu">oğul'dan (T-18), ***dolça*** <doluca "maşrapa" (T-165), ***uçrum*** <uçurum (SS-36), ***otraḳ*** <oturaḳ (SS-86).

Yine, vücut bölgelerimizi ve organlarımızı karşılayan kelimelerin, sonlarına ünlü ile başlayan ek almaları durumunda, ikinci hecenin ünlüsü olarak *u* düşer:

burun> ***burnı*** (T-179), ***gülburnı*** (T-76), ***burnuynan*** (K-60), boyun> ***boynuna, boynuva*** (T-261).

Yine *y* ünsüzü yanında, orta hece ünlüsü durumuna gelmiş *u* ünlüsünün düştüğü görülür:

oyun> ***oyna-*** (Ş-38), buyur-> ***buyruğından*** (T-237), yumur-> ***yumru*** (T-232).

ü düşmesi:

r ünsüzü yanında ve son ses durumunda iken *ü* ünlüsünün düştüğü görülür:

puldan ötür < puldan ötürü "para için" (OS-41).

İç seste, *y* ve *r* ünsüzü yanında, ikinci hecenin ünlüsü olarak da düşer. Vücut organ ve bölgelerimizi ifade eden kelimelerde görülen ünlü düşmesi örneklerindendir:

dağın böyrü-ala (K-27), ***böyrek*** <DLT: bögür: böbrek (T-140), ***göylün*** <köŋül-ün (Ş-48), ***köygsi*** "(onun) göysü" (SS-113), yügürek> ***yügrek*** (SS-214).

Ek birleşme yerinde iki ünsüz arasında kalan ve orta hece ünlüsü durumuna gelen *-ü-* ünlüsünün düştüğü görülür:

bir dağlov tekin adamı pöşlüyürdü <Kars'ta: pöşülemek: Tüylerini daha kolay yolmak için, kesilmiş tavuğu kaynar suya daldırmak. Pişmek fiili ile ilgili olmalı. (K-70).

ÜNLÜ TÜREMESİ

İncelediğimiz eserlerde ön seste, iç seste ve son seste olmak üzere üç yerde ünlü türemesi görülür.

Ön seste ünlü türemesi:

Anadolu ağızlarında yaygın olarak görülen *l* ünsüzü önünde ünlü türemesi, Azerbaycan Türkçesinde görülmez. Farsça yazı dilinin etkisiyle olsa gerek, *r* ve *st* ünsüzleriyle başlayan ödünç kelimelerde de her zaman bu türeme olmaz:

refde var fincan (T-171).

r ve *st* ünsüzleriyle başlayan ödünç kelimelerin başında *i* ve *u* türemesi örnekleri şunlardır:

rızā> ***irẓa*** (Ş-38), ***ireng*** <Far. reng "renk" (T-278), ***boz iregli turağıyı*** "boz renkli turgay kuşu" (SS-141), rus> ***urus*** (OS-1), stalin> ***istalin*** (OS-22).

İç seste ünlü türemesi:

Genellikle ödünç kelimelerden sonu iki ünsüzle bitenlerin kolay söylenebilmesi için Türk dil ve ses zevkinin bir sonucu olarak, bu son iki ünsüz arasına bir ünlü türetildiği görülür. Bu kelimeler ünlü ile başlayan bir ek aldıkları zaman son ünlüden biri ekin ünlüsü ile birleşebildiği için telaffuz güçlüğü ortadan kalkar ve türemiş ünlü yeniden düşer. Demek ki, türeyen bu ünlü, ödünç kelimeler yalın halde kullanıldığı zaman ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde, ünlü ile başlayan ek almasına rağmen, türemiş ünlünün düşmediği de görülür. İncelediğimiz eserlerde, bu ses olayının şu örnekleri mevcuttur:

Ar. cild> ***cilidli*** (SS-294), Ar. ḳayd> ***ġėyidi*** "kaygısı" (Ş-122), naḳl> ***nağıl*** "hikâye" (Ş-35), naḳş> ***naḳğış*** (Ş-37), naḳş> ***naḫış*** (T-17), hayf> ***heyif*** (Ş-34, SS-369), ufḳ> ***üfüġ*** (Ş-34), ḳabr> ***ġebir*** (T-15), ḳıfl> ***ġıfıl*** (T-182), Ar. fasl> ***fesil*** "mevsim" (AFN I-120), ***zeher*** <Ar. zehr (K-62, T-129), ***ġeher*** <Ar.ḳahr (K-38), ***şekili*** <Ar. şekl (T-173), ***şovuḳ*** <Ar. şavḳ (K-23), ***etir*** <Ar. ıtr "güzel koku" (***tilisim*** <tılsım (SS-194), ***sıtıḳ*** <Ar. sıdḳ (K-22).

Batı dillerinden ödünç kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülmektedir:

pudra> ***podur*** (OS-21), trabzon> ***tırabuzan*** (SS-202).

Yine batı dillerinden ödünç kelimede üç ünsüz yan yana ise bunlardan son ikisi arasında da ünlü türer:

elektrik> ***elektirik*** (T-181).

Azerbaycan Türkçesi'nde Kazak, Kırgız, Uygur Türkçelerinde de yaygın olarak kullanılan *ķayt-* fiili de ödünç kelimelerde işleyen bu kurala tâbidir:

ķayt-> men ***ğayıdıb bir de uşağ*** *olaydım* (Ş-35). Kaideleşmemiş olmasına rağmen tekne kelimesinin son iki ünsüzü arasında da ünlü türemesi görülür:

tekine "tekne" (T-181).

Türkiye Türkçesinde orta hece ünlüsü durumuna gelince düşen bazı ünsüzler, Azerbaycan Türkçesinde korunur. Bu durumu A.B. Ercilasun, ünlü türemesi olarak değerlendirmiştir. Bu olayın örnekleri de vardır:

sıçıra- "sıçramak" (SS-129), ***yumuruğ*** "yumruk" (SS-128).

Son seste ünlü türemesi:

Seyrek görülür ve sesdeşine benzetilme sonucunda meydana gelir:

küp> ***küpe*** (T-230), ür-> ***hürü***mez (T-230), ***turağıyı*** <turığayı <DLT: turıga: turğa kuşu, bir çeşit serçe "turğay" (SS-141), başğa ***cüre*** "başka türlü" (SS-140), <cür: tür. *baḫçaların turşa-şirin alçasi* <turş: ekşi (Ş-37).

Arapça ve Farsça'da millet isminden dil ismi yapan *-î* ekini düşürmeden, Türkçe *-ca* eki ile isim yapılması ile de bu türeme meydana gelmiştir:

fārisî> ***farsıca*** (Ş-80).

Yine Arapça, *ayın* ve sedalı bir ünsüzle biten tek heceli kelimenin söylenişini kolaylaştırmak üzere sonda ünlü türetilir. Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinde bu durumda *ayın* ünsüzü yerinde ünlü türer ve diftong oluşur:

ve'de <Ar: va'd "söz verme, üstlenme" (SS-41).

İyelik ve belirtme eklerine analoji yoluyla isim soylu kelimelerin sonunda da ünlü türemesi gerçekleşebilir:

bu günleri *şenbedi* (T-115), ***o günü*** (K-69).

Kerkük ve Güney Azerbaycana özgü olan şimdiki zamanın üçüncü teklik şahıs çekiminde:

sıḫırı "sıkıyor"; ***işliri*** "işliyor, çalışıyor"(OS-1), ***yazırı*** "yazıyor"(OS-23), ***gelmiri*** "gelmiyor"; ***yanırı*** "yanıyor"(OS-55).

ÜNLÜ BİRLEŞMESİ

Birincisi ünlü ile biten, ikincisi ünlü ile başlayan iki kelimenin söz konusu ünlülerinden birinin düşmesi ile meydana gelen değişmeye ünlü birleşmesi denmektedir. Bu olay, bir ünlü düşmesi olayı değildir; iki ünlünün kaynaşarak tek ünlü haline gelmesidir. Kaynaşmadan sonraki tek ünlü genellikle kaynaşan ünlülerden biri olur. Bazen de kaynaşan ünlülerin kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, genişlik darlık bakımından ortalaması alınmış gibi bir başka ünlü üzerinde birleşilir:

meşhedi ali> ***meşdeli*** (T-83).

Ünlü birleşmesinde kalıplaşma söz konusudur ve konuşma dilinde meydana gelen bu değişmenin Güney Azerbaycan Türkçesi yazı diline aktarıldığı görülmektedir:

nėce oldu> ***nėc'oldi*** (Ş-32), hala oğlu> ***ḫaloğlu*** (Ş-39), emi oğlu> ***emoğlı*** (Ş-40), ne ėyleyeyim> ***nėylim*** (OS-19), ne ėyliyür> ***nėyniyür*** (Ş-44), ne ėyleyeyim> ***neyleyüm*** (OS-5), ne olupdu> ***nolupdu*** (Ş-54), üsti örtüli> ***üst örtüli*** (OS-12), ala açıķ> ***alaçığ*** (T-155), meşhedî ali> ***meşdeli*** (T-83), meşhedî hacı ali> ***meşdäceli*** (Ş-36), ***üst örtüli*** "üstü örtülü" (OS-69).

KORUNAN ÜNLÜLER

Yukarıdan beri izah ettiğimiz ünlü değişmelerine uygun olarak Batı Türkçesinde değişmesi mümkün olduğu halde değişmeyen, düşmeyen, korunan bazı ünsüzler de vardır. Bunlardan bir kısmı Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki belirleyici ayrılıklardan birini oluşturduğu için zikretmek gerekir:

yaşıl (Ş-38), ***gözel*** (Ş-32), ***hamu*** (T-14), ***yaḫun*** (T-14), ***ḫatun*** (T-233), ***ġavuşa*** (AS-46), ***mercümek*** (T-243).

ÜNSÜZLER (KONSONANTLAR)

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde kullanılan ünsüzleri, şu harflerle tesbit etmek mümkündür: b, c, ç, d, f, g, ğ, ġ, h, ḫ, j, k, ķ, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, y, z.

b ünsüzü

Sedalı, patlamalı bir çift dudak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesi'nin tersine, kelime sonunda da kullanılır:

cib "cep"(T-15).

c ünsüzü

Sedalı, süreksiz bir diş ünsüzüdür. Türkiye Türkçesi'nin tersine,kelime sonunda da kullanılır:

künc "köşe"(T-15).

ç ünsüzü

Sedasız, süreksiz bir diş ünsüzüdür. Başta, ortada ve sonda bulunur. Sedalılaşarak *c*'ye,sızıcılaşarak *j* ve *ş*'ye dönüştüğü de olur.

d ünsüzü

Sedalı, patlamalı bir diş-damak ünsüzüdür. Başta, ortada ve sonda kullanılır. *t*> *d* değişmesi ile de yaygın olarak ortaya çıkar. Kelime sonunda da kullanılması ile dikkat çekici bir fark yaratır.

f ünsüzü

Sedasız, sürekli, patlamalı bir diş-dudak ünsüzüdür. Türkçede, ses taklidi kelimelsrin dışında, kelime başında bulunmaz. Ödünç kelimelerde kelime başında bulunur:

faytonçı (Ş-52), ***falçı*** (OS-25).

g ünsüzü

Sedalı, patlamalı bir ön damak ünsüzüdür. İnce sıradan ünlülerle kullanılır. Gerek korunan ünsüz olarak, gerekse *k*> *g* değişmesiyle ortaya çıkanların kullanılması açısından Güney Azerbaycan Türkçesi için belirleyici ve ayırdedici bir ünsüzdür:

yėgin "hızlı, çabuk, yeyin" (T-220), ***ėvcigim*** (T-220).

ġ ünsüzü

Sedalı, patlamalı bir art damak ünsüzüdür. Kalın sıradan kelimelerde kullanılır. *k*> *ġ* değişmesi ile ortaya çıkmış olanları çok fazladır. Öyle ki, Güney Azerbaycan Türkçesi'nde kelime başındaki bütün *k*'lar *ġ* olmuştur. Kelime içinde ve sonunda ise daha çok *ķ*> *ḫ*, *ķ*> *ġ*> *ğ* değişmeleri gerçekleşmiştir. Güney Azerbaycan

Türkçesi'nde, *ḳ>ġ* değişmesi ile ortaya çıkan bu sedaslı ünsüzün kelime sonunda da kullanıldığı görülür:

ferġ <Ar.farḳ'tan(Ş-36), ***üfüġ*** <Ar.ufḳ'tan(Ş-34).

Eski imlânın tesiriyle kelime başı *ḳ*'ları "*kaf*" ile yazılsa da *ġ* okunur. İnce ünlüler yanında da kullanılır. Ünlü sırası değişerek incelmiş kelimelerde art damaklı olarak kullanılır:

ḳadar> ***ġeder***.

Muharrem Ergin, bu ünsüzü ince ünlü yanında bilhassa bu harf ile göstermiştir.[42]

ğ ünsüzü

Sedalı, akıcı bir art damak ünsüzüdür. Daha çok *ġ* ünsüzünün akıcılaşması, *ġ*> *ğ* değişmesi ile ortaya çıkmıştır. *ḳ*> *ġ*> *ğ* değişmesiyle oluşanlar da vardır.

h ünsüzü

Bu da Eski Türkçe devrinde kullanılmayan, sonradan *ḳ*> *ḫ*> *h* değişmesiyle meydana gelmiş, sedasız, sızıcı bir gırtlak ünsüzüdür. Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülen *ḫan*, *ḫanım*, *ḫatun*, *daḫi* kelimelerinin eski şekilleri *k*'lı idi; son zamanlara kadar da *ḫ* ile kullanılmış, bugün de halk arasında *ḫ* ile kullanılmaktadır. Ayrıca ses taklidine dayanan *hay*, *hey*, *hışırtı*, *horlamak* gibi kelimeler de *h*'lidir.[43] Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ödünç kelimelerdeki *ḫ* varlığını korumakla birlikte, diğerleri Türkçeleşmiştir. İmlâda genellikle ödünç kelimelerdeki aslî *h*'ler kendi harfleriyle yazılır.

ḫ ünsüzü

Sedasız, sızıcı bir gırtlak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesi yazı dilinde hiç kullanılmayan bu ünsüz, Anadolu ağızlarında olduğu gibi Güney Azerbaycan Türkçesi'nde de yaygın olarak kullanılmaktadır. *ḳ*> *ḫ* değişmesiyle ortaya çıkmış olanları yanında "*ḫarıldar*" gibi taklit kelimelerde de kullanılır. Ayrıca ödünç kelimelerdeki *ḫ* lar korunmuş durumdadır ve bazı ödünç kelimelerin başında *h*> *ḫ* değişmesiyle ortaya çıkanlar da vardır.

---

[42] ERGİN, Muharrem, age.
[43] ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1972, Minnetoğlu yay, s.47

j ünsüzü

Tonlu, sızıcı bir diş-damak ünsüzüdür. Türkçe'de aslî olarak bulunmayan bu ünsüz, Eski Türkçe'de "*ajun*" gibi bazı yabancı kelimelerde mevcuttu. Daha sonra "*jandarma*", "*jale*", "*japon*" gibi ödünç kelimelerde bulunmasına rağmen, benimsenmemiş, halk ağzında, dilimizin başta *c* ünsüzü kullanmama tutumuna rağmen *c*'ye dönmüştür.[44] Kazak Türkçesi'nin; Kırgız Türkçesi'ndeki *c*, Türkiye Türkçesi'ndeki *y* yerine bazen *j* ünsüzünü tercih ettiğini de biliyoruz.[45] Azeri Türkçesi Karapapak ağzı da *c*> *j* değişmesi ile bu sesi kullanır[46]. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, Farsça'dan ödünç kelimelerde de bu ünsüzün kullanıldığı görülür:

müjde (EO-4), ***o**h**lur müjevin her biri*** (EO-7).

k ünsüzü

Sedasız, patlamalı bir art damak ünsüzüdür. Kalın ünlüler yanında kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde kelime başında tamamen *k*> *ģ* değişmesiyle *ģ* ünsüzüne dönüşmüştür. İnce ünlülerin yanında da kullanılır.

ķ ünsüzü

Sedasız, patlamalı bir, ön damak ünsüzüdür. İnce ünlülerle kullanılır. Sedalılaşarak *g*'ye dönüşür. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde korunan *ķ* ünsüzü de çoktur: ***ķeç-, ķör*** gibi. Ödünç kelimelerde de kullanılır: ***ķèm***. Batı dillerinden Farsça yoluyla giren bazı kelimelerde "***kef***" ile yazılır ve aslında *k* olduğu halde *ķ*'li okunur: ***folklor*** "folklor"(T-6), ***ķôla, ķâķâö.***

l ünsüzü

Sedalı, akıçı bir avurt, yan damak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlüler yanında kullanılır. Türkçe kelimelerde başta bulunmaz. Ödünç kelimelerin başında bulunur: ***lap, lampa, lala, lal, lil be lil, let, lotu*** vb. Ses taklidine dayanan kelimelerde de kullanılır.

---

[44] ERGİN, Muharrem, age, s.48

[45] TAMİR, Ferhat, age., s.43,44; **jaman <caman <yaman, jaksı <caksı <yakşı, jömört <cömert, mujuk <mucuk.**

[46] ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.113,114; Terekeme ağzında istisnaî hadiseler olarak: **gèdejeseniz, sorajuh, alaja, vurajahsan, ģojaman, öldürejeyh, hajı.** Öteki Kars Ağızlarında: **ejnebi, götürejam, ejdet, aj, mejburu**

Benzeşme yoluyla *l> n* , *l> r* değişmesi görülür. *r> l* değişmesi ile ortaya çıkanları da vardır.

m ünsüzü

Sedalı, akıcı, genizsi, çift dudak ünsüzüdür. Türkçe'de kelime başında bulunmaz. *b> m* değişmesi ile kelime başında kullanılır: ben> *men*, bin> *min*, bin-> *min-*, boncuk> *muncuk*

n ünsüzü

Sedalı, akıcı, genizsi bir ünsüzdür. Türkçe'de, "*ne*" soru edatı ve ondan türemiş kelimeler dışında, başta bulunmaz. Ödünç kelimelerde başta bulunabilir. Güney Azerbaycan Türkçesi:

nerdivan <Far. nerdübān.

ŋ ünsüzü

Sedalı, akıcı, genizsi bir ön damak ünsüzüdür.Türkçe'nin bu çok eski sesi, *ng* birleşik sesinin devamı olup, çeşitli ağız ve şivelerde yaşamaktadır. Azerbaycan'ın kuzey ağızlarında (Kazak, Borçalı, Ahılkelek, Karabağ vb.) belirleyici olarak varlığını sürdüren bu ses, güneye inildikçe *v*, *y* ve *n*'ye dönüşmüş, bazen de eriyip kaybolmuştur. Kullanıldığı yerlerde bazen *h* ile yazıldığına şahit olmaktayız:

yahalmaclar <yaŋaltmaçlar "yanıltmacalar" (T-250), *o fasileleri* ***dehetlemeli idün*** (K-20).

Bazen *h̲* ile yazılır:

senüh̲ gulağın èşitmez (OS-62),

Bu ünsüzün bazı kelimelerde bünyesindeki iki sese ayrıştığı ve karşılığı olan *ng* ileyazıldığı görülüyor:

donğuz "domuz" (T-91, Ş-118); *mene* ***ğaranğuluğdu*** (K-72), ***yengiden*** (SS-363), ***ingildederek*** <iŋil+de+t+erek (SS-48), ***ingilti*** (K-20).

Bir yerde de arap alfabesindeki kendi işareti olan *kef* ile yazıldığı görüldü:

gönī suya ***vèrmiyiŋ*** (AFN I-138).

p ünsüzü

Sedasız, patlayıcı, çift dudak ünsüzüdür. Anadolu Türkçesi'nde kelime sonlarında kesin olan *b> p* değişmesi, Güney Azerbaycan Türkçesi'nde seyrek görülür.

r ünsüzü

Akıcı, titrek bir diş-damak ünsüzü olup, Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ödünç kelimelerde *r*'nin önünde *i* türemesi görülür:

rızā> irza.

Ayrıca benzeşme yoluyla *r> l* değişmesinin olduğu da görülmektedir:

yazıllar, pozullar.

Ünlü düşmesi ve benzeşme yoluyla *rr* ikizleşmesi olur:

vurram, dığırrandı vb.

s ünsüzü

Sedasız, sızıcı bir diş ünsüzü olup, kelime sonunda *t* ünlüsünden sonra gelirse halk ağzında benzeşme yoluyla *ss* ikizleşmesi yapar:

gėtse> ***gėsse.***

ş ünsüzü

Sedasız, sızıcı bir diş-damak ünsüzüdür. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde *ç> ş* değişmesi ile de ortaya çıkar:

ağaş (Ş-34), ***ġaş***->kaç-(Ş-41), ***ġaş***- "koş-"(Ş-37), vb.

t ünsüzü

Sedasız, patlayıcı, diş-dişeti ünsüzüdür. Son seste ünlü ile başlayan bir ek, tonlulaşarak *d* olmasına sebep olur. Kelime başında da tonlulaşır:

tuz> ***duz***, tat> ***dad***, tamaķ> ***damak***.

v ünsüzü

Sedalı, patlamalı bir diş-dudak ünsüzüdür. Umumî Türkçe'de türeme ve değişme yoluyla ortaya çıkan bu ünsüz[47]. yanında Güney Azerbaycan Türkçesi'nde

---

[47] CAFEROĞLU, Ahmet, "Türkçede v Morfemi", Türkiyat Mecmuası, c.XVI., 1971, s.27-38

ödünç kelimelerde görülen değişik *v* ünsüzleri de Batı Türkçesi'nin ses sistemine uymuştur[48].

Muharrem Ergin de "Azeri Türkçesi" isimli eserinde, ödünç kelimelerdeki sesleri Türkçeleşmiş sayarak bu kelimelerin asıl seslerini transkripsiyon ile belirtmemişti[49]. Biz de bu çalışmamızda ödünç kelimelerdeki asıl *v* seslerini ayrıca belirtmedik.

y ünsüzü

Sedalı, akıcı bir damak ünsüzüdür. İncelticidir. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde başta düşer:

yıldırım> ***ildırım***, yüz> ***üz*** "çehre".

bazı kelimelerin başında türer (protez):

in-> *yėn-*, iye> *yėye* "sahip". Türkiye Türkçesi'ndeki *k*> *ğ* ve *g*> *ğ* değişmelerinin çoğu daha ileri bir merhaleye ulaşarak *y* olmuştur: değişme> *deyişme*,

Ödünç kelimelerde ayın'ın düşmesi üzerine yanındaki *i*'nin *y*'leşmesi ile ortaya çıkar:

ķāide> ***ġayda*** (Ş-37), ġāib> ***ġaybolar*** (T-17).

z ünsüzü

Sedalı, sızıcı bir diş ünlüsüdür. Türkçe kelimelerin başında bulunmaz. Ödünç kelimelerde ise başta bulunur. Alınma kelimelerdeki diğer *z*'ler kendi imlâları ile yazılsa dahi Türkçeleştirilerek okunurlar[50]. Bunun için bu sesleri ayrıca tesbit etmedik.

Ünlü-Ünsüz Uyumunun Bozulması

Dilimizde ünsüzler, oluştukları ve boğumlandıkları yer bakımından tıpkı ünlüler gibi, ince (ön) ve kalın (arka) olmak üzere iki türlüdür. Bunların inceleri ince ünlülerle, kalınları da kalın ünlülerle kullanılabilir. Bu, Türkçe'de sağlam ve yaygın bir kaidedir. Eski Türkçe döneminden beri oturmuş olan bu ses kanunu, Orhun alfabesinin kuruluşunda da göz önünde bulundurulmuş ve dilimizdeki kalın ve ince ünsüzler ayrı ayrı harflerle gösterilmiştir. Dilimizin ünsüzlerle ilgili bu fonetik yapısını tam

---

[48] ERGİN, Muharrem, Azeri Türkçesi, II. Bas, İstanbul 1981, Ebru yay, s.1
[49] ERGİN, Muharrem, age.
[50] ERGİN, Muharrem, age., aynı yerde.

karşılaması bakımından tarih boyu kullandığımız alfabeler içinde en mükemmel olanı Göktürkler tarafından kullanılan Orhun alfabesidir. Daha sonra, Türkçe'yi Arap alfabesi ile yazarken de, bu alfabenin yetersizliğine rağmen, ince ve kalın ünsüzler için mümkün olduğunca ayrı işaretler kullanıldı. y ve *n* gibi kalını ile incesinin çıktığı, boğumlandığı yer farklı olmayıp, ince veya kalın ünlülerle kullanıldığına göre ince veya kalın olan ünsüzler ayrı işaretle gösterilmedi. Bugünkü alfabemiz belirlenirken ise, Türkçe'nin bu temel fonetik kanunu tamamen göz ardı edilerek ünsüzün kalınlık ve inceliği, yanında kullanıldığı ünlünün kalın veya inceliği ile tayin edilir olmuştur. Fakat çıktığı, boğumlandığı yerin farklı olmasından dolayı aslî bir kalınlık-incelik farkına sahip olan *ḳ* ve *k*, *ġ* ve *g* ünsüzlerini ayrı ayrı işaretlerle göstermek ihtiyacı her zaman duyulmuştur. Özellikle edebî metinlerin transkripsiyonlu yayınlanması ve dilcilik çalışmalarında bu seslerin karşılıkları ayrı ayrı işaretlerle gösterilmiştir. Son yıllarda Türk dünyası için ortak alfabe belirlenirken, kapalı *e* ile hırıltılı *h* yanında, kalın *k* için ayrı, kalın *g* için ayrı işaretlerin kabul edilmesinin sebebi de bu seslerin dilimizde aslî kalınlık ve incelik farkına sahip olmasıdır. Bu çalışmamızda art damak ünsüzleri olan *k* ve *g* sesleri için öteden beri kullanılan *ḳ* ve *ġ* harflerini kullandık. Bütün kalın ünlülerin yanında ve ünlü-ünsüz uyumunun bozulduğu durumlarda ince ünlülerin yanında altı noktalı *k* ile üstü noktalı *g*, tanıttığımız bu art damak ünsüzlerini gösterir. Kalın ünlülerle kullanılan ince ünsüzleri göstermek için ise, eğer ünsüzün inceltici etkisi varsa, Muharrem Ergin'in Azeri Türkçesi adlı eserlerinde kullandığı gibi, ünsüzden sonra gelen ünlünün üzerine inceltme (^) işareti koyduk[51].

İncelememiz sonucunda şu ünlü-ünsüz uyumsuzluklarını tesbit ettik:

Ödünç kelimelerde aslî ünlü-ünsüz uymsuzluğu çoğunlukla yaşamaya devam ediyor:

gâhdan (Ş-33), ***kâğız*** (Ş-38), ***şikârçı*** (Ş-35), ***kâs*** (Ş-39), ***girdekân*** (Ş-39), ***tükân*** <dükkân (OS-81), ***h̲èyme*** (Ş-37), ***beh̲t*** (Ş-38), ***hèyvan*** (Ş-38), ***h̲ermen*** (Ş-38), ***şèyh̲elislam*** (Ş-36), ***h̲èyret*** (Ş-36), ***hövlesek*** (Ş-33), ***gâvır*** (Ş-202)[52].

---

[51] ERGİN, Muharrem, age, s.20; kôl "çalı topluluğu, fundalık" örneğinde olduğu gibi.

[52] Krş. İçin bk.ERCİLASUN, Ahmet Bican, Kars İli Ağızları, Gazi Üniversitesi yay., Ankara 1983, s.104'te: **zevġile, ihdilât, ordugâh, silâh, islâm, lâilâhe, bekâr, kâğat, gâvır, zergâr, kâsib, namazgâh, kâğız, müşgülât.**

Ünlü sırası incelme yönünde değişmesine rağmen, ünsüz, kalınlığını koruyarak ünlü-ünsüz uyumunu bozar[53]:

ġèyidi "kaygısı" (Ş-122) (Ar. ḳayd>), ***teġsim*** "paylaştırma" (AFN I-135), ***ġeyner*** (Ş-34), ***sövġet*** (Ş-39), ***ġere***(Ş-34), ***üfüġ*** (Ş-34), ***ġeynana*** (Ş-38), ***ġed-ġāmet*** "boy pos" (Ş-39), ***ḫelġ*** (Ş-33), ***ferġ*** (Ş-36), ***ġelet*** (OS-9) (<Ar. ġalat), ***ġeder*** (OS-1) (<Ar. ḳadar), ***ġezov-ġeder*** (Ş-32), ***beḫt*** (Ş-32), ***ġeherlenib*** (Ş-94), ***ġisse*** (Ş-35), ***seḳġe*** "saka, eneke" (T-16) (<DS: saḳa, saḳḳa: Aşık oyununda elde bulundurulan iri aşık.), ***ġelbir*** (T-15), ***fisġ*** (OS-78) (<Ar. fisḳ), ***ġevi*** (OS-27) (<Ar ḳavî), ḳalbinin> ***ġelbivin*** (OS-8), ***ġövm ü ġebile*** (OS-4).

Yukarıdaki olayın tam aksine, kalın ünlü yanında ince ünsüz kullanılması veya aynı hecedeki ünlünün kalınlaşması,ünsüzün ise ince olarak kalması sonucunda ortaya çıkan uyumsuzluk da vardır:

kôr (Ş-34), ***kôl*** (Ş-31), ***kâl*** "olgunlaşmamış, ham" (OS46), ***kârvan*** (Ş-46), ***kôroğlu*** (Ş-47), ***kôtan*** "tek dişli, büyük pulluk"(T-9), ***kôyha*** "muhtar, kâhya" (T-157), ***tikân*** "diken" (T-5), ***pakât*** "paket"(Ş-141).[54]

Aslî kalın ünlü yanında da ince ünsüz kullanılır:

bakıçı (Ş-38), ***gâmış*** balası "camız, manda" (T-241) (<Kars'ta: camış; <Ar: cāmūs).

Batı dillerinden ödünç kelimelerde aslî kalın ünlüler korunurken k ünsüzünün inceldiği görülür:

folklor (T-6), ***helikôpter*** (T-227), ***lokômotif*** (T-226), ***gâz*** <ġaz (Ş-128).

Ayrıca, *-ken* ve *-ki* eklerinin meydana getirdiği uyumsuzluğu da bunlara eklemek gerekir:

[53] ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.105; Azeri ve Terekeme ağızlarında: **ġem, ġehve, ġerebet "özel isim", helġ, ġelb, meşeġġet, feġet, ġadir, ġeder, ġenet.**
Aynı yerde, Karşılaştırma için: S. Olcay, EA., s. 29'da: **ġāhve, tāġet, ġālem.** R. E. Rüstemov ve M.Ş. Şireliyev ADGG., s. 15'te: **ġèyġı, ġezel, ġèynata** v.b. R.A. Rüstemov, ADMG., s. 23'te: **ġevel, ġenet ġemiş** v.b.

[54] Krş için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.105: **kârvan, kâmal** "özel isim", **kôr, ġaldi, ekâḫ, gördüḫ** v.s.
Devamında, s. 106'da, Karşılaştırma için: Gerhard Doerfer, Das Gagausische, Fundamenta, s.265'te: **gelirkan, giderkan.**

ġaynarken, ġalḫarken, oynarken (Ş-47), ***variken*** (Ş-52), ***yarınki*** *gün* (SS-208), ***dünenki*** *ilġar emi* "dünkü"(K-59), ***boğazındaki ġeher*** (K-59).

Kalın ünlülü kelimelerin sonunda bu eklerın ünlüleri kalınlaşarak uyuma girdiği halde ünsüzlerinin inceliğini koruduklan ve uyuma girmedikleri görülür:

Gine de ġatara, ***ġatardakılara*** *meğrur meğrur baḫırdı.* (K-3), ***ġabaḫkılar*** (OS-54).

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

SEDALILAŞMA

Sedasız ünsüzlerin değişerek, kendi karşılıkları olan sedalılar haline gelmesine, sedalılaşma denir. Azerbaycan Türkçesinde sedalılaşma çok yaygın bir değişmedir. Bu özellik, tabiî olarak Kars İli Ağızları'nda da tesbit edilmektedir [45].

İncelememiz sonunda tesbit ettiğimiz *ḳ>g, k>g, ç>c, t>d*, s>z, ç>z, *f>v, p>b* sedalılaşma örnekleri şunlardır:

ḳ>ġ değişmesi:

Bütün Anadolu ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi'nde görülen en yaygın ünsüz değişmesidir.Çalışma sahamızda hem Türkçe, hem de alınma kelimelerin başındaki *ḳ*'lar istisnasız *ġ* olmuştur. Bu yüzden, kelime *ḳaf* ile yazılsa bile *ġı* okunur. Güney Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış eserleri Türkiye'de Latin alfabesi ile yayınlayanlar daima bunu göz önünde bulundururlar. Meselâ Şehriyâr'ın bütün Türkçe şiirlerini yayınlayan Yusuf Gedikli'nin bu eserinde hiçbir kelime *ka* ile başlamıyor[55]. Oysa asıl metinlerde birçok Türkçe kelime eski imlânın bir devamı olarak *ḳaf* ile yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin ise, büyük bir çoğunluğu Osmanlı devrinde olduğu gibi kendi imlâlarıyla yazılmaktadır:

ġıç "kıç, bacak" (T-239), ***ġılıc*** <ḳılıç (OS-42), ***ġaz*** <ḳaz (OS-20), ***ġarġa*** "karġa" (OS-20), ***ġaraçı*** "çingene" (T-212) (<DLT:karaçı: dilenci), ***ġızlar*** (Ş-31),

ġezov-ġeder "kaza vü kader" (Ş-32), ***ġisse*** "kıssa, hikâye" (Ş-35), ***ġari*** (Ş-35), ***ġalḫ-*** (Ş-35), ***ġayıt-*** (Ş-35), ***ġuri*** (Ş-33), ***ġoy-*** (Ş-36), ***ġan*** (Ş-34), ***ġuş*** (Ş-37), ***ġum*** (Ş-34), ***ġayda*** (Ş-37), ***ġuzu*** (Ş-34), ***ġaş-*** "kaçmak"(Ş-37), ***ġızıl*** "kırmızı,kızıl"(Ş-37), ***ġaytar-*** (Ş-34), ***ġeynana*** (Ş-38), ***ġuşlar*** (Ş-35), ***ġeye*** "kaya"(Ş-39), ***ġov-***"kovmak, hayvanı hızlı sürmek,kovalamak" (Ş-38), ***ġelbir*** "kalbur" (T-18), ***ġol*** "kol"(T-18), ***ġarınçe*** "karınca" (T-254), ***ġamçı*** "kamçı"(T-16), ***ġebir*** (T-15), ***ġızıl*** "altın" AFN I-120).

Hece başlarında da *ḳ>ġ* değişmesi olur:

başġa zaman (OS-31).

Göçüşme yoluyla hece başı ünsüzü olan *ḳ* ünsüzü de sedalılaşarak *ġ* olur:

ilġar> iḳrar (T-268).

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, kelime başında kesin yaygınlaşmış olarak görülen bu ünsüz değişmesi, daha da ileri giderek hece başlarına kadar genişlemiştir. Bu durumun en ilgi çekici örneği ise, ister Türkçe kelimelerde olsun, ister ödünç kelimelerde, ister aslî olsun, ister sonradan oluşmuş olsun, kelime ortasındaki ikiz *ḳ* ünsüzünün birincisi, ilk hecenin son sesi olarak vurgu gereği sedasız durumunu korurken, ikincisi hece başının ünsüzü olarak sedalılaşır. Böylece, önce ikizleşme, sonra sedalılaşma ve bunun sonucunda aykırılaşma meydana gelir. Bu değişme, *ḳ> ġ* değişmesinde de aynen gerçekleşir. Metinlerimizde *-ḳḳ-> -ḳġ-* değişmesi şeklinde görülen hadiseler şunlardır:

naḳġış< Ar. naḳş'tan,(Ş-37), ***saḳġız*** (Ş-37), ***çaḳġışdır-*** (Ş-38), ***şaḳġıldıyub*** (Ş-31), ***doḳġuz*** (AS-14), ***seḳġe*** "saka, eneke"(T-16) (<DS: saḳa, saḳḳa: Aşık oyununda elde bulundurulan iri aşık, eneke).

Türkçe'de vurgunun kelime sonunda bulunmasının bir sonucu olarak, genellikle sedalı ünsüzler kelime sonunda bulunmaz. Bu kaide, Türkiye Türkçesi için kesin olup, ödünç kelimelerin sonundaki *b, c, d, g, ġ* sedalı ünsüzleri dahi sedasızlaşarak *p, ç, t, k, ḳ* ünsüzlerine dönerler. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde bu kural işlememektedir. Kelime yalın halde iken de, kelime sonu ünsüzü sedalı olabilmektedir. Azerbaycan Türkçesi'nin yazı dilini esas alan Seyfettin Altaylı,

---

[55] GEDİKLİ, Yusuf, Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri, Ötüken yay., 3. bas. İstanbul 1997.

hazırladığı sözlükte[56] kelime sonunda bütün *ḳ*'ları, istisnasız, *ġ* olarak göstermiştir.Oysa incelediğimiz Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, kelime sonunda *ḳ> ẖ, ḳ> ġ, ḳ> ğ* ve *ḳ> h* değişmeleri görülmektedir. En yaygın olanı da *ḳ> ẖ* şeklinde görülen değişmedir.

Kelime sonunda *ḳ> ġ* değişmesi örnekleri şunlardır:

üfüġ (Ş-34), ***ẖelġ*** (Ş-33), ***ferġ*** (Ş-36), ***dodaġ*** (T-18), ***dayaġ*** "destek, dayanak" (T-160), ***budaġsız*** (T-18), ***yığıncaġ*** (T-6), ***aşıġ*** (AFN I-139).

ḳ> ġ değişmesinin en ilgi çekici olanı, ünlü sırasının incelme yönünde değişmesine rağmen, ünsüzün kalın olarak yaşamaya devam etmesidir:

ġebir (T-15), ***ġem*** (Ş-35), ***ġeye*** (Ş-39), ***ġėyner*** (Ş-34), ***üfüġ*** (Ş-34). ***teġvim*** (T-247), ***ġėyidi*** "kaygısı" (Ş-122) (<Ar. ḳayd), ***teġsim*** "paylaştırma" (AFN I-135), ***ġeyner*** (Ş-34), ***sövġet*** (Ş-39), ***ġere***(Ş-34), ***üfüġ*** (Ş-34), ***ġeynana*** (Ş-38), ***ġed-ġümet*** "boy pos" (Ş-39), ***ẖelġ*** (Ş-33), ***ferġ*** (Ş-36), ***ġelet*** (OS-9) (<Ar. ġalat), ***ġeder*** "kadar" (OS-1), ***ġezov-ġeder*** (Ş-32), ***ġeherlenib*** (Ş-94), ***ġisse*** (Ş-35), ***seḳġe*** "saka, eneke" (T-16) (<DS: saḳa, saḳḳa: Aşık oyununda elde bulundurulan iri aşık), ***ġelbir*** (T-15), ***fisġ*** (OS-78) (<Ar.fisḳ), ***ġevi*** (OS-27) (<Ar. ḳavî), ***ġelbivin*** "kalbinin" (OS-8).

k> g değişmesi:

Kelime başında yaygın bir sedalılaşma eğilimi görüldüğüne işaret etmiştik; buna rağmen, bazen *k* ünsüzünün korunduğu da görülür.

k> g değişmesi örnekleri:

Ön seste:

gėçi (Ş-35), ***gėc*** <kėç'ten (Ş-32), ***gėçip*** <kėç-'ten (Ş-38), ***gėçinir*** (OS-2), ***gedik*** <ET: ked- (Ş-36), ***gilim*** <kilim'den (T-19), ***gemir-*** <kemir- (K-64)[57].

---

[56] ALTAYLI, Seyfettin, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II, MEB. yay, İstanbul 1994.

[57] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: Yok denecek kadar azdır: **gişi.** (Kars Azeri Türkçesinde ön seste k> g değişmesinin olmaması, bu yöredeki yoğun Karapapak-Terekeme ağzının etkisine bağlı bir durumdur. M.Sarıkaya).
Krş.için bk. GEMALMAZ, Efrasiyab, EİA, I.C., Atatürk Üniversitesi yay. Erzurum, 1978, s. 165'te: **geçi, gemi*yh*, gendi, gişi,**

Kelime ortasında hece başı ünsüzü olarak ve eklerin ilk ünsüzünün sedalılaşması ile veya Eski Anadolu Türkçesi özelliği olarak:

içgi <içki (Ş-59), ***itgin*** <yitkin (Ş-37), ***kesgin*** <keskin (VBEA-8), ***püsgür-*** <püskür- (VBEA-8), ***dügme*** <ET:tüg-'den (T-15), ***esgi*** <eski (K-59)[58].

İkizleşmiş ünsüzün ikincisinin hece başı ünsüzü olarak sedalılaşması sonucu ortaya çıkan *g* ünsüzü de bu hadisenin bir örneğidir:

sekgiz "sekiz" (T-235), ***guşların cükgültüsü*** (K-45).

Kelime sonunda, Türkiye Türkçesi'nde kelime sonunun vurgulu olmasının bir sonucu olarak sedasız ünsüzlerin kullanıldığını, buna karşılık Azerbaycan Türkçesi'nde bu kuralın işlemediğini, bir çok kelimenin sonunda sedalılaşma gerçekleştiğini yukarıda belirtmiştik. Güney Azerbaycan Türkçesinde, kelime sonunda yaygın olarak *k*> *g* değişmesi görülür:

çiçeg (Ş-31), ***kehlig*** (Ş-34), ***göyçeg*** (Ş-38), ***inegim*** (T-18), ***èşige*** (T-11), ***kömegi*** (T-5), ***gereg olar*** (T-11), ***böyügünden*** (T-257), ***çeling*** (T-218), ***yèmeg vegti*** (SS-117)[59].

Ödünç kelimelerin sonundaki *g* ünsüzünün,Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi vurgu gereği olarak sedasızlaşmadığı da görülür:

âheng (T-8).

ç> c değişmesi:

Kelime başında, ortasında ve daha da önemlisi, kelime sonunda da görülebilen bir değişmedir[60]:

---

[58] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: **esgiden, asger, müşgül, isgen, isgeliye.**

[59] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: "Kelime sonunda k ve k seslerinde meydana gelen sedalılaşmanın daha çok Ardahan-Posof yerli ağzında görüldüğünü kaydedelim." diyor ve şu örnekleri veriyor: **etmeg, geldig, seyreg, ineg, pişig, tüfegli, bölüg, gideg, düdüg.**
Aynı yerde, Krş. için: S. Olcay, EA., s. 31'de: **köpege, ördegin.**

[60] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: **yalıguzagaca, acluğum, sac, illac, cilcilplah, cızma, cocuğun, cığar <çıkar, coraf, cız "çizgi".**

corab (Ş-37), ***cızmala-*** "çiziktirmek" (SS-496) ***cocuğ*** (Ş-119), ***ḫencer*** (Ş-34), ***gėc*** "geç"(Ş-32), ***ac*** "tok olmayan,aç"(Ş-33), ***bac*** <baç "haraç" (SS-54), ***uc*** (T-13), ***güc*** (T-17), ***genc*** (SS-59), ***ovucda*** (T-10), ***gencler*** (AS-46), ***cilov*** <çılağu (T-18), ***yamac*** (T-244), ***ülgüc*** <ülgüç <ET:ül- fiilinden "ustura" (AFN I-136), ***ġılıc*** <ḳılıç (OS-42, SS-180), ***ġahıc*** <ḳaḳınç (SS-364).

ağaç, öveç gibi kelimelerin sonunda *ç> ş* değişmesi görülmesine rağmen *ç*'nin sedalılaşarak *c*'ye döndüğü de görülür:

ağac (AS-52), ***övecin semizin tutan*** <DS: öğeç, ökeç: bir yaşından dört yaşına kadar olan erkek koyun, koç (SS-354).

Sonuna geldiği kelimenin son ünlüsünün durumuna göre Türkiye Türkçesinde sedalı ve sedasız şekli kullanılan *-ce, -ca, -çe, -ça* isimden isim yapma eki ile yalnız sedasız şekli bulunan *-dıḳça, -dikçe, -duḳça, dükçe* ekinin sedasız ünsüzden sonra sedalı olarak kullanılması da bu tür bir değişme örneği gibi karşımıza çıkar:

fındıḫca, taḫca (Ş-38), ***destekledikce*** (T-9).

t> d değişmesi:

Bazı kelimelerin başında *t-* ünsüzünün korunmasına rağmen, genel olarak Azerbaycan Türkçesi'nde ve incelediğimiz Güney Azerbaycan sahasında, Türkiye Türkçesi yazı dilinin aksine, yaygın bir *t> d* değişmesi görülmektedir. Bu değişme, Eski Anadolu Türkçesi devrinde gerçekleşmiş olup, günümüze kadar gelmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise, yeniden *d> t* değişmesi yaşanmıştır.

Metinlerimizdeki kelime başı *t> d* değişmesi örnekleri:

dan- <ET: tan- "inkâr etmek" (Ş-59), *dan* <ET: taŋ "tan vakti" (SS-141), ***diringi*** (T-172) <*tiringi* (Ş-35) <tırıngı de-: nağme mırıldanmak, *ėyle bil ki zilfi darar daraḫlar* (Ş-35), ***dad*** <tat (Ş-37), ***daş*** (Ş-33), ***dovşan*** <tavşan <ET: tabışġan (Ş-31), ***dur-*** <ET: tur-"ayağa kalkmak" (Ş-35), ***düş-*** <ET: tüş- (Ş-32), ***durna*** "turna" (T-99), ***dügme***

Krş. için bk. GEMALMAZ, Efrasiyab, age., s. 165, 168,'te: cec*iyh*, cız, cızıh, cızma, cimc*iyh*, culuh, cum-, c*iyh*let, cılbır, cıfıt, cingen, cehez, culfa, carcor, cıvıh, cıgara; aşci / acci, ahcağaş, bahca, citci, çifci, dile*yh*ce,dipc*iy*, bohcaci, hercimöerş

<ET: tüg- "düğümlemek" (T-15), ***den*** "tahıl, tane" (T-11), ***dana*** "tane" (T-12), ***dutmasan*** (T-244), ***dırnağ*** "tırnak" (AFN I-114), ***damcı*** <tam- fiilinden "damla" (AFN I-122), ***dağı*** <ET: takı (OS-45)[61].

Kelime ortasındaki *t> d* değişmesi hem alınma kelimelerde, hem de türemiş kelimelerde görülür[62]. Türemiş kelimelerde görülen bu sedasızlık, Azerbaycan Türkçesi'ndeki hece başının sedalılaşma eğilimi ve buna bağlı olarak eklerin ilk ünsüzünün sedalılaşmasıyla ilgili olabilir:

mir musdafa *dayi* (Ş-43), ***tutduğun*** (Ş-34), ***yaradılan*** (T-4), ***basdırmışam*** (T-16), ***soyuducu*** "soğutucu, buzdolabı"(T-7), ***isderem, gizledem*** (OS-5).

Azerbaycan Türkçesi'nde kelime sonunda sedalı ünsüz kullanma eğiliminin yaygınlığına işaret etmiştik. Bunun bir sonucu olarak, kelime sonu *t> d* değişmesinin de Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yaygın olduğunu tesbit ettik:

ğanadsız (T-17), ***kend*** (Ş-32), ***dad*** (Ş-37), ***yurdumuzun*** (Ş-43), ***igid*** "yiğit"(AS-10), ***südünün*** (T-5), ***udar*** (T-10), ***bend*** *èle-*(T-17), ***dörd*** (OS-39), ***ovud*** "avurt" (T-86), ***söyüdler*** (T-86).

Ödünç kelimelerin sonundaki *d*'ler korunmş, sedasızlaşarak *t* olmamıştır: ***derdlerimiz*** (Ş-31), ***èvlad*** (EO-2), ***şeddäd*** (EO-)[63].

Görülen geçmiş zaman, bulunma ve ayrılma hali eklerinde *t> d* değişmesi kesindir. Bu durum da hece ve ek başı ünsüzlerinin sedasızlığı ile ilgilidir:

kèçdi (Ş-32), ***tökdüler*** (EO-4), ***ğaranlığda*** (Ş-39), ***ovucda*** (T-10), ***gedikden*** (Ş-39), ***bulutdan*** (Ş-35)[64].

---

[61] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s. 108'de: ***dutdu, dabança, duz, darah, daş, dırnah.*** Aynı yerde, krş. Z. Korkmaz, NYA,s. 82'de: ***daşı-, dahım, darah, dut-, dırnah, depe.***

[62] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s. 108'de: ***çifdi, hafda, tahdalandı, ağnadamadımişdi, meddep, musdafa, mekdip, tohdorluh,mehdebe, trahdor, v.s.***

[63] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s. 108'de: ***memmed, muhammed, mehemmed.***

[64] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s. 108'de: ***bahdım, çekdi, yapdım, vahıtda, sarığamişde, veziyetde, değişdiler, ğardaşdan, feryatda, çıhartdı, dutdu v.s.***

Sedasızla biten bir kelime ünlü ile başlayan bir ek alır veya ünlü ile başlayan bir kelime ile birleşirse, son ünsüzü sedalılaşır. Son ünsüzü *t* olan kelimelerde de *t> d* değişmesi görülür:

èdün (Ş-32), ***gèdeydim*** (Ş-34), ***gèdenler*** (Ş-33), ***sèyrèderem*** (Ş-33), *dağıdar* (T-18).

s> z değişmesi:

Türkiye Türkçesi'ndeki şeklini esas alırsak, Aras ırmağının adında bu değiş meyi görüyoruz. Azerbaycan Türkçesi'nin konuşulduğu her yerde bu ırmağın adı Araz'dır.Kızılcık anlamına gelen zoğal kelimesinde bu değişmenin yaşandığını düşünüyoruz. Derleme Sözlüğü'nde bu kelimenin Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Kızılcığın hem bitkisine, hem çubuğuna,hem de meyvesine bu ad verilir.Ayrıca,Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde almas,Türkiye Türkçesi'nde elmas şeklinde kullanılan kelimenin,Güney Azerbaycan Türkçesi'nde almaz şeklinde kullanıldığı da görülür. bu değişmenin yazı diline geçen örnekleri şunlardır:

Ön seste:

zoğal (T-64)[65].

İç seste:

cılazın "cılasın" (SS-63).

Son seste daha yaygın görülen bir değişmedir:

araz (AS-12), ***almaz*** (T-16), ***ğafğaz*** (Ş-176), ***atlaz*** "bir çeşit kumaş" (T-172), ***mayız*** <mayıs "sığır pisliği" (K-35)[66].

ç> z değişmesi:

---

[65] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s. 108,109'da: ***zabänan, zopa, zopuyu, zandı.***
Aynı yerde, krş. Z. Korkmaz, NYA,s. 76'da: ***zoba, zıcah*** - Z. Korkmaz, GBAA.,s. 59'da: ***zarraf, zümbül, zopu.***

[66] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109'da: ***atdaz, herkez, Tifliz, Kiliz, Tüflüz.***
Aynı yerde, krş. Z. Korkmaz, NYA,s. 106'da: ***avanuz.*** -Z,Korkmaz, GBAA., s. 68'de: ***zivaf, navaka;***
Aynı yerde, Krş. için: S. Olcay, EA., s. 32'de: ***awsun.***

Kelime başında ve seyrek görülen bir değişmedir. Teşekkül ve boğumlanma noktasının yakınlığından dolayı meydana gelir:

çıngırak> *zingırov* (Ş-203).

f> v değişmesi:

Çok seyrek görülen bir değişmedir. Aslında teşekkül ve boğumlanma noktasının yakınlığından ötürü Orta Türkçe döneminden beri bu iki ünlü arasında sık sık değişme görülmüştür:

Far. kefşen> ***kövşen*** (Ş-33), Ar. hafsala> ***hövsele*** (OS-69), Ar. efsun> ***ovsun*** (K-60)[67].

f> p> b değişmesi:

Ödünç kelimede ve son seste:

Ar. yüsuf> ***usub*** (T-117).

p> b değişmesi:

Bütün Azerbaycan Türkçesi'nde olduğu gibi, Güney Azerbaycan sahasında da kelime başında *p> b* değişmesi görülür;bunlardan bir kısmı eski şeklin devamından ibarettir:

barmağ (T-139), ***badımcan*** (AS-51), ***birçekli*** <DLT: pürçek (SS-87), ***bişer*** <DLT: pışmak'tan (T-228), ***bus-*** < DLT: pusmak: pusu kurmak, pusuya girmek (T-174), ***bire*** <pire (AFN I-121)[68].

Kelime sonunda da *p> b* değişmesi görülür: ***corab*** (T-147), ***dib*** (Ş-31).

Ödünç kelimelerde kelime sonundaki b ünlüleri genellikle korunmuştur: ***mektebde*** (Ş-53), ***kebab*** (T-202), ***hesablama*** (T-6), ***cevab*** (T-6).

---

[67] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109'da: ***zifav***, ***sever*** <sefer, ***tüvenk***, ***misevir***, ***teve*** <defa.

[68] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109'da: ***bişirmediler***, ***barmağına***, ***baha(?)***.; Aynı yerde, Z. Korkmaz, GBAA, s. 59'da: ***bişir***, ***bakıcı(?)***, ***bahalı(?)***. (Aynı yerde verilen ***baha*** örneği ise, Farsçadaki aslının korunmasından ibarettir. M. S.)

Türkiye Türkçesi'ndeki bağ-fiil (gerindium) eki, Azerbaycan Türkçesi'nde öğrenilen geçmiş zaman eki görevinde de kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, bu ekin son ünlüsü her iki durumda eski şeklini korur.

ġalıb "kalmış" (Ş-33), ***çiçeklenüb*** "çiçeklenerek" (Ş-31), ***ġalḫıb*** "kalkarak" (Ş-35)[69].

Ödünç kelimelerde kelime başındaki *b* ünlüleri de korunmuştur:

baha (Ş-54).

SEDASIZLAŞMA

Sedasızaşma, sedalı ünsüzlerin, karşılıkları durumunda bulunan sedasızlar durumuna gelmeleridir. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, sedalılaşmanın daha yaygın bir değişme olduğu yukarıdaki tesbitlerimizden anlaşılmaktadır. Kuzey Azerbaycan'da sedasızlaşma, güney'e göre daha belirgindir. Bu durumun bir sebebi, Azerbaycan Türkçesi batı gurubu ağızlarının sedasız ünsüzleri korumasıdır. Borçalı,Ahılkelek. Ġazaḫ, Gence ve Karabağ gibi Ayrım diyalektinin, özellikle kelime başında *k* ve *t* ünsüzlerini koruması, Kuzey Azerbaycan Türkçesi'nde etkili olmuştur. Güney Azerbaycan Türkçesi ise, sedalılaşma konusunda,özellikle kelime sonunda sedalı ünsüz kullanmak bakımından çok ileri bir durumdadır. Bunun yanında, bazı sedasızları korumak, bazı sedalıları da sedasızlaştırmak şeklinde karşılaşılan bir "sedasızlık" durumu da vardır. Karşılaşılan örnekleri şöyle değerlendirdik:

b> p değişmesi:

Kelime başında ve hece başında görülür:

palçıḳ (Ş-37), ***paḫla*** (T-53). ***pozub*** (Ş-40), ***ayaḳḳapı*** (T-147), ***lampa*** (T-181), ***paḫıl*** <Ar. behil "kıskanç" (Ş-61), ***piçaġ*** <ET: bıç-'tan (T-189, SS-130), ***molla buna pitig*** yaz <ET: bitig, Kars'ta: cadı-piti (T-173), ***ḫumpara*** "kumbara ve top güllesi

[69]Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109'da: ***yatıb, yatıbdı, getiribler, yapılıb, gönderib, v.s.***

gibi ağır şeyler" < Far. ẖumbāre (T-175), ***çupuķ*** (T-183), ***piçağiyle*** (SS-130), ***pöhrüz*** <bihruz (K-10)[70].

Kelime sonu ünsüzü olarak ödünç kelimenin son ünsüzünün sedasızlaşması şeklinde de gerçekleşir:

kitap-mitap (SS-497).

c> ç değişmesi:

Kelime başında, ve hece başında az görülen bir değişmedir:

topançe "tabanca"(T-189), ***ġarınçe*** <ķarınca (T-254), ceharşenbih> ***çerşenbe*** (Ş-38), ***çepken*** <cepken (T-240), ***çibin*** <cibin> Karapapak: çivin; Kaz: şıvın "karasinek" (T-111).

Türkçe kelimede, ünlü sırasının incelme yönünde değişmesine bağlı olarak ve sürekli ünsüz *r* den sonra:

bildirçin (Ş-35).

-cı, -ci / -çı, çi isimden meslek ismi yapan ekin Azerbaycan Türkçesindeki kendine has kullanım şekline bağlı olarak. Bu ek, Anadolu Türkçesi'nin aksine, sürekli ünsüz veya ünlü ile biten kelimelere *-çı, -çi*; süreksiz ünsüzle biten kelimelere *-cı, -ci* şeklinde gelir:

biçinçi (Ş-35), ***bakıçı*** (Ş-38), ***şikârçı*** (Ş-35, ***faytonçı*** (Ş-52), ***ġèyçi*** "makas"(T-181), ***deveçi*** (AFN I-135), ***azançı*** <ezancı "müezzin" (T-239)[71].

-ca, -ce / -ça, -çe isimden isim yapan küçültme eki de eski şeklin devamı olarak sürekli ünsüz veya ünlü ile biten kelimelere *-ça, -çe*; süreksiz ünsüzle biten kelimelere *-ca, -ce* şeklinde gelir:

---

[70] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.111'de:***piçağı, pütün, posdular, pütöy, pitişiğ, poha, piçif, pasdon, pitenden sonra, dapança, kirpit, çapuh, mapısana.*** Aynı yerde, Z. Korkmaz, NYA, s. 83'te: ***pırçah, pahır, pahla, palta, pıçah***;- GBAA, s. 60'ta: ***posdan, pıçak.***

[71] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.110'de: ***yolçu, bişinçi, ġuzuçu, yalançı, demirçi, davaçi, dabança, mesçit.***

gölmeçe (T-23), ***göyçe*** (T-23), ***dolça*** <doluca "maşrapa" (T-165), ***halça*** <halıca "küçük halı" (T-181).

göyçeg kelimesindeki *ç*'nin de, isimden isim yapan ekin ilk sesi olarak, sürekli ünsüzden sonra kullanıldığı görülüyor. Bütün bu örnekler ve *ç> c* değişmesi örnekleri, Azerbaycan Türkçesi ekler sisteminde, ekin ilk ünsüzü olarak *c*'nin *ç*'ye, *ç*'nin de *c*'ye dönüşmesinin kaideleştiğini göstermektedir.

g> k değişmesi:

Özellikle kelime başında *k> g* değişmesine göre *g> k* değişmesi daha azdır. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi *k*'yi koruma tutumu içindedir. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde tesbit ettiğimiz bir kısım *k* sedasızlığı, Eski Türkçe döneminden beri hiç değişmeden korunan ünsüzdür; bunların bir kısmı ise, *k> g* sedalılaşması başlığı altında gösterdiğimiz değişmenin sedasız olarak da kullanıldığını gösteren örneklerdir.

Bu ses hadisesinin bu niteliğini göz önünde bulundurursak, "korunan ünsüzler" veya A.B. Ercilasun'un ifade ettiği gibi "sedasızlık"[72] başlığı altında incelemek gerekir. Nitekim, bu durum *d> t* değişmesi başlığı altında incelediğimiz durum için de söz konusudur.

İncelememizde şu *k* sedasızlıkları görülmektedir:

Gerçek anlamda *g> k* değişmesi:

İç seste:

örken <DLT: örgen "urġan" (AFN I-122).

Son seste:

indiye ***tek*** <ETG: tegi: kadar (OS-39), *men yerimden* ***ġalhanatek, minenetek*** (SS-198).

Hiç değişmeden kullanılagelenler:

kimi <ET: kib, kibi (Ş-33), ***kimin*** (T-22), ***köç-*** "göç-"(T-13), ***kölge*** (T-7), ***köynek*** (Ş-31), ***kelef*** (T-12).

Aynı zamanda sedalılaşmışları da kullanılanlar:

Kèç- (Ş-32), ***Kilim*** (T-17)[73].

d> t değişmesi:

Bu değişme de bir sedasızlık durumunu korumadan ibarettir. Tıpkı *g> k* değişmesinde olduğu gibi, bir Eski Türkçe devrinden beri *t*'li şekilde kullanılmaya devam edenler var, bir de kelime sonunda yer yer sedalılaşmış örnekleri bulunmasına rağmen, sedasız şekillerinin de kullanıldığı görülenler var[74].

İncelememizde şu örnekleriyle karşılaştık:

Hiç değişmeden kullanılagelenler:

Ön seste:

indiye ***tek*** <ETG: tegi: kadar (OS-39), men yerimden ***galhanatek, minenetek*** (SS-198), ***tökdim*** (AFN I-136) ***tökebilmedim*** (T-10), ***tohurdi*** (Ş-37), ***tikân*** (T-5).

Ödünç kelimede ön seste ve iç seste de böyle bir sedasızlaşma örneği gerçekleşebilmektedir:

tükân <Ar. dükkân (OS-81), ***sıtık*** <sıdk (K-22).

Aynı zamanda sedalılaşmışları da kullanılanlar:

Son seste:

muratdır (T-68), ***igit*** (Ş-32), ***dört*** (Ş-32), ***bulut*** (Ş-31), ***ket*** <kent (Ş-33).

v> f değişmesi:

İç seste, hece sonunda görülür. Örnekleri şunlardır:

mefhum <Ar. mevhum. fehmedilmiş anlamına gelen Ar. mefhum kelimesi de olabilir?(T-6), ***nadir-i efşar*** (OS-27).

---

[72] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109.
[73] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.109,110'da: ***keçip, kün, kimi,köşlermliş, kölge, keçindiler, keçim, kedenner,keç, kördü, kül***
[74] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.110'da: ***tihdi, töhdü, tişi, tiken, tiğgat, tohdurluh, tükâni tüşman.***

ğ> h değişmesi:

Ödünç kelimede, iç seste, hece sonunda görülür:

bah̲ça <Far: bağçe (Ş-31).

z> s değişmesi:

Son seste ve seyrek görülür:

horoz> ***h̲orus*** (Ş-126), kiraz> ***gilas*** (T-64), ingiliz> ***ingilis*** (OS-68).

SÜREKLİLEŞME

Süreklileşme, süreksiz ünsüzlerin sızıcılaşarak ve akıcılaşarak sürekli hale gelmesidir. Süreklileşmenin sızıcılaşma ve akıcılaşma olmak üzere iki şekli var.

SIZICILAŞMA

Süreksiz ve akıcı ünsüzlerin,karşılıkları olan sızıcı ünsüzler durumuna gelmesi hadisesidir. Sızıcı ünsüzler,süreksiz ünsüzlerin teşekkül noktasındaki tıkanıklığının biraz açılmasıyla oluştuklarından, onlara daha yakındırlar. Türkçe'nin değişebilirlik kanunlarından Oğuz gurubu Türkçesi'nde gerçekleşenler arasında yaygın olarak görülen sızıcılaşma, en fazla Azerbaycan Türkçesi'nde karşımıza çıkar. Anadolu Türkçesi yazı dilinde, yazı dilinin koruyucu olması ve eski Anadolu Türkçesi devrinden sonra yaşanan sedasızlaşma ve süreksizleşme sebebiyle sızıcılaşma hadisesi azdır; buna karşılık, ağızlarda bu hadisenin yaygın olduğu da bilinmektedir. İncelediğimiz Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ise, bu ünsüz değişmesi belirleyici bir karakter gösterir:

ķ> h̲ değişmesi:

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde görülen en yaygın sızıcılaşma hadisesidir. Kelime ortasında ve kelime sonunda gerçekleşen bu değişme, Anadolu ağızlarında da sık görülür.Türkçe kökenli kelimelerin başındaki *k*'lar ise hemen hemen bütünüyle *g*'ya dönmüştür.

Kelime başındaki *ḳ*> *g* sedalılaşmasının bir istisnası olarak; Eski Türkçe'deki *ḳağan* kelimesi ile ḳ*atun* kelimesinin ilk ünsüzleri *ḫ* olmuştur: ḳağan> ḫağan> *ḫan* / ḳağan> ḳaan> *ḫan*; ḳatun> ḫatun> *ḫatın* / ḳatun> ḳadın> *gadın*. *ḫanım* kelimesi de yine Eski Türkçe *ḳaŋım* "atam,ebeveynim" kelimesidir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu kelimeler *han*, *hanım*, *hatun* şeklindedir. *gadın* kelimesinde ise, değişmenin sedalılaşma yönünde olduğu görülür. Tesbit ettiğimiz kelime başı *ḳ*> *ḫ* değişmesi örnekleri şunlardır:

ḫan nene <ḫanım nene (Ş-37), ***mensur ḫan*** (Ş-41), ***ḫanın garnı*** (AFN I-137), ***ḫanım emme, fizze ḫanım*** (Ş-45), ḳaftan> ***ḫaftan*** (SS-325).

Kelime ortasında *ḳ*> *ḫ* değişmesi daha yaygındır. Bazen *ḳ* ünsüzünün korunduğu görülmekle birlikte, değişme kesinlikle *ḳ*> *ḫ* yönünde gerçekleşir. Bu durum hem Türkçe kelimelerde, hem de ödünç kelimelerde görülür:

aḫça altun (SS-83), ***yuḫi*** (Ş-33), ***oḫur*** (Ş-34), ***toḫu-*** (Ş-37), ***oḫşar*** (T-5), ***saḫla-*** (Ş-38), ***haḫlıyar*** (T-269), ***daḫi*** <ET: taḳı (OS-45), ***paḫla*** (T-53), ***aḫşam*** (Ş-38), ***naḫış*** (T-17), ***ġırḫılması*** (T-5), ***çoḫli*** (Ş-35), ***yuḫarı*** (T-260), ***fındıḫca*** "tırnak bakımı, manikür" (Ş-38), ***baḫaḫ*** (OS-54).

Kelime sonunda da *ḳ*> *h* değişmesi yaygındır,fakat kesin değildir. Çünkü kelime sonunda aynı zamanda *ḳ*> *g* değişmesi ve *ḳ*> *g*> *ğ* değişmesi de görülür. kelime sonu *ḳ*> *ḫ*değişmesi örnekleri şunlardır:

ġulaḫ (Ş-38), ***ġuyruḫ*** (Ş-48), ***ġalḫ-*** (Ş-31), ***ḫaḫ*** <ḫalk'tan (OS-3), ***yıḫ-***, ***çardaḫ*** (Ş-31), ***uşaḫ***, ***bulaḫ*** <bulġaḳ'tan (Ş-32), ***oraḫ*** (Ş-35), ***uyduḫ*** (Ş-33), ***daraḫ*** (Ş-35), ***çıḫ-*** (Ş-35), ***ulaḫ***, ***ayaḫ*** (Ş-38), ***otaḫ***, ***oturaḫ***, ***yanaḫ***, ***yataḫ*** (Ş-31), ***damaḫ*** (Ş-37), ***yarpaḫ*** (Ş-34), ***buraḫdım*** (T-244), ***dırnaḫlar*** (AFN I-114).

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde karşılaşılan en ilgi çekici ses değişmesi hadiselerinden biri de bu değişme ile meydana gelir: İnce sıradan bir kelimenin son ünsüzü iken *k* sesinin *ḫ*'ya döndüğü görülür ve bu durum hem ünlü-ünsüz uyumunu, hem de kalınlık incelik uyumunu bozar. Aslında bu hadise, ince sıradan kelime sonuna kalın ünlülü ek getirilmesi sonucunda gerçekleşir:

gidek> ***gèdaẖ*** (Ş-42), ***ġèyidaẖ*** (Ş-52), ***gelduẖ, görüşduẖ, küsmüşduẖ*** (Ş-51), ***keserduẖ, eserduẖ*** (Ş-53), ***dèyirduẖ*** (Ş-52)[75].

Leylâ Karahan bu değişmeyi "Kalınlaşan ek ünlülerinin sebep olduğu kalınlık-incelik uyumsuzluğu" olarak değerlendirmiş ve Doğu, Kuzey-doğu ve Güney-doğu ağızlarındaki örneklerini verdikten sonra güneyde Kerkük, Kuzeyde ise Nahıcıvan' kadar uzanan bir sahanın özelliği olduğunu örnekleri ve kaynaklarıyla göstermiştir[76].

ķ> h değişmesi:

Bu değişme bazı kelimelerde ve kelime başında görülür. Eski Türkçe devrinden sonra *ẖ* merhalesi geçirmeden *ķ> h* değişmesinin bu kelimelerde gerçekleştiği söylenebilir: ķamaġ> (*-ġ* düşmesiyle yuvarlaklaşarak) ķamu> *hamu> hamı*. Yine *ķa* soru kelimesi ve ondan türemiş kelimeler için de bu durum geçerlidir. Şu örneklerini tesbit ettik:

hamu (T-14), ***hansı*** (T-13), ***hara*** "nereye"(T-11).

k> h değişmesi:

Bu değişme, kelime ortasında *k> yh> h* değişmesi biçiminde, Güney Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak karşımıza çıkar:

keklik> ***kehlik*** (*güzel h* ile yazılmış ve Şehriyar *h* ile okumuş: Ş-34).

Kelime ve hece sonlarındaki *k*'lerin büyük çoğunluğu Güney Azerbaycan Türkçesi'nde *g* olmuş, bir kısmı korunmuş ve bir kısmı da akıcılaşarak *y* olmuştur. Ancak, ödünç bir kelimenin sonunda *k> h* değişmesi gerçekleşmiştir: melek> ***meleh*** (K-63).

ġ> ğ değişmesi:

Genellikle *ķ> ẖ> ğ* veya *ķ> ġ> ğ* merhalelerinden geçerek oluşan bir değişmedir. ġ> ğ değişmesi şeklinde gerçekleşen daha azdır. Kelime ortasında, kelime

---

[75] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.111'de, bu yaygın değişmenin Kars'taki örnekleri.
[76] bk. KARAHAN, Leylâ, age., s. 58,59,60.

sonunda, iki ünlü arasında, kelime sonu ünsüzü olarak ünlü ile başlayan bir ek alınca ve ulamalar sırasında gerçekleşir. Örnekleri şunlardır:

tabağa <Ar. tabaḳa (K-63), ***pozğun*** "bozġun" (Ş-80), ***ġuzğun*** (T-173), ***cığa*** "süs" (T-260), ***sağsağan*** (T-204), ***ġovurğa*** "ḳavurġa"(T-247), ***ġabırğa*** <ḳaburġa (T-168), ***ġarğa*** <ḳarġa (OS-20), ***arğaç*** <arġaç (T-148), ***yorğa*** <yorġa "rahvan" (T-163), ***yorğan*** <DLT: yoġurḳan "yorġan" (T-155), ***buğ*** <bıyıḳ (Ş-56), ***bığları*** *sapdan imiş* "bıyıkları ipliktenmiş" (T-168), ***ağ*** "beyaz, aḳ"(T-10), ***buğa*** <DLT: boḳa (T-87), ***yarpağ*** <yapraḳ (T-17), ***ağıl*** < Ar. aḳl'dan (T-53), ***ağli*** "aḳlı" (T-8), ***nağıl*** <Ar. naḳl (T-7), ***silmağa*** (T-35), ***tutduğun*** <tut-duḳ-un "tuttuğunu" (Ş-34), ***görduğun*** "senin gördüğün" (OS-30), ***ġurşağı*** (T-9), ***balığa*** (T-9), ***otaği***, ***yatağı*** (Ş-39), ***uşağ*** *olaydım* (Ş-35), ***bulağ*** (T-85), ***bulağ*** *oti* <bulġaḳ'tan (Ş-32), ***ġuyruğundan*** (T-244), ***mirze*** ***tağıynan*** <mirza taḳî ile (Ş-41).

c> j değişmesi:

Türkçe kelime sonunda, *-ç> -c> -j* değişmesi sonucunda ve seyrek görülen bir değişmedir. Bu tür kelimelerin *c*'li şekli daha yaygındır:

aj *ġurd* "aç kurt"(Ş-55), ***gėj*** < gėç; ***güj*** <güç "güçlü" (Ş-50)[77].

Ödünç kelimede *-c> -j* değişmesi:

kėj >Far. kec "ters,aksine"(SS-52), ***nörvej*** <norveç (Ş-126).

ç> ş değişmesi:

Anadolu ağızlarında kelime sonunda ve hece sonunda sık, kelime ortasında seyrek görülen bu değişme, Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yazıya geçmiştir: Ayrıca, *ç> ş* değişmesinin Kazak Türkçesinde olduğu gibi kelime başında da gerçekleştiği görülüyor[78].

Kelime başında:

[77] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.113'te: Terekeme ağzının en karakteristik üç değişmesinden biridir: ***varajam, gėje, sorajuh, alaja, ġojaman, hajı v.s.***

[78] Krş. için bk. TAMİR, Ferhat, Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri, Ankara, 1989, TKAE yay., s.41'de: ***şak-*** <çak-, ***şap-*** <çap-, ***şeşen*** <çeçen, ***şık-*** <çık-, ***şöp*** <çöp, ***şokbar*** <çok+ bar.

şaḫanda "çakınca"(Ş-31), ***şappa*** "çapma, vurma" (Ş-44).

Kelime ortasında:

işgi "içki" (Şehriyar'ın okuyuşuyla, Ş-59), ***uşġun****-gamalag* "uçkun otunun kuru dalları" (K-45), ***benövşe*** <ben-ek-çe (K-78).

Kelime sonunda ve hece sonunda:

İşġırarağ *için çekir* (SS-60).

aşma "açma" (OS-69), ***ağaş*** (Ş-34), ***ġaş****-* <ḳaçmak (Ş-41), ***ġaş****-* "koş-" (Ş-37), ***köşdü*** "göçtü" (SS-178), ***ġış****-paça* <ḳıç "bacak" (Ş-55), ***saşlarımı***<saçlarımı (Ş-151), ***çekiş*** <çekiç (T-231), ***dürmeş*** <dürmeç "dürüm, sandöviç, belle" (AFN I-120), ***hèşbir*** "hiçbir" (OS-21), gözün ***aş*** "gözünü aç" (OS53), ***oruş*** <oruç (OS-56), ***hèşkim*** "hiç kimse" (OS-20), ***çeküş*** "çekiç" (OS-67), ***ekeş*** <ekeç "ehil, olgun, becerikli" (K-19) ***hèş*** "hiç" (OS-72), ***boşlu*** <borçlu (OS-64), ***ġovutmaş*** "kavurtmaç, kavurma" (Ş-71)[79].

ç> z değişmesi:

Kelime başında ve ses taklidi keimede:

zinġırov "çıngırak" (Ş-203).

d> s değişmesi:

soncuġ *atır* "tekme atarak havaya sıçrıyor" (Ş-112).

d> z değişmesi:

Kelime başında: ***zolaġ*** <dola+ḳ "dolak, şerit" (T-47).

n> ş değişmesi:

---

[79] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.113'te: ***geşmesin, heş, geşdi, üş, ġoş, aş, bişduh, sanşdı, ġaşdı, genşler, köşler, haşlığım, işmir, ġılış, sağdış, piriş, güş.***
Krş. için bk. TAMİR, Ferhat, age., s.41'de: ***ağaş, aş-*** <aç-, ***kaş-*** <kaç-, ***aş*** <aç, ***keş*** <keç, ***kılış*** <kılıç, ***iş*** <iç, ***boruş*** <borç, ***korkunuş*** <korkunç, ***kuvanış*** <kıvanç, ***küş*** <küç, ***üş*** <üç.
Ayrıca, krş. için bk. SARIKAYA, Mahmut, İli Vilâyeti Kulca-Tarancı Ağzı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E. Ü. Sos. Bil. Ens., Kayseri, 1992, s. 45'te: ***üş*** <üç, ***yağaş*** "ağaç", ***kaş-*** <kaç-, ***iş-*** "içmek", ***hèş*** <hiç, ***kışka-*** <kıçkır- <çıkır- "seslenmek, çağırmak", ***aş-*** <aç-, ***uş-*** <uç-, ***şığıl*** <çakıl,

Aslında birbirinin tam karşılığı olmamasına rağmen, gerçekleşen bu değişme, fiilden fiil yapan dönüşlülük eki *-n* yerine, yine fiilden fiil yapan işteşlik eki *-ş*'nin kullanılması şeklinde karşımıza çıkar:

ezberleşir "ezberleniyor" (T-4).

b> v değişmesi:

Son seste ve Eski Türkçe devrinden sonra meydana gelmiştir:

sov <ET: sab "söz" (Ş-38).

İç seste, hem ödünç kelimede hem de Türkçe kelimede görülür. Aşırı b> v değişmesi Terekeme ağzının en belirleyici özelliğidir[80] :

ḫiyavan <Far. ḫıyābān (T-252), ***nerdivan*** <Far. nerdübān "merdiven" (T-273), *ġarnımızı **ġavuḫ** kimi çatladır* <TT: ḳabuḳ (Ş-126), ***tikânları yavadı*** <yaba "demir dirgen" (T-70), ***bėş yavaya*** *bir ġapu* - tapmacadır, cevabı: eldiven (AFN I-66), ***ġavağı*** *ġavaġda* "kabağı kavakta" (T-212).

p> f değişmesi:

Kelime başında, kelime sonunda ve hece sonunda, eski şeklin devamı olarak, seyrek görülür:

fulad <polat "çelik" (T-188), ***kelef*** <gelep (T-12), ***ġaflan*** <ḳaplan (SS-51), *çerdeyi **ġaflıca*** "kaplıca" (T-57).

AKICILAŞMA

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde akıcılaşma, sızıcılaşmaya göre hem daha az seste, hem de daha az sayıda kelimede görülür. Örneğin *b> m* değişmesi gibi çok

---

[80] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican age. s.114'te: ***havar, arava, baravar, ġurvan, savın, növat, çuvuh, bava, Kezvan, divi, savah, eve, ġavda, şorva.*** Aynı yerde, R. E. Rüstemov ve M. Ş. Şireliyev ADGG., s. 35'te: ***çuvuh, bava, livas, tükezvan, baravar*** örnekleri yanında Özbek şivesinden: ***buva, arava, şurva,*** Uygur şivesinden: ***tavak, bova, hever.***
Ayrıca, krş. için bk. SARIKAYA, Mahmut, age. tez çalışması, s. 45'te: ***ġelvi*** "kalbur", ***şorvu*** "yahni, çorba", ***yavay*** "yabani", ***harva*** "araba", ***ivet-*** <ilip bert- "göndermek", ***bovay*** "baba", ***setival-*** <satıb al- "satınal-", ***tavak*** "tabak", ***beyāvan*** <Far: beyābān "çöl", ***hisav*** "hesap", ***ġėvet*** "gıybet", ***bağven*** <bāğbān "bahçivan", ***sevep*** "sebep", ***hever*** "haber", ***kurvan*** "kurban", ***optuvuz*** "otobüs".

belirleyici bir değişme, yalnız birkaç kelimede görülür. İncelememizde, *b> m* değişmesi yanında, yaygın bir *y*'leşme hadisesi tesbit ettik. Bu hadise, süreksiz-patlayıcı ön ve art damak ünsüzlerinin hem sedalı, hem de sedasız olanlarının (*ķ*, *k*, *g*, *g*); *ğ* veya *v* geçiş merhalesinden sonra *y* ünsüzüne dönüşmesinden ibarettir.

b> m değişmesi:

Oğuz gurubu Türkçesi içinde en önemli ve ayırt edici ses hadiselerinden biri *b> m* değişmesidir ve bu, nazal benzeşme yoluyla bir akıcılaşma hadisesidir. Öyle ki, bu hadise, Doğu Oğuzca ile Batı Oğuzca'yı birbirinden ayıran en önemli ayrılıklardan birini doğurmuştur. Gerçi çok şumullü olmayan, sadece birkaç kelime ile sınırlı bir değişmedir; ama yine de, özellikle Anadolu Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi için en dikkat çekici farklardan biri böylece oluşmuştur. İncelememizde, Anadolu Türkçesi yazı dili ile Azerbaycan Türkçesi arasında var olan birçok ses farkının, Anadolu ağızları ile Azerbaycan Türkçesi arasında bulunmadığını tesbit ettik. İşte bu *b> m* değişmesi, Anadolu ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi arasındaki birkaç farklılıktan biridir. Eski Türkçe devrinde bu kelimelerin hem *b*'li hem de *m*'li şekillerinin kullanılmış olduğuna bakılırsa, bu değişmenin çok erken devirlerde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir[81].

Şu örneklerde görülür:

ben> ***men*** (Ş-32), ET: kib> ***kimi*** (Ş-33), bin-> ***min***-(T-172), biz> ***miz*** "delme aleti"(T-182), boncuķ> muncuķ> ***muncuġ*** (T-248)> ***mıncığ*** (T-56), uşğun-***ġamalaġ*** <ķaba-laķ? "uçkun otunun kuru dalları" (K-45), ***eme kömeci*** <ebegömeci (K-21).

k> y değişmesi:

Kelime ortasında, *-ķ-> -g-> -v-> -y-* değişmesi ve *-ķ-> -ḫ-> -h-> -y-* değişmesi sonucunda gerçekleştiği görülür:

---

[81] Krş için bk. KARAHAN, Leylâ, age., s.72'de: Van, Bitlis ve Muş (Malazgirt hariç) ağızlarında görülür: **menim, men, minah, meni.**
Ayrıca. Krş için bk. BAYATLI, Hidayet Kemal, Irak Türkmen Türkçesi, TDK. Yay., Ankara, 1996, s. 347'de: **men, mindirrem,**
Krş için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 116'da: **mindirdi, minmeginen, min milyon, maŋa, kimi.**

ETG: taķıġu> ***toyuġ*** (T-16), taķı> daķı> daḫı> daḫi> ***day*** "daha, artık, bundan sonra" (Ş-45), ***day mene bir zad olmaz*** "artık bana bir şey olmaz" (K-56).

ġ> y değişmesi:

Kelime ortasında, bazı kelimelerde *-ġ-> -v-> -y-* değişmesi sonucunda gerçekleştiği görülür. *-ġ-> -ğ-> -y-* değişmesi sonucunda gerçekleştiği düşüncesinde değiliz; çünkü tesbit ettiğimiz soyuġ kelimesinin Azerbaycan Türkçesinde savuġ, sovuġ şekillerine de rastlanmasına rağmen, *ğ*'li şekli hiç görülmemektedir:

ET: soġıķ> soġuķ> ***soyuġ*** (T-16), ***soyuducu*** "soğutucu, buzdolabı"(T-7), ***soyuḫladar*** (T-196).

Bazı kelimelerde ise, ġ> ğ> y değişmesi sonucunda gerçekleşir: maġallaġ> mağallaġ> ***mayallaġ*** "takla" (T-174), *gėceni **harda** ġalacıyam*? (K-6).

g> y değişmesi:

Kelime ortasında, *-g-> -ğ-> -y-* değişmesi sonucunda yaygın olarak görülür. Kelime başında *g* ünsüzünün daima korunduğu; kelime sonunda ise, eğer kelime yalın halde ise bazen korunduğu, ek aldığında *-g> -y* akıcılaşması gerçekleştiği görülür. İncelediğimiz metinlerde *g> ğ* değişmesi örneğine hiç rastlamadık; bu durum, Güney Azerbaycan Türkçesi'nde, *g* ünsüzünün değişmesi durumunda *ğ* merhalesinde kalmayıp *y* merhalesine ulaştığını ve bunun kaideleşmiş olduğunu gösterir. Bu karakteristik akıcılaşmanın örnekleri şunlardır[82]:

eyende "eyince" (T-50), ***iyde*** <DLT: yigde, yigte "iğde" (Ş-39), ***iyne*** <DLT: yigne "iğne" (T-6), ***dağın böyrü-ala*** (K-27), ***böyrek*** <DLT: bögür: böbrek (T-140), çigin> ***çiyin*** "omuz" (T-16), ***deyirman*** (T-11), ***üyüder*** "öğütür" (T-129), ***düyme*** <ET: tüg-'den (T-15), ***düyün*** "düğüm" < ET: tüg- + -üm(T-114), ***güyüm*** (T-183), egri ***üyrü*** (T-148), ***deyirmi*** (T-148), ***gezeyen*** "çok gezen" (T-191), ***böyürtken*** "böyürtlen" (T-64), ***eyer*** <Far. ger, eger (K-64).

---

[82] **Krş için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 116'da: eyer, böyün,**

Bazı *g*'lerin *ğ* geçiş devresini yaşamadan akıcılaştığını sanıyoruz:

deydi <ET. teg (T-9), ***deyende*** "olgunlaşınca, yetişince, bozulunca" (T-50), dėgil> dėgilen> dėginen> dėynen> ***dėyne*** "de, söyle" (T-9), ***dėynen*** (T-87), degil> döyül "değil" (T-77), ***öyredib*** "öğretmiş" (VBEA-8), eger> ***eyer*** (K-64).

k> y değişmesi:

Kelime sonunda, *-k> -g> -y* değişmesi sonucunda gerçekleşir ve bu ünsüzün, kelime yalın durumda iken akıcılaşmayıp, sedalılşma merhalesi ile kullanıldığı da görülür[83]:

göy <ET: kök "mavi"(T-15), ***göyçe*** (T-23), ***göyçeg*** (Ş-38), ***döydükce*** (T-242).

Eksiz durumda iken akıcılaşmayan kelime sonu *g* ünsüzünün, kelime ünlü ile başlayan ek alınca akıcılaştığı görülür:

üreyim (T-13), ***çerdeyi*** > çekirdek (T-57), ***göbeyinden*** (T-231), ***sümüyin*** "kemiğini" (T-234), ***gözümün örtüyü** ğırpınan zaman* (EO-16), ***hörüyü***"saç örgüsü" (T-140), ***kötüyüne*** <kütük'ten (T-240), ***gėnişliyi*** <genişlik+i (VBEA-9), ***yėddi delik dėşiyi var*** (T-129), ***erüye*** <erik+e; ***delüye*** <delik+e (T-82), ***kötüye*** <kütük+e (T-178).

SÜREKSİZLEŞME

Sürekli (akıcı veya sızıcı) bir ünsüzün, süreksiz (patlayıcı veya kapanmalı) bir şekilde kullanılması örneklerini bu başlık altında inceliyoruz. Aslında, Azerbaycan Türkçesi, ileri derecede süreklileşme eğilimi gösterir. Bu eğilimin *k>y, g>y* değişmesi ile Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ne kadar ileri gittiğinin örneklerini de gördük. Buna rağmen, gerek akıcılaşmadan, sedalı durumda kullanılan *g* ünsüzü örnekleri, gerekse değişik Türk şivelerinin etkisiyle halk ağzında yaşayan süreksizleşme örnekleri burada zikredilebilir:

g ünsüzü ile ilgili süreksizlik:

Kelime ortasında, iki ünlü arasında ve kelime sonunda, *k*> *g* değişmesi sonucunda oluşan ya da kelimenin aslî sesi olan *g* ünsüzünün korunduğu ve böylece bir süreksizlik durumu ortaya çıktığı görülür. Bu durumun Kars Azeri ağzında görülmemesi, buna rağmen, Kars ve Ardahan-Posof yerli ağızları ile, Erzurum, Urfa, Kerkük ağızlarının karakteristik özelliği olması, hatta, Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu ağızlarının ortak ve belirleyici bir özelliği olması çok ilgi çekicidir. Kars Azeri ağzında *g* ünsüzünün korunmaması, Azerbaycan Türkçesi'ndeki ileri derecede sedalılaşma, sızıcılaşma ve akıcılaşma eğilimi ile açıklanabilir. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Türkçesi'ndeki bu süreksizlik ise, Eski Anadolu Türkçesi'nin bir özelliği olarak yaşamaktadır. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde görülen yaygın akıcılaşmaya rağmen, *g* ünsüzünün yer yer süreksizlikte direnmesi, bu Eski Anadolu Türkçesi özelliğinin yer yer halk ağzında yaşamaya devam etmesinin bir sonucudur. Bilindiği gibi bilhassa Güney Azerbaycan Türklüğünün etnik birleşiminde, bu topraklarda Safevî hakimiyetinin kurulmaya başlamasıyla, Anadolu'dan gelen Türkmen göçünün büyük önemi vardır.

İncelememizde, bu süreksizlik hadisesinin şu örnekleriyle karşılaştık:

İç seste:

igit (Ş-32), ***ögrederdiler*** (T-5), ***degildir*** (T-5), ***degül*** (OS-15), ***degirman*** (T-7), ***egri ügrü*** (T-11), ***legen*** (T-15), ***kömegi*** (T-5), ***çiçegi*** (Ş-31), ***getirdigimiz*** (T-5), ***biligini*** (T-5), ***inegim*** (T-18), ***egleşen*** (AS-42), ***tütegin*** (AS-50), ***içgi*** <içki (Ş-59), ***itgin*** <yitkin (Ş-37), ***kesgin*** <keskin (VBEA-8), ***püsgür-*** <püskür- (VBEA-8), ***dügme*** <ET. tüg-'den (T-15), ***esgi*** <eski (K-59).[84]

Son seste:

[83]Krş için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 116'da: **seysen, feley, göy, göttüreceysiniz.**

[84]ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: **esgiden, asger, müşgül, isgen, isgeliye**; s. 117'de: Kars ve Ardahan-Posof yerli ağızlarında: **dügün, degil, yegen, segirtdim, beginen, büyügi, güvegi, ehmegi, inegi,megem, yüregim, egri, ögretdi, döge döge, ögüne, ögde, ögünde.**
Krş. için bk. Urfalı KEMAL EDİP, Urfa Ağzı, 2.bas. TDK. Yay., Ankara, 1991, s. 20, 21'de: **ekmege, eger, degil, ögütçü.**

çiçeg (Ş-31), ***kehlig*** (Ş-34), ***göyçeg*** (Ş-38), ***inegim*** (T-18), ***èşige*** (T-11), ***kömegi*** (T-5), ***gereg olar*** (T-11), ***böyügünden*** (T-257), ***çeling*** (T-218), ***yèmeg veğti*** (SS-117)[85].

Akıcılaşarak *y* olmuş bazı *g* ünsüzlerinin de süreksizliğini koruduğu görülür; ancak, bunların eski imlanın devamı olarak yazıldığını sanıyoruz:

igde (AFN I-114), ***igne*** (AFN I-114), ***gög*** "gökyüzü, gök" (AFN I-116), ***donmuş etin igsi*** "kokusu" (Ş-124), ***küregim ġavuşdı*** "kürek kemiğim, sırtım" (Ş-125).

Güney Azerbaycan Türkçesi'nin belirgin bir özelliği olarak, *k> g* değişmesi sonucu oluşan bu sedalı ünsüzün de kelime sonunda kullanıldığı görülür. Gerek bu özellik, gerek *g* ünsüzünü akıcılaştırarak ileri derecede değiştirme eğilimine rağmen koruma, sedasız kullanma tutumu, Güney Azerbaycan Türkçesi için çok önemli, ayırdedici bir durum ortaya koyar. Bu durum, Güney Azerbaycan Türkçesinin, Kars Azeri-Terekeme ağzından ayrılarak bir yandan Ardahan-Posof yerli ağzı, bir yandan Erzurum[86] ve diğer Doğu Anadolu ağızları[87] ile birleştiğini, daha da ileri giderek Kerkük'e kadar uzandığını[88], diğer yandan Eski Anadolu Türkçesiyle ilgisini devam ettirdiğini gösterir:

f> p değişmesi:

Ses taklidine dayanan kelimelerde Azerbaycan Türkçesi tercihi olarak görüldüğü gibi, diğer bazı kelimelerde de *f> p* değişmesi görülür. Bilindiği gibi, Kazak[89]

---

[85]ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.107'de: "Kelime sonunda ķ ve k seslerinde meydana gelen sedalılaşmanın daha çok Ardahan-Posof yerli ağzında görüldüğünü kaydedelim." diyor ve şu örnekleri veriyor: **etmeg, geldig, seyreg, ineg, pişig, tüfegli, bölüg, gideg, düdüg.**
Aynı yerde, Krş. için: S. Olcay, EA., s. 31'de: **köpege, ördegin.**

[86]GEMALMAZ, Efrasiyab, age, s. 187'de: **sögürt, yègen, çig, ögün, ögèy, eger, legen, meger, ciger, diger, segirt-, degir, gögercin, gögerte, gügüm, dügürçi, geldigim, gelecegem.**

[87]KARAHAN, Leylâ, age., s. 28-30'da: "ön damak ünsüzü g'nin iki ünlü arasında ve hece sonunda korunması(Harita: 13)": Doğu grubu (Ağrı, Artvin merkez ile Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa -Birecik ve Halfeti hariç-, Van s. 1) ağızları için ayırıcı bir nitelik arzeden bu hadise, Kuzeydoğu Grubu ağızlarından Rize ve Artvin, Batı Grubu ağızlarından da Malatyanın merkez ve bilhassa Arapkir ilçesi, Adıyamanın merkez ilçesi ve doğusundaki ilçeler, Urfanın Birecik ve Halfeti ilçeleri ağızları ile Gaziantep ağızlarına kadar uzanır. Ancak hiçbir yörede Doğu Grubu ağızlarında olduğu gibi yaygınlık göstermez.

[88] BAYATLI, Hidayet Kemal, age., s. 362'de: *bilezig, deger, degişme, dügün, ekmeg, köneg* v.s.

[89] Krş. için bk. TAMİR, Ferhat, age., s.41'de: *pabrika, pakır* "fakir", *payda* <fā'ide, *pikir* "fikir", *ġorp* <ōrf, *zayıp, kepir* <kāfir, *apat* <āfet, *depter*.

ve Uygur[90] Türkçelerinde bu değişme kesin ve kaideleşmiştir. Hatta bir Oğuz gurubu Türkçesi olan Türkmenistan Türkçesi'nde de bu hadise yaygındır.

Meselâ, Türkmenistan devlet başkanı'nın adı *saparmurat* <sefermurat ile meşhur Türkmen şairinin adı *mollanepes* <mollanefes gibi özel adlarda bile bu süreksizleşme görülür. Türkmence'deki kadar olmasa da Azerbaycan Türkçesi'nde de *f*> *p* değişmesi ile karşılaşılır:

fısılda-> ***pıçılda***- (SS-72), fitil> ***pilte*** (T-183), tüf> tüfürmek> ***tüpürdigin*** "tükürdüğünü" (SS-51).

l> d değişmesi:

-tl-> *-td-* ve *-şl->* *-şd-* gibi ünsüz benzeştirmeleri sonucunda gerçekleşir. Bu aynı zamanda süreksizleşme ve dişsileşme örneklerinin de hem Kazak Türkçesi'nde, hem de Karapapak ağzında çok daha yaygın olduğunu belirtmeliyiz:

ketdi "kentli"(Ş-54), ***bitdiye*** "bitleye"(Ş-126), ***betdiye*** "bentleye"(Ş-126), ***itder*** "itler"(Ş-39), ***çıtdardıḫ*** "çekirdeği yerdik, çıtlardık"(Ş-40), ***ġelem ġaşdı*** "kalem kaşlı"(AS-80).

m> b değişmesi:

Çıkış ve boğumlanma yerlerinin yakınlığından ötürü meydana gelir ve seyrek görülür:

darmadağın> ***darbadağın*** (K-66), tapmaca> ***tapbaca*** (T-237). ***buynuz*** <EUTS. müyüz <Mani: müngüz, mingiz "boynuz" (AFN I-122). Aykırılaşma şeklinde de gerçekleşir:

hambal <Ar. hammal "hamal" (AFN I.-117).

m> p değişmesi:

-ma, -me fiilden isim yapma eki, Kazak Türkçesi'nde olduğu gibi, sonuna geldiği kelimenin son ünsüzüne benzeyerek *m> b> p* değişmesi geçirir:

---

[90] krş. için bk. SARIKAYA, Mahmut, age. tez çalışması, s. 46'da: ***nupus, örp, terep, sap*** <sāf, ***dap*** <def, ***palançı*** "falanca", ***ziyāpet, töpe*** <tuhfe "hediye", ***hepte*** <hafta, ***purunzu*** <Firuze, ***turpan*** <Turfan, ***kepez*** <kafes, ***hāpiz*** <hāfiz, ***süpet*** <sıfat "yüz, çehre", ***pitne*** <fitne, ***peyez*** <feyz, ***vapa*** <vefā, ***pāş*** <fâş, ***pen*** <fenn, ***hılap*** <hilāf, ***perman*** <fermān, ***vezipi*** <vazîfe, ***helep*** <a'lāf "hayvan yemi", ***depter***.

ķapma> *ġappa*; çapma> *şappa* "vurma, vuruş" (Ş-44), *cırığ-şelpek yèlkenler tekin* <şelme-k (K-44).

s> ç değişmesi:

Teşekkül ve boğumlanma noktasının yakınlığından ötürü meydana gelir:

fısıldaş-> *pıçıldaş-* (SS-72).

s> t değişmesi:

Ödünç kelimede ve iç seste görülür:

Ar: mesel> *metel* "masal" (OS-61).

ş> ç değişmesi:

ön seste ve iç seste seyrek görülür:

çaşdı "şaşırdı"(AS-26), *çaşanda* "şaşırınca, şaşırdığında"(Ş-46), *yah̲çı* <yah̲şı (K-36).

ş> c değişmesi:

İç seste:

yoķğuc "yokuş" (K-7), *yah̲cı*-pisden "iyi-kötü" (SS-178), <yah̲şı <yaķışıķ.

GENİZSİLEŞME

Değişik oluşma ve boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin, *n* geniz ünsüzüne dönüşmesidir. İncelememizde *l> n* değişmesi örneklerini tesbit ettik.

l> n değişmesi:

mirze tağıynan< mirze tağıylan (Ş-41), *emoğluynan* (Ş-42), *nè'yniyür* "ne ediyor" (Ş-44), *köynek<* DLT: köŋlek (T-12), *dèyne<* dèginen< dègilen<dègil (Ş-34), *vèrgine* <vergil (OS-7).

DUDAKSILAŞMA

Değişik oluşma ve boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin, dudak ünsüzlerine dönüşmesidir.

Şu örneklerini tesbit ettik: *ŋ> v, ŋ> m, n> m, ġ> v, g> v.*

ġ> v değişmesi:

Bir art damak sedalı ünsüzü olan *ġ* ünsüzünün, diş-dudak ünsüzü olan *v*'ye dönüşmesi hadisesidir. *ḳ> ġ> v* değişmesi sonucunda da gerçekleşir. Türkçede çok yaygın görülen bir değişmedir. Ya yuvarlak ünlüler yanında gerçekleşir veya yuvarlaklaşmaya sebep olur:

ġovun "kavun" (T-254) (<DLT: ḳoğun), ***ġovur*** "kahverengi" (K-34) (<ḳoŋur) , ***zingırovlar*** "çıngıraklar" (Ş-203) (<çıngırdağu?), ***cilov*** "dizgin, yular" (T-18) (<çilağu), ***oḫlov*** (T-183) (<oḳlağu), ***dağlov*** "dağlayıcı" (K-70) (<dağlağu), ***buzov*** "buzağı" (T-90) (< buzağu), *ecel mene yaḫınlayıb **yavuşdi*** (Ş-12 5) (<ET: yağu- "yaklaşmak") .

g> v değişmesi:

ġ> v değişmesinin ince sıradan kelimelerde görülen şeklidir:

kösov <kösegi (T-23), ***yüven*** (<DLT: yügün <ETG: yükün) "dizgin, yular, çılbır" (SS-235), ***benövşe*** <ben-ek-çe (K-78), ***övecin** semizin tutan* (=DS: öğeç, ökeç: bir yaşından dört yaşına kadar olan erkek koyun, koç) (SS-354).

h> v değişmesi

Bir gırtlak ünsüzü olah *h* ünsüzünün dudaksılaşarak *v* ünsüzüne dönmesidir: ***urvayi*** <urha-î "güreş ve savaş nârası" (K-45).

ŋ> v değişmesi:

Bir geniz ünsüzü olan *ŋ* ünsüzünün *v*'ye dönüşmesidir. İyelik ikinci teklik şahıs ekinin *v*'ye dönüşmesi örneklerinde yaygın olarak görülür:

dedeve, ***neneve*** (T-232), ***oğluvı*** (SS-140), ***yusufuvi*** (Ş-49), ***çatlağıva*** (T-244), ***boynuva*** (T-261), ***derdive*** (OS-4), ***kürküve*** "senin kürküne" (T-170), ***özivi** ḫar éyleme* (OS-4), *çek **kéfüvi*** (OS-7), *ġoy yuva **ġelbivin** kirin* (OS-8).

Kelime kök ve gövdelerinde de görülür:

göz ***èvinden*** *itince* <göz öŋ-ü-n-den "gözden kayboluncaya kadar" (K-68), ***ġovur*** <ķoŋur "renk ismi" (K-34).

ŋ> m değişmesi:

Kelime ortasında, *ŋ> n> m* değişmesi sonucunda ve eski devirlerde gerçekleşmiştir.

Azerbaycan Türkçesi için ayırdedici bir kelimede vardır:

sümüyin <DLT: süŋük "kemik" (T-234).

Bir başka değişme ise, şu örnekte görülüyor:

damdan ***şamacan*** <taŋdan şam-a-can "sabahtan akşama kadar" (K-19). Bu sözün 'evden mezara kadar' olarak anlaşılabilecek şekilde değiştiği görülüyor.

n> m değişmesi:

Türkçe kelimede kelime sonunda, ödünç kelimede hece sonunda ve dudak ünsüzleri yanında benzeşme yoluyla gerçekleşir. Tesbit ettiğimiz örnekler, Türkiye Türkçesi'nde de görülür:

ġurġuşum <DLT: ķuruġjın, ķuşun (Ş-51), ***pambuġ*** <Far. penbe (T-16), ***pambıġ*** (T-39), ***çerşembe*** (K-24)[91].

y> v değişmesi

Bir yan damak ünsüzü olan *y* ünsüzünün diş-dudak ünsüzü olan *v*'ye dönüşmesidir[92]:

höykür-> *darıḫıb* ***hövkürüb*** *haray çekirem* (SS-286).

DİŞSİLEŞME

Değişik oluşma ve boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin diş ünsüzüne dönüşmesidir. Tesbit ettiğimiz örnekleri şunlardır:

ç> d, k> t, l> r, m> n, ŋ> n, n> ş, p> ç .

ç> d değişmesi:

[91] krş. için bk. SARIKAYA, Mahmut, age. tez çalışması, s. 46'da: ***ombir*** <onbir, ***İstambul, gümbez*** <günbed "kümbet", ***tilemçilik*** "dilencilik", ***ambā*** <anbär, ***yėkşembe*** <yėkşenbih "Cumartesi".

Ar: devr ve Tü: çevir- kelimelerinin ses benzerliğinden ötürü analoji yoluyla:

dövre "çevre, etraf, dolay" (T-173), ***dövresinde*** (OS-5).

k> t değişmesi:

sürüklenerek> ***süritlenerek*** (SS-292).

l> r değişmesi

Avurt ünsüzü olan *l* sesinin diş ünsüzü olan *r* sesine dönmesidir. Son seste görülür:

degir "değil" (OS-40).

m> n değişmesi:

Dudak ünsüzü olan *m*'nin, *n* diş ünsüzüne dönüşmesidir. Son seste ve iç seste görülür:

düyün "düğüm" <ET: tüg- + -üm(T-114), ***çön-*** "çömmek, çömelmek" (Ş-42), ***indi*** <EAT:imdi< DLT: emdi <ET: amtı (Ş-37).

Benzeşme yoluyla ikizleşmiş bir dudak ünsüzü olan *m*'nin birincisinin, aykırılaşarak *n* diş ünsüzüne dönüşmesi örneği vardır:

yığanmaram <yığammaram "toplayamam" (T-17).

ŋ> n değişmesi:

Bir geniz ünsüzü olan *ŋ* yerine, diş ünsüzü olan *n* ünsüzünün geçmesidir.

İsim iyelik ikinci şahıs ekinlerde:

zülfün ucu gümüşdür "senin zülfünün ucu" (T-261), ***atan*** "senin atan" (SS-142), ***sinnün*** "yaşın", ***ġeddün*** "boyun" (OS-67), ***yadundadı?*** "hatırlar mısın?" (Ş-33), ***üzün, bulaḫlarun, uşaḫlarun*** (Ş-35), ***baḫcalarun*** (Ş-31), ***ḫeyrün*** (Ş-34). ***ağzun*** (Ş-48), ***kölgeligün olsun senün*** (SS-90), ***kehliklerün*** (Ş-31), ***bir iş besündi senün*** (OS-62), ***kürkine*** (T-170), ***ġılıcınız*** (SS-180).

Fiil çekiminde ikinci şahıs eklerinde:

biliniz, bilin (T-26), ***onu ġazana ġoyun*** (T-201), ***gėderdiniz*** (VBEA-8), ***bilisen*** (OS-4), ***görüsen*** (OS-56), ***çekisen*** (OS-13), ***baḫısan*** (OS-15), ***dėyüsen*** (OS-16), ***görüsen*** (OS-16), ***inanmısan du gėdaḫ*** (OS-57), ***gördün, ėtdün*** (OS-5).

İsim yükleme hâlinde:

ġırḫ igidün al. "senin kırk yiğidini al." (SS-140).

---

[92] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 121, 122'de: **Yeniköve, evle, övle.**

Kelime içinde:

tanrı (T-262), *deniz* <DLT: tengiz (T-33), *senek* <DLT: seŋek "ağaçtan oyulmuş su kabı" (T-182), *banlıyağ* (Ş-95), *yalnız* (VBEA-7), *yansıla-* < yaŋsıla- (Ş-45), *ġonur* at <ķoŋur (SS-326), *benzin* sarat <ET: beŋiz (SS-65), *gönülde* (SS-48), *yenge* <DLT: yeŋge (Ş-111), *inilti* (Ş-235), eŋlik> *enlik* "allık, bir çeşit makyaj malzemesi" (Ş-76).

Kelime sonunda:

son <soŋ (T-7), *ön* <öŋ (K-17; T-254), *sinip* dereden busar <DLT: siŋmek: saklanmak, sinmek (T-82), *gên* ġulaḫlı <ETG: kiŋ: geniş(T-179, SS-227), *dan yêri sökülmemiş* "tan ağarmadan" (K-24), *donır* (T-260).

n> ş değişmesi:

Geniz ünsüzü olan *n* yerine diş-damak ünsüzü olan *ş* ünsüzünün geçmesi şeklinde ve fiilden fiil yapan dönüşlülük eki yerine, fiilden fiil yapan işteşlik eki kullanılması sonucunda:

ezberleşir "ezberleniyor" (T-4).

p> ç değişmesi:

Çift dudak ünsüzü olan *p*'nin yerine diş-damak ünsüzü olan *ç* ünsüzünün geçmesidir. Seyrek görülen bir ünsüz değişmesidir:

çırıldayırdı (K-3).

DAMAKSILAŞMA

Değişik oluşma ve boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin damak ünsüzlerine dönüşmesidir. *c>g, d>ç, ŋ>g, ŋ>ğ, d>y, ŋ>y, s>ş, v>y,* örneklerini tesbit ettik.

c> g değişmesi:

Diş-damak ünsüzü olan *c* yerine damak ünsüzü olan *g* ünsüzünün geçmesi hadisesidir. Kelime başında ve seyrek görülür:

gâmış balası <Kars'ta: camış; Ar: cāmūs "camız, manda" (T-241),

d> ç değişmesi:

Bir diş ünsüzü olan *d* ünsüzünün, diş-damak ünsüzü olan *ç*'ye dönmesi hadisesidir. *dön-* ve *çöm-* fiillerinin ses benzerliğinden, analoji yoluyla:

çönderüp "çevirmiş, değiştirmiş" (Ş-57).

ŋ> ğ değişmesi:

Bir geniz sesi olan *ŋ* ünsüzünün, *ğ* art damak ünsüzüne dönüşmesi ile:

yalğız <DLT: yalŋus <ET:yalaŋuz (VBEA-8).

ŋ> ğ değişmesi:

Bir kelimede ve bir yerde geçmektedir. Bir imla meselesi olarak *ŋ* ünsüzü *ğayın* harfi ile yazılmış olabilir. Çünkü *ŋ* ünsüzünün yazılmasında bir problem olduğu açıktır. Bu imlâ problemini *ŋ* ünsüzünü tanıtırken ve 'korunan *ŋ* ünsüzü' konusunu işlerken verdiğimiz örnekler de açıkça ortaya koymaktadır. Bu anlamda *ŋ>ğ* değişmesi örneği şudur:

doğuz "domuz" (OS-35), ***yalğuz*** "yalnız" (SS-148).

d> y deyişmesi:

Diş ünsüzü olan *d*'nin damak ünsüzü olan *y* ünsüzüne dönmesi hadisesidir.

İç seste:

tedbir> ***teybir*** (SS-324), ET: küdegü> ***küyegi*** (SS-148).

Son seste:

iylendirib "kokutarak" <DLT: yıd, yid: koku; yıdığ: kötü kokan her şey (T-82).

ŋ> y değişmesi:

Geniz ünsüzü olan *ŋ*'nin, yan damak ünsüzü olan *y* ünsüzüne dönmesidir. -*ŋ*-> -*y*- değişmesi sonucunda gerçekleşmiştir. A. B. Ercilasun, bu değişmenin Karayım, Nahçıvan, Urmiye, Eynallu-Kaşkay, Afganistan Avşarları, Urfa, Bartın, Amasra ve Çaycuma'da görüldüğünü kaynaklarıyla göstermiştir[93]:

köynek <DLT: köŋlek (T-31), ***özüye*** <özüŋe, ***gözüye*** <gözüŋe (AFN I-78), ***gëtmeyiz*** <gëtmeŋiz; ***itmeyiz*** <itmeŋiz; ***bitmeyiz*** <bitmeŋiz (Ş-57), ***göylün*** <göŋül+üŋ

[93] ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 119, 120.

<DLT: köŋül "gönül" (Ş-48), ***eziziyem*** <eziziŋem (T-240), ***çuḫuruya*** "çukuruna" (T-149), ***onıylan*** <onuŋla+n "onunla" (SS-354).

s> ş değişmesi

Bir diş ünsüzü olan *s*'nin diş-damak ünsüzü olan *ş*'ye dönüşmesidir. İç seste, ses taklidi kelimede, Azerbaycan Türkçesinin ses tercihi sonucunda:

pişik <pisik "kedi" (AFN I-116).

Son seste bir kelimede gerçekleşmiş:

gâmış <Ar:cāmūs (T-241), ***camış*** (T-91).

t> c değişmesi:

Diş-damak ünsüzü olan *t* yerine damak ünsüzü olan *c*'nin geçmesi hadisesidir. Ön seste gerçekleşir:

başğa cüre "başka türlü" (SS-140).

v> y değişmesi:

Diş-dudak ünsüzü olan *v*'nin yan damak ünsüzü olan *y* ünsüzüne dönmesidir. *g> v> y* değişmesi sonucunda da gerçekleşir. İç seste meydana gelen bir değişmedir:

söyüdler (T-86), ***öymeli*** (T-82), ***göyşer*** "çiyner, geviş getirir" (T-238), ***söygüli*** "sevgili" (Ş-80), ***oyand*** <Kars'ta: ovand "düz" (T-120), ***töyle*** <tavla "at ahırı" (T-166).

AVURTSULAŞMA

Değişik oluşma ve boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin, avurtlarda oluşan *l* ünsüzüne dönüşmesidir. İncelememizde *r> l* değişmesi örneklerini tesbit ettik.

r> l değişmesi:

Kelime ve hecenin son sesi ile hecenin ilk sesinde görülür:

ġelbil <ġelbir "kalbur" (AFN 3-71), ***meḫmel*** <maḫmer <Ar: maḫmer "bir çeşit kadife kumaş" (T-230), ***ülkütdüle*** <ürküttüler (OS-59), ***saral-*** <sarġar- "sararmak" (Ş-34), ***ġaral-*** "kararmak" (Ş-41), ***güleşdi*** "güreşti" (Ş-52), ***güleşermiş*** (SS-191), ***ilġar*** <göçüşme olmuş: Ar: iķrār (T -268), ***gilas*** <Yun: kiraz (T-64), Ödünç kelimede ve ilerleyici benzeşme sonucunda gerçekleşir: *o yar bir bağ salıb suyi* ***bülülden*** (Ş-232) <Ar: billūr, ***cėyran*** *ġaçar ovlak* (SS-51).

GIRTLAKSILAŞMA

Değişik boğumlanma noktalarından çıkan ünsüzlerin gırtlak ünsüzlerine dönüşmesidir.

v> h değişmesi:

Bir diş-dudak ünsüzü olan *v*'nin gırtlak ünsüzü olan *h*'ye dönüşmesidir. Ödünç bir kelimede yaygın olarak kullanılır:

ġohum <kavim <Ar: ķavm

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Yan yana kullanılan oluşma ve boğumlanma yerleri farklı bazı ünsüzlerin ortaya çıkardığı söyleyiş güçlüğünü gidermek için, özellikle halk ağzında bu ünsüzlerden birinin diğerine benzetilerek, yakın ünsüz veya aynı ünsüz durumuna getirilmesidir. Bu bakımdan, tam benzeşme ve yarı benzeşme şekilleri görülür. Yan yana bulunmayan ünsüzler arasında da benzeşme olur; bu da uzak benzeşme diye adlandırılır. İncelediğimiz metinlerde bu benzeşmelerin yazı diline geçmiş olduklarını tesbit ettik:

Tam Benzeşme

Benzeştirmenin yönü bakımından iki türlüdür:

İlerleyici benzeşme:

Benzeşen ünsüzlerden, önce gelenin sonra geleni kendisine benzetmesidir:

-nd-> -nn- benzeşmesi:

-n ünsüzü ile biten kelime kök ve gövdesine çıkma,ayrılma *-dan*, *-den* eki geldiğinde, ekin ilk ünsüzü olan *d*, kelimenin son ünsüzü olan *n*'ye benzer:

ardınnan (T-259), ***verziğannan*** (Ş-40), ***süleymannan*** (Ş-42), ***dibinnen*** (Ş-31), *yolum **sennen** kèc oldi* (Ş-32), ***biteninnen*** (Ş-54), *biz de bu **yannan**...* (Ş-40), ***ardınnan*** (T-259).

-ld-> -ll-benzeşmesi:

aldat-, *aldan-* fiil gövdelerinde gerçekleşmiştir:

allatmışam (Ş-53), ***allanır*** "aldanıyor" (T-231), ***allanmasın*** (Ş-59), ***şorulladı*** <şoruldadı (SS-145).

-nl-> -nn- benzeşmesi:

men ve *sen* şahıs zamirlerinin sonuna *-len* instrumental eki geldiğinde, ekin ilk ünsüzü olan *l*, zamirlerin son ünsüzü olan *n*'ye benzer:

*dağlar daşlar bütün **mennen** tanışdı.* (Ş-52), *sebrim **sennen** güleşdi* (Ş-50),

-pm-> -pp- benzeşmesi:

-p ünsüzü ile biten bir kelimeye *-ma* fiilden isim yapma eki geldiğinde, ekin ilk ünsüzü olan *m*, kelimenin son ünsüzü olan *p*'ye benzer:

ġapma> ***ġappa*** "kapma" (Ş-44), çapma> şapma> ***şappa*** (Ş-44).

-rl-> -rr- benzeşmesi:

-r ünsüzü ile biten kelime kök ve gövdelerine *-l* ile başlayan bir ek geldiğinde, ekin ilk ünsüzü olan *l*, kelimenin son ünsüzü olan *r*'ye benzer:

üzerlik> ***üzerrik*** (AFN I-114), herle> ***hörre*** <herle-: çevirmek, döndürmek fiilinden "un ve yağ ile yapılan çorba" (AFN I-136).

tl> tt benzeşmesi:

t ünsüzü ile biten bir kelimeye *l* ile başlayan bir ek geldiğinde, ekin ilk ünsüzü olan *l*, kelimenin son ünsüzü olan *t*'ye benzer:

attandı "atladı" (AFN I-202).

Gerileyici benzeşme:

Benzeşen ünsüzlerden, sonra gelenin önce geleni kendisine benzetmesidir:

-lm-> -mm- benzeşmesi:

Bu da *bil-* iktidarî fiilinin son ünsüzü olan *l*'nin, menfilik ekinin *m*'sine benzeşmesi sonucunda gerçekleşir:

gelemmir (Ş-42), ***göremmesek*** (Ş-32), ***gelemmedim*** (Ş-32).

-rl-> -ll- benzeşmesi:

Geniş zaman eki *-ar,-er* ve şimdiki zaman eki *-ır*,-ir,*-ur,-ür*'den sonra çokluk eki *-lar,-ler* geldiğinde zaman eklerinin son ünsüzü olan *r*, çokluk ekinin ilk ünsüzü olan *l*'ye benzer:

ġavzanıllar, baḫıllar, yandırıllar, yaḫıllar(Ş-50), ***alıllar, yazıllar, pozullar, yalıllar, ġalıllar*** (Ş-53), ***gèçeller, içeller, biçeller*** (Ş-35), ***ezeller, bezeller, düzeller*** (Ş-37), ***ġatallar, yatallar, uçallar, ġaçallar*** (Ş-45).

-ts-> -ss- benzeşmesi:

tütsü> ***tüssi***

-ds-> -ss- benzeşmesi:

-d ünsüzü ile biten bir kelimenin *s* ünsüzü ile başlayan bir kelime ile birleşmesi durumunda, *d*'nin *s*'ye benzediği görülür:

mehemmed sadık> ***memmessadıḫ*** (Şehriyar'ın okuyuşuyla: Ş-37).

Birbirinden uzak ünsüzlerin benzeşmesi:

Yan yana bulunmayan, aralarında bir ünlü veya bir hece bulunan ünsüzlerin benzeşmesi hadisesidir:

-l-.-n-> -n-.-n- benzeşmesi:

n diş-geniz ünsüzünün, kendisinden önce gelen *l* avurt ünsüzünü kendisine benzetmesi ile oluşan bir gerileyici benzeşmedir:

sèllerinen <sèllerilen <sèller ile (Ş-52).

n-..-l-> n-..-n- benzeşmesi:

l avurt ünsüzünün, kendisinden önce gelen *n* ünsüzüne benzemesi sonucunda oluşan bir ilerleyici benzeşmedir:

ne éyleyir> néyliyir> ***néyniyir*** (Ş-44).

Ünlü düşmesi, hece kaynaşması ve hece yutumu gibi ses hadiseleri sonucunda yan yana gelen benzeşebilir ünsüzlerin de benzeştikleri görülür:

-l-.-r-> -ll- benzeşmesi:

l ile biten fiillerin sonuna gelen geniş zaman ve şimdiki zamanın birinci şahıs çekimlerinde, zaman ekinin ünlüsü, bir orta hece ünlüsü olarak düşer, böylece yan yana gelen *l* ve *r* ünsüzleri arasında ilerleyici benzeşme gerçekleşir:

ollam (Ş-65), ***alluḫ*** (OS-56), ***görebillem*** (Ş-151), ***didillem,taḫllam, ezillem*** (SS-123).

-n..r-> -nn- benzeşmesi:

Geniş zaman eki *r* ünsüzünün, kelime sonu ünsüzü olan *n*'ye benzemesi sonucunda:

minnem <minerem "binerim" (SS-204).

-t..c-> -dc-> -cc- benzeşmesi:

Yukarıdaki değişme akışına uygun, aynı zamanda *-t-> -d-* sedalılaşmasından sonra gerçekleşmiştir:

hatice> ḫedice> ḫedce> ***ḫecce*** (Ş-40).

-v..m-> -mm- benzeşmesi:

Orta hece vurgusunun zayıf olmasından ötürü *i* ünlüsünün düşmesi ile yan yana gelen *v* ünsüzü ile *m* ünsüzü arasında oluşan bir gerileyici benzeşmedir:

evimiz> ***emmiz*** (Ş-42).

Yarı benzeşme:

Bir kelimede, özellikle ek birleşme yerlerinde yan yana gelen ünsüzlerden birinin ötekini çıkış yeri veya boğumlanma noktası bakımından kendisine benzetmesi hadisesidir.

-tl-> -td- benzeşmesi:

Süreksizleştirme ve ilerleyici benzeştirme yönünde gerçekleşir. *t* ile sonlanan kelimelerin *l* ile başlayan işlek ekleri alması durumunda, *t*'nin *l*'yi kendisine benzetmesi eğilimi sonucunda *l*> *d* değişmesi gerçekleşir:

kentli> ***ketdi*** (Ş-54), ***otdadı*** "odladı, yaktı"; ***çatdadı*** "çatladı" (Ş-83), ***çatdağuva*** "çatlağına" (T178), ***ğatdadı*** "katladı" (Ş-84), ***çıtdardıḫ*** (Ş-40), ***bitdiye*** "bitleye"; ***betdiye*** "bentleye,bağlaya" (Ş-126), ***yumutdar*** "yumurtlar" (T-236), ***atdan-*** "atlanmak, at binmek" (T-230), ***itder*** "itler" (Ş-39).

-md-> -nd- benzeşmesi:

Bir diş ünsüzü olan *d*, dudak ünsüzü olan *m*'yi kendisine benzeterek, yine bir diş ünsüzü olan *n*'ye dönüştürür:

indi "şimdi" <Osmanlı Türkçesi: imdi; <DLT:emdi; <ET: amtı (Ş-37).

-nb-> mb

Bir dudak ünsüzü olan *b*, diş ünsüzü olan *n*'yi kendisine benzeterek, yine bir dudak ünsüzü olan m'ye dönüştürür:

pambuğ <Far: penbe "pamuk" (T-16), ***pambığ*** (T-39), ***ğurğuşum*** <DLT: ḳuruğjın, ḳuşun (Ş-51), ***çerşembe*** (K-24).

-şl-> -şd- benzeşmesi:

Azerbaycan Türkçesi' nin kuzey ağızlarında, bilhassa karapapak ağızlarında bu benzeştirme yaygındır ve kaideleşmiştir. Kelime sonundaki *ş* ünsüzünün, kendisinden sonra gelen ekin ilk sesi olan *l* ünsüzünü etkileyerek kendisi gibi bir diş ünsüzü olan *d*'ye dönüştürmesinden ibaret bir hadisedir. Bu da bir sedasızlaştırma ve ilerleyici benzeştirmedir:

ğelem ğaşdı "kalem kaşlı" (AS-80).

-md-> -mn- benzeşmesi:

Kelime sonundaki *m* ünsüzünün, kendisinden sonra gelen ekin ilk sesi olan *d* ünsüzünü etkileyerek, bu diş ünsüzünü, kendisi gibi bir geniz ünsüzü olan *n*'ye dönüştürmesi ile gerçekleşir:

damnan "damdan" (Ş-36).

-pm-> -pb- benzeşmesi:

Kelime sonundaki *p* ünsüzünün, kendisinden sonra gelen ekin ilk sesi olan *m* ünsüzünü etkileyerek hem genizsi iken dudaksı yapması, hem de süreksizleştirmesi şeklinde gerçekleşmiştir:

tapbaca *tapdım baca* (T-237), ***yapbaca*** "yapmaca, yapma" (T-83).

AYKIRILAŞMA

Benzeşmenin tam zıttı bir ünsüz değişmesidir. Oluşma ve boğumlanma yerleri aynı veya birbirine yakın olan ünsüzllerden birinin, oluşma ve boğumlanma yerini diğerine göre değiştirerek farklılaşmasıdır. Yan yana bulunan ünsüzler aykırılaşabileceği gibi birbirinden uzakta bulunan ünsüzler de aykırılaşabilirler. Azerbaycan Türkçesi'nde yaygın olan bu değişmenin bazı örneklerinin de Güney Azerbaycan'da yazı diline geçtiği görülür:

Aslî ikiz ünsüzlerin aykırılaşması:

-mm-> -mb- aykırılaşması:

hambal <Ar: hammal (AFN I-117).

-ll-> -rl- aykırılaşması:

sicirleme <Ar: sicil-le-me (K-85).

İkizleşmiş ünsüzlerden birinin aykırılaşması:

-n.n> -d.n aykırılaşması:

-l.n> -n.n uzak benzeşmesinden sonra *-n.n> -d.n* aykırılaşması olmaktadır:

***mancanığdan** atılar* "mancınıkla atılır" (K-75).

-mm-> -nm- aykırılaşması:

İktidârî fiilin geniş zaman ve şimdiki zaman menfî şeklinde çok yaygın görülen bir değişmedir:

yığanmaram <yığammaram "toplayamam" (T-17), ***olanmaram*** <olammaram "olamam"; ***tapanmıram*** <tapammıram "bulamıyorum"(OS-9), ***çıḫadanmaz*** <çıḫardammaz "çıkaramaz" (OS-12).

-mm-> -mb- aykırılaşması:

dombalandır <TT: domal-: şişmek, kabarmak; el, ayak ve başı yere gelecek şekilde durmak. (T-261), ***dambıldar*** "damlar" <ET: tam-: damlamak (T-10), ***çömbelib*** <TT: çömel- (Ş-126).

-ss-> -st- aykırılaşması:

yastı "yassı" <DLT: yası (T-159).

İkizleşmiş ünsüzlerden ikincisinin, hece başı ünsüzü olarak sedalılaşması ile meydana gelen aykırılaşma:

Çok yaygın görülen bir değişmedir:

-kk-> -kğ- aykırılaşması:

yoḳğuş <yoḳḳuş "yokuş" (AS-20), ***doḳğuz*** "dokuz" (AS-14), ***saḳğız*** "sakız" (Ş-37), ***naḳğış*** <AR: naḳş (Ş-37), ***çakğışdır-*** "birbirine vurmak, tokuşturmak" (Ş-38), ***şaḳğılda-*** "şakırdamak" (Ş-31),***saḳğa*** (T-19); ***seḳğe*** "saka, eneke" (T-16), ***saḳğal*** (T-141), ***pıḳğıldar*** suyi (T-163), taḳ ha taḳ> taḳḳa taḳ> ***taḳğa ta*** (SS-406), ***taḳğır-tuḳğur*** *lezgiler* (T-151).

-pp-> -pb- aykırılaşması:

İkizleşen ünsüzün ikincisi, hece başı ünsüzü olarak sedalılaşmış ve böylece aykırılaşma meydana gelmiştir:

ağ apbağ <ak ap-pak "bembeyaz" (T-199). ***tapbıldar*** (T-163), *güp-güp* ***güpbüldeyer*** (K-54), ***bir çıpbandur ki*** *çıhub göz ile ġaş arasında* (Ş-100) <çıpban<çıppan <çıpan <çıban.

Yapım ekleri ve çekim eklerinin hece başı ünsüzü olması durumunda ve ekin sedalı şeklinin sedasızla sonlanan kelimeye gelmesi durumunda meydana gelen aykırılaşma:

-çk-> -şg aykırılaşması:

İkinci hecenin ilk ünsüzünün sealılaşması sonucunda:

işgi "içki" (Ş-59).

-çt-> -çd- aykırılaşması:

Görülen geçmiş zaman ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından: ***kèçdi*** "geçti" (Ş-32).

-kç-> kc aykırılaşması:

yondukca <yonttukça; ***ġazdıkca*** <kazdıkça (T-235).

-kç-> -kc aykırılaşması:

desteledikce (T-9).

-ks-> -sg- aykırılaşması:

Birbirine bağlı üç ünsüz değişmesi hadisesi bir arada gerçekleşerek çok ilgi çekici bir aykırılaşma ortaya çıkmıştır: Hece başı ünsüzünün sedalılaşabilmesi için göçüşme (metatez) yapılmış; sedalılaşan hece başı ünsüzü de aykırılaşma sonucunu doğurmuştur:

üsgük "yüksük" (AFN I-117), ***esgük*** "eksik" (AFN I-114).

-kt-> -kd- aykırılaşması:

Yine ismin ayrılma(ablatif) durumu ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından ve görülen geçmiş zaman ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

gedikden "gedikten" (Ş-39), ***tökdi*** "döktü" (T-12).

-kt-> -hd- aykırılaşması:

İsmin bulunma (lokatif) durumu ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından ve bildirme ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

ġaranlıḫda "karanlıkta" (Ş-39), ***çoḫdur*** "çoktur" (T-12).

-şt-> -şd- aykırılaşması:

Görülen geçmiş zaman (***-dı, -di***) ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

güleşdi "güreşti" (Ş-52).

-tk-> -tg- aykırılaşması:

itgin "yitik, yitkin, kaybolmuş" (Ş-37).

-tt-> ød aykırılaşması:

yonduḳca "yonttukça" (T-235).

-tt> td aykırılaşması:

Fiilden isim yapan *-dık, -dik, -duk, -dük* partisip ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

tutduğun "tuttuğunu" (Ş-34).

Fiilden fiil yapan *-dır*, *-dir* ve *-d* faktitif eklerinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

bağlatdırub "bağlattırarak" (AFN I-132), ***dutdırdı*** "tutturdu, yakalattı"; ***ètdirerdi*** "ettirirdi" (AFN I-131), ***ġaçırdır*** (VBEA-8).

Görülen geçmiş zaman (***-dı, -di***) ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

çıḫartdım "çıkarttım" (AFN I-143), ***ètdi, yètdi, gètdi*** (T-13).

İsmin bulunma (lokatif) durumu ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

İsmin ayrılma (ablatif) durumu ekinin ilk ünsüzünün sedalı olmasından:

bulutdan "buluttan" (Ş-35).

ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

Hece sonu ünsüzlerinden iki ünsüz arasında kalan *b, ç, d, k, ķ, l, m, n, p, r, s, ş* ünsüzlerinin, bazen kuvvetli vurgulara, bazen ünsüz benzeşmelerine, bazen de ünlü düşmesi ve hece yutumu gibi diğer ses hadiselerine bağlı olarak ikizleştikleri görülür. Ünsüz benzeşmelerine ve diğer ses hadiselerine bağlı olarak meydana gelen ünsüz ikizleşmeleri yeri geldikçe açıklandı. Bir kısım ikizleşmiş ünsüzün, bilhassa ikincisinin aykırılaşma yoluyla hece başı ünsüzü olarak yeniden değiştiğini de görmüştük.

Burada, kuvvetli hece sonu vurgulamalarına bağlı ikizleşmeleri inceleyeceğiz.

Azerbaycan Türkçesi'nde ikizleşme eğiliminin çok ileri derecede olduğu bilinmektedir. Güney Azerbaycan Türkçesi'nde ise, bu ikizleşmelerin geniş ölçüde yazıya geçirilmiş olduklarını görüyoruz.

Kelimenin benzerine analoji yapmak suretiyle *-b-* ünsüzü ikizleşmiştir:

***dabbağ** olmuş dana kimi* <dabak: sığır hastalığı (SS-221). Dericilik anlamındaki debbāğ kelimesine analoji yapılmıştır.

Seyrek olmakla birlikte iç seste *ç* ünsüzü ikizleşir:

*her **nèççe** dèsem* "ne kadar desem de..." (OS-68).

Benzeşme yoluyla ortaya çıkanların dışında, *d* ünsüzünün de ikizleştiği görülür:

addım "adım" (VBEA-7).

Ünsüzü ikizleşen sayılardan yedi sayısındaki ikizleşmenin kaideleştiği ve yazı diline geçtiği görülüyor:

yèddi (SA-16).

Bu ikizleşmenin çok değişik bir örneği de *deryadan* kelimesinde meydana gelmiştir. Önce deryā kelimesinin sonunda *-h* türemiş, sonra, bu türeyen ünsüz, ayrılma durumu (ablatif) ekinin ilk ünsüzü olan *d* ile gerileyici benzeşme yoluyla benzeşmiş ve böylece ikizleşme meydana gelmiştir:

deryaddan (T-234).

Azerbaycan Türkçesi'nde görülen en yaygın ikizleşme hadisesi ***k*** ünsüzünde görülür. Fakat, ortaya çıkan bu ikiz ünsüzden ikincisi, hece başı ünsüzü olarak sedalılaşır ve aykırılaşır. Aykırılaşma bahsinde incelediğimiz bu hadisenin örnekleri şunlardır:

çakǵal "çakal" (SS-286), *yokǵuş* <yokkuş "yokuş" (AS-20), *yokǵuc* "yokuş" (K-7), *dokǵuz* "dokuz" (AS-14), *sakǵız* "sakız" (Ş-37), *nakǵış* <AR: nakş (Ş-37), *çakǵışdır-* "birbirine vurmak, tokuşturmak" (Ş-38), *şakǵılda-* "şakırdamak" (Ş-31), *takǵır tukǵur* "takır tukur" (T-151), tak ha tak> takka tak> *takǵa tak* (SS-406), *ġakǵıldaşı ġaz gėder* (T-86), *sakǵa* (T-19); *sekǵe* "saka, eneke" (T-16), *sakǵal* (T-141).

Bunlardan bir kısmının ses taklidine dayalı kelimeler olduğuna da dikkat etmek gerekir.

Görünüş itibariyle yukarıdaki örneklere benzemekle birlikte, oluşması bakımından farklılık arzeden bir diğer hadise ise, *şakǵulı* kelimesinde karşımıza çıkar: "şah kulu" kelimelerinden birincisinin son ünsüzü olan *h* ünsüzü, birleşme sırasında kendisinden sonra gelen kelimenin ilk ünsüzü ile benzeşerek, artık bir hece sonu ünsüzü olduğu için, *k* olmuş, sonra ikinci kelimenin ilk ünsüzü hece başı ünsüzü olarak sedalılaşmış, *ǵ* olmutur. Böylelikle önce benzeşme, sonra aykırılaşma yaşanmıştır:

şakǵulı bey otaǵda (T-79).

İnce sıradan kalimelerde *k* ünsüzünün de ikizleştiği görülür; ancak, ikinci ünsüzünün sedalılaşarak aykırılık doğurduğu seyrek görülür:

*sekki*de (T-13), *dikkel*sün (Ş-31), *lekke* <leke (Ş-133).

İkinci *k*'nin, hece başı ünsüzü olarak sedalılaştığına örnek:

sekgiz (T-235), ġuşların *cükgültüsü* (K-45).

İç seste, *l* ünsüzünün vurgu sebebiyle ikizleştiği görülür:

gicelen-> *gicellenir* "sersemlemiş bir vaziyette hareket ediyor" (SS-129).

Çok yaygın görülen bir ikizleşme de *m* ünsüzünün ikizleşmesidir: Orta Anadoluda *ame*; Azerbaycan'da *eme* şeklinde ve "babanın kız kardeşi, hala, bibi, mama" anlamında kullanılan kelime, Tebriz yöresinde ünlü uyumu tamamlanmış ve ünsüzü ikizleşmiş olarak *emme* şeklinde yaşamaktadır:

emme can'ın bal bellesin yiyerdim (Ş-35).

bil- ile yapılan iktidarî fiilin menfisinde *m* ünsüzünün ikizleştiği görülür. Bu da *bil-* iktidarî fiilinin son ünlüsü olan *i*'nin, menfilik ekinin *m*'sine benzeşmesi sonucunda gerçekleşir:

gelemmir (Ş-42), *göremmesek* (Ş-32), *gelemmedim* (Ş-32).

p ünsüzünün ikizleşmesi hem ses taklidine dayanan kelimelerde hem de bir başka çeşit taklit kelimesi olan pekiştirme sıfatlarında görülür:

şappıldar (T-235), ***hoppanar*** düşer "zıplar düşer" (T-86), ***ağ apbağ*** <aķ ap paķ "bembeyaz" (T-199). Bu kelimede de ikizleşen ünsüzün ikincisi hece başı ünsüzü olarak sedalılaşmış ve böylece aykırılaşma meydana gelmiştir.

Ses taklidine dayanan kelimelerde *r* ünsüzü de ikizleşir:

*oranı tanıdun; ora **şırratan** dėyerdiler* (K-40).

Yine ses taklidi kelimede *n* ünsüzlerinin ikizleştiği de görülür:

nenni "asma beşik" <nen sözünden, ninni gibi (AFN I-120).

s ünsüzü ikizleşmesi de vardır: *kısġa* kelimesindeki *ġ* ünsüzünün düşmesinden sonra *s* ünsüzünün ikizleştiğini sanıyoruz:

kıssalar "kısalır" (AFN I-79).

ş ünsüzünde görülen ikizleşme ise, gerek Anadolu ağızlaraında, gerekse Azerbaycan ağızlarında kuvvetli vurgulamaya bağlı olarak hem Türkçe ve hem de alınma kelimede iç seste, yaygın olarak gerçekleşir. Bu hadisenin de Güney Azerbaycan Türkçesi'nde yazıya geçmiş örnekleri vardır:

maşşallah (K-34), ***ėşşek*** (T-91), ***köşşek*** "deve yavrusu" (T-251), ***daşşağ*** (T-141).

Şiddetli vurgunun z ünsüzünü ikizleştirdiği görülür:

gözzüva** dönüm* (K-34), ***ġezzeb "ġazāb" (K-67).

İKİZ ÜNSÜZLERİN TEKLEŞMESİ

Ödünç kelimelerdeki aslî ikiz ünsüzlerin ve Türkçe kelimelerde, başka ses hadiseleriyle ikizleşmiş ünsüzlerin tekleşmesidir. Tabiî, Türkçe kelimede ikizleşmiş ünsüzün tekleşmesi seyrek görülür. Genel olarak Azerbaycan Türkçesi'nde tekleşmeden çok ikizleşme eğilimi vardır. Yazı dilinin ödünç kelimeler konusundaki koruyucu tutumu da bilinmektedir. Buna rağmen, incelediğimiz eserlerde, birçok tekleşme örneğinin kaideleşerek yazı diline geçtiğini tesbit ettik:

cc> c tekleşmesi:

Son seste görülür:

*hacılar **haca** gėder* <Ar. hacc (T-57).

dd> d tekleşmesi:

İç seste ve son seste görülür:

cada <Ar. cādde (T-33), *yadımdadı şesli* ***ġedi*** *ġāmeti* <Ar. ķadd (Ş-39), ***adaş*** <addaş (Ş-71).

ff> f tekleşmesi:

İç seste görülür:

āmir ***ġafar*** <Ar. ġaffār (Ş-43).

kk> k tekleşmesi:

İç seste ve son seste görülür:

dükân <Ar: dükkân (AFN I-128), ***şek*** <Ar. şekk (AFN I-139).

ll> l tekleşmesi:

Ödünç kelimede ve iç seste görülür:

o yar bir bağ salıb suyi ***bülülden*** (Ş-232) <Ar. billūr.

nn> n tekleşmesi:

Son seste görülür:

öz ***zenizce*** <Ar. zann (Ş-57).

rr> r tekleşmesi:

hèyr ü ***şeri*** <Ar. şerr (OS-12).

şş> ş tekleşmesi:

İç seste görülür:

*yènge-****muşata*** <Far. meşşāte "gelin süsleyici" (Ş-111).

tt> t tekleşmesi:

İç seste görülür:

ketan <Ar. kettān (T-237).

Bu değişmenin bir de Türkçe üst kelimesinin yönelme (datif) ve bulunma (lokatif) durumu eki alması ile gerçekleştiği görülür:

hamudan üste gėder (T-14).

Bu kelime, Türkiye Türkçesi'nin aksine, iyelik eki almadan durum eki alır. Bu durumda yan yana gelen iki ünsüzün tekleştiği görülmektedir:

çaydanımız ersin ***üste*** *ġaynardı* "üstünde"(Ş-40).

yy> y tekleşmesi:

İç seste görülür:

sėyid <Ar. seyyid (Ş-43), ***bir göz çalım ayamı*** "bir göz kırpma süresi" <Ar. eyyām (K-8)

zz> z tekleşmesi:

Ödünç kelimede iç seste görülür:

bezaz <Ar. bezzāz "bezci, manifaturacı" (T-57).

ÜNLÜLEŞME VE ÜNSÜZLEŞME

Damak ünsüzü *ğ*'nin eriyerek komşu ünlüyü uzatması şeklinde bir ünlüleşme olayı gerçekleşmiştir:

āmir <ağa mîr (Ş-43).

i ünlüsünün yarı ünlü *y* ünsüzüne dönüşmesi de bir ünsüzleşme olayıdır:

mirze tağı ile> ***mirze tağıynan*** (Ş-41), ***emoğluynan*** <emi oğlu ile (Ş-42), ***piçağiyle*** (SS-130).

Bilhassa Türkçe ses sisteminde *i* ünlüsüne dönen *ayın* sesi bu değişmeye uğrar:

Ġayda <ķā'ide (Ş-37), ġā'ib> ***ġaybolar*** (T-17), nā'ib> ***nayib*** (K-67).

KORUNAN ÜNSÜZ

Yüz yıllarca daha çok konuşma dili olarak yaşayan Azerbaycan Türkçesi'nde, seslerin, değişebilirlik kanunlarının son sınırlarına kadar değiştiği ve bu değişmelerin Güney Azerbaycan Türkçesi yazı diline geniş ölçüde yansıdığı, yaptığımız bu ses bilgisi incelemesiyle ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, yazı dili muhafazakârdır; oturmuş imlâ ve kullanılan biçimler yazı dilinde kolay kolay değişmez. Güney

Azerbaycan'da dilin kuzeye göre daha uzun bir süre ile baskı altında kalması, yazı dili olarak kullanılmasının yasaklanması, sadece konuşma dili olarak yaşaması, dilin daha çok değişmesine uygun bir ortam yaratmıştır. Konuşma dilindeki bu değişmenin yazı diline geçmesinde ise, bir yandan Kuzey Azerbaycan ile olan kültür irtibatsızlığının, bir yandan da yazar ve şairlerde görülen millî kültür ve dili tesbit etme, yazıya geçirme, ölmesini, yitip gitmesini önleme gayretinin etkisi vardır. Bu gayretin izleri hem şiir, hikâye, roman gibi edebî eserlerde, hem de yapılan halk kültürü, dili ve folklorunu derleme çalışmalarında görülmektedir.

Bunca ileri derecede fonetik değişme gösteren Azerbaycan Türkçesi, bazı bakımlardan da muhafazakârdır. Özellikle, bazı ünsüzleri değiştirmeyip koruması, onu en yakın akrabası olan Anadolu Türkçesinden ayıran bir kaç sebepten birini oluşturur. Bu ünsüzlerin korunmasında Kıpçak Türkçesinin sedasız ve süreksiz ünsüzleri koruma eğilimi, İlhanlılar döneminde Azerbaycan'a gelen aydın Uygur Türklerinin yazı dilindeki hatıraları ve Orta Asya Türklüğüne yakın olmak gibi sebepler etkili olmuş olabilir.

Bu bölümde, Anadolu Türkçesi'nde eriyip kaybolan, düşen, sedalılaşan, sızıcılaşan ya da akıcılaşan ünsüzlerden, Güney Azerbaycan'da değişmeyip aslî şeklini koruyan ünsüzler ile değişen örnekleri de bulunan korunan ünsüzleri ayrı ayrı inceleyeceyiz.

Kesin Korunan Ünsüzler

Anadolu Türkçesinde eriyip kaybolan, düşen, sedalılaşan, sızıcılaşan ya da akıcılaşan ünsüzlerden, Güney Azerbaycan'da değişmeyip aslî şeklini koruyanlardır:

Korunan c- ünsüzü:

Bir keimede, kelime başında, Türkiye Türkçesi ve Karapapak ağzında *ç*'ye döndüğü halde, Farsçadaki asıl şeklini korumaktadır: ***cüt*** <Far: coft "çift" (T-235),

Korunan -g- ünsüzü:

Fiilden fiil yapan *-gan*, *-gen* ekinin aslî şeklinin kullanılması ile:

hamı ona ***küsgeni*** "imrenir, gıpta eder" <DS: küsenmek, küsemek: özenmek, imrenmek, heveslenmek, gıpta etmek. <ETG: küse-: istemek. (T-216), ***örtüg*** "örtü" (K-78).

Kelimenin aslî şeklinin kullanılması ile:

igit <DLT: yigit "yiğit" (Ş-32).

Korunan -ġ ünsüzü:

Son seste,kelime sonu ünsüzü olduğu için Anadolu Türkçesinde eriyip kaybolmuş fiilden isim yapma eki *-k*, sedalılaşarak da olsa yaşamaktadır:

otaġ "oda" (T-235), ***yamaġ*** "yama" (T-183), ***yayaġ*** <ET: yadaġ "yaya" (T-207), ***boyaġ*** "boya" (T-217), ***barışıġ*** "barış" (Ş-34), ***ġatıġ*** "katı, yoğurt" (AFN I145).

İç seste,Türkiye Türkçesinde *ġ> v* değişmesi gerçekleşmesine rağmen, Azerbaycan Türkçesinde sızıcılaşarak da olsa bir kelimede yaşadığı görülüyor:

ġığılcım "kıvılcım" (T-33).

Korunan k- ünsüzü:

Azerbaycan Türkçesini Anadolu Türkçesinden ayıran en önemli farklardan biri, bazı kelime başı sedasız ünsüzlerinin korunmasıdır. Bu özellik, Kıpçak ve Uygur Türkçelerinin etkisinin bir sonucudur. *k-* ünsüzü de kelime başında korunan bu ünsüzlerdendir:

kimi <ET: kib, kibi "gibi" (T-4), ***kimin*** (T-22), ***köç-*** "göçmek" (T-13), ***kölge*** "gölge" (T-7), ***köynek*** "gömlek" (Ş-31), ***eme kömeci*** <ebegömeci (K-21).

Kelime sonunda da *k* ünsüzünün sedalılaşmayıp korunduğu görülür:

tük "tüy" (T-129).

Korunan -l ünsüzü:

İsimden fiil yapan *-l* ekinin korunması ile:

ġocalmaz "ihtiyarlamaz, yaşlanmaz, kocamaz" (T-12).

Korunan m- ünsüzü:

Eski Türkçe devrinden beri kelime başında bulunan, Anadolu Türkçesinde *b-* ünsüzüne dönen, ünsüz değişmeleri bahsinde *m> b* süreksizleştirmesi olarak gösterdiğimiz m ünsüzleri aslında birer korunan ünsüzden ibarettir:

men "ben" (Ş-32), ***min***- "binmek" (T-172), ***miz*** "biz, delme aleti"(T-182), muncuk> ***muncuġ*** "boncuk" (T-248), ***mıncıġ*** (T-56).

Korunan -r- ünsüzü:

kurşak kelimesinin kökü olan kur isminin son sesi durumundaki *r* ünsüzünün korunması şeklinde:

ġurşağı "kuşak" <ETG: kur: kuşak, sıra. kurşan-: kuşanmak. (T-9).

Korunan ş- ünsüzü:

Türkiye Türkçesinde ç'ye döndüğü halde Azerbaycan Türkçesinde değişmeden kullanılıyor:

şorba "çorba" (OS-60) (<Ar: şür'äbe).

Korunan t- ünsüzü:

Yine, Azerbaycan Türkçesinde karakteristik olan ve Azerbaycan Türkçesini Anadolu Türkçesinden ayıran bir özellik: Kelime başındaki sedasız *t* ünsüzünün korunduğuna dair örneklerin kaideleşerek yazı dilinde kullanıldığı görülür:

tikiş "dikiş" (T-272), ***toḫuyar*** "dokur, örer" (T-235), ***tökdi*** "döktü" (T-12), ***tökende*** "döküncе" (Ş-34), ***tikân*** "diken" (T-5)

İç seste, *s* ünsüzü yanında *t* ünsüzünün sedalılaşmayıp korunduğu görülür:

göstermiyecağdı "göstermeyecektir" (OS-10), ***üste*** <üstünde (T-16) *yorġan* ***üsten*** <üstünden (Ş-154), ***istesün***< istersen (SS-315), ***tüstü*** <tütsü (T-233), ***tüsti*** (T-234), ***dustaġ*** <tutsak (SS-86), ***èşitse*** (OS-6), ***dutsa*** (OS-4), ***tüstü*** *galhmırdı* (K-80), ***desteledikce*** (T-9).

Değişen Örnekleri de Bulunan Korunan Ünsüzler:

Korunan b ünsüzü:

Eski Türkçede kelime başlarındaki bir kısım *b* ünsüzlerinin Güney Azerbaycan Türkçesinde sedasızlaşarak *p* olduklarını görmüştük. Bunların, bazen de aslî şekillerini koruduklan görülür:

bıçak "bıçak" (T-235) (<ET: bıç-: biçmek).

Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda sedalı ünsüz kullanılabildiği için, ödünç kelimelerde kelime sonu *b* ünsüzünün genellikle sedasızlaşmayıp korunduğu görülür:

kebab (T-183), ***mürekkeb*** (AFN I-121).

Öğrenilen geçmiş zaman eki göreviyle de kullanılan *-ıb, -ib / -ub, -üb* (gerundium) ekinin de son ses olarak sedasızlaşmadan kullanıldığı görülür:

*aşıġ bir yėmiş **yėyib*** (T-173).

Korunan c ünsüzü:

Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda sedalı ünsüz kullanılabildiği için, kelime sonu *-c* ünsüzünün de sedasızlaşmayıp korunduğu görülür:

sac (T-183).

Korunan ġ ünsüzü:

Kelimede sonundaki asıl sesleri korumak şeklinde tesbit ettik:

yaylağa "yaylaya" (AS-52), ***boyağsız*** "boyasız" (T-12). Bunların, yayla ve boya şeklinde kullanılmış oldukları da görülür. ***yamaġ*** "yama" (T-183), ***elektirik çırağı*** "elektrik lambası" (T-181).

Korunan g ünsüzü:

Azerbaycan Türkçesindeki ileri derecede akıcılaştırma eğiliminin bir örneği olarak *g> y* değişmesine işaret edildi. Buna rağmen, bazı kelimelerde süreksizliğin korunduğu da süreksizleştirme bahsinde tesbit edildi. Bazı yerlerde akıcılaştığı görülen *g* ünsüzünün, akıcılaşmadan, süreksiz olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bu durum, Eski Anadolu Türkçesinin devam eden etkisiyle süreksiz *g* ünsüzü kullanma eğiliminin, Güney Azerbaycan Türkçesinde yer yer akıcılaşma yönünde değişmekte olduğunu göstermektedir:

çiçegi (Ş-31), ***kömegi*** (T-5), ***legen*** (T-15), ***egri-ügrü*** (T-11), ***degirman*** (T-7), ***degi*** "değil" (OS-10), ***degimiş*** "değilmiş" (OS-38), ***degildir*** (T-5), ***degül*** (OS-15), ***ögrederdüler*** (T-5), *ġapusını* ***dögir*** "kapısını çalıyor" (AFN I-(141), ***igde***, ***igne*** (AFN-114), ***kötügünde*** (T-244), ***dimdigi*** (T-238), ***degilik*** (T256), ***egninde***, ***ėşigi*** (T-230), ***ciger*** (T-234), ***yėgin*** "hızlı, çabuk, yeyin" (T-225), ***igirmi*** (T-223), ***çigin*** "omuz" (T-81), ***sümügünü*** "kemiğini" (T-180).

Korunan k ünsüzü:

keklik kelimesinin iç sesinde hece sonu ünsüzü olarah *k> h* yaşandığı yukarıda gösterildi. Kelimenin aslî şekliyle kullanıldığı da görülür:

keklik (AFN I-116).

kilim kelimesinin ilk ünsüzünün de sedalılaştığı tesbit edilmişti. Bu kelimenin de çoğunlukla aslî şekliyle kullanıldığı görülür:

kilim (T-17).

yüksek kelimesinin iç sesinde, genellikle göçüşme ve sonrasında hece başı ünsüzü olan *k*'nin, *g*'ye dönmesi şeklinde bir sedalılaşma olur, kelime *üsgek* şekline gelirdi. Bazen bu değişmelerin hiç biri gerçekleşmez ve kelime aslî şekliyle kullanılır. Bunda Türkiye Türkçesi etkili olmuştur:

yüksek (T-230).

Sedalılaşmış şekli bulunan bir diğer kelime de gėçmek fiilidir:

kėçdi (Ş-32).

Korunan ķ ünsüzü:

Kelime başında ve örneği az bulunabilecek bir ünsüz korunmas:

ķalı "halı" (T-119), ***kėyik*** <kiyik "geyik" (SS-142).

Korunan l ünsüzü:

t ünsüzü ile sonlanan kelimeler, *l* ünsüzü ile başlayan ek aldıkları zaman *tl>td* benzeşmesi gerçekleşirdi. Bu benzeşmenin olmadığı, *l* ünsüzünün korunduğu da görülür:

yumurtlar (T-85).

Korunan m ünsüzü:

Genellikle *n*'ye dönmüş olan imdi kelimesinin *m* ünsüzü, bir yerde korunmuştur:

imdi <ET: amtı "şimdi" (OS-2).

Eski Türkçe devrinde *b*'li ve *m*'li şekli bulunan *binmek* fiili, Doğu Türkçesinde olduğu gibi *m* ünsüzü ile kullanılmaktadır:

*çignine **mindi*** "omzuna bindi" (T-179).

Korunan n ünsüzü:

*Cücelerinin **sanı*** (sayısı) *yoḫ* <ETG: san: sayı (T-69), ***sana**, gör nèçe vèrer* "say, gör kaç tane verir" (T-119), ***sanır*** "sayıyor" (T-171), ***sananar*** "sayılır" (T-150).

Korunan ŋ ünsüzü:

Türkçe'nin bu çok eski sesi, *ng* birleşik sesinin devamı olup, çeşitli ağız ve şivelerde yaşamaktadır. Azerbaycan'ın kuzey ağızlarında (Kazak, Borçalı, Ahılkelek, Karabağ vb.) belirleyici olarak varlığını sürdüren bu ses, güneye inildikçe *ğ, v, y* ve *n*'ye dönüşmüş, bazen de eriyip kaybolmuştur. Kullanıldığı yerlerde bazen *hı* ile yazıldığına şahit olmaktayız:

senüḫ** ġulağın èşitmez* <senüŋ ġulağıŋ "senin kulağın" (OS-62), ***yahalmaclar <yaŋaltmaçlar "yanıltmacalar" (T-250).

Bu ünsüzün bazı kelimelerde bünyesindeki iki sese ayrıştığı ve karşılığı olan ***ng*** ile yazıldığı görülüyor:

donğuz "domuz" (T-91, Ş-118); ***yengiden*** (SS-363), ***ingildederek*** <iŋil+de+t+erek (SS-48), *mene **ġaranġuluğdu*** "bana karanlıktır, işin aslını ayrıntılarını bilmiyorum"(K-72).

Bir yerde de Arap alfabesindeki kendi işareti olan ***kef*** ile yazıldığı görüldü:

*gōni suya **vèrmiyiŋ*** (AFN I-138).

Korunan r ünsüzü:

Ek yığılması ile üst üste gelen *r* ve *t* İsimden isim yapan (faktitif) eklerinden *-r* ekinin düşmemesi şeklinde gerçekleşir:

*meni yaddan **çıḫartmısan*** (OS-5).

Bildirme ekinin son ünsüzü olarak *r* ünsüzü genellikle düşer. Korunduğunun örnekleri de vardır:

otdur, atdır, muratdır (T-68).

Yumurtla- kelimesinin de genel olarak düşen ***r*** ünsüzünün korunduğu görülür:

yumurtlar (T-85).

Korunan t ünsüzü:

Kelime sonunda genellikle *d*'ye dönmüş *t*'lerin bazen korunarak yazıldığı da görülür:

dört (Ş-32). ***süt*** (OS-56), ***igit*** (Ş-32).

Ünlü ile başlayan ek aldığı halde sedalılaşmayan kelime sonu ***t*** ünsüzü de var. Bu örnekler, Türkiye Türkçesi yazı dilinin etkisiyle açıklanabileceği gibi, kelime sonu ünsüzlerini sedasızlaştırma eğilimi olarak da görülebilir:

*baydaların **süti*** (Ş-40).

Hece başı ünsüzü olarak genellikle sedalılaşmış olan ***t*** ünsüzünün, bazen, özellikle *h* ünsüzü yanında aslî şeklini koruduğu görülür:

aḫtarıb (T-5).

Korunan y ünsüzü:

Azerbaycan Türkçesinde genellikle düştüğü bilinen kelime başı *y* ünsüzlerinden bazılarının, bazı kelimelerde korundukları görülür:

yüksek (T-230). ***üsgek*** şekli vardır; ***yuḫarı*** (T-16). ***uḫarı*** şekli de vardır; *yėr* ***yüzüni*** (OS-57). *her kim **yüzüne** bahsa ġaçar rengi **yüzünden*** (OS-32). ***üz*** şekli de vardır.

İç seste düştüğünü bildiğimiz bazı *y* ünsüzlerinin korunduğu da görülür: *bėle icab **ėyliyib*** (OS-58).

Korunan v ünsüzü

Eski Türkçe devrinde ***sub, suv, suw*** şeklinde (bak. ETG) olan kelimenin son ünsüzü düşerek bugün tamamen *su* şekline gelmesine rağmen, Anadolu Ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde isimden fiil yapma *-ar* eki önünde varlığını korumaktadır.

Belki bu olayı, düştükten sonra yeniden türeme de saymak mümkündürr. Çünkü *yu-* "yıkamak" fiilinin geniş zaman eki gibi ünlü ile başlayan ek alması durumunda da *-v-* türemesi gerçekleşir:

ġoy yuva ġelbivin kirin <yu-, "yıkamak" (OS-8), ***hėçi h̲ala çayda paltar yuvardı*** (Ş-36), ***su suvaran*** (SS-54).

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Bazı ünsüzlerin eriyip kaybolması ve bazı ünsüzlerin de söyleme zorluğundan dolayı düşmesi hadisesidir.

Türkçenin bütün lehçe ve şivelerinde, Anadolu ve Rumeli ağızlarında, konuşma dilinde ve yazı dilinde gerçekleşen bu ses hadisesi, Azerbaycan Türkçesinde de oldukça yaygındır. Güney Azerbaycan Türkçesinin uzun yıllar boyunca bir konuşma dili olarak kalması, bu tür ses hadiselerinin daha çok gerçekleşmesine zemin hazırlamış ve bu değişmeler, son yıllarda yeniden başlayan yazılı edebiyat diline yansımıştır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde düşen ünsüzler, yanlarındaki ünlüyü uzatmazlar. Bu durum, Karapapak ağzı dışında, bütün Azerbaycan Türkçesi için geçerlidir ve Azerbaycan Türkçesinin aslî uzun ünlüleri dahi kısaltma eğiliminin bir sonucudur.

Kelime başında, ortasında ve sonunda düşen ünsüzler şunlardır: *c*, *d*, *f*, *ġ*, *h*, *k*, *h̲*, *l*, *n*, *ŋ*, *r*, *ş*, *t*, *v*, *y*.

c düşmesi

İç seste ve ünsüz tekrarını önlemek için düşer:

azcacık> ***azacığ*** (AS-52).

d düşmesi

İç seste, hece başı ünsüzü olarak ve kendisinden önce *n* ve *y* gibi sürekli bir ünsüz varsa *d* ünsüzü düşer:

günüz <gündüz (OS-25), ***ġoyunlar ġuzuya süt ėyirdiler*** "eydiriyorlardı" <DS: ėydirmek: koyunun sağıldıktan en az 15 dakika sonra yeniden sütünün gelmesi (AS-50). Bu kelimede *-dir* faktitif ekinin *-ir* şimdiki zaman eki yanında hece tekrarından kaçmak için düşürüldüğü de görülüyor.

f düşmesi

İç seste, yanında süreksiz bir ünsüz varsa düşer:

yuha "ince" (T-183) <DLT: *yupka, yufka, yuwka, yuga*: ince; ETG: *yuka*: ince; OA: *yuyka*: yufka, ince. Anadolu ağızlarında da görülen bir ünsüz düşmesi hadisesidir. A.B. Ercilasun, Kars Azeri ağzında da görülen bu ünsüz düşmesini *f* düşmesi olarak değerlendirmiştir. Oysa Azerbaycan Türkçesinde bu kelimenin, en azından bu gün için, *f*'li veya *v*'li şeklini görmek mümkün değildir. *f* ünsüzü ise, ancak *v* geçiş merhalesinden sonra düşebilir. Buna göre: *p> f> v> ø* değişmesi sonucunda düşmüş olmalı. Ayrıca, bu kelime Kırgız Sözlüğü'nde ve Kazak Türkçesi Sözlüğünde: *cuka* şeklinde geçmektedir. Bütün bu kullanışlar *yuha* kelimesinin aslından *yuka* şeklinde olduğunu veya bünyesinde var olan *p*'nin çok eski devirlerde düşmüş olabileceğini de düşündürmektedir.

İç seste, süreksiz bir ünsüz yanında *f* ünsüzü düşmesi:

cüt "çift" (T-235) (<Far: coft). tekfür> ***tekür*** (SS-202).

ġ düşmesi

İç seste -ġ- düşmesi:

Eski Türkçe devrindeki yapım eklerinin ilk ünsüzü, aynı zamanda hece başı ünsüzü olarak *ġ* ünsüzü düşmüştür:

sıçan "fare" (T-90) (ET: sıçġan), ***bulah*** "pınar" (Ş-34) (ET: bulġa+k).

Son seste -ġ düşmesi:

Aslında eriyip kaybolmaya pek yatkın olan *ġ* ünsüzünün Azerbaycan Türkçesinde bazen korunduğunu görmüştük. Bunların düşmüş olanları da var:

boyası (VBEA-9) (<boyaġ'dan).

Yine son seste, Eski Türkçe devrindeki *-ġ* ünsüzünün tamamen düştüğü görülür:

kamaġ> kamu> hamu> ***hamı*** "hep, tüm" (T-14), karıġ> karı> ġarı> ***ġari*** "yaşlı" (Ş-35).

h düşmesi

Ödünç kelimelerde, iç seste ve son seste, *e* ve *i* ünlüleri yanında gerçekleşir.

İç seste -h- düşmesi:

meşhedî> ***meşed*** (Ş-36), caharşenbih> ***çerşenbe*** (Ş-38), mahmuz> ***mamız*** (SS-394).

Son seste -h düşmesi:

sifte "siftah" (OS-34) (<Ar: istiftāh), ***çerşenbe*** "Çarşamba (Ş-38) " (<Far: caharşenbih), ***maşalla*** "maşallah" (K-35).

Kelime birleşme yerlerinde üst üste gelen iki kapalı heceyi açmak için:

ġaçaġaç <ķaç ha ķaç (K-75).

Türkiye Türkçesinde ve bazı Kuzey Azerbaycan ağızlarında ön seste bulunan *h* ünsüzünün düştüğü görülür:

İşġıraraġ *için çekir* (SS-60).

k ve ķ düşmesi

İç seste ve son seste görülen bir ünsüz düşmesidir.

İç seste -k- düşmesi:

Kaideleşmiş olmamakla birlikte, *k* ünsüzüyle biten bir kelime *c*, *d* veya *l* ünsüzüyle başlayan bir ek aldığında, kelimenin son ünsüzü olan *k* düşer. Bu açıdan bakılırsa, bu da bir çeşit son seste *-k* düşmesi sayılabilir:

gödeler <gödek'ten "kısalır" (T-232), ***gödecik*** <gödek+cik (T-176), ***iteledi*** "itekledi" (AS-70), ***göbelek*** <göbek+lek "mantar" (AFN I-120), ***odacık*** <otaķ+cıķ (T-129), ***alçacık*** <alçaķ+cıķ (T-10), ***kiçicik*** <ET: kiçik+cik (T-47), ***kiçilmemiş*** (OS-34), ***köşden*** *bahar* <köşk (SS-225).

Son seste -k düşmesi:

k ünsüzüyle biten bir kelimenin, ek almadan da son ünsüzü düşer:

ilme <ilmek: *-me* isimden isim yapma ekine analoji yoluyla (T-230), ***şele*** <şelek (T-163).

l düşmesi

İç seste ve son seste görülür. Halk ağzında gerçekleşmiş *l* düşmelerinin yazı diline geçmişlerinden ibarettir.

İç seste -l- düşmesi:

İki ünsüzle biten kelimelerden, son ünsüzleri *-lt* ve *-lk* olanlarda, *t* ve *k* süreksiz ünsüzlerinin önünde düşer:

ġab atdaca "altındaca" (T-237), ***düzetdi*** "düzeltti" (OS-59), ***ucatmasın*** "yüceltmesin" (OS-55), ***atmış*** <altmış (OS-31), ***ḫaḫ*** <ḫalḳ "el-âlem" (OS-3), ***ġaḫdı*** <ḳalḳtı (OS-17), ***ayıtdı*** "ayılttı, uyandırd" (Ş-66).

Son seste -l düşmesi:

Kelimenin son ünlüsü olarak *e* ve *i* ünlüleri yanında konuşma dilinde görülen bazı *l* düşmeleri yazıya geçmiştir:

degi "değil" (OS-10), ***degimiş*** "değilmiş" (OS-38), ***degisen*** (OS-13), ***ge menle işle*** "gel benimle çalış" (OS-62).

n düşmesi

İç seste ve son seste meydana gelir. Aslında halk ağzında meydana gelen bu ünsüz düşmesinin örnekleri de son zamanlarda yazıya geçmiştir.

İç seste -n- düşmesi:

Son sesleri *-nd, -ng(k), -nt* ünsüzlerinden ibaret olan kelimelerde *d*, *k* ve *t* süreksiz ünsüzlerinin önündeki *n* ünsüzleri bazen düşer:

aḫud <ahund "din adamı, molla" (, ***ket*** <kent "köy" (Ş-33), ***bet*** <bent (Ş-126), ***ġaḫıc*** <ḳaḳınç (SS-364), ***boz iregli*** "boz renkli" (SS-141).

Taş atma aleti anlamına gelen *sapan* kelimesi, Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında son seste *-d* türemesiyle *sapand*, Güney Azerbaycan Türkçesinde ise *-g* türemesiyle *sopeng* olmuştur. Böylece *n* ünsüzü düşme pozisyonu kazanmış ve düşmüştür:

sopeg sopeg ne sopeg
ḫan çobanın sopanı
mancanıġ olmayanda

daşı yıḫar galanı (SS-387).

Son seste -n düşmesi:

Emir 2. teklik şahıs *-gıl, -gil* ekinin, *-gilen> -ginen> -ynen, -nen* biçiminde değiştiği ve genişlediğini görmüştük. Bu genişlemeyi sağlayan *-n* instrümental ekinin düştüğü ve kendisini kelimeye bağlayan yardımcı ünlünün kaldığı görülür. Bu durum da kelime sonunda *-n* düşmesi olayına bir örnektir:

baḫgile, çalgile (OS-7), ***vėrgile, olgile*** (OS-63), ***vėrgine*** (OS-7), ***dėyne*** (T-9, Ş-34).

Bunların dışında; doğu Türkçesinde olduğu gibi, işaret zamirlerinin çokluklarıyla şahıs zamirlerinin üçüncü çokluk şahıslarında ve bazı kelimelerin eşitlik hallerinde zamir *n*'sinin kullanılmamasından ötürü *n* ünsüzü düşmüş gibi görünür. Aslında bu hadise, Azerbaycan Türkçesi için ayırıcı bir yapı özelliğidir[94]

ŋ düşmesi

İç seste, *r* ünsüzünün önünde düşer ve yanındaki ünlüyü uzatmaz. A.B. Ercilasun, Kars İli Ağızları'nda bu hadisenin *ŋ> ğ> ø* değişmesi sonucunda gerçekleştiğini ve düşen *ŋ* ünsüzünün yanındaki ünlüyü uzattığını tesbit etmiştir[95]. Bu, Terekeme ağzı için geçerli olup, özellikle Güney Azerbaycan Türkçesi için geçerli değildir:

sora <soŋra (AS-22, Ş-32), ***tarı*** <taŋrı (OS-77).

r düşmesi

Akıcı ve titrek bir ünsüz olan *r*, bu özelliği ile düşmeye uygun bir ünsüzdür[96]. İç seste ve son seste düşer. Türkçenin diğer şive ve ağızlarında da yaygın olarak görülen bir ses hadisesidir. Kazak ve Uygur Türkçelerinde *r* düşmesi komşu ünlüyü uzatır; Gagavuz Türkçesinde ise uzatmaz.

İncelediğimiz metinlerde de *r* ünsüzünün yaygın olarak düştüğü, bu düşmenin iç seste ve son seste gerçekleştiği, düşmenin komşu ünlüyü uzatmadığı

---

[94] Bu olayın Kars Azeri ve Terekeme ağızlarındaki örnekleri için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s.138'de: ***bular, olar, dalıca, arhasıca.***

[95] Krş. için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 138.

[96] ERGİN, Muharrem, age, s. 75.

görülmektedir. Bu düşmenin örnekleri Kuzey Azerbaycan Türkçesinde de var; fakat, Güney Azerbaycan Türkçesi yazı diline, geniş ölçüde aktarıldığı görülüyor.

İç seste -r- düşmesi:

Kelime kök ve gövdelerinde *s, ş, t, d* süreksiz ünsüzlerinin önündeki *r* ünsüzleri düşmüşlerdir:

aslan <arslan (T-90), ***boşluyam*** "borçluyum" (OS-64), ***döt*** <dört (OS-29), ***yumutdar*** <yumurtlar (T-236), ***ġavutmaş*** "kavurtmaç, kavurma" (Ş-71), ***yèl çıḫatmaġ*** (AFN I-115), ***sarat-*** <sarart- (SS-65), ***yatıttır-*** <yatırttır- (SS-247), ***çıḫadanmaz*** (OS-12), *tohum sepir* <serp- (T-208), ***ġutulmuyub*** (OS-1), ***ġutular*** (OS-6), ***ġutarınca*** "bitinceye kadar" (OS-68), ***ġutargilen*** "kurtar" (OS-35), ***ovudları*** "avurtları" (T-86), ***istesün***< istersen (SS-315) ***ġavutmaş*** "kavurtmaç, kavurma" (Ş-71), ġardaş> ***ġadaş*** (Ş-112).

Son seste -r düşmesi:

Emir halinde fiilin son sesi olarak *r* ünsüzü düşebilmektedir:

du gèdaḫ "kalk gidelim" <ETG: tur-: kalkmak (OS-57).

Geçişlilik eklerindeki *r* ünsüzü de düşer:

sildim süpürdüm gel otu (T-172), *bèş altı gız geti* (OS-62).

Üçüncü şahıs bildirme ekinin sonundaki *r* ünsüzü de Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak düşer ve bu düşmenin örnekleri de Kuzey Azerbaycan Türkçesi yazı diline göre Güney Azerbaycan Türkçesinde daha geniş ölçüde yazıya geçmiştir:

budı "budur" (OS-1), ***odı kim*** "odur ki" (OS-59), ***çoḫdı*** (OS-57), ***ne geder vardı başında belası tebrizin*** (OS-1), ***ġuşdu*** (T-13), ***ġaydadı*** (Ş-37), ***mersiyeḫandı*** (OS-41), ***damdı, daşdı, duvardı*** (Ş-36), ***itimdi, yètimdi*** (Ş-32), ***yadundadı***? (Ş-33), ***nèçe bacıdılar***? (T-251), ***allah kerimdi*** (OS-57), ***düşmenündüle*** (OS-4), ***bivefadile*** (OS-41), ***yèrdedi*** (T-13), ***sarudu*** "sandır" (T-63).

Geniş zaman eki *r* ünsüzü de bazen düşer:

görsen dèyesen <dèyersen "dersin" (OS-32), ***dèyesen mersiyeḫandı*** "sanki mersiye okuyucusudur" (OS-41), ***ġorḫa mı*** <ḳorḳar mı (SS-225).

Şimdiki zaman ekindeki *r* düşmesi daha yaygındır:

bilisen (OS-4), ***bülüsüz*** (OS-37), ***görüsen*** (OS-56), ***çekisen*** (OS-13), ***bahısan*** (OS-15), ***dèyüsen*** (OS-16), ***görüsen*** (OS-16), ***inanmısan du gèdah*** (OS-57),

geli (T-17,OS-1), ***danışı*** (OS-40), ***küsgeni*** "küseniyor, imreniyor" (T-216), ***burulu, bulanı*** (T-226), *ğan* ***olu*** (T-269).

Fiil çekimlerinde çokluk ekinin *r* ünsüzü de düşebilmektedir:

ètmezle (OS-4), ***ğoymurla*** (OS-56), ***düşmenündüle*** (OS-4), ***soruşsala*** (OS-35), ***vèrsele*** (OS-5), ***oḫulla*** (OS-8), ***alırla*** OS-7), ***èylesünle*** (OS-8), ***ğoyubla*** (OS-25), ***olubla*** (OS-2), ***içüble*** (OS-7), ***vèrible*** (OS-8)[97].

ş düşmesi

s ünsüzünün önünde düşer. Önce *şs> ss* ikizleşmesi, sonra *ss> øs* tekleşmesi gerçekleşir:

meni yaddan ***çıḫartmısan*** (OS-5), ***vermisiz*** <vermişsiŋiz (AFN I-132).

t düşmesi

Kelimeve hece sonundaki iki ünsüzden sonuncusu olarak düşer. Genellikle -*st> -sø* şeklinde formüle edilebilir. Bir örnekte *ḫt> ḫø*, bir örnekte ise *rt> rø* düşmesi gerçekleşmiştir:

ras geldi <Far. rast'tan (AFN I-128), ***üs*** <üst (Ş-35), ***şesli*** <Far. şest + li "boylu poslu, görkemli, vakur" (Ş-39), ***dos*** <dost (AS-16), ***desmal*** <Far. destmāl "mendil" (AFN I-56), ***vicdanperes*** <vicdanperest "vicdanlı" (OS-64), rüz-*ı* ***eleste*** <Ar. elest +te (OS-68), ne ***vaḫ*** <Ar. vaḳt "ne zaman" (OS-35), ***çıḫarmaz*** <çıḳartmaz (T-68).

v düşmesi

İç seste ve kendisinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırdıktan sonra düşmüştür:

göher <gevher (T-170), ***döşür-*** "devşirmek" (T-139), ***umaç*** <ov+maç "irmik" (T-245), ***ḫof*** <Ar. havf "korku" (K-70).

y düşmesi

Akıcı bir ünsüz olan *y*, Türkçenin çeşitli şive ve ağızlarında düşer. Bu düşme Azerbaycan Türkçesinde ön seste, iç seste ve son seste olabilir ve komşu ünlüyü uzatmaz. Eğer düşen *y* iki ünlü arasında ise, komşu ünlüden biri ile birlikte düşer;

[97] **Kars İli Ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde *r* düşmesi için bk. ERCİLASUN, Ahmet Bican, age., s. 133-135.**

böylece hece düşmesi veya hece yutumu meydana gelir. Diftong ortaya çıkmaz. Tesbit ettiğimiz *y* düşmesi örnekleri, Terekeme ağzı dışındaki bütün Azerbaycan Türkçesi için geçerli karakteristik örneklerdir.

Ön seste *y*- düşmesi:

Belli kelimelerdeki ön seste bulunan *y* düşmesi Azerbaycan Türkçesinin önemli özelliklerinden biridir. Genellikle *ı*, *i*, *u* ve *ü* ünlüleri yanında düşer. Bu düşme bazı kelimelerde *ı*> *i* değişmesi, bazı kelimelerde ise *ü*> *u* değişmesiyle birlikte gerçekleşir. Bu sırada meydana gelen *ı*> *i* değişmesi kalınlık incelik uyumunu da bozar.

Güney Azerbaycan Türkçesi yazı diline de geçen bu değişme örnekleri şunlardır:

igid <ETG: yigit (AS-10), ***iyde*** <DLT: yigde, yigte "iğde" (Ş-39), ***igit*** (Ş-32), ***igirmi*** <ETG: yigrmi "yirmi sayısı" (OS-56), ***il*** <yıl (T-11), ***ilde*** <yılda (T-231), ***iller*** (T-7), ***ilhı*** <yılḳı (T-129), ***ilan*** <yılan (AFN I-123), ***ildırım*** <yıldırım (Ş-31), ***itik*** "yitik" (K-5), ***itirmiş*** (Ş-67), ***itimdi*** <ETG: yit-:kaybolmak, yitmek. (Ş-32), ***itgin*** <yitkin "kayıp" (Ş-37), ***uca*** <yüce (T-14), *ucaldı* AFN I-134), ***ucatmasın*** <yüceltmesin (OS-55), ***udar*** <yutar (T-10), yıldız> ***ildız***; (Ş-31), ***ulduz*** <yıldız (T-242), ***ürek*** <yürek (SS134), ***üreyim*** <yürek'ten (T-13), ***üsgük*** <yüksük (T-181), bir ***üzleri*** ağdır "surat, yüz" (T-9), ***üzük*** <yüzük (T-147), ***iylendirib*** (kokutarak) et yèyer <DLT: yıd, yid: koku; yıdıġ: kötü kokan her şey (T-82), ***ucaldı*** AFN I-134), ***usub*** <Ar. yüsuf (T-117).

İç seste -*y*- düşmesi:

Az sayıda ve belli kelimelerde, kaideleşmiş olarak görülür:

èle- <èylemek (Ş-31), ***èleme*** <èyleme (OS-22), ***èle*** "öyle" (OS-22), ***bèle*** "böyle" (OS-58), ***penir*** <peynir (OS-28), ***kèf*** (OS-11) (<Ar. keyf), *çek* ***kèfüvi*** (OS-7), ***kôẖa*** <kôyẖa "muhtar, kâhya" (T-207), *üstünde* ***hökürtme*** *çaldı, ağladı* (K-68) (<höyk-ür-t-me). ***şıẖ sefi*** <şeyh safi "Şeyh Safiyüddin Erdebilî'nin adından yer adı olmuş" (K-5).

Son seste -*y* düşmesi:

Azerbaycan Türkçesinde kaideleşmiş olan bir örneği var:

buğda "buğday" (T- 75).

ÜNSÜZ TÜREMESİ

Ünsüz türemesi, kelimenin aslında bulunmayan bir ünsüzün, ön, iç ve son seste türemesi hadisesidir. Türkçede iki ünlünün yan yana kullanılmaması kaidesinin bir sonucu olarak, kelime birleşmeleri ve kelime-ek birleşmeleri sırasında yan yana gelen iki ünlü arasında türeyen *y* ve *n* koruyucu ünsüzleri "yardımcı sesler" başlığı altında ayrıca inceleneceğinden, burada, bunun dışındaki türemeler tesbit edildi.

Azerbaycan Türkçesindeki belli başlı ünsüz türemeleri de Güney Azerbaycan Türkçesi yazı diline geçirilmiştir. Şu ünsüzlerin türediği görülüyor: *b, d, ğ. h, l, m, n, p, r, t, v, y*.

b türemesi

İç seste, ek birleşme yerinde ve belli kelimelerde görülür. Önce *-mm-* ikizleşmesi, sonra *-mb-* aykırılaşması yoluyla gerçekleşmiş olabilir:

dombal- "domalmak" (T-261), ***çömbel-*** "çömelmek" (Ş-126), ***çömbelen*** (T-251), ***yumbalanar*** <Kars'ta: yumalanar "yuvarlanır" (T-169), ***ğımbıldanırdı*** "kımıldanıyordu" (K-49).

d türemesi

Son seste ve *n* ünsüzünden sonra türemiştir: Ünsüz ikizleşmesi bahsinde izah edildi:

deryaddan "deryadan" (T-234).

Taş atma aleti anlamına gelen ***sapan*** kelimesi, Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında son seste *-d* türemesiyle ***sapand,*** Güney Azerbaycan Türkçesinde ise *-g* türemesiyle ***sopeng*** olmuştur. Bu olayın her ikisine de örnek vardır:

sapand "taş atma aleti" (T-188) (<TS: sapan).

g türemesi

Son seste ve *n* ünsüzünden sonra:

sopeng (SS-387) (<sapan).

ğ türemesi

İç seste ve son seste olmak üzere birer örneği vardır.

İç seste *ğ* türemesi:

ğurğuşunlı "kurşunlu, Kurşun eritilip dökülmüş" (Ş-51) (<DLT: kuşun, kuruğjın) Ünlü-ünsüz yer değiştirmesi olduğu düşünülebilir.

Son seste *ğ* türemesi:

pambuğ "pamuk" (T-16) (<Far: penbe).

h türemesi

Belli kelimelerde *h-* protezi Azerbaycan Türkçesi için karakteristik bir özelliktir. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ünsüz türemesinin yazı dilinde yaygın olarak kullanıldığı görülür:

hèyva "ayva" (Ş-33) (<DLT:awya), ***his*** "is" (T-225), ***hörüm hörüm hörülmüş*** "örüm örüm örülmüş" (T-231), ***hürkmediler*** "ürkmediler" (K-66), ***hürerdi*** (Ş-38) <(köpek için ürmek'ten), *ne **hürer** ne ğapar* (T-173), ***hürimez*** "ürmez" (T-230), ***hörümçek*** "örümcek" (T-111).

Bir kelimede, başta *h-* protezinden sonra uzak göçüşme olmuş:

DLT: eder > eyer> heyer> ***yeher***

Azerbaycan Türkçesinde çok yaygın olarak kullanılan bir başka kelimede de çok önceden *h-* türemesi olmuş gibi görünüyor:

ETG: ün-, üm-: yükselmek, kalkmak, ünüş: yükseliş; EUTS: ün-: yükselmek, üntür-: yükseltmek; DLT: ön-: bitkinin yetişmesi, yükselmesi.

Önce, -g fiilden isim yapma ekiyle:

üntürüg: yükseltilmiş, yüksek; sonra *h-* proteziyle ve *-t->-d-* değişmesiyle: ***hündürüg***; daha sonra da kelime sonundaki -*g* ünsüzünün eriyip yanındaki ünlü ile birlikte kaybolması ile ***hündür***: yüksek, şekline gelmiş: ***hündür*** "yüksek" (T-115).

İç seste, ödünç kelimede, ,ki ünlü arasında *h* türemesi var:

*merend **cemahedler*** (AFN I-133) (<Ar. cemā'āt), ***sehenk*** "ağaçtan oyulmuş su kabı, senek" (T-181) (<DLT: seŋek), *taḫça **sahatı*** "duvar saati" (K-4).

l türemesi

Bir kelimede *-t* ünsüzü yanında ve ***kısaltmak*** fiiline analoji yapmak yoluyla gerçekleşmiştir. Kaideleşmiş değildir:

uzaltdı "uzattı" (T-149), *o dilini **uzaldar*** (T-153).

Yine *t* ünsüzü yanında ve bu sefer *-lağ* isimden isim yapma ekine analoji yaparak:

batlağlığ "bataklık" (SS-288) <Azerbaycan Türkçesinde bu kelimenin benzeşme yoluyla ikizleşerek ***battağlığ***, daha sonra aykırılaşarak ***batdağlığ*** olduğu da görülür.

Fiilden isim yapan *-ķ, -k> -ğ, -g* eki *-n* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra, *ğaranlığ, yamanlığ* gibi kelimelere benzetilmek sonucu olsa gerek, *-l-* türemesiyle *-lığ> -nığ* şeklinde de kullanılır:

*zêhnün gene **bulanlığ oldu*** (K-50).

m türemesi

Son seste *m* türemesi: Anadolu ve Rumeli[98] ağızlarında da yaygın olarak görülür:

ğorķudsanam "korkutsana" (SS-209), ***öldürsenem*** (SS-137), ***ğonum-ğonşu***vi soruşdu (K-18).

n türemesi

Anadolu Türkçesinde de örnekleri görülen bazı *n* türemesi hadiseleri ile sadece Kerkük ve Azerbaycan Türkçelerinde görülen *n* türemesi bir arada karşımıza çıkmaktadır. İç seste ve son seste gerçekleşir.

İç seste *-n-* türemesi:

Kelime sonundaki *-k, -g, -ç, -c* ünsüzlerinin önünde ve belli bazı kelimelerde gerçekleşen bir türemedir.Eski Türkçe devrinin *-nç-* ve *-ng-* birleşik sesleri ile Farsçadaki bazı benzer kelimelere analoji yapmak bu hadisede etkili olmuş olabilir:

[98] Bk. GÜLENSOY, Tuncer, Rumeli Ağızlarının ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme, s. 43'te: ***barâm***, "bari", ***bekim*** "belki", ***çünküm*** "çünkü", ***yoksam*** "yoksa". -Aynı yerde diğer ünsüz türemeleri ile Anadolu ağızlarındaki örnekleri de zikredilmiş.

tüfenk (AFN I-114), ***gılıncı*** (T-16), ***gılıncım*** (T-233), ***çelink** ağac keserduḫ* (Ş-53), ***çeling*** (T-218).

Son seste *-n* türemesi:

Kerkük Türkçesinde olduğu gibi benzetme edatları sonunda, instrumental eki ile genişleme sonucunda:

tekin "gibi" (Ş-38), *siz **kimin*** "sizin gibi" (OS-38).

Emir ikinci teklik şahıs eki *-ġıl, -gil;* instrumental eki *-le, -la,* ve zarf fiil yapan *-ınca, -ince/-unca, -ünce*'den sonra gelen *-n* instrümental eki ile. Bu gün için bunlar fonksiyonsuz durumda olduklarından ünlü türemesi olarak değerlendirilebilirler:

dėgilen, ***ėylegilen*** (OS-53), ***doğginan***, ***ovginan***, ***boğginan*** (Ş-48), ***çatmıyuncan*** (Ş-48), ***naḫırılan*** (Ş-38).

p türemesi

Ön seste,ses taklidi bir kelimede görülür. Anadolu Türkçesinde de örneği vardır: ***püfle***

Ön seste, *b-> p-* değişmesi sonunda gerçekleşmiş ikizleşmeden sonra ikinci *p*'nin hece başı ünsüzü olarak sedalılaşmasıyla meydana gelir:

*bir **çıpbandur** ki çıḫub göz ile ġaş arasında* (Ş-100) <çıpban<çıppan <çıpan <çıban.

r türemesi

Bazı kelimelerde *c, k, s, t, z* ünsüzleri önünde:

ġırcandı <ġıc-a-n +dı"vurmak üzere harekete geçmek" (Ş-64), ***bilerzik*** (AFN I-123) (<DLT: bilezük). ***ġarabezerk*** <ġara bezek (T-117), ***pars*** "pas" (SS-25).

t türemesi

Bir kelimede, kaideleşmiş olarak, *r* ünsüzünden sonra:

çekirtge "çekirge"(T-6).

v türemesi

Ödünç kelimede, iç seste, iki ünlü arasında düşen ayın sesi yerinde:

suval "soru" (T-7) (<Ar. su'āl).

Türkçe kelimede son seste -u ünlüsünden sonra:

*ġoy **yuva** ġelbivin kirin* <yu-, "yıkamak" (OS-8), *hèçi ẖala çayda paltar **yuvardı*** (Ş-36).

y türemesi

Biri Azerbaycan Türkçesi için belirleyici bir ön ses türemesi, diğeri Anadolu ağızlarında da görülen bir iç ses türemesi, bir başkası ise son ses türemesi olmak üzere üç türlü *y* türemesi örneği vardır.

Ön seste y- türemesi (y- protezi):

Belirli kelimelerde kaideleşmiş olarak karşılaşılır:

yiye "sahip" (T-174) (<EUTS: ige, iye), ***yèn-*** (Ş-34) (<DLT: ènmek, inmek), ***yènmez*** "inmez" (OS-17), ***yèndir-*** "indirmek" (T-16), ***yèsir*** "esir" (SS-331), ***yèke*** <y+eke "iri, büyük" (T-138).

İç seste *-y-* türemesi:

Kelime ile ek, ek ile ek birleşme yerlerinde yan yana gelen iki ünlü arasında türeyen koruyucu ünsüzler ayrıca 'yardımcı ünsüzler' bahsinde inceleneceği için, burada diğer *y* türemeleri gösterildi.

Günümüz Türkiye Türkçesindeki şeklini esas alırsak, bir kelimede ve analoji yoluyla gerçekleşmiş diyebiliriz:

bir yağlı böyrek (T-82).

Yine, Eski Türkçe ve umumi Azerbaycan Türkçesindeki şekline göre, kaideleşmemiş olarak, ***göğüs*** kelimesinde bu türeme görülüyor:

köygsi "göğsü" (SS-113) (<ETG: kögüz).

Arapçadan ödünç ayınlı kelimelerde, ayın düştükten sonra yan yana gelen iki ünlü arasına bir *y* ünsüzü türer. Bu türeme Oğuz gurubu Türkçesinin ortak özelliğidir:

ayid "ait" (T-215) (<Ar. ā'id), ***dayim*** (T-11) (<Ar. dā'im), ***dāyir olup*** (Ş-41) (<Ar:dā'ir), ***dayıma*** (VBEA-8) (<Ar.dā'imā), ***āyilesi*** (VBEA-8) (<Ar. ā'ile).

Son seste -y türemesi:

ses anlamına gelen Eski Türkçe ***kü*** kelimesinin sonunda *-y* ünsüzü türemiştir. Benzer şekilde Türkçe ve ödünç kelimelerde de *-y* türemesi görülür:

kend içine sesden küyden düşende (Ş-32), ***gileylik*** "şikâyet, dedikodu" (Ş-58) (<Far: gile), ***turağıyı*** <turığayı <DLT: turıġa: turğa kuşu, bir çeşit serçe (SS-141), ***yuyun-*** <DLT: yunmak "yıkanmak" (Ş-70).

YER DEĞİŞTİRME (GÖÇÜŞME / METATEZ)

Söyleyiş kolaylığı sağlamak için, kelime bünyesindeki komşu ve uzak seslerin yer değiştirmesi, birbirinin yerine göçmesi hadisesidir. Türkçede en çok bir ünsüzle bir başka ünsüzün yer değiştirdiği görülür. Bir ünsüzle bir ünlü veya bir ünlüyle bir başka ünlü de yer değiştirebilir. Bütün ses hadiselerinde olduğu gibi yer değiştirmede de, kolay söyleyiş bakımından, boğumlanma noktaları arasındaki mekanik ilgi etkili olur. A. B. Ercilasun, yer değiştiren ünsüzlerin karakterlerinin de göçüşme hadisesinde etken olduğuna dikkat çekmektedir. Komşu olan sesler arasındaki göçüşmeye yakın yer değiştirme, uzak sesler arasındaki göçüşmeye uzak yer değiştirme denir. Güney Azerbaycan Türkçesinde, ünsüzle ünsüz arasında, bu yer değiştirme hadiselerinin her ikisine de rastlanır.

Yakın Yer Değiştirme

Ünsüz ile ünsüz arasında

ğt> tg yer değiştirmesi:

sıtğa- <ETG: sığta- "feryat etmek, ağıt yakmak" (SS-93).

gr> rg yer değiştirmesi:

örgen- "öğrenmek" (K-68).

ks> sg (<k) yer değiştirmesi:

esgük "eksik" (AFN I-114), ***esgilmez*** "eksilmez" (T-12), ***esgiklik*** (SS-117), ***üsgük*** "yüksük" (AFN I-117; T-181).

kr> (r>) lġ (<k) yer değiştirmesi:

sesteşine analoji yoluyla:

ilġar <ik̦rār (268).

ln> nl yer değiştirmesi:

anlı açıġ "alnı açık" (SS-184).

pl> lp yer değiştirmesi:

çilpaẖ <çıplak̦ <cıbıl+ak̦ (Ş-38).

ml> lm yer değiştirmesi:

çölmek <çömlek (T-234).

pr> rp yer değiştirmesi:

En yaygın görünen ve çok örneği bulunan yer yer Anadolu Ağızlarında da görülen bir değişmedir:

yarpaġ (T-15), ***yarpaẖ*** (Ş-34), ***torpaġ*** (T-13), ***körpi*** (AFN I-122), ***körpü*** (T-220), ***terpeşende*** <depreş- <tepreş- (T-235), ***terpenmir*** (T-15), ***çarpazı*** "çaprazlamasına" (T-163).

rm> mr yer değiştirmesi:

emrud <armut (T-251).

ts> st yer değiştirmesi:

tüstü <tütsü (T-233), ***tüsti*** (T-234), ***dustaġ*** <tutsak̦ (SS-86).

vr> rv yer değiştirmesi:

arvad <Ar: 'avrad (T-174).

Ünlü ile ünsüz arasında yer değiştirme

Genellikle başka ses hadiseleriyle birlikte gerçekleşir.

-ak> -ġa yer değiştirmesi:

Kelime sonunda kapalı heceyi açık hece durumuna getirmek üzere:

ġaşı aḳ> ***ġaşġa*** "at ve sığır için -alnı beyaz" (T-47).

eb-> be- yer değiştirmesi:

Kelime başında kapalı heceyi açık hece durumuna getirmek üzere:

berar <Ar: ebrār "hayır sahipleri - özel ad" (OS-37).

el> le yer değiştirmesi:

Analoji yoluyla gerçekleşmiştir:

*öz yaşayışıvı **düzlet*** "düzelt" (AFN I-130).

-ŋe-> -en- yer değiştirmesi:

Kelime içinde:

sehenk "ağaçtan oyulmuş su kabı, senek" (T-181) (<DLT: seŋek).

-ru-> -ur- yer değiştirmesi:

Kelime içinde:

avrupalı> avurpalı> ***urpali*** (OS-74), ***doğurçuluk*** <doğruculuk, "doğruluk" (SS-429).

Uzak Yer Değiştirme

Ünsüz ile ünsüz arasında

ç..p> p..ç yer değiştirmesi:

pıçalağ "çapak, kirpiklerde kurumuş göz sıvısı" (AS-52) (<çapalaḳ).

d..n> nd yer değiştirmesi:

oyand "düz" (T-120) (<Kars'ta: ovand; Uyġ: umdan; Kaz: obdan), ***ovandınadı*** (T-234).

h..y> y..h yer değiştirmesi:

yeher "at binek takımından" (Ş-87) (<heyer <eyer <DLT: eder).

l..r> r..l yer değiştirmesi:

ireli "ileri" (T-190) (<ET: ilgerü), ***ġerbil*** <helbir <halbur <kalbur (Ş-155).

l..y> yl yer değiştirmesi:

Arapçadan ödünç bir kelimede yaygın olarak karşılaşılan bir göçüşme olayıdır:

*Yanında bir ġız **ẖaylağı** var idi* <Ar: ẖalayıḳ (K-83).

r..n> nr yer değiştirmesi:

Önce *n* instrumental eki ile genişleyen ***karşı*** kelimesi, sonra göçüşmeye uğramış, kelimenin ayrıca ünlü sırası da değişmiştir:

*mene **ġenşer*** "bana doğru" (SS-142)> ḳarşı> ḳarşın> ġarşın> ġanşır > ġenşer.

t..l> lt yer değiştirmesi:

pilte <pitil <fitil (T-183).

Ünlüler arasında yer değiştirme

ı..a> a..ı yer değiştirmesi:

turağıyı "turġa kuşu, bir çeşit serçe" (SS-141) (<turıġayı <DLT: turıġa).

i..ü> ü..i yer değiştirmesi:

südik "sidik" (AFN I-122) (<DLT: sidük), ***tülki*** (OS-35) (<DLT: tilki,tilkü).

HECE KAYNAŞMASI (KONTRAKSİYON)

Kelime içinde yan yana bulunan iki hecedeki seslerin, yan yana gelen iki kelimeden birincisinin son sesi ile ikincisinin ilk sesinin ya da ek birleşme yerlerindeki seslerin birleşip kaynaşması, böylelikle de hece sayısının azalması hadisesidir. Kaynaşıp kaybolan hece, bir ünlü bir ünsüz, bir ünsüz bir ünlü, bir ünsüz bir ünlü bir ünsüz yapısında olabileceği gibi, bazen iki hece birden kaynaşma sonucu düşebilmektedir Genellikle *f, g, ğ, h, k, n, r, v, y* gibi aşınmaya ve düşmeye uygun ünsüzlerin düşmesi ve yanlarındaki ünlüleri de düşürmeleri neticesinde meydana gelir.. Güney Azerbaycan Türkçesinde *d, g, ğ, h, k, n, r, t, y,* ünsüzlerine bağlı hece kaynaşması örnekleri vardır.

Bunlardan *d* ünsüzüne bağlı hece kaynaşması çok eski devirlerde ve muhtemelen *d> y* değişmesinden sonra meydana gelmiştir:

ET: bedize-> ***beze-*** "süslemek" (T-173).

t ünsüzüyle gerçekleşmiş gibi görünen ise, *t* ünsüzü tekrarından kaçmak ve kelimenin anlamında da ifade edilen ivedilikle ilgili olabilir. Azerbaycan Türkçesinde *ulaşmak, kavuşmak, yėtişmek* anlamında *yėtmek, yėtirmek* ve *yėrişmek* kelimeleri kullanılır. Ayrıca *yėtirmek* şekli, *ulaştırmak, kavuşturmak, yėtiştirmek* anlamını da verir. Buna bakarak, ***yėtirmek*** "yetiştirmek" (AS-42) şeklini hece kaynaşması değil, Azerbaycan Türkçesinin bir çeşit değişik yapılandırma tercihi de saymak mümkündür.

Yukaradaki iki istisnanın dışında şu hece kaynaşması örnekleri görülmektedir:

g ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

isti "sıcak" (T-12) (<ETG: isig), <isigti: çok sıcak, şekli de olmalı; ķatığtı: iyice, çok katı, olduğu gibi. ***hansı*** <hangisi <ķangısı (T-13).

ğ ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

ämir ġafar <ağa mîr ġaffâr (Ş-43), ***atmama*** <atmağıma (SS-123).

h ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

meşdeli <meşhedî ali (T-83), ***meşmemi ẖan*** <meşhedi memi ẖan (Ş-42), ***meşdüceli*** <meşhedî hacı ali (Ş-36), ***mirzemmed*** <mirze memmed <mirze mehemmed <mirza muhammed (Ş-37), ***memmed sadıẖ*** (Ş-36), ***tum*** <tohum.

k ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

çerdeyi <çeyirdeyi <çegirdeyi <çekirdegi <çekirdek+i (T-57).

n ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

Ek birleşme yerlerinde meydana gelen bir hece kaynaşmasıdır:

*çekiş **altda** döyülmüş* <altında (T-231), ***üste*** <üstünde (T-16), *yorğan **üsten*** <üstünden (Ş-154), *ğab **atdaca*** <altındaca (T-237), *ayağı **altda*** <ayağının altında (T-114), ***özgelere*** <özgelerine "başkalarına" (T-120), ***sonda*** <sonunda, nihayet (OS-16).

ŋ ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

İsim ve fiil ikinci çokluk şahıs iyelik çekimlerinde *-ŋ-,> -v-,> -ø-* değişmesi sonucunda gerçekleşir.

İsim çekimlerinde:

penahuz <penahıŋız "koruyucunuz" (OS-13), ***cevanlığuzun*** <cevanlığıŋızın "gençliğinizin" (OS-38), ***berğüz*** (Ş-54), *öz **zenizce*** (Ş-57), *öz **haluz*** (OS-17), ***reisüz*** (OS-6), ***desmaluz, sözleriz*** (OS-18).

Fiil çekimlerinde:

bülüsüz <bilirsiŋiz "biliyorsunuz" (OS-37), ***tovlusuz*** <tovlayırsıŋız "tavlıyorsunuz" (OS-18), ***öldürersüz*** <öldürersiŋiz (OS-18), ***gördüz, ezdiz, ètdiz*** (Ş-57), ***gezdiz*** (Ş-56), ***vèrmisiz*** <vermişsiŋiz (AFN I-132), ***ḳışğırarduz*** "haykırırdınız" (AFN I-138), ***dutsuz*** <tutsaŋız (OS-6), ***tapasuz*** "bulasınız" (AFN I-142), ***olasız*** <olasıŋız (Ş-121), ***dèyirsiz*** (T-235).

r ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

Eski Türkçedeki fiilden fiil yapan *-tır, -tir / -tur, -tür* (faktitif) ekinin *r* ünsüzünün eriyip kaybolması ve beraberinde kendisinden önceki ünlüyü de düşürmesi sonucunda:

getdi <getirdi (OS-42), ***götdi*** <götürdü (AS-80), ***otdı*** <oturdu (T-172).

Geniş zaman olumsuz birinci teklik şahıs çekiminde:

bilmem <bilmerem (SS-298).

t ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

Fiilden fiil yapan *-t* (faktitif) ekinin yanındaki ünlü ilebirlikte eriyip kaybolması sonucunda:

ürkücü "ürkütücü" geldi ürkütdi, ***berkici*** "berkitici" geldi berkitdi (T-157).

y ünsüzüne bağlı hece kaynaşması:

ğoyunlar ğuzuya süt ***èyirdiler*** <èydirirdiler (AS-50), <èydir-: Koyun sağıldıktan sonra sütünün yeniden gelmesi. Bu süt yeniden sağılabilir; kıvamlı ve yağlı olur; kuzuya da emdirilebilir. ***sanır*** <sanayır "sayıyor" (T-171), ***aşağa*** <aşağıya (T-161), ***yèrişi*** <yèriyişi "yürüyüşü" (T-69), ***bığ*** "bıyık" (T-168), ***buğ*** "bıyık" (Ş-56).

HECE YUTUMU (Haploloji)

Kelimelerde yan yana bulunan eş veya benzer söylenişli hecelerden birinin veya ikisinin söyleyiş kolaylığı, hızlı konuşma ve tekrardan kaçma eğiliminin sonucu olarak söylenmemesi, yutulması hadisesidir. En az üç heceli kelimelerde, birleşik kelimelerde ve özellikle ekler sisteminde meydana gelir. Genellikle *d, l, r, y* ünsüzleriyle kurulen heceler hece yutumuna uğrar.

Güney Azerbaycan Türkçesinde ise, *y* ünsüzüyle kurulan hecelerin yutulduğu görülür.Bir başka hece yutumu çeşidi de ikinci şahıs iyelik eklerinde meydana gelen *ŋ> y* değişmesi sonucunda gerçekleşir. Her ikisi de tamamen ekler sisteminde benzer veya aynı hecelerin yutulması şeklindedir.

y ünsüzüne bağlı hece yutumu:

nèylim <nèyliyim ne èyleyim <ne èyleyeyim (OS-19), ***ġatlayum vèrim*** <katlayayım vereyim (T-200), ***ġoyum*** <koyayım (T-242) ġurban ***olum*** "kurban olayım (OS-26), ***dèmirsiz*** <dèmeyirsiz (AFN I-138), ***yèmir***, ***içmir*** (T-234), ***terpenmir*** (T-15), ***oẖlur*** <ohluyur <ohlayır (EO II-7), ***sulır*** <sulayır (T-14), ***işıldır*** <ışıldayır (Ş-58), ***başlıram*** <başlayıram (OS-24), ***benzirem*** (OS-5), ***bülmürem*** <bilmeyirem (OS-1), ***bilmirem*** (OS-5), ***èylisen*** <èyliyirsen <èyleyirsen (Os-14), *çoban* ***dècek*** *bu sözü* <dèyicek "deyince" (SS-394), ***ağlırsan*** (AFN I-140), ***vèrmirsen*** (AFN I-140), ***yorğalar*** <yorgalayar (T-163), ***tanırdım*** <tanıyardım (OS-3), ***ora*** <oraya (T-200), ***hara*** <haraya "nereye" (T-11), ***handa*** <ha yanda "nerede" (K-10), ***bura*** <buraya (OS-12), ***kehlen*** <küheylan (SS-385), ***oẖucum*** <okuyucum (SS-425).

Bir yerde de *y* ünsüzüne bağlı hece yutumundan sonra *b*> *v* değişmesi olmuş, sonra da *v* ünsüzüne bağlı hece kaynaşması yaşanmıştır:

ne bileyim> ne bilim> nevilim> nevlim> neyim> neim> ***nem*** (K-9).

ŋ> y değişmesi sonucunda gerçekleşen hece yutumu:

İsim iyelik ikinci çokluk şahıs eklerinde:

sözleriz <sözleriyiz <sözleriŋiz (OS-18), ***reisüz*** <reisiŋiz (OS-6), ***öz haluz*** <öz hâliŋiz (OS-17), ***penahuz*** (OS-13), ***cevanlıġuzun*** (OS-38), ***berġüz*** (Ş-54), öz ***zenizce*** <zannınızca (Ş-57), ***sesiz*** "sesiniz" (Ş-78).

Fiil çekimleri iyelik ikinci çokluk eklerinde:

ètdiz <ètdiyiz <ètdiŋiz (Ş-57), *divarlar, divarlar polad* ***olsaz*** *da* (Ş-234), ***ezdiz*** (Ş-57), ***gezdiz*** (Ş-56), ***gördüz*** (Ş-57), ***alduz***, ***bağladuz*** (Os-18), ***dèyirsiz*** (T-235), ***olasız*** (Ş-121), ***tapasuz*** (AFN I-142), ***dutsuz*** <tutsaŋız (OS-6), ***ḳışġırarduz*** "haykırırdınız" (AFN I-138), ***vèrmisiz*** <vèrmişsiŋiz (AFN I-132), ***bülüsüz*** "biliyorsunuz" (OS-37), ***öldürersüz*** (OS-18), ***tovlusuz*** (OS-18), ***gèdirsüz*** (OS-17), *siz* ***ölersüz*** "siz ölürseniz" (OS-17).

Ödünç kelimede, ünlü ünsüz göçüşmesi ile birlikte, ilk hecede kapalı hecenin yutulduğu da görülmektedir:

avrupalı> avurpalı> ***urpali*** (OS-74).

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

Bu bölümde kelime yapımı, kelime çekimi sistemleri, kelime çeşitleri ve kelime gurupları incelenecektir. Türkçede kelime yapımı ve çekimi eklerle yapılmaktadır. Kelime yapmakta kullanılan eklere yapım eki, kelimeyi kullanış sahasına çıkaran eklere çekim eki denir.

KELİME YAPIMI

Türkçede yapısı bakımından basit, türemiş ve birleşik kelime olmak üzere üç çeşit kelime vardır. Basit kelimelere ***kök*** denir. Kelime kökleri anlamlı en küçük dil birlikleridir. Yapısı ve anlamı bozulmadan parçalanamazlar. Ya tek başlarına ya da eklerle birleşerek kullanılırlar. Tek bir sesten meydana gelenleri de, bir ses topluluğu halinde bulunanları da vardır. Tek sesten meydana gelen kelimeler bir tek ünlüden ibaret olup, bunların sayıları azdır. Türkçe kelime kökleri genellikle tek hecelidir. Bu gün çok heceli gibi görünen bir çok kelimenin de geçmiş devirlerde tek heceli olduğu yapılan ilmî incelemelerle tesbit edilebilmektedir. Kökler önceden var olan ve sonradan yapılamayan dil birlikleri olup, varlığı ve durumu, ses yapısı ile ifade ettiği anlam arasında önceden kabul edilmiş karşılıklı bir uygunluk temeline dayanır. Kökler, anlamları bakımından ikiye ayrılırlar. Kâinattaki nesneler ve kavramları karşılayan köklere ***isim kökleri***, bu nesnelerin zaman ve mekân içindeki hareketlerini karşılayanlara ise ***fiil kökleri*** denir.

Dillerde önceden var olan bu kökler, nesnelerin ve hareketlerin tamamını karşılamazlar. Her bir kök, belli bir grup anlamı karşılamak üzere vardır. Toplumlar gelişme seviyelerine bağlı olarak tanıdıkları nesne, kavram ve hareketleri ifade etmek üzere bu köklerden yeni kelimeler yaparlar. Türkçe bu yeni kelimeleri, var olan köklerin sonuna ek getirerek türetir. Yeni kelime türetmeğe yarayan bu eklere ***yapım eki*** denir. Kelime köklerinin yapım eki alarak genişlemesi ile ortaya çıkan yeni kelimeye ***gövde*** denir. Gövdelerden de yapım ekleri yardımıyla yeni kelimeler türetilir.

Türkçede isimlerden yeni isimler ve fiiller türetilebildiği gibi, fiillerden de yeni fiiller ve isimler türetilmektedir. Buna göre yapım ekleri sonuna geldikleri kelimenin karakterine ve türettikleri kelimeye göre dört çeşittir:

İsimden isim türeten ekler:

İsim kök ve gövdelerinin sonuna gelerek onlardan yeni isim türeten eklerdir.

İsimden fiil türeten ekler:

İsim kök ve gövdelerinin sonuna gelerek onlardan fiil türeten eklerdir.

Fiilden isim türeten ekler:

Fiil kök ve gövdelerinin sonuna gelerek onlardan isim türeten eklerdir.

Fiilden fiil türeten ekler:

Fiil kök ve gövdelerinin sonuna gelerek onlardan yeni fiil türeten eklerdir.

Anadolu Türkçesinin en yakın kolu olan Azerbaycan Türkçesi de dil örgüsünü belirleyen bütün temel kanunlarda olduğu gibi, kelime yapımı bakımından da bu ortak kanunlara tâbidir. Bu kanunun Güney Azerbaycan Türkçesinde zengin ve orijinal örnekleri vardır. Ses Bilgisi bölümünde eklerin ve kelimelerin geçirdikleri ses değişmeleri ayrıntılı olarak açıklandığı için ayrıca izah edilmeyecektir. Ekler, sonuna geldiği kelime ve yerine getirdiği görev bakımından ayrı ayrı değerlendirilecektir.

İsimden isim türeten ekler:

-a, -e

İşlek değildir. Bazı kelimelerde gerundium eki *-a, -e*'nin kalıplaşması ile ortaya çıkmıştır: *çifte*, *ġoşa* gibi. Güney Azerbaycan Türkçesinde de bunun örnekleri var:

ġoşa "çift" +a (SS-202) (<ETG: ḳoş).

Taklit seslerden de kalıcı isimler yaptığı görülür:

mığmığa "böğelek" (K-6), *degirman çaẖçaẖası* AFN I-121), ***fırfırabaz*** (Ş-119).

-aḳ, -ek > (-aġ, -eg)

İşlek olmayan bir ektir. Benzerlik ifade eder:

özek "iç, bitkilerin içinden çıkan odunsu öz", (T-198), ***ağ lelekli oh*** <telek (SS-231), ***çıplaġ*** (SS-94), ***benövşe*** <ben-ek-çe (K-78).

-an, -en

Ancak belirli kelimelerde ve kelime ile birleşmiş olarak yaşar. Başlangıçtan beri değişmemiştir. İkincisi Azerbaycan Türkçesinde seyrek kullanılan iki kelimede yaşamaktadır:

oğlan <oğul+an (SS-128), ***eren*** (SS-275).

-anak, -enek /-anağ, -eneg

Sonuna geldiği kelimelerden benzerlik ifade eden kelimeler yapar. Sesteşi olan fiilden isim türetme ekine benzetilerek yapılmış olabilir :

tozanağ "toz bulutu" (SS-260).

-ca, -ce, -ça, -çe > -cana, -cene

Aynı seslerden kurulu üç ayrı ekin olduğu görülüyor. Bunlardan biri tamamen isimden isim yapma eki olup, millet isimlerinden dil ismi yapar, biri küçülltme eki, bir diğeri ise eşitlik (ekvatif) ekinden yapım eki durumuna gelmiş olanlardır. Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde kullanım alanının çok geniş olduğu açıktır:

farsca-türkce *şé'r yazmağa başladım* (EO-371), fārisî+ca> ***farsıca*** (Ş-80- ek yığılması olmuş. ***her terefi erebce*** "her yeri Arap alfabesi ile yazılmış" (T-231), ***sandığca*** "küçük sandık (T-164), ***fındıhca*** "manikür" (AFN I-114), ***fındıhca*** " sadece tırnaklara sürülen kına" (Ş-38), ***dolça*** <doluca "maşrapa" (T-165), ***halça*** <halıca (T-181), ***ahça*** "para, akçe" (SS-83), (Ş-38), ***tahça*** <TT: taka+ça (Ş-37), ***alça*** <alı-ça "küçük kırmızı erik. Farsçada aynı anlama gelen âlū kelimesi de bu kelimedir. Bkz.GGFZ." (Ş-37), ***çohluca*** *gözi var* (T-167), ***bir*** *ğuş* ***tutdum alaca*** (T-236), ***balaca*** *cefer* (T-163), ***balacana*** *garğalar* (T-163), ***ğabağca*** "önce" (OS-1), ***birce*** *ğarış yol* (T-153), ***birce*** *osanmır* "hiç, asla, bir kez olsun usanmıyor" (OS-20), ***mince*** *dene gözi var* (T-165), ***bir azca*** "azıcık" (OS-28), ***nėce*** "nasıl, nice" (T-262), ***nėçe nėçe*** *dayaz sözler* (SS-497), ***kelefce*** "küçük gelep" (Ş-164), ***tekce*** *bu ğocamı anayım görürdüm* K-15), ***sadece*** *ğan iyi* (K-34), ***dalıca*** "ardı sıra" (SS-38), ***dalınca*** "ardı sıra" (OS-44), ***ardıca*** "ardı sıra" (SS-38).

-calık, -çalık

Türkiye Türkçesinde *-lık, -lik, -luk, -lük* ekiyle karşılanır. bayramlık: *bayramçalık* "bayram hediyesi" gibi.

*torpağ **nubarçalık** veren çağdı* "toprağın ilk ürününü, örnek, taze ve kutsal ürününü verdiği zamandır" (K-34).

-cak, -cek / -çak, -çek > (-cağ, -ceğ / -çağ, -çeğ)

Kalıcı isimler yapar:

elcek "eldiven" (AFN I-117, T-181), ***hörümçek*** (T-111), ***yançağ*** "bacakların üst iki yanı" (SS-461), ***milçeğ*** "sinek" (SS-377), *dar-düdük bir **yolacağ*** "daracık bir koridor" (K-9).

Türkçede eşitlik eki *-ca, -ce*'nin genişlemişi olan *-cak, -cek* ekinin uzaktakini gösterme kelimesinin eski şekli olan *an* kelimesiyle birleşip kaynaşması sonucunda oluşmuş *ancak* kelimesi de bu yolla yapılmış sayılabilir ve bu kelime Azerbaycan Türkçesinde çok sık kullanılan edatlardandır:

ancağ** bilirem ki...* (SS-49), ***ancağ** iki oğlancığı başsız goyma* (SS-90), *ocağlar, meşeller yahmağla **ancağ (SS-36).

-cı, -ci / -çı, -çi , -çu, -çü

Sonuna geldiği isimlerden meslek erbabı isimleri yapar. Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak, sedasız ünsüzle biten kelimelerin sonuna sedalı, sedalı ünsüz ve ünlü ile biten kelimelerin sonuna sedasız şekli ile gelir. Bu ekin yuvarlak şekli de yoktur:

azançı "müezzin" (T-239), ***bakiçi*** "bakü taraftarı, sovyet yanlısı" (Ş-38), ***biçinçi, şikârçı*** (Ş-35), ***deveçi*** (AFN I-135), ***yolçuluğ*** AFN I-130), ***demirçi, kendçi*** "köylü" (AFN I-128), ***alverçi*** "tâcir" (OS-69), ***falçı, ilançı*** (OS-25), ***faytonçı*** (Ş-52), ***ekinçi*** (T-208), ***halvaçı*** (T-241), ***doğurçuluk*** "doğruculuk, doğruluk" (SS-429), ***gapıçı*** (SS-66), ***carçı*** "tellal" (SS-106), ***ovçı*** "avcı" (Ş-87).

-cığaz, -ciyez / -cuğaz, -cüyez (-cigez, -cügez)

Küçültme eklerindendir:

gözcığazı** cönge goca* (SS-68), ***boycuğazı** bir garış* (T-166), ***mencığaz (SS-465), ***gızcığaz*** (SS-252).

-cıķ, -cik / -cığ, -cig / -cuķ, -cük; / -çıķ, -çik / -çuķ, -çük

Küçültme anlamı katar. İsim, sıfat ve zarf görevinde kullanılabilecek kelimeler yapar. Son sesinde *-k> -g, -ķ> -ğ* değişmesi gerçekleşebilmektedirir:

alçacıķ (T-10), ***odacıķ*** (T-129), ***azacığ*** *(AS-52)*, ***gödecik*** (T-176), ***yercigi*** (T-225), ***kiçicik*** (T-47), ***yarımçıķ*** "yarım, eksik" (SS-429), ***oğlancığın*** ölmüş bilir (SS-163), ***cigercigin*** (SS-386), ***bir bèlecik*** *atlaz* (T-164), ***bir èvcigim*** *var* (T-220), ***palçıķ*** (Ş-37), uzun ***uzuncuğum*** (T-233), ***gözcükler*** (K-26), ***gızılcığ*** "kızılcık" (SS-34), ***ġılçığ*** "kılçık" (SS-307), ***tepecik, tekecik*** (T-237), ***ġarıcığ*** "ihtiyarcık" (SS-60), ***oğlancığ***, (SS-128), ***hèyvancığ*** (SS-13), ***kelbcikler*** *mırıldayıb* (SS-155).

-cıl, -cil

Sonuna geldiği isimlerden sıfat göreviyle kullanılan kelimeler yapar:

adamcıl "insan eti yiyen" (SS-498), ***ölümcil*** "ölecek olan" (SS-506), ***yalancıl*** "sahte, uydurma" (K-21), ***gècecil*** "geceye benzer" (K-44), ***gündüzcül*** (K-44), ***uşağcıl*** "çocuksu" (K-45).

-ç> -c, -ş

Seyrek kullanılır ve sesteşi olan fiilden isim yapma ekine benzetilerek yapılmış olması muhtemeldir. Ayrıca *-ç> -ş* değişmesi de görülür:

buğac <boğa-ç "boğaç" (SS-101), ***ekeş*** <eke-ç "ehil, olgun, becerikli"(K-19), ***erkecin, övecin*** *semizin tutan* (SS-354).

-daş, -deş

Sonuna geldiği kelimeye ortaklık anlamı katar. Türkiye Türkçesindeki gibidir:

ġardaş, yoldaş (OS-32), *o* ***yoldaşından*** *soruşdı* (AFN I-128), ***adaş*** <addaş "adaş" (Ş-71), ***çağdaş*** *ġadınlarımız içre* (EO-21).

(-ġa, -ge) <-ķa, -ke

Kalıcı isim ve sıfatlar yapar:

başġa (zaman) (OS-31), ***özge*** "başka, bambaşka" (***özgelere*** *tersem* "başkalarına tersim" (T-120).

-ğıl, -gil, -ğul, -gül, -ḳıl, -kil, -ḳul, -kül

İlgi ifade eden, işlek olmayan bir ektir. ***ḳarḳ-ḳıl, iç-kil, dört-gül*** "dört köşeli" kelimelerinde bu ek vardır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örneklerde görüldü:

esrekkil "esremiş boğa" (SS-225), ***ġızğıngil*** "kızgın boğa" (SS-226), ***buğakil*** (SS-222).

Bu ekin bilhassa Anadolu ağızlarında işlek olarak kullanıldığı bir yer vardır. Şahıs akrabalık ve unvan isimlerinden âile ve ev ismi yapmakta kullanılır. Bu durum Azerbaycan Türkçesi için de geçerlidir. Metinlerde bu kullanışın örneği de vardır:

ġulamgile *ġaşdım, şalı salladım* (Ş-37).

-ı, -i> -u, -ü

Arapça ve Farsçadaki nisbet *i*'si göreviyle kullanılır. İsim ve sıfat görevinde kelimeler yapar:

çarpazı "çaprazlamasına" (T-163), *başmağı* ***narıncı*** *idi* (T-84), fârisî> ***farsıca*** (Ş-80), *mirze* ***tağıynan*** <mirzā taḳî ile (Ş-41), ***türki*** "Türkçe" (Ş-39), ***türkü-farsı*** (EO-369), ***reyhanı*** (T-17).

Bu ekin Türkçe kelimelerin sonuna da getirildiğini görüyoruz:

urvayi <urha-î "güreş ve savaş nârası" (K-45), ***ġıyġacı*** (T-163), ***kendi*** "köylü" (Ş-55).

Arapça ve Farsça'da kullanılan *yâ-yı vahdet* "birlik yā'sı"nın da kullanıldığı oluyor:

o ***kesleri*** *ki...*(OS-24).

-ḳ, -k> (-ġ, -g)

Sonuna geldiği isimden kalıcı isimler yapar:

kütük> ***kötügünde*** (T-244), ***ġabuğını*** "kabuğunu" (AFN I-144), ***acıḫlanır*** <acı+k+la+n- "kızmak, sinirlenmek" (AFN I-137), ***balaḳ*** "manda yavrusu, malak" (SS-387), ***bebeg*** "bebek" (SS-81).

-ki

İsimlerden zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. İçinde bulunma, bağlılık ve âitlik ifade eder:

yarınki gün (SS-208), ***dünenki*** "dünkü"(K-59), ***bildirki kèçel oğlan*** (T-62), *göz **ġenşerindeki** top ışığ* (K-3).

-l

Sonuna geldiği isimden benzerlik ifade eden isimler yapar:

yaşıl "yeşil" (T-244), ***sütülleri üterdik*** <süt-ü+l "yeni olgunlaşan buğdayı başaklarının içinde yakarak elde edilen kavurga, firik" (Ş-55), ***keçel oğlan*** <keçe+l "kel" (T-62), *bir ġarpızım var **cığal*** (T-219).

-laķ, -lek > -lağ, leğ

İsimden fiil yapma eki *-la, -le* eki ile fiilden isim yapma eki *-ķ, -k* ekinin birleşmesi ile oluşanlar:

yaylağ "yayla" (AS-52), ***şıllağ** at-*"tekme atmak" (T-78), ***saplağı** demirdendi* "sapı" (T-173), ***göbelek*** <göbeklek "mantar" (AFN I-120), ***ġamalag*** <kaba-lak? "uçkun otunun kuru dalları" (K-45).

-lı, -li, -lu, -lü> (-dı, -di)

Sıfat görevinde kullanılan isim yapar. Her türlü bulundurma, taşıma, ihtiva etme gibi sahiplik isimleri yapar. Bir yere bir topluma, bir kuruma bağlı olma, mensup olma anlamını verir. Eski Anadolu Türkçesi devrinden beri hem kalınlık incelik uyumuna, hem de düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olan bu ekin uyuma girmekte olduğu görülüyor:

naḫışlı "nakışlı" (T-17), *bir **yağlı** böyrek* (T-82), ***ķovaķlı** gözlerini, **günlüklü** ġaşlarmı* (K-23), ***ġurġuşumlı** sekġe* (Ş-51), ***çullı*** (T-244), ***varlıları*** "zenginleri" (OS-2), ***sazlı sözlü*** (VBEA-8), ***dörd üzli*** "dört yüzlü" (OS-39), ***suli** yèr* "sulu yer" (Ş-34), ***atli*** (Ş-34), ***gülli*** (Ş-34), ***gizli*** (T-218), ***sevgili, istekli** dil* (Ş-59), ***terli*** (AFN I- 129), ***nisgilli*** "acıklı, etkileyici" (Ş-34), ***daşlı** bulaķ* (Ş-34), ***şesli*** <Far: şast "görkemli" (Ş-39), ***söygüliyem*** (Ş-80), ***direkli*** (T-63), ***pulluyuḫ*** "paralıyız" (OS-57), ***bèli bağlu*** (T-68), ***boylu*** "hamile" (T-238), *içi **ġıllu*** (T-114), ***çaderlü*** "çarşaflı" (T163), ***dövletlüsen*** (AFN I-130), ***ġelem ġaşdı*** "kalem kaşlı" (AS-80), ***çohli** ġem u ġusse dè* "bolca acı keder" (Ş-

35), ***ğadahlı*** (T-85), ***adahlı*** *ğız* "sözlü, nişanlı kız" (Ş-37), ***tebrizliler*** (AFN I-122), ***germamadlılar*** (K-16), ***ketdi*** <kentli "köylü" (Ş-39), ***ğafğazlı*** "kafkaslı" (Ş-65), ***dağlarlı*** "dağlı" (K-19), ***horasanlı*** "yer adı" (K-5).

İsimden isim yapan *-lı, -li* ekinin Eski Türkçedeki *-lık, -lik* ekinin düşmesi sonucunda ortaya çıktığı biliniyor. Öyle ki, daha sonra bu ekin iki ayrı şekli farklı kelimeleri ve durumları adeta paylaşmışlardır. Batı Türkçesinde bu eklerin hangi durumlarda hangi kelimelere gelebileceği kesin belirlenmiş,yerleşmiştir. Doğu Türkçesinde ise, Batı Türkçesinde *-lı, -li* ekinin kullanıldı birçok yerde *-lık, -lik* eki kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde, ilgi çekici bazı örneklerde, batı Türkçesinde *-lı, -li* ekinin kullanıldığı durumlarda, tıpkı doğu Türkçesinde, örneğin Uygur Türkçesinde olduğu gibi *-lı, -li* ekinin kullanıldığı görülmektedir:

tala bulutluğ "parçalı bulutlu" (SS-38), *o ili **yağmırlığ** idi* (K-59).

-lıḳ, -lik/ -luḳ,-lük > -lığ, -lig/ -luğ, -lüg /-rik <(rl> rr benzeşmesiyle)

Bu ek Türkçenin en işlek eklerinden biridir. Yaptığı kelimeler isim ve sıfat olarak kullanılır. İsimlerden yer, alet, topluluk isimleri ve mücerret isimler yapar. Yaptığı yer isimleri orada o nesnenin çok bulunduğunu; alet isimleri isimle ilgili bir aleti; topluluk isimleri sonuna geldiği isimle ilgili topluluğu ifade eder. Bu ek bütün müşahhas nesne isimlerinden mücerret isimler yapabilir. Eski Anadolu Türkçesi devrinin bir özelliği olarak yuvarlak ünlülere düz şekliyle geldiği görülse de bu ekin, yuvarlak şeklinin geliştiği ve uyuma girmekte olduğunu gösteren örnekler de çoktur:

yolçılığ "yolculuk" (AFN I-130), ***bayramlıḳ*** (Ş-37), *destur gerek almağ daha **memarlığımızdan*** "destur almalıyız" (Ş-121), ***kârlıgımızdan*** "sağırlığımızdan" (Ş-121), ***ğonaḫlığ** vèrmeli* (T-83), *bizim **azadlığa** kömek üçün* (AFN I-134), ***yahşılıḳ, pislik*** "iyilik, kötülük" (AFN I-116), ***gözellik*** (SS-36), ***vehşiliğ*** (OS-27), ***işsizliğ, bahalığ*** (OS-36), ***cevanlığın** baharı* (OS-36), ***istilik*** "sıcaklık, cana yakınlık" (SS-37), ***kôrluğumuzdan***"körlüğümüzden" (Ş-121), ***lallığımız*** "sağırlığımız"(Ş-121), ***yohsulluğnan*** (OS-16), ***zireklig*** "beceriklilik, hareketlilik" (AFN I-143), ***gilèylik*** "gıybet" (Ş-58) , ***birlik*** (Ş-121), ***itginlik*** "yitip gitmişlik, kayıp" (Ş-32), ***ayrılık*** (Ş-32), ***üzerlik*** (OS-61), ***üzerrik*** (AFN I-114), ***inciklik*** "incinmişlik, kırgınlık" (SS-309), ***esgiklig*** "eksiklik, noksan" (SS117), ***özlüg*** "benlik" (SS-44), ***insanlığ*** "tüm insanlar"

(SS-46), ***arahğ*** "ortalık" (SS-48), ***ğonahlığ*** "misafir etme, ağırlama" (SS-48), ***ğulluğ*** "hizmet"; şenlik (SS-50), ***dostluğ*** (SS-96).

şişlik "şiş kebabı olabilecek et" (SS-132), ***yorğunluğ*** "yorgunluk" (T-211), Bu ekin, aynı görevi yapan Farsça ***-gâh*** ve ***-istan*** eklerinden sonra gelerek ek yığılması oluşturduğu da görülür:

düzengâhlığ "düz yer" (SS-47), ***gülüstanlığ*** "bol çiçekli yer" (T-178).

-man, -men> ban

Sonuna geldiği kelimenin anlamını abartan ya da ilgili insan anlamı veren bir ektir. Kalıcı isimler ve sıfat görevli isimler yapar. Ön sesinde *m-> b-* değişmesi de görülür:

bir ciciban ğız (SS-199), ***degirman*** (T-7), ***deyirman*** (T-11), ***ğocaman*** (SS-42), ***bir igitmen oğul*** (SS-122).

-me, -meç, (-meş, -meçe)

Küçültme anlamı verecek şekilde kullanılmıştır. Sesteşi olan fiilden isim yapma ekine analoji yoluyla benzetilmiş olabilir:

gölme "küçük göl, gölcük"(T-230), ***gölmeş*** (SS-123), ***gölmeçe*** (T-23).

-mtıl, -mtil, -mtul, -mtül

Bu ek, Azerbaycan Türkçesinde benzerlik ifade eden eklerdendir. Türkiye Türkçesindeki *-mtırak* ekinin tam karşılığı olan ektir. Renk isimlerinin sonuna gelerek onlara yakınlık ve benzerlik anlamı katar. Eski Anadolu Türkçesi devrinde kullanılan *-mtı, -mti* ekinin devamı şeklindedir:

ğaramtıl bir ğuş idi (K-56), ***sarımtıl*** (K-9), ***ğızıltıl*** <ğızılımtıl (K-70), ***göyümtül*** "mavimtırak, yeşilimtırak" (K-44).

Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında bu ekin *n*'li şekilde ve yuvarlak ünlü ile söylendiği de olur:

ğarantul, sarıntul... gibi.

Özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ekin yerine Farsça ***-mäyi*** ekinin uzun ünlüleri kısalmış olarak kullanıldığı da görülüyor:

südmaya (K-44).

-ncı, -nci, -ncu, -ncü

Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan bu ek asıl sayı isimlerinden sıra ve derece ifade eden sayı isimleri yapar. Tarih boyunca bu ekte önemli değişiklikler olmuştur. Ek aslında *-nç* şeklinde idi. İki kelimesine ise *-nti* şeklinde gelirdi. Sonra *ikinç* şekli de gelişti. Ekin sonundaki *-i*, iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Ek eski Anadolu Türkçesinin başlangıcında ve bugünkü Kazak-Kırgız Türkçesinde *ç*'li şekildedir. *c*'li şekli daha sonra ortaya çıkmıştır. Bugün özellikle Azerbaycan Türkçesinin batı grubu ağızlarında *ç*'li, bazen de *ç> j* değişmesiyle *j*'li şekilde kullanıldığı görülür. Güney Azerbaycan Türkçesinde *c*'li şekli yaygın olarak kullanılmaktadır:

evvelinci şek èden "ilk şüphe eden" (AFN I-239), ***ikincisi*** (K-42), ***dördüncüsü*** (K-74), ***üçüncü gün*** (AFN I-138).

Farsça sıra sayısı yapma *-m* ekinin etkisiyle bu ekin *-mcı*, *-mci* , *-mcu*, *-mcü* ya da *-minci* şekillerinde de kullanıldığı görülür:

bilmem nèçeminci *nevesiyem men* "bilmem kaçıncı torunuyum" (SS-298)

Günlük hayatta ve kitle haberleşme vasıtalarında sık kullanılmasından olsa gerek, bir yerde yüzyılımızla ve çağdaşlık iddiasında bulunanlarla alay etmek için kullanılan ifadede farsça sıra sayı sıfatı kullanılmıştır:

ġern-i ***bistüm*** "yirminci asır" (OS-20).

Bir yerde de terimleşmiş olarak, sıra sayı sıfatı yapan ekin düşürüldüğü görüldü:

saray ad ġoydusu, ***yèddi*** *gècesi* "sarayın 'ad koydu' gecesi, doğumunun yedinci gecesi" (AS-16).

-raķ, -rek

Türkçede çok eski devirlerden beri kullanılan bu ek, Anadolu Türkçesinde gittikçe daha az kullanılır olmuştur.Doğuya doğru gidildikçe daha sık kullanıldığı görülmektedir. Çokluk, fazlalık anlamı katan karşılaştırma ekidir:

yaḫşıraķ (SS-137).

-saķ, -sek >-(e)sek > / -sağ, >-sav> -sov / -seğ> -sev / -sig

-sa, -se isimden fiil yapma ekiyle *-k, -k* fiilden isim yapma ekinin birleşip kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır.

bağırsağım (T-152), ***sarımsağ*** (AFN I-117), ***delisevlığ*** <deliseklik "delisoyluk, delisavlık" (Ş-44), ***hövlesek*** <Ar. hevl: korku + sek "korkmuş"(Ş-133), ***telesik*** (K-66).

Muharrem Ergin, *hövlesek* kelimesinin Farsça *hevl-i sek* "köpek korkusu" terkibinden çıktığını söylüyor[99]. Oysa Farsçada köpek anlamına gelen *seg* kelimesinin son ünsüzü sedalıdır ve böyle kelimelerin son ünsüzünün Güney Azerbaycan Türkçesinde sedasızlaşması mümkün değildir. Çünkü Güney Azerbaycan Türkçesi ödünç kelimelerdeki kelime sonu sedalı ünsüzlerini koruduğu gibi, Türkçe kelimelerin sonundaki sedasız ünsüzleri bile sedalılaştırarak kullanır. Bilhassa güney Azerbaycan Türkçesi için belirleyici ve ayırıcı olan bu durumu, incelememizin ses bilgisi bölümünde açıkça gördük.

-sıl, -sil / -sul, -sül

Benzerlik ifade eden ve işlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir örneği vardır:

yohsul (T-244).

-sız, -siz / -suz, -süz

Bu ek bir varlıkta bir şeyin bulunmadığını ifade eder. *-lı, -li / -lu, -lü* ekinin olumsuzudur. Sonuna geldiği isimlerden hem isim hem sıfat olarak kullanılabilen yeni isimler yapar. İşlek bir ektir. Güney Azerbaycan Türkçesinde de yaygın olarak kullanılır. Eski Anadolu Türkçesinin etkisiyle yer yer yuvarlak ünlülü kelimelere düz şeşliyle gelerek uymsuzluğunu devam ettirse de uyuma girdiğini gösteren örnekler çoktur:

ağızsız** udır* (T-11), ***gözsiz** görir* (T-11), ***yarpağsız (T-261), ***ğolsız***, ***budağsız*** (T-18), ***oğulsuz*** (Ş-32), ***dayağsızdı*** (T-160), ***yolsuz** kişi* (OS-58), ***pulsuz*** "parasız" (OS-20) ***işsizlığ*** (OS-36), ***açarsızca** bağlanar* "anahtarsız kilitlenir" (T-188), ***ucsuz***, ***bucağsız*** (VBEA-9), ***isteksiz***, ***salğarsız*** (SS-45), ***yuhusuzluğ*** (Ş-110), ***susuz*** (Ş-34), ***çaysızam*** (Ş-111), ***yersiz** dava* (AFN I-129).

---

[99] bak. ERGİN, Muharrem, Azeri Türkçesi, İstanbul, 1981, Ebru yay., s. 88.

-şe, -şa < -çe, -ça (?)

Eşitlik eki *-ça, -çe'* nin işteşlik ekine benzeşmesi ile meydana gelmiş olabilir. Sonuna geldiği kelimelere ortaklık anlamı kazandırır. Bir yerde kullanılmıştır:

el-eleşe < el-eleçe "el elece, el ele" (T-114).

-t

Denklik ifade eden işlek olmayan bir ektir:

yaşıt (SS-128).

-tı, -ti, -tu, -tü

Yalnız ses taklidi kelimelerle kullanılan işlek bir ektir:

zingilti "zil sesi" (SS-106), ***pıçıltı*** "fısıltı" (SS-39), *yėrin canındaki bir gizlin **henirti*** (K-69), *hezin bir **henirti*** (K-49), *ğuşların **cükgültüs**ü* (K-45), ***cıngırtısı** da çıhmırdı* (K-3), ***inilti*** (Ş-235), ***ingilti*** (K-20).

-z

Asıl sayı isimlerinden eşlik, yakınlık ifade eden isimler yapar:

***ėkiz** tay bir ğardaş* (SS184).

Yabancı Kökenli İsimden İsim Yapma Ekleri

-baz <bāz

Farsça kökenli ekleşmiş bir yardımcı fiildir:

firfirabaz (Ş-119).

-dar

Farsça kökenli ekleşmiş bir yardımcı fiildir. Azerbaycan Türkçesinde öteden beri kullanılır:

ahengdar (T-4).

-gâh

Sonuna geldiği isimlerden isimle ilgili yer ismi yapan Farsça bir ektir. Türkler bu ekle yapılmış isimleri aynı görevde Türkçe isimden isim yapma eki ile yeniden isim yaparlar:

düzengâhlığ "düz yer" (SS-47), *Her iki-üç ağacdan bir, bir* ***isgâh*** *var* (K-5), <isgâh "istasyon".

-istan

Bu ek de sonuna geldiği isimlerle ilgili yer ismi yapan Farsça bir ek olup, bu ekle türetilmiş kelimeler zaman zaman Türkçe karşılığı olan *-lık, -lik, -luk, -lük* ekiyle yeniden isim yapılır:

hindüstandan hindüstana (T-179), ***gülüstanlıg*** (T-210).

-ya, -ye

Millet isimlerinin sonuna gelerek onlardan ülke ve memleket ismi yapar. Hind-Avrupa dillerinin ortak eklerindendir:

rusye (AFN I-211).

İsimden fiil türeten ekler

-a-, -e-

Fazla işlek olmayan bir ektir. İsimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller yapar:

beze- <bediz+e- "süslemek" (T-173), ***bezeller*** (Ş-37), ***oyna-*** <oyun+a- (Ş-38), ***adahlı*** <ad+a- "sözlü, nişanlı, adanmış" (Ş-37), ***sana-*** <san+a- "saymak" (T-119), ***sanıyar*** <san+a-y-ar "sayar" (T-160), bir köhne yara kimi ***ġovrayırdı*** (K-69), ***semre-*** <semir+e- "sese yönelerek ayılmak" <Az.Tü:ses-semir: ses-seda (SS-335), ***söykeyib*** "yaslayıp" (T-85), ***yaşa-*** <yaş+a- "yaşamak" (OS-68), ***göyşe-*** <geviş+e- "çiğnemek" (T-238), ***hoppanar*** <hopp+a- "hoplar" (T-86), ***yala-*** (SS-51), ***şığa-*** "saldırmak" (K-30), SS-243), ***sığa-*** <sığ+a- "okşamak" (T-77), ***büdre-*** "burkulmak" (SS-180), ***ġarġa-*** "beddua etmek" (SS-37), ***ġarġı-*** <ġarġa- "beddua etmek" (SS-36), ***oẖşa-*** "okşamak, sevmek" (SS-45), ***sıçra-*** (SS-52), ***esire-*** "kendinden geçmek" (SS-76), ***uğra-*** (SS-113), ***yala-*** (SS-51).

Bugün bazı kelimelerde yaşayan ve *-a-*, *-e-* ekiyle türediği durumuyla kullanılmayan yapılar da vardır:

yanaşıben "yanaşarak" (SS-135) (<yan + a-).

-al-, -el-

İşlek olmayan eklerdendir. Sıfatlardan fiil yapar:

dikkelsün "dikelsin" (Ş-31), ***kütel-*** "kütleşmek, itiliğini yitirmek, körelmek" (Ş-81), ***dincel-*** "dinlen-" (T-221), ***kökel-***"şişmanlamak" (T-191), ***bereldir*** (SS-287).

-ar-, -er-

Türkçede az işlek olan eklerdendir. Daha çok renk isimlerinden olma ifade eden fiil yapar. Diğer isimlerden de yapma ifade eden fiil yapar:

cücer- "tohumun çillenmesi" (SS-99), ***göyer-*** (SS-125), ***göger-*** (SS-98), ***gızar-*** (T-235), ***ağardır*** (T-235), ***otar-*** "otlat-"(Ş-119), ***yaşar-*** "ıslan-" (K-34), ***suvar-*** "sulamak" (SS-54).

Bu ek, ünsüzü *-al-, -el-* ve *-l* isimden fiil yapma eklerine analoji yoluyla benzemiş, *r> l* değişmesi geçirmiş olarak da kullanılır. Bu biçimin örnekleri de çoktur:

saral- "sararmak" (Ş-34), ***ġaraldı*** "karardı" (Ş-41).

-da-, -de-, -ta-, -te- > (-la-, -le-)

Türkçede ses taklidi kelimelerden olma, diğer isimlerden yapma ifade eden fiiller yapar. Ekin hem *-de-*'li, hem *-te-*'li şekilleri vardı. Günümüzde hece başı ünsüzlerinin sedalılaşma eğiliminden dolayı daha çok *-de-*'li şekilleri kullanılmaktadır. Analoji yoluyla *-le, -la* ekine benzeyerek Güney Azerbaycan'da *-le*'li şekillerinin de yaygın olarak kullanıldığı görülür:

şakğıldayup "şakırdayıp"(Ş-31), ***şappıldar*** (T-235), ***dambılda-*** (T-10), ***mırıldayıb*** (SS-155), ***pıkğıldar, tapbıldar*** (T-163), ***ışıldır*** "parlıyor" (Ş-58), ***nerilde-*** "inle-" (T-11), ***isderem*** (OS-5) (<ET: iz+de-), ***tohta-*** "kendini toparlamak, heyecanı yatışmak" (SS-379), ***alda-*** "kandırmak, aldatmak" SS-37), ***allanır*** "aldanır" (Ş-50; T-231), ***şarıldar, ḫarıldar, parıldar*** (Ş-39), ***toḫta-*** "heyecanını yatıştırmak" (SS-379), ***ingilde-*** (SS-48).

-ı-, -i-, -u-, -ü-

Türkiye Türkçesinde gittikçe işlekliğini yitiren bir ek olup, bugün kalıplaşmış bazı kelimelerde görülür. Azerbaycan Türkçesinde ise bu ekle türemiş kelimeler daha geniş ölçüde yaşamaktadır.

Şu örneklerde görülüyor:

gėŋi- "genişlemek", ***igi-*** "kokmak" (T-138), ***ġartıyırdı*** (K-71), ***yarı-*** "parlamak, mutlu olmak, memnun duruma gelmek" (SS-333), ***sırı-*** "yorgan ya da döşek dikmek, köpümek" (Ş-154), ***şığı-*** "saldırmak" (SS-242), ***berkitti*** "berkleşmek, kavileşmek" (T-157) (<berk-i-), ***berkiyirdi*** (K-18), ***inciklik*** <inc-i-: kırılmak, incinmek" (SS-309), ***kiri-***: susmak (T-203), ***yaramasın*** <yar-ı-ma-sın "gönenmesin" (SS-136), ***sarsıdar*** mı <sars-ı: sarsılmak (SS-231), ***zarıyar*** "inler" (T-160), ***ġatar yavaşıdı*** (K-6), ***yavaşımadılar*** (K-66).

-ķ-, -k-

İşlek olmayan bir ektir. Olma ifade eden fiiller yapar:

henik- "paniğe kapılıp bocalamak" (Ş-129), ***darıẖ-*** "sıkılıp bunalmak" (OS-39), ***huyuẖ-*** "huylanmak, ürkmek, pirelenmak" (SS-338), ***canıẖ-*** "ölecek gibi olmak, canının derdine düşmek" (SS-287), ***yėlken*** <yėl-(i)k-en (K-44).

-kır-, -kir-, -kur-, -kür- > (-ẖır-, -ġır-, -gir-, -ġur-, -gür-)

Olma veya yapma ifade eden ses taklidi fiiller yapar:

darıẖıb hövkürüb haray çekirem (SS-286), ***püsgür-*** (VBEA-8), ***işġırarak*** "hıçkırarak" (SS-60), ***ġışġırdı*** "haykırdı" (SS-72), ***ġışġırıġ*** "haykırış" (Ş-41), ***vayẖırırdı*** (K-67).

-l-

-al-, -el- ekine benzer. Sıfatlardan, olma anlmında fiiller yapar:

ķıssalar "kısalır" (AFN I-97), ***ġocalmaz*** "ihtiyarlamaz" (T-12), ***kiçilmemiş*** "küçülmemiş" (OS-34), ***gödeler*** <gödek "kısalır" (T-232), ***bereldir*** (SS-287).

-la-, -le-

İsimden fiil yapma eklerinin en işlek olanıdır. Her çeşit ismin sonuna gelerek yapma ve olma ifade eden fiiller türetir:

ula-"ulumak" (Ş-39), ***sorahla-*** "sormak" (Ş-35), ***danla-*** "ayıpla-, azarla-" (T-258), ***bağladi***, ***ağladi*** (Ş-37), ***sakla-*** (Ş-38), ***çatlayar*** (T-47), ***yumurtlayar*** (T-173), ***yorğalar*** "rahvan gider" (T-163), ***işle-*** "çalış-" (AFN I-130), ***reisüz eşitse yamanlar meni*** "ayıplar, azarlar" (OS-6), ***yol yolladı*** "yol katetti" <av avladı kuş kuşladı... gibi (SS-247), ***bağla-*** (Ş-37), ***yoğunlar*** "kalınlaşır" (T-235), ***yorğalar*** "rahvan koşu ile gider" (T-163), ***çatlak*** <çat+la+k (T-237), ***ağla-*** < yığla- < ığla- (Ş-32), ***yansıla-*** < yaŋsıla- (Ş-45), ***ġışla-*** "kışla-" (T-221), ***nalla-*** (T-220), ***şahla-*** "hayvanın kulaklarını dikmesi" (Ş-38), ***yėyinle-*** "hızlanmak" (K-66), ***cala-*** "sıvı maddeyı dökmek,devirmek" (SS-123), ***hahla-*** "hakkından gelmek" (T-269), ***lahla-*** "bitkinin köklerinin su içinde gevşemesi" (T-269), ***yansıla-*** "taklit etmek" (Ş-45), ***ġala-*** "üst üste yığmak" (SS-123), ***ġonağla-***, ***toyla-*** "ağirlamak" (SS-117), ***çuğulla-*** "ihbar etmek" <çuğul: muhbir (SS-134), ***ġerbille-*** "kalbur ile elmek" (Ş-155).

-la-, *-le-* eki ile yapılan bazı fiiller sonlarına *-n-*, *-ş-*, *-t-* gibi fiilden fiil yapma eklerini alarak kullanılırlar. Böylece ekin bu şekli yeni bir ekmiş gibi de değerlendirilir[100]:

atlandırıb "ata bindirerek" (SS-168), ***acıhlanır*** (AFN I-137), ***nohtalandı*** "başına yular takıldı" (T-223), ***şepelendi*** "birikti, yığılıp kaldı" (T-10), ***seslenende*** (Ş-32), ***gözmelen-***"yaranın kabuk bağlaması" (Ş-88), ***dillendirende*** (Ş-33), ***ġatarlanmış*** (T-241), ***herlener*** "döner" (T-150), ***firlanar*** (T-168), ***iylener*** "kokar" (T-194), ***huşlan-*** "dinlen-, gevşe-" (Ş-34), ***çiçeklenüb*** (Ş-31), ***dığırlanırdı*** "yuvarlanıyordu" (OS-62), ***heveslener*** (Ş-38), ***dolanaydın*** (OS-68), ***comalaşdığ*** "toplandık" (Ş-83), ***yahunlaşsın*** (T-196), ***onlar dimdikleşdi*** "ağız ağıza vererek konuştular" <dimdik: gaga (SS-164), ***himleşdiler*** <hımm, he..dediler "anlaştılar" (SS-135), ***semirlendi*** (SS-254).

Çekim esnasında bu ekin ünlüsünün değiştiği görülür. Ek alarak orta hece durumuna gelince ünlüsünde darlaşma, ya da ilerleyici benzeşme yoluyla yuvarlaklaşma meydana gelir.Bu değişmeler ünlüler incelenirken açıklandı. Bunlardan birkaç örnek:

şumluyuram (T-215), ***helvetliyip*** (Ş-35), ***bağlıyub*** (Ş-31), ***gereg oğuz beglerini toylıyalım*** (SS-146), ***banlıyag*** (Ş-95), ***ohlur*** <ohlayır (EO-7), ***sulır*** (T-14), ***başlıram*** (OS-24), ***söylür*** (Ş-124).

---

[100] Bk. GÜLENSOY, Tuncer, age., s. 3.

Bu ekin ünsüzünün benzeşme yoluyla *t* ve *d*'ye döndüğü de görülür:

atdan- <atlan- "ata binmek" (T-230), ***betdiye*** <bentleye "bağlaya, iliştire" (Ş-126), ***otdadı*** "yaktı", ***çatdadı*** "çatladı" (Ş-83), ***ğatdadı*** "katladı" (Ş-84), ***sarıtdadı*** "sarıp sarmaladı" (SS-220).

-r-

Ses taklidi isimlerden fiil yapan bir ek olarak karşılaşılır:

tüpürdigin "tükürdüğünü" (SS-51). ***çığırtma*** <çığ+(ı)r- (SS-374).

-sa-, -se-

Türkçede eskiden beri kullanılan fakat gittikçe daha az kullanılan bir ektir. Eskiden sonuna geldiği kelimeye istek anlamı katardı, sonraları yalnız olma ve yapma ifade eden fiillerde kullanılır olmuştur:

kifse- "küflenmeğe başlamak" (SS-297), *canımı **susayan** yorğunluğ azalınır* (K-27), ***heğirsa-*** "hakîrsemek, aşağı görmek" (SS-117), ***övse-*** <efse- <üf-se-"tahıl gibi şeyleri tepside yellendirerek ayıklamak" (Ş-155), *birce **osanmır*** <of-sa-n-ma-y-ır <uf-sa-n-ma-y-ır "usanmıyor" (OS-20), ***menimseyir*** <menim-se-y-ir "benimsiyor" (SS-18), *ilğar eminin bu **özümsülenmeyi*** (K-20),*heçkes el ağacını yere **gülpsemezdi*** (K-30).

Fiilden isim türeten ekler

-a, -e

işlek olmayan eklerdendir. Ancak bir iki kelimede görülür. Gerundium ekinin kalıplaşması ile ortaya çıkmıştır. Sıfat ve isim görevinde kullanılan kelimeler yapar. Azerbaycan Türkçesinde, iki uçlu ve uçları çatallı varlık için kullanılan "haça" kelimesi ***aç-*** fiilinden (*h-* protezi de almış olarak) bu ek ile türemiştir:

*altı **haça**, üsti **haça*** <h-aç+a "iki uçlu ve çatallı" (T-158).

-ağan, -eğen> (-eyen)

Azerbaycan Türkçesinde daha yaygın, Anadolu ağızlarında daha seyrek kullanılan bir ektir. Bir şeyi sık yapan ve iş edinen anlamı verir. Şu örnekler tesbit edildi:

gezeyen "çok gezen" (T-191).

-aķ> (-ağ, -ah̲), -ek> (-eg)

İşlek bir ektir. Yaptığı isimler fiilin gösterdiği hareketi sık yapanı, olanı, yapılanı; o hareketin yapıldığı yeri, aleti; o hareketle yapılan şeyi karşılar:

bıçaķ (T-235) ***otraķ*** "oturak, oturulan yer" (SS-86), ***oturah̲, yatah̲, yanah̲, otah̲*** (Ş-39), ***sorah̲la-*** "haber alma, bilgi edinme"(Ş-35), ***ġorh̲aġ*** "korkak" (T-87), ***konaķ*** "misafir" (OS-29), ***ġonah̲*** (Ş-33), ***uçaķ*** <TT:uçak (T-226), ***yügrek*** "hızlı" (SS-214), ***yügürek*** (SS-125), ***yügrek*** (SS-214), ***ġucaġ*** "kucak" (SS-14), ***buh̲aġ*** "gerdan" (SS-211).

-alğac

Sonuna geldiği fiillerden alet isimleri yapar:

tutalğac " tutulacak yer, kulp"(T-177).

-anaķ, -enek

Türkiye Türkçesinde fazla işlek olmayan bu ek, Azerbaycan Türkçesinde biraz daha yaygın olarak kullanılır. Sonuna geldiği isimlerden olma anlamında isimler ve yer isimleri yapar:

dèşenek "delik" (K-32), ***kepenek*** "kelebek" (T-271) <DS: kepmek: hayvanın birdenbire ölmesi.

-ar

Geniş zaman partisipinden yapım eki fonksiyonu kazanarak kalıcı isim ve sıfat yapan ek durumuna gelmiştir:

açar "anahtar" (T-182), ***çapar*** "haberci" (SS-156), *deryaye bah̲ar bellidi çayların ah̲arı* (Ş-64).

-baç, -beç> (-mac, -mec, -maç, -maş -meç)

İşlek olmayan eklerdendir. Fakat Güney Azerbaycanda Türkiye Türkçesine göre daha yaygın olarak kullanılır. Gürer Gülsevin ve Selma Gülsevin bu ekin; 1. fiilden isim yapma eki *-ma* ile *aş* isminin birleşip kaynaşması; 2.fiilden isim yapma eki *-mA* ile isimden isim yapma eki *-cA*'nın birleşip kaynaşması; 3. Başlı başına bir *-mAç* ekinin

varlığı ile izah etmişlerdir[101]. Bütün bu ihtimaller yanında dördüncü bir şekil olarak fiilden isim yapma eki *-ma* ile *boğaç, erkeç, ögeç* örneklerinde gördüğümüz isimden isim yapma ekinin birleşip kaynaşması veya en azından örneklik etmesi de düşünülebilir. Şu örnekleri vardır:

dolamac dolamac *cada <dolanmaç>* dolanbaç> dolambaç> dolammaç> ***dolamac*** "dolanbaçlı" (SS-209), ***yahalmac***, ***dürmeç*** "dürüm" (AFN I-120), ***umaç*** <ov+maç "irmik" (T-245), ***ġavutmaş*** "kavurtmaç, kavurma" (Ş-71).

-cek> -ceġ

Sonuna geldiği isimden kalıcı isim yapan, işlek olmayan bir ektir:

hėyvan emcegi "hayvan memesi" (AFN I-118), ***sėvinceg*** *iyi yayırdılar* "sevinç,sevinme" (K-21), ***ahşam yığıncağı*** "akşam toplantısı" (K-49).

-ç > -c

Eskiden beri yaygın olarak kullanılan bir ektir. Sonuna geldiği fiillerden yapanı, yapılanı veya hareket halini gösteren isimler yapar. Ancak dönüşlü fiillere getirilebilir. Dönüşlü fiillere getirildiğinden eski Türkçe devrinden beri daima *n* ünsüzü yanında bulunduğundan, bu eki *-nç* eki olarak değerlendirme taraftarları da vardır[102]. Biz, Muharrem Ergin'n tasnifine uyarak eki *-ç* eki olarak gösterdik[103]. Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde *tohta-* "yatışmak, durmak" fiilinin sonuna gelerek aynı fonksiyonu icra etmesi de ekin *-ç* şeklinde olduğunu gösterir:

ġaẖınc "kakınç", ***toẖunc*** <dokun+ç "kakınç kelimesinin sinonimi" (SS-208), ***sevinc*** "sevinç" (SS-123), ***toẖtac*** <tohtanc "duygularını ve heyecanını belli etmeme tutumu" (SS-379), ***ġısġanc*** "kıskanç" (T-259), ***ġorẖunc*** "korkunç" (SS-71).

-ġa > (-ġa), -ge

Eskiden beri görülen önceleri çok işlek iken sonradan işlekliğini yitiren bir ektir. Hareketi yapanı, olanı veya yapılan varlıkları karşılayan isimler yapar:

dönge "devir, dönem" (Ş-32), ***ġovurġa*** "kavurga" (T-163), ***süpürge*** (Ş-130).

---

[101] Bk. GÜLSEVİN Gürer, GÜLSEVİN Selma, Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I., Malatya,1993, Özmert Ofset, s. 90,91. Burada verilen örnekler:***bazlambaç, bulamaç, kavurmaç, oğmaç, kaymaç*** "kıyruğu yukarıya meyilli(göz), ***yanıltmaç, yırtmaç, atlambaç, saklanbaç, dolambaç,***

[102] Bk. GÜLSEVİN Gürer, GÜLSEVİN Selma, age., s.101-103.

[103] Bk. ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1972, Minnetoğlu yay., s.,187.

-ğaç, -geç > -ğac, -gec

Eskiden beri görülen fakat işlek olmayan bir ektir. Türettiği isimler sıfat ve zarf olarak da kullanılır. Yapan, olan ya da yapılan varlıkları karşılayan isimler yapar:

utanğaç utanğaç (K-9), ***utanğaç bir gülümsünmek*** (K-16), ***süzgec*** (K-26), ***gıyğacı*** "çapraz durumda" (T-163).

-ğan, -gen / -ḳan, -ken

İşlek bir ektir. Fiil gövdelerinden isimler yapar. *-ğan*, *-gen* partisip ekinin kuvvetlisidir.Yaptığı isimler çok olan ve çok yapan anlamı ifade eder. Azerbaycan Türkçesindeki *bağırğan* "çok bağıran", *ağlarğan* "çok ağlayan"; Türkiye Türkçesindeki *sürüngen, sıkılğan, sokulğan, sırıtğan, alıngan, unutkan* v.s. kelimeleri bu ekle türemiştir. Metinlerde de örnekleri var:

böyürtken "böyürtlen" (T-64).

-ğı, -gi, -ğu, -gü / -ḳı, -ki, -ḳu, -kü

İşlek eklerden biridir. Güney Azerbaycan Türkçesinde kelime sonu ünlüleri düzleşme eğiliminde olduğu için yuvarlak şekilleri azdır; hece başı ünsüzünün sedalılaşmasından ve sızıcılaşmasından ötürü de sedasız şekli azdır. Sonuna geldiği fiilin anlamı ile ilgili işi, yapılanı ve yapanı ifade eden isimler türetir:

basğı "baskı, tab' " (SS-295), ***yanğı*** "acı, üzüntü" (SS-386), ***içgi*** "içki" (Ş-59), ***sėvgi*** (AFN I-117), ***duyğusunun*** (SS-295), ***söygüliyem*** "sevgiliyim" (Ş-80), ***ülgü*** <ET: ül-+gü "biçim" ***yuḫi***<yuhu <uyu+ku "uyku, rüyā" (Ş-33).

İki ayrı isimden isim yapma ekini de burada zikretmek gerekir. Bunlardan biri Türkiye Türkçesinde *ğ* ve *g* ünsüzü düşmüş olarak yaşamaktadır:

pusğu "pusu" (SS-52), ***busğulara sinib yatıb*** (SS-24).

Bir diğeri ise Azerbaycan Türkçesinde *ğ* ve *g* ünsüzü geniş ölçüde *v*'ye dönmüş olan *-ğı, -gi, -ğu, -gü* ekidir ki, Türkiye Türkçesinde kısmen *-ıcı, -ici, -ucu,-ücü* eki bu ekin fonksiyonunu üstlenmiştir. Şu örnekleri vardır:

buzağu> ***buzov*** "buzağı" (T-90), oklağu> ***oḫlov*** "oklava" (T-183), çılağu> ***cilov*** "dizgin" (T-18), kösegi> ***kösov*** "yarım yanmış odun parçası" <***kö*** "yanmak + *se* +

gi (T-23), ***üzengi*** (T-23), ***zingırov*** <çıngırdağu? "çıngırak" (Ş-203), ***cilov*** <çilağu (T-18), ***dağlov*** <dağlağu "dağlayıcı" (K-70).

Bu ekin ünsüzünün Kuzey Azerbaycanın batı grubu ağızlarında olduğu gibi *ġ*> *y* değişmesi geçirdiği de görülür:

*Ķazlıķ atın **ciloyini** çekib durur* (SS-60).

-ġıç, -giç, -ġuç, -güç> (-c)

Fiilden isim yapma eki *-ġı*, *-gi*, *-ġu*, *-gü* eki ile İsimden isim yapma *-cı, -ci, -cu, -cü* ekinin birleşmesinden olmuş gibidir. Fonksiyonu da böyle olduğunu düşündürüyor. Özellikle ***ül-*** fiilinden türettiği ustura anlamına gelen ***ülgüc*** kelimesi çok orijinal bir örnektir:

ülgüc "ustura" (AFN I-116, T-181).

-ġın> (-ğın), -gin, -ġun> (-ğun)

İşlek bir ektir. Genellikle tek heceli kelimelere eklenir. Büyütme, aşırılık anlamı katar. Türettiği isimler çok yapma, çok olan nesneleri ve işi karşılar. Azerbaycan Türkçesinin hece başı ünsüzlerini sedasızlaştırma eğiliminden ötürü ünsüzü sedasız olanları azdır:

yorġun** gözü*, ***dutġun** bağrı* (SS-192), ***düşgün (SS-190), ***azġın** dinli kâfirlere* (SS-86), *oğlan **ġızğın** at seyirdir* (SS-144), ***basġın** et-* (SS-133), ***daşġın*** "taşkın (SS-52), ***ġırğın*** "kırgın, katliam" (SS-63), ***itgin** düş-* "yitmek, kaybolmak" (SS-44), ***itgin*** "yitik, kaybolmuş" (Ş-37), ***yorġun*** "yorgun" (SS-236), ***doyġun** gülüş* (SS-194), ***vurğun*** "Şair Semed Vurgun" (SS-37), ***ötgün** oh* "uzaklara gidebilen ok" (SS-231), ***kesgin*** (VBEA-8), ***solğun** narıncı şafaġ* (K-49), ***sürgün*** (K-58), *duru, **süzgün** havadan* (K-26).

-ı, -i, -u, -ü

Eski Türkçedeki *-ġ*, *-g* fiilden isim yapma ekinin düşmesi ile yardımcı ünlüsünün fiilden isim yapma eki durumuna gelmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.Bir kısmı da başındaki ünsüzü düşmüş *-ġu*, *-gü* ekinden gelmektedir. Gerundium ekinin kalıplaşması ile oluşanları da vardır. Batı Türkçesinde yaygın olarak kullanılır:

dolı "dolu" (AFN I-118), ***yapı*** (T-236), ***çatı*** "kıldan, elde örülmüş küçük örken, dana bağı" (Ş-163), ***ġaḫıc*** <kakı + ç (Kars Azeri ağzında ġahı şekli vardır.)

"kakınç" (SS-364), ***çeki*** "tartı" (T-223), ***yup yumru*** (T-63), ***yumulu** yumuruğ* (K-61), ***küsü*** <küs+gü (SS-273), ***çalı*** <çal+ğı(SS-44), ***yahşı*** <yakış+ığ(AFN I-130), ***yanaşı*** <yanaşığ "yan yana, birlikte" (SS-183), ***yazılıdı** ğuran deyil* <yaz- (ı)l-ı (T-239), ***ağzı ayrılı** ğalı* (T-170).

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü

Çok işlek bir ektir. Yaptığı kelimelere çokluk, aşırılık, devamlılık anlamı katar:

alıcı** ğuş* (SS-45), ***dinleyici (T-4), ***ohucu*** <okuyucu (SS-425), ***ğayçı*** <kay+ıcı ? "makas" (T-242), ***ğèyçi*** <kıy+ıcı ? "makas" (T-181), *can **alıcı**, cefa **ğılıcı*** (T-237), ***ürkücü** geldi ürküttü*, ***berkici** geldi berkitti* "ürkütücü, kerkitici" (T-157), ***damcı*** <damı+ıcı "damla" (T-56).

-(ı)ğ, -(i)g

Yukarıda ***-ı, -i, -u, -ü*** ekini tanıtırken bahsettiğimiz ekin Azerbaycan Türkçesinde yaşayan istisnâî örneğidir. Bu gün Anadolu Türkçesinde kullanılmayan bir eski ektir. Azerbaycan Türkçesinde ise ***bil-*** fiilinden, bilgi anlamında kelime türeten ek olarak yaygın bir şekilde kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesinde başka örnekleri de var:

*bir şerefli **biligli*** "bilgili" (SS-495), ***içig, minig*** (SS-89).

-ış, -iş, -uş, -üş

-mak, -mek, ve ***-ma, -me*** ekleri gibi fiil isimleri yapan eklerden biridir. Kalıcı isimler de yapar. Bütün fiil kök ve gövdelerine gelir. Şu örnekleri vardır:

yağış "yağmur" (T-238), ***yatış*** "yatma şekli" (T-168), ***bahış*** "bakış" (SS-50), ***öpüş*** "öpme, öpüş" (T-83), ***tikiş*** "dikme, dikme şekli" (T-272), ***aldanış*** (SS-37).

-k, -k > (-ğ, -g, -h, -ğ, -y)

Bu ek de çok işlek eklerdendir. Ünsüz değişmeleri sonucu *-h,-ğ, -g, -ğ, -y* şekline gelebilmertedir. Türettiği isimler genellikle sonuna geldiği fiilin gösterdiği harekete konu olmuş, o hareketten doğmuş olan ya da o hareketi yapan varlıkları karşılar:

dayağ (T-12), ***anlaķlı*** "kavrayışlı, müdrik" (OS-16), ***bulaķ*** <bulġa+ķ "pınar" (Ş-34), ***ġadaẖ*** (SS-306, T-85), ***doğraẖ doğraẖ***-(SS-308), *atlar geldi* ***oynağa*** (Ş-42), ***uzağ*** (SS-49), *ġat* ***ġarışığ*** (OS-59), *bèlece* ***telesik*** *hara gèdirdiler* (K-66), *yèddi min zatı* ***ġarığ*** (SS-329), ***barışığ*** "barış" (Ş-34), ***yaraşığ*** (SS-37), *yanacağ,* ***alışığ*** *toplandı* (K-35), *gürp* ***danışığı*** *seni ayındırdı* (K-23), ***duruşuğu*** *dağa benzeyirdi* (K-23), ***sınığ*** *goşun kimi* (SS-38), ***ġıpığ*** "göz kapağı" (SS-147), ***sırıh*** "yorġan dikişi" (Ş-154), ***cırığ*** "yırtık" (T-80), ***mırığ*** "sırasında eksiği olan" (T-80), ***firtıķ*** "sümük" (AFN I-120), ***yırtığ*** (OS-2), ***ġıvrığ*** (T-47), ***yapışık*** (T-138), ***dadığ*** *suyi* <ET: tatık: yemek (T-238), ***yarıķ*** (T-232), ***tanıķ*** *olsun* (SS-92), ***direk*** (T-63), ***emek*** <ET: emge-k (Ş-32), ***sengek*** <sèŋg-e-k (AFN I-115), ***tövşegin*** almak için <ET: tög-: dövmek."soluğunu toplamak için" (SS-236), ***delik, dèşik*** (T-129), ***dilik dilik*** "çok dilinmiş durumda" (AFN I-79), ***erüye*** <erik+e, ***delüye*** <delik-e (T-82), ***tepik*** "tekme" (T-174), ***gedik*** <ET: ked- "sırt, tepe" (Ş-33), ***inciklik*** <inci-k-lik "incinmişlik, kırgınlık" (SS-309), ***emzik*** <em-(i)z-(i)k (SS-52), ***minik*** "binit, binek", ***minig*** (SS-174), ***içik*** "içit, içki" (SS-89), ***itik*** "yitik" (K-5), ***esrekkil*** <esrek-kil "esremiş boğa" (SS-225), ***döşek*** (T-181), ***elek*** (T-181), ***hörig*** "saç örgüsü" (AFN I-118), *hanımların* ***hörüyü*** "saç örgüsü" (T-140), ***bükük*** "eklem, boğum" (T-140), ***buyruğ*** K-62), ***bölük*** " (T-16), ***örtüg*** "örtü" (K-78), *gözümün* ***örtüyü*** *ġırpınan zaman* (EO-16), ***köpük*** <Az. Tü: köp-: "şişmek" +(ü)k (SS-52), ***yüksek*** (T-230).

Bu ek *-n* ünsüzüyle biten kelimelerden sonra, *ġaranlığ, yamanlığ* gibi kelimelere benzetilmek sonucu olsa gerek, *-l-* türemesiyle *-lığ> -nığ* şeklinde de kullanılır:

zèhnün gene ***bulanlığ*** *oldu* (K-50).

-l

İşlek olmayan bir fiilden isim yapma ekidir. Şu örneği tesbit edildi:

sığalla- <sığ+a+l+la- "okşama hareketi" (T-77).

-m

Çok işlek bir ektir. Sonuna geldiği fiillerden durum, iş, varlık, araç, yer ifade eden isimler yapar:

hencer ile ***dilim dilim***... (AFN I-79), ***biçim*** (T-165), ***dözim*** "tahammül, dayanma, dözüm" (AFN I-135), ***ölüm itim*** (Ş-32), ***düzüm düzüm*** "dizi dizi" (T-200), *ne*

yèm *yèyer, ne su içer* (T-166), ***düyün*** <ET: tüg+(ü)m "düğüm" (T-237), ***dönüm*** "dönüş" (Ş-32), ***uçrum*** <uç+(u)r+(u)m (SS-36), ***sıldırım*** "uçurum" (SS-43), *bir göz* ***çalım*** *ayamı* "bir göz kırpma süresi" (K-8), *bir* ***burum*** "burun" *ġaynadı* (K-28).

-ma, -me

Bu ek de bütün fiil kök ve gövdelerine gelebilen çok işlek bir ektir. Sonuna geldiği fiillerden iş isimleri yapar. Kalıcı nesne isimleri de yapar:

ġavurma *şorbası* (OS-29), ***ġeyirme*** *yağ* (OS-19), ***bulama*** "ineğin ilk sütünden karıştırılarak pişirilen kıvamlı süt yemeği" (Ş-38), ***çığırtma*** "kızartılmış sebzeli, etli, yumurtalı bir çeşit yemek" (SS-374), ***doğma*** "tabiî" (SS-49), *başına* ***şelme*** *bağladı* "eski püskü" (T-163), ***bölme*** "bölüm", ***ilme*** "düğme iliği" (T-230), ***çekme*** "çizme" (T-147), ***gözme*** <gözeme "yara kabuğu" (Ş-88), ***görsetme*** "gösterişli" (SS-220), ***dürtme*** "yumruk" (SS-226), ***sicirleme*** <Ar: sicil-le-me: "birinin geçmişi hakkında, övücü ya da yerici, destan şeklinde sözler toplamı "(K-85), ***èşme*** "elde bükülmüş ve örülmüş" (SS-387), *cilov* ***tügme*** "dizgini düğümlenmiş olarak" (SS-256), *üstünde* ***hökürtme*** *çaldı, ağladı* (K-68) <höyk-ür-t-me, *canına* ***üşütme*** *gelirdi* (K-56), ***ġoşma*** "bir şiir türü, koşma" (EO-19), tegürme> tegirme> degirme> degirmi> ***deyirmi*** (T-148).

Bu ekin ünsüzü, Kazak Türkçesinde olduğu gibi[104], kendisinden önce gelen ünsüzle benzeşerek ya da benzeştikten sonra aykırılaşarak, *m*> *b* ve *m*> *p* değişmesi de geçirir:

ġappa <kapma (Ş-44), ***şappa*** <çapma "vurma" (Ş-44), ***onba*** <Karsta: ġomba <konma? "aşığın iki sivri ucu üzerinde dik durması" (AFN I-139).

-maç, -meç> -mac, -mac

İşlek değildir. Fiilden isim yapma eki *-ma, -me* ile isimden isim yapma *-c, -ç* eklerinin birleşip kaynaşmasıyla oluşmuştur.

dürmeç "dürüm" (AFN I-120).

-maca, -mece, > -maça, -meçe

[104] Kazak Türkçesinde, bu ek yanında soru ekinde ve geniş zamanın olumsuzluk ekinde de bu ses olayı görülür: bk. TAMİR, Ferhat, Barköl' den Kazak Türkçesi Metinleri, Ankara 1989, TKAE yay, s. 48'de: ***alınba-*** "alınmamak", ***aldanbas*** "aldanmaz", ***ökünbös*** "düşünmez", ***siz ba*** "siz mi?".

İşlek olmayan eklerdendir. Fiilden isim yapma eki *-ma*, *-me* ile eşitlik eki *-ca*, *-ce*'nin kaynaşması sonucu oluştuğu görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi batı gurubu ağızlarında *-p* ünsüzüyle biten kelimeye eklendiği zaman *m-*'nin benzeşerek *p-*, sonra da aykırılaşarak *b-* olduğu görülür:

tapmaca "bulmaca, bilmece" (T-4), ***tapbaca*** tapdum baca (T-237), ***bilmece bildirmece*** (T-166), ***yarmaça*** "yarılmış odun parçası, kaba saba" (T-129), ***yapbaca*** "yapmaca, yapma" (T-83).

-maķ, -mek > -mağ, -meg

En işlek eklerdendir. Fiillerin hareket isimlerini yapar. Fiillerin ifade ettiği hareketleri şahıs ve zaman gibi unsurlara bağlamadan ifade etmek için kullanılır. Kalıplaşma sonucu kalıcı isimler de yapar. Son ünsüzünde sedalılaşma ve akıcılaşma gerçekleşir. Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde *-mak, -mek* ekinden sonra iyelik ekleri getirilememektedir. Eskiden bu şekil kullanılırdı. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu şeklin yaşamaya devam ettiği görülüyor. Şu örnekler tesbit edildi:

oynamaķ "oyun" (Ş-38), *ḫeber **vermek** için* (AFN I-133), *menden **dèmekdi**, sizden **èşitmek*** (OS-47), ***ölmek*** "ölüm" (AFN I-116), ***ilmek*** "ilmik" (T-235), ***öldürmege, yığmağılan*** (T-17), *saranın **gelmegin*** "gelmesini" (AS-52), ***yaḫmağla*** "yakarak" (SS-36), ***çaḫmağ** çal-* "çakmak yakmak" (SS-211), ***yèmek** vegti* (SS-117), ***saḫlamağa, olmağa*** (OS-54).

Yine son ünsüzünün karakteri yüzünden Güney Azerbaycan Türkçesinde ince sıradan kelimelere kalın olarak geldiği de görülür:

gezmağe, dolanmağe (OS-31).

Sonuna ünlü ile başlayan ek aldığında, *k* ünsüzünün akıcılaşarak *y* olduğu da görülür:

-mar, -mer

Türkiye Türkçesinde *tomar* kelimesinde yaşayan ektir. *-ma*, *-me* ekinin ifade ettiğini daha kuvetli bir şekilde ifade eder. Sonuna *-le, -la* isimden fiil yapma ekini alarak kullanıldığı görülüyor. Varlığın tümünü birden ifade eder. Şu örnekleri vardır:

tomar (Ş-72), ***basmarlayıp** boğan* "aniden ve tam hakim olarak bastıran" (SS-82), ***ġomarlayır*** "derip toplayarak bastırıyor" (SS-155).

Şu örnekte aynı ekin *r*'siz kullanıldığı görülüyor:

cızmala- "çiziktirmek" (SS-496).

-mur, -mür

İşlek olmayan eklerdendir. Eskiden beri kullanılmasına rağmen vokal uyumuna girmemiştir. Türkçenin birçok sahasında aynı örnekte yaşadığı görülür:

yağmur (T-254).

Fakat Azerbaycan Türkçesinde daha çok *yağmur* yerine ***yağış*** kelimesi tercih edilir.

-n

Bu ek de eskiden beri Türkçede kullanılmaktadır. Çok işlek olmamakla birlikte bu ekle türemiş epeyce örnek vardır. Yaptığı isimler fiilin gösterdiği işi yapanı, olanı ve yapılanı ifade eder. Şu örnekleri vardır:

biçin üsti "biçin zamanı" (Ş-35), ***gelin*** (T-236), ***o nėce ekinçidir*** (T-208), ***ġoşun*** "ordu" (SS-38), ***aḫın aḫın*** (SS-88).

-naķ

Türkçede *tırnak, cırnak, toynak*, kelimelerinde bulunan ektir. Bu kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde *cır-*, Türkiye Türkçesinde *yırt-* şeklinde olan fiilden yapıldığı düşünülebilir. Azerbaycan Türkçesi de bu tür kelimeleri aynı ek ile yapar. Kelimenin ilk ünsüzü *c-*, *d-*, *ġ-* şeklinde, son ünsüzü *-r-*, *-y- şeklinde;* ekin son ünsüzü ise *-ġ*, *-ğ* ve *-h* şeklinde olabilmektedir:

caynaķlu "tırnaklı" (T-71), ***demir ġıynaḫlı çoban*** "demir pençeli çoban" (SS-336), ***demir dırnaġ aslanların bėlin büken*** (SS-69), ***iti ġıynağlı güleşenler*** (K-54).

-saķ

İşlek bir ek değildir. Eski Türkçe döneminde kalıplaşmıştır. Bünyesinde göçüşme olmakla birlikte Türkiye Türkçesindeki örneği Azerbaycan Türkçesinde de yaşamaktadır:

dustaġ "tutsak" (SS-86).

-sı, -si, -su, -sü

İşlek olmayan bir ektir. Bünyesinde göçüşme olmakla birlikte yine Türkiye Türkçesinde yaşayan bir örneği var:

tüsti "tütsü" (T-234).

-ş

Yukarıda tanıtıp örneklerini verdiğimiz *-ış, -iş, -uş, -üş*, fiilden isim yapma ekine benzer. *-a* ve *-e* ünlüsü ile sonlanan fiillere de gelebilmesi ile ondan ayrılır. Fiilin bildirdiği harekette olanı ifade eder. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-ığ, -ig, -uğ, -üg* eki düşmüş, *-ş* fiilden fiil yapma eki, isimden isim yapma eki görünümünde kalmış olanları da vardır.

oynaş "kırık, oynaş" (SS-41), ***tanış*** <tanışığ "tanıdık, tanış" (SS-49), ***alkış*** <alka+ş "alkış" (SS-124), *ğardaşın ğardaşıyla bir **görüşü** bir **ğonuşu** ğadağan olmada* (Ş-153).

-t

Türkçede eskiden beri görülen, bugün örnekleri çok az olan bir ektir. Dede Korkut dilinden Sazımın Sözü adlı esere geçmiş şu örnekler vardır:

kèçid "geçit" (SS-178), ***yüklet*** "yük taşıma aracı" (SS-132).

-tı, -ti, -tu, -tü

Eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir. *-l-*, *-n-* ve *-r-* ile sonlanan fiil gövdelerine getirilir. Seyrek olarak fiil köklerine de gelir. Yaptığı isimler, yapan, olan ve yapılan nesne ve kavramları karşılar. Şu örnekler tesbit edildi:

ahıntı (SS-383), ***sıhıntı*** (SS-386), ***ğaraltı*** "karartı" (Ş-89), ***göy-göyerti*** *iyinde çarpınırdı* (K-72).

Fiilden fiil türeten ekler

-a-, -e-

Aslında işlek olmayan, günümüzde pek kullanılmayan, fonksiyonunu başka eklere kaptırmış görünen bir ektir. *tık-a-* kelimesinde yaşamaktadır. Güney Azerbaycan

Türkçesinde yaşayan bir başka kelimede bu ekin kalıplaşmış olarak yaşadığı görülmektedir: sengek kelimesi, Azerbaycana özgü bir tür ekmeğin adıdır. Bu kelime, ***sèŋ-*** "yatışmak, inmek" fiilinden ***-e*** fiilden fiil yapma eki ile fiil yapıldıktan sonra ***-k*** fiilden isim yapma eki ile yeniden isim yapılarak türetilmiştir. *Sèŋemiş, yatışmış* anlamına gelir. Bu ekmek, gerçekten de kabarık değil. Kalınca bir lavaş gibi olup, sert, tok ve ağırdır. Türkiyedeki taş fırın pidelerine benzemekle birlikte, onun gibi yumuşak ve kabarık değildir. Sengek, çok sıcak olmayan fırında, küçük çakıl taşı döşeli zemin üzerinde ve uzun sürede pişirilir. Bu yüzden de yatışmış olur. Şehriyar, Şatır Oğlan şiirini kendisine devamlı sengek pişiren fırıncı çırağına yazmıştı. Tabiî ki bu kelimenin kökünde bazı ses değişmeleri olmuştur: *-è-> -e-* değişmesi ile *ŋ* ünsüzünün bünyesindeki iki ünsüze ayrışması söz konusudur: *ŋ> ng*. Kars yöresinde bu fiil, bu anlamda, ***è*** ülüsünü korumuş ve ***e> i*** değişmesi geçirmiş olarak ***sèngi-*** şeklinde yaşamaktadır. Kelime metinlerde çok sık kullanılmıştır:

sengek (AFN I-115), ***sengek*** (Ş-113), ***ağnayırdılar*** <ağ-ı-n-a- "ağnamak" (K-50).

-acaķ, -ecek

Aslında gelecek zamann partisipi eki olan bu ek, isim ve sıfat olarak kullanılan kalıcı isimler de yapar:

yanacaķ, *alışıġ toplandı* (K-35).

-ala, -ele

sepelendi <sep-ele-n-di "saçıldı" (Ş-71).

-ar-, -er-

Bu ek eskiden beri kullanılan faktitif eklerindendir. Oldurma ve yaptırma ifade eder. Fazla işlek değildir. Anadolu Türkçesinde bu ek ile yapılmış faktitif ifade eden kelime azdır: *kop-ar-*, *çık-ar-*, gibi. Sonu *-r* ile biten bu ek, katmerli faktitiflerde *-r-* eki gibi görünür: *kop-ar-t-*, *çık-ar-t-* gibi. Azerbaycan Türkçesinde genellikle bu katmerli şekli kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri tesbit edildi:

ġaytar- <Az.Tü: ġayıt-, Kaz. Tü: kayt- "geri çevirmek, döndürmek" (OS-42), ***çıẖarmaz*** (T-68).

Sonuna *-t-* faktitif eki getirilerk katmerli bir şekilde kullanıldığı da olur:

çıẖartdım "çıkardım" (Ş-154), ***çıẖardım*** "çıkarayım" (T-242), ***çıẖardabilmedim*** (OS-192), ***üstünde hökürtme çaldı, ağladı*** (K-68), <höyk-ür-t-me

Sonuna *-t-* faktitif eki gelerek katmarli faktitif oluşturduğu bazı durumlarda bu ekin *-r-* ünsüzü düşer:

çıẖadanmaz "çıkaramaz" (OS-12), ***sarat*** <saratmak (SS-65).

Sonuna *-t-* ve *-tır-* faktitif eklerinin ikisini birden alarak üçlü katmerlilik de oluşturabilir:

yatıttır- <yatırttırmak (SS-247).

-dar-, -der-, -tar-, -ter-

Bu ek çok az kullanılan, yaygın ve işlek olmayan bir ektir. Türkiye Türkçesinde bugün ağızlarda ve bir iki kelimede kalmıştır. Ekin bu durumu hem Türkiye Türkçesi, hem de Azerbaycan Türkçesi için geçerlidir. Hece başı ünsüzü olmasına rağmen, Eski Türkçe devrinden beri kullanılan belli kelimelrde ekin ilk ünsüzünün sedasızlığını koruyablmesi ilgi çekicidir. Şu örneklerde görülür:

çönderüp "çevirmiş, değiştirmiş" (Ş-57), ***gönder*** (T-133), ***ğutargilen*** "kurtar" (OS-35).

-dır-, -dir-, -dur-, -dür-

Bu ek de faktitif eklerindendir. Sonuna geldiği fiile oldurma ve yaptırma anlamı katar. Türkçenin eskiden beri kullanılan işlek fiilden fiil yapma eklerinden biridir. Faktitif eklerinin en işlek olanıdır. Azerbaycan Türkçesinin hece başı ünsüzlerini sedalılaştırma eğiliminden ötürü bu ekin de ünsüzü sedalıdır. Şu örnekleri vardır:

özge ğatırlarına ***çatdırardılar*** "yükletirlerdi" (AFN I-141), ***ğızdır-*** "ısıtmak" (T-225), ***ezdir-***, ***gezdir-*** (Ş-36), ***ğırẖdır-*** "kırktırmak" (AFN I-142), ***yėndir-*** "indirmek" (T-16), ***mindir-*** "bindirmek" (T-243), ***dillendir-*** (Ş-33), ***çaşdıran perde*** "şaşırtan perde" (SS-36), ***görüşdürse*** (SS-40), ***emişdirmek havası*** (K-50),***beleşdir-*** "bulamak, bölemek, boyamak" (Ş-34), ***çaǩğışdır-*** "tokuşturmak" (Ş-38), ***aşlandır-*** "tazelenmek, aşılanmak" (Ş-88), ***götürmez*** <ET:köter- (T-86), ***bėzikdirecağsan.***

Eski şekli tamamen yuvarlak olan bu ekte de, ekin ünlüsünü düzleştirme gayretinin aşırıya kaçması sonucu olsa gerek, bazen yuvarlak ünlülü kelimeye düz şekilde getirildiği görülür:

öldir- "öldürmek" (AFN I-133), ***boğdıran, öldiren*** (AFN I-137), *ezelden meni de **coşdıran** odır* (SS-194).

Bu faktitif ekinin bazen hece kaynaşması sonucunda kısmen ya da tamamen düştüğü de görülür:

èyirdiler <èyirirdiler <èydirirdiler (AS-50), <èydir-: ikinci sağım ya da kuzunun emmesi için koyunun yeniden süt vermesi, ***getdi*** "getirdi" (OS-42), ***götdi*** "götürdü" (AS-80), ***otdı*** "oturdu" (T-172).

Azerbaycan Türkçesinde bu ek kullanılmadan da faktitif ifadesi sağlanmaktadır:

degişildi "değiştirildi" (OS-59).

-ı-, -i-, -u-, -ü-

İşlek olmayan eklerdendir:

sarıyar "sarar" (T-160), ***sarıtda-*** "sarıp sarmalamak" (SS-220), <sarı-: sarmak. ***süritlenerek*** "sürüklenerek" (SS-292) (<süri- "sürümek").

-ḳ-, -k- > (-ẖ-)

Günümüz Türkiye türkçesinde kullanılmayan, Eski Anadolu Türkçesinde birkaç örneği bulunan bu ek, Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır. Bu eki yaşatması ile de Azerbaycan Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi arasında bir ortaklık söz konusudur:

bèzik- "yılmak" (SS-175), ***tèzik-*** "ürkmek" (SS-144), ***görük-*** "gözükmek, görünmek" (T-135), ***duruẖ-*** "duraksamak, durgunlaşmak" (Ş-55), ***oduẖ-*** "ateş görmüş yabani hayvan gibi duyarlı hale gelmek" (Ş-55), ***sınıẖ-*** "sıkıntıya düşmek, çaresiz kalmak,beli kırılmış gibi olmak (Ş-55), *öz içinde **vurnuẖdu*** (K-74).

-l-

Çok işlek olan, eskiden beri kullanılan bir ektir. Sonuna geldiği fiillerden olma ifade eden fiiller yapar. Bu fiillere pasiflik, meçhullük fiilleri ya da edilgen çatılı

fiiller denir. Ünlü ve *-l* ünsüzüyle biten fiillere bu ek gelmez. Bu tür fiillere aynı görevi yapmak üzere *-n-* fiilden fiil yapma eki gelir:

açılır*, *yumulur "açılıyor, kapanıyor" (Ş-129), ***çağrılıben*** (SS-139), ***tutulaydun*** "yakalanaydın" (SS-86), ***başğa cüre öldürülmez*** (SS-140), ***yaradılan*** (T-4), ***yazılıdı*** ğuran deyil <yaz- (ı)l-ı (T-239), ***döyülmüş*, *hörülmüş*** (T-231), ***tapulmuri*** "bulunmuyor" (OS-57), ***açılandan** beri* (OS-59), ***düzülür*** "diziliyor" (Ş-37), *elin dut **yılılanın*** (Ş-154), ***serilir*** (T-26), ***degişildi*** (OS-59).

Türkiye Türkçesinden farklı olarak *doğ-* ve *değiş-* fiilleri de meçhullük eki getirilerek kollanılır:

doğular "doğar" (T-240), ***degişildi*** (OS-59), *süde maya vursan süd **çürüler*** (K-16).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bazen *-n-* meçhullük ekinden sonra *-l-* eki ile yeniden meçhul yapılır. Bu durum, asıl meçhullük ekinin *-l-* olduğunu bir kere daha gösterir:

söylenilir*, *sahlanılır (T-6).

-ma-, -me- (-mı-, -mi-, -mu-, -mü-)

Çok işlek bir ek olup, bütün fiil kök ve gövdelerine getirilerek olumsuz fiiller yapılır. Her türlü fiil kök ve gövdesine yardımcı ses almadan eklenir. Kendisinden sonra hiçbir fiilden fiil yapma eki gelmez; isim yapma ekleri gelebilir. Kullanılış sahasına çıkarken ünlüsünde görülen darlaşma ve yuvarlaklaşma Türkiye Türkçesinde yazıya geçirilmezken, Güney Azerbaycan Türkçesinde yazıya geçirilmektedir:

çalḫanmamış "çalkalanmamış" (T-118), ***çalınmamış** nėhreden*, ***erinmemiş*** *yağ getir* (T-114), ***bilmedim*, *gelemmedim*** (Ş-32), ***yalamayan*** (SS-51), ***terpenmir*** (T-15), ***yėmir*, *içmir*** (T-234), ***bilmirem*** (OS-1), ***vėrmirsen*** (Ş-140), ***dėmirsiz*** (AFN I-138), ***olmuyum*** (OS-5), ***ğutulmuyub*** "kurtulmamıştır" (OS-1), ***bülmürem*** "bilmiyorum" (OS-1).

-msa-, -mse-> -msü-

İşlek olmayan bir ektir. İsimdenisim yapma ***-msa, -mse*** ekinden benzetme yolu ile yapılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde sonuna fiilden fiil yapan ***-n*** dönüşlülük ekini de alarak kullanılır. Yuvarlak ünlülü kelime sonunda ünlüsü yuvarlaklaşır:

gülümseyirsen, gülümsedün (K-10), *utanğaç bir* ***gülümsünmek*** (K-16), *yuhuda* ***gülümsüner*** (K-39).

-n-

Bu ek de eskiden beri kullanılan çok işlek bir ektir. Kendi kendine yapma ve olma ifade eden fiiller yapar. Bu yüzden yaptığı fiillere dönüşlü fiiller ve *-n-* ekine de dönüşlülük eki denir. Şu örnekler ekin bu asıl fonksiyonu ile ilgili olanlardır:

aldanış (SS-37), ***dayan-*** "durmak" (SS-39), ***ahınan*** (K-61), *gürp danışığı seni* ***ayındırdı*** (K-23), *gözümün örtüyü* ***ğırpınan*** *zaman* (EO-16), ***görünmez*** (T-194), ***ğèçinir*** "geçimini sağlıyor" (OS-2), ***yèrpinir*** "kımıldıyor" (T-221), ***yuyun-*** "yıkanmak" (Ş-70), ***ufanmasın*** "ufalanmasın" (SS-181), ***ağnayırdılar*** <ağ-ı-n-a- "ağnamak" (K-50), ***terpenmir*** "kımıldanmıyor" (T-15), ***sürünür*** (T-26), *üreyi* ***kèçindi*** "kalbi durup ölecek gibi oldu" (K-83), *bağrında bir ocak* ***ğalanır*** (K-59).

Bu ekin, *-la-*, *-le-* isimden fiil yapan ekten sonra gelmesi durumunda onunlu birleşip kalıplaşma eğilimi gösterdiği, hatta bazen bu iki ekin birleşip kalıplaşmış bir ek olarak değerlendirildiğine *-la-*, *-le-* eki ile ilgili bölümde işaret edildi:

arhalanaydun, dolanaydun(OS-68), ***ğatarlanmış*** (T-241), ***herlener*** "döner,fırlanır" (T-150), ***fırlanar*** "döner" (T-168), ***iylener*** "kokar" (T-184), ***huşlan-*** "kendini toparlamak, aklı başına gelmek" (Ş-34), ***çiçeklenüb*** "çiçeklenerek" (Ş-31), ***-n-*** eki ile yapılan fiillerin bir kısmı dönüşlülük değil, ***meçhullük*** ve ***pasiflik*** ifade ederler:

ğabırğaları ***sananar*** "kaburgaları sayılır" (T-150), ***çalınmamış*** *ğatığ* (T-118), ***çalınmamış*** ***nèhreden, erinmemiş*** *yağ getir* (T-114), *ağdan ğara* ***boyanmış*** "ak ve kara renkleriyle boyamışlar" (T-219), ***talanmışam, calanmışam*** (Ş-154).

-p-

İşlek olmayan bir ektir. ***ser-p*** ve ***kır-p*** kelimelerinde var. Azerbaycan Türkçesinde bu ekin önündeki *r* ünsüzü düşer:

tohum ***sepir*** (T-208).

-r-

Eskiden beri Türkçede işlek olarak kullanılan faktitif eklerindendir. Bu da diğer faktitif ekleri gibi oldurma ve yaptırma ifade eder. Geçişli ve geçişsiz bütün eklere

getirilir. Yaptığı fiillerin ise hepsi geçişlidir. Ünlü ile biten fiillere eklenmez, ünsüzle bitenlerin de bir kısmına eklenir. Kendisinden önce *-z-* faktitif eki hariç, hiçbir fiilden fiil yapma eki getirilemez; kendisinden sonra ise *-t-* faktitif ekini alarak katmerli faktitif yapısı oluşturur. Şu örnekleri vardır:

itirmez, bitirmez, yėtirmez (Ş-32), ***uçrum*** <uçurum (SS-36), ***ġaçırdır*** (VBEA-8), ***çığırtma*** (SS-374), ***yėtir-*** "yetiştirmek" (AS-42), ***savuruben*** (SS-86), ***döşür-*** "devşirmek" (T-139).

-sa-, -se-

İşlek olmayan bir ek olup, isimden fiil yapma eki *-sa-, -se-*'nin tesiriyle yapılmış olduğu sanılıyor. Eski Anadolu Türkçesiyle, bugün bazı Anadolu Ağızlarında yaşayan tek örneğinin Azerbaycan Türkçesinde de yaşamakta olduğu metinlerden tesbit edildi:

görsetme <gör-se-t-me "gösterişli" (SS-220).

-ş-

Eskiden beri kullanılan işlek bir fiilden fiil yapma ekidir. Biri ortaklaşma, diğeri oluş olmak üzere iki fonksiyonu var. Birinci fonksiyonuna bakarak ortaklaşma eki ya da müşâreket eki diye adlandırılmıştır.

Ortaklaşma ifade edenler:

çaķġışdırıp (T-38), ***görüşdürse*** (SS-40), ***sögişdiler***, ***döğüşdiler*** (AFN I-129), ***çarpışanda*** (SS-180), ***ġarışığ*** (SS-51), ***barışığ*** <ET: bar-: varmak "karşılıklı varma, barış" (Ş-34), ***görüşelim*** (SS-88), ***sevişdigim***, ***emişdigim*** (SS-91), ***degişildi*** (OS-59).

Oluş ifade edenler:

sığışar (T-252), ***beleşdirip*** (Ş-34), ***yaraşığ*** (SS-37).

-t-

Türkçede eskiden beri kullanılan işlek faktitif eklerindendir. Fiillere oldurma ve yaptırma anlamı katar. Kendisinden önce gelen *-r-* faktitif ekiyle katmarli faktitif yapar. İki ünlü arasında ve hece başı ünsüzü olduğunda *-d-* ünsüzüne döner;

hece sonu ünsüzü durumunda ise sedasızlığını korur. Güney Azerbaycanda bu söyleyiş yazıya da geçirilmiştir:

berkitse (SS-98), ***allatmışam*** (Ş-53), ***ucatmasın*** (OS-55), ***sarsıdar*** *mı* (SS-231), ***bereldir*** (SS-287), ***ğaçırdır*** (VBEA-8), ***yaradılan*** (T-4), ***görsetme*** (SS-220), ***arıdır*** *bizi* "arıtıyor, temizliyor" (Ş-155), ***sarıtda-*** "sarıp sarmalamak" (SS-220), ***soyuhladar*** "soğutur" (T-196), ***ülkütdüler*** "ürküttüler" (OS-59), ***çığırtma*** (SS-374).

-z-

Bu ek de Eski Türkçe devrinden beri Türkçede kullanılan bir faktitif ekidir. Anadolu Türkçesinde hemen hemen hiç kullanılmaz olmasına rağmen, Batı Türkçesinin doğu kolunu oluşturan Azerbaycan Türkçesinde daha yaygın olarak kullanılır. Bunun, varlığını Türkçedeki temel belirleyici ses kanunlarından biri olan *r-z* tercihi meselesiyle ilgili görenler de var[105]. Türkiye Türkçesinde *-r-* faktitif ekiyle "emzirmek", Azerbaycan Türkçesinde *-dır-* faktitif ekiyle "*emizdirmek*" şeklinde katmerli faktitif yapar. Metinlerde şu örnekleri görüldü:

utuzdun, utuzmuş, (Ş-64), ***uduzdı*** "üttürdü, ütüldü" (Ş-123), ***ğalhızar*** "kaldırır" (T-216), ***ahızdınsa*** "akıttıysan" (SS-151), ***emizdigim*** "emdirdiğim" (SS-85), ***emzik*** <emizik "meme" (SS-53), ***çapızdırmış*** "koşturmuş" (SS-52), ***dadızdır-*** "tattırmak" (SS-376).

KELİME TÜRLERİ

İSİM

Canlı cansız, bütün varlıkları ve mevhumları tek tek veya cins cins karşılayan kelimelere isim denir: *yer, gök, çiçek, kitap, düş, duygu, sevinç, ordu, Türk, Bingöl, Özden, Kürşat, Yalçın gibi.*

Adlandırdığı varlığa göre isimler iki çeşittir: Özel isim, cins isim.

Özel isimler, varlıkları benzerlerinden ayırarak tek tek karşılayan isimlerdir. Özel isim, Türk adı, bir kavmi, bir milleti diğer kavimlerden, insan topluluklarından ayırarak ifade eden isimdir. Bingöl Türkiyede bulunan bir şehri hem

---

[105] **bk. ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu, Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları, Ankara,1996, TDK yay., s.43.**

dünyadaki diğer şehirlerden, hem de Türkiyedeki diğer şehirlerden ayırarak ifade eder. Bu durum Azerbaycan Türkçesi için de geçerlidir:

azerbaycanın *şorlu-coşğun sinesinin bir küncünde, ğocaman* ***mişovun*** *köhne ğırışlarının bir tek ğatında yèrleşmiş bir kend...* "***kündür***" dèyende....(VBEA-7), ***tırabuzan*** (SS-202), ***boğac*** (SS-101), ***farsıca*** (Ş-80).

boyu uzun burla ḫatın

saçı uzun selcan ḫatın

nigâr ḫanım, ereb-zengi

hecer ḫanım, zèyneb paşa (SS-191).

Ses bilgisi bölümünde de işaret ettiğimiz gibi, Güney Azerbaycan Türkçesinde, günlük hayatta ve sözlü olarak çok sık kullanıldığı için, seslerin bütün değişebilirlik kanunlarının işlemesi sonucunda özel isimlerde büyük değişiklikler olmuştur:

meşed rehim "meşhedi rahim" (Ş-36), ***meşdeli*** <meşhedî ali (T-83), ***meşmemi*** *han* <meşhedi ***memi*** *han* (Ş-42), ***meşdâceli*** <meşhedî hacı ali (Ş-36), ***mirzemmed*** <mirze memmed <mirze mehemmed <mirza muhammed (Ş-37), ***memmed*** *sadıh* (Ş-36), ***memdesen*** <muhammed hasan (Ş-54).

Cins isimler, birbirine benzeyen varlıkları cins olarak toptan karşılayan isimlerdir: *insan,* kadın, *çiçek, deniz, düş, sevgi* gibi. Güney Azerbaycan Türkçesinde de bu isimler her bakımdan aynı durumdadırlar aynı durumdadırlar:

dağlar aḫşamın boyağlı üfüğüne göz ğıyırdılar. (K-50).

İSİM İŞLETME EKLERİ

İsim soylu kök ve gövdelerin sonlarına getirilerek onların aralarında ilişki kuran ve kullanma sahasına çıkmalarını sağlayan eklere *isim işletme ekleri* denir. İsim işletme ekleri şunlardır:

ÇOKLUK EKİ

İsmin karşıladığı varlığın sayısının bir taneden çok olduğunu ifade eden eklerdir. Bir başka deyişle isimlerin isimlerin çokluk şekillerini yaparlar. Diğer işletme eklerinden farklı olarak, çokluk eki sonuna geldiği ismi diğer kelimelerle münasebete geçirmez. Onun kelimeler arasında bağ kurmak gibi bir fonksiyonu yoktur. Sadece sonuna geldiği kelime ile ilgilidir. Bütün isimler, isim soylu diğer kelimeler, tamlamalar

ve kelime guruplarının sonuna gelebilir. Aslında bir isim işletme eki olan çokluk eki, zamanla fiil çekimlerinin çokluk şahıslarının da ifade edilmesinde kullanılır olmuştur. Türkçede çokluk eki eskiden beri *-lar, -ler* ekidir.

dağlar (K-50), ***ġuşlar*** (Ş-35), ***göyler*** (Ş-46), ***ulduzlar** boylanırdılar* (K-19), *nėçe nėçe dayaz **sözler*** (SS-497), *elin **barmağları** ve **bükükleri*** (T-140), *demir dırnağ **aslanların** belin büken, ġara kâkil ġara sakġal **igitlerin canları*** (SS-69), ***suların** sesi* (SS-383), *bu **çaylar*** (SS-52), ***yadlar** bize kėj bahanda* (SS-52), ***ġabırġaları** sananır*(T-150), *merend etrefinde olan **mücahideler*** (AFN I-132), ėy ***münafiġler*** (OS-18).

Bazen işaret sözlerinden sonra *-n-* yardımcı ünsüzü almadan, kelimeye doğrudan doğruya eklenir:

bular (T-252, OS-19), ***olar*** (OS-19).

Bu ekin ilk ünsüzü, Kazak Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında olduğu gibi, sonuna geldiği isimlerin son ünsüzüne benzeyerek, *-dar, -der*; *-nar, -ner* şekline gelebilmektedir. Bu durumun örnekleri Güney Azerbaycan Türkçesinde, az da olsa, vardır:

itder "itler" (Ş-39).

Azerbaycan Türkçesinde istisnaî olarak yapı ve birimlerde katmerli çokluk yapma örnekleri görülür:

atalar sözleri (T-4), ***her seherler** bėzener* "sabahları süslenir" (T-69).

İYELİK EKLERİ

İsimlerin karşıladığı varlığın bir şahsa ya da bir başka varlığa âit olduğunu ifade eden işletme ekleridir. Konuşan, dinleyen ve adı geçen olmak üzere temelde üç ve bunların çokluk olanlarıyla birlikte altı şahıs bulunduğuna göre, iyelik ekleri, varlıkların, bu altı şahıs ile ilgisini kurar.

Klâsik Azerbaycan Türkçesinde iyelik ekleri şöyledir:

I. teklik şahıs : ***-m***

II. teklik şahıs : ***-n (-ŋ)***

III. teklik şahıs : ***-ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü***

I. çokluk şahıs : ***-mız, -miz, -muz, -müz***

II.çokluk şahıs : ***-nız, -niz, -nuz, -nüz (-ŋız, -ŋiz, -ŋuz, -ŋüz)***

III.çokluk şahıs : ***-ları. -leri*** (M. Ergin, Az. Tü. S. 202)

Anadolu Ağızlarında ikinci şahıs iyelik eklerinin *ŋ* ünsüzünün korunduğunu da göz önünde bulundurursak, durum Türkiye Türkçesi iyelik ekleri sistemiyle aynıdır. Güney Azerbaycan Türkçesinde ise, kısmen Kuzey Azerbaycan Türkçesi Ağızlarında da bulunan bazı ağız özellikleri ile Eski Anadolu Türkçesi ses sisteminin kalıntıları yazıya aktarılmış durumdadır. Onun için iyelik eklerini her şahıs için ayrı ayrı incelemek gerekir.

Teklik birinci şahıs iyelik eki, başlangıcından beri hep *-m* olarak kalmıştır. Ünsüzle biten bir isme geldiğinde, ekle ismin arasına, kalınlık-incelik, düzlük yuvarlaklık uyumunun gereği olarak, *-ı-, -i-, -u-, -ü-* yardımcı ünlülerinden biri gelir. Başından beri iyelik eklerinin yardımcı ünlüsü olarak kullanılan bu ünlülerin Eski Anadolu Türkçesi devrinde yalnız yuvarlak şekillerinin kullanıldığı biliniyor. Bu dönemin etkisiyle olsa gerek, Güney Azerbaycan Türkçesinde bu yardımcı ünlülerin yer yer ünlü uyumunu bozacak şekilde kullanıldığı da görülür. Hatta yuvarlak ünlülü kelimeye ekin düz yardımcı ünlü ile birleştiği de görülebilir:

balam (AFN I-138), ***ġadam-balam*** (SS-68), ***ustam*** (T-235),***nenem*** *sürer tek bir elli* (T-173), ***dayım*** (T-251), ***adım*** "ismim" (Ş-31),***oğlanlarım*** (AFN I-142), ***kėfim*** *çeker gelerem* (K-27), ***ķutum*** (T-129), ***boynuma*** (T-261), ***oğlum*** (AFN I-142), ***faytonum*** (T-173), ***vücudımı*** (OS-23), ***ürek tamarımı*** (K-69), ***çeşmelerim, çırağlarım*** *söndüler* (Ş-42), ***emmem*** "halam" (Ş-44).

Teklik ikinci şahıs iyelik eki, eskiden *-ŋ* idi. Bugün Anadolu ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında genellikle bu ses ile yaşamaktadır. Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesi yazı dili bu sesi atmış ve alfabede göstermemektedir. Ses bilgisi bölümünde, yeri geldikçe, bu sesin Güney Azerbaycan Türkçesinde geçirdiği değişmeler gösterildi. Bu çerçeveden bakarak teklik ikinci şahıs iyelik ekinin *ŋ>n, ŋ>v, ŋ>y, ŋ>ğ* şeklinde değiştiği görülür. Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde, ağızlardaki bu değişik şekillerden bazen ikisinin aynı yerde yan yana kullanıldığı bile görülür. Ekin aldığı yardımcı ünlü ise, yer yer uyuma tabi olmakla birlikte, Eski Anadolu Türkçesindeki şeklinin devam eden etkisiyle, düz ünlülü kelimelere yuvarlak, yuvarlak ünlülü kelimelere düz şekilde gelerek düzlük yuvarlaklık uyumunu bozar:

ġoca başladı bir bir senün ***ėl-tayfavı***, ***ġohum-ġardaşıvı***, ***ġonum-ġonşuvı*** *soruşdu* (K-18), *her* ***derdin*** *olsa* ***derdivi*** *perverdigâre dė* (OS-14), ***gözüv*** (K-17), ***dedeve***, ***neneve*** "babana, annene"(T-232), ***nezerüve, gönlüvi** , **ḫiyalüvi*** (K-12), ***visalivi***

(OS-6), ***yusufuvi*** (Ş-49, ***oğluvi*** (SS-140), ***zèhnünde*** (K-12), ***dilün ağızunda*** *böyüdü* (K-16), ***atan*** "senin atan" (SS-142), ***canun*** *çıhacah* (OS-67), ***sinnün*** "yaşın", ***ġeddün*** "boyun" (OS-67), ***yadundadı?*** "hatırlar mısın?" (Ş-33), *minlerce* ***şığadığun*** *el ağacını* (K-31), ***üzün, bulahlarun, uşaḫlarun*** (Ş-35), ***baḫcalarun*** (Ş-31), ***üreyün*** *ahındı* (K-16), ***ḫeyrün*** (Ş-34). ***ağzun*** (Ş-48), ***ġurbanun*** *olum* (AFN I-136), ***kölgeligün*** *olsun senün* (SS-90), ***kehliklerün*** (Ş-31), *bir iş* ***besündi*** *senün* (OS-62), ***kürkine*** (T-170), ***dedeve*** *"babana",* ***neneve*** *"annene"* (T-232), ***eziziyem***<ezizinem (T-240), ***çuḫuruya*** "çukuruna" (T-149), ***başuyi*** "senin başını" (AFN I-142).

Teklik üçüncü şahıs iyelik eki, *-ı, -i, -u, -ü şeklindedir.* Önce yalnız düz şekilleri bulunan bu ek, daha sonra Batı Türkçesinde düzlük yuvarlaklık uyumuna da uymuştur. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ek genellikle uyuma bağlanmış görünmekle birlikte, Eski Anadolu Türkçesi devrinin bir özelliği olarak bazen yuvarlak ünlülü kelimeye düz şekilde de gelmektedir:

her gècenin ***obaşdanı*** *var* (T-244), *ḫoruzun son* ***banı*** (Ş-64), *özge* ***kâğazı*** (AFN I-130),), ***gürp danışığı*** *seni ayındırdı* (K-23), ***duruşuğu*** *dağa benzeyirdi* (K-23), ***sanı*** *yoh* (T-242), *ḫanun* ***ġarnı*** (AFN I-137), ***ġardaşı*** (T-250), ***şekili*** (T-172), *birinin* ***işi*** (OS-28), *aḫıntılı sularm* ***sesi*** (SS-383), *azadlığın* ***düşmeni*** (AFN I-136), *ahşamın boyağlı* ***üfüğü*** (K-50), *milletin bir* ***çöregi*** (OS-29), ***sıḫıntısı*** (SS-383), *ġuşların* ***cükgültüsü*** (K-45), *degirman* ***çahḫçaḫası*** AFN I-121), *tanışlığ* ***cığırı*** (K-20), *gâmış* ***balası*** (T-241), ***cıngırtısı*** *da çıḫınırdı* (K-3), *narın* ***yarısı*** (T-251), *bir* ***nèçesi*** (OS-31), ***gül ġonçesi*** (Ş-46), *bir uşağın yumulu* ***yumuruğu*** (K-61), ***gözü, özü*** (T-262), *gözüvün* ***önü*** (K-17).

Ekin eski şeklinin düz olması ve Tebriz Türkçesinin son ünlüyü düz ve dar söylemesinin sonucu olarak bu ek de yuvarlak ünlülü kelimelere düz bir şekilde gelebilmektedir:

paltaruzun ***boynı*** *çirk olmaz* (AFN I-142), ***burnı*** *egrice* (T-179), *ağca* ***suyi*** (T-167), *gönül* ***ġuşi*** (T-262), ***üzi*** (T-242), ***tüstüsi*** (T-261), *dünya* ***boyi*** (Ş-32), *aḫşam* ***başi*** (Ş-38), *bulağ* ***oti*** (Ş-35), *dağ-dereler* ***uzuni*** (Ş-34), ***ürek ġezası (Ş-46),*** *ġaraçimen* ***cadasi*** (Ş-33), *aşıh* ***almasi*** (Ş-33), *ġonaḫ* ***galmasi*** (Ş-33), *alma hèyva* ***salmasi*** (Ş-33), ***hamusi*** (T-56), ***yurdi*** (Ş-33), *etlesden* ***doni*** (T-56), ***buyruğından*** (T-236).

Ünlü ile başlayan bir kelimeden önce bu ekin düştüğü de görülür:

üst *örtüli* "üstü örtülü" (OS-69).

Çokluk birinci şahıs iyelik eki, Eski Türkçede de bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hem düz, hem de yuvarlak şekli vardı. Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak şekillileri kullanıldı. Sonra yeniden uyuma girdi. Güney Azerbaycan Türkçesinde de uyuma girmekte olduğu görülüyor:

yarımız (T-256), ***gècemiz*** (Ş-111), ***ağniyalarımız*** (OS-26), *ağa öldi, **tifağımız** dağıldı* (Ş-42), ***günlerimiz** birbirinden yamandı* (Ş-46), ***emmiz*** "evimiz" (Ş-42), ***ġäfilemiz*** (OS-20), ***èvimiz, toyumuz*** (T-238), ***özümüzden** ġabaġ* (K-4), ***yanımıza** gelmişdir* (AFN I-134).

Çokluk ikinci şahıs iyelik eki, Eski Türkçede ünlü uyumuna uyacak şekilde dört şekilli ve *ŋ*'li idi: *-ŋız, -ŋiz, -ŋuz, -ŋüz*. Eski Anadolu Türkçesi devrinde yalnız yuvarlak şekilleri kullanıldı. Osmanlı devrinde düz şekilleri de ortaya çıkmış ve ek yeniden düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiştir. Ekin Eski Anadolu Türkçesi devrindeki şeklinin etkisinin devam ettiği ve düz ünlülü kelimeye yuvarlak şekilde geldiği de olmaktadır.

Ekin *ŋ* ünsüzü ise, teklik şahısta olduğu gibi, Türkiye Türkçesi yazı dilinde *n*'ye çevrilmiş, Anadolu Ağızları ile Azerbaycan Türkçesi batı gurubu ağızlarında kısmen korunmuştur. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ise, genel olarak *n*'ye dönmekle birlikte, bazı Kuzey Azerbaycan ağızlarında olduğu gibi, *ŋ>v, ŋ>y, ŋ>ø* değişmesi geçirmiştir. *ŋ* ünsüzünün düştüğü durumunda bu ek tek bir *z* ünsüzünden ibaretmiş gibi işletilmektedir. Bütün bunların örnekleri vardır:

ġılıcınız (SS-180), ***başuz, paltaruz*** (AFN I-142), ***toḫumuz** gilana düşsün, gilana da bir od düşsün* (K-67), ***penahuz*** <penahıŋız "koruyucunuz" (OS-13), ***cevanlıġuzun*** <cevanlığıŋızın "gençliğinizin" (OS-38), ***berġüz*** (Ş-54), *öz **zenizce*** (Ş-57), *öz **haluz*** (OS-17), ***reisüz*** (OS-6), ***desmaluz, sözleriz*** (OS-18)[106].

Çokluk üçüncü şahıs iyelik eki, eskiden beri hep *-ları, -leri* olarak kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde de ek aynı olup, ekin son ünlüsü, Güney Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olarak, yuvarlak ve kalın sıradan kelimelerin sonunda bile *-i* olarak kullanılır.

---

[106] bk. ERGİN, Muharrem, age., s.97'de: Bugün Azerî Türkçesinde çokluk 2. Şahıs eki yardımcı sesle birlikte (-uz/-üz), tek başına ise (-z)'dir. Bu, bilhassa Güney Azerbaycan ağızlarında ve Kerkük'te böyledir.

Kuzey Azerbaycanın batı grubu ağızlarında bu ekin ilk ünsüzü benzeşme yoluyla *l> d, l> n* değişmesi geçirir. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu değişmenin örnekleri yok gibidir:

ğabırğaları (T-150), *oğuz **begleri*** (SS-146), *ğuri gölün **ğazlari*** (Ş-33), *kovaklı **gözleri**ni, günlüklü **ğaşlarını*** (K-23), ***sazlari*** (Ş-33), *ket kövşenin **payızlari, yazlari*** (Ş-33), *onlarım **mehelleri*** (AFN I-135), *gülnazın o a<u>h</u>nan ala **gözlerinde*** (K-61), *merend **mücahidleri*** (AFN I-133), *tebriz etrafi **davaları*** (AFN I-132), ***bütün germamadlılar*** (K-16), *şeherin **çırağları*** (K-3) *elin **barmağları** ve **bükükleri*** (T-140), ***merend terefinden gelen mücahidlerin ğabağını** alsunlar* (AFN I-133).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi iyelik eklerinin teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahısları *su* ve *ne* kelimeleri dışında ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüzle biten isimlere ise yardımcı ünlü ile bağlanmaktadır. Eski Türkçe devrinde ünlü uyumları için yeterli olan bu yardımcı ünlüler, Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak şekli ile kullanılmıştır. Güney Azerbaycan Türkçesinde Bu dönemdeki kullanılışın etkisinin devam ettiği görülür.

İyelik Eklerinde Yığılma

Bir ekin ya da aynı görevi yapan iki ekin, aynı kelimenin sonunda ve aynı görevde üst üste kullanılmasıdır. Bu olayda fonksiyonunu yitirmiş veya fonksiyonu değişmiş bir ekin üzerine aynı görevi kuvvetlendirmek veya yeniden hatırlatmak üzere ikinci ekin geldiği görülür.

Azerbaycan Türkçesinde *dalı* "arka" kelimesinin" teklik üçüncü şahıs iyelik eki aldığında kelimenin aslında bulunan, fakat bazı sahalarda düşmüş olan *ı* ünlüsünün iyelik eki zannedilmesi yüzünden *dalısı* (OS-21, SS-52) şeklindeki kullanılışlar bir ek yığılması gibi görülür. Bu konuda dikkatli olmak gerekir.

Bunun dışında gerçek iyelik üçüncü teklik şahıs eki yığılması da vardır:

köksüsinden (SS-471),

*daş **yerisi**, ayası*

*bir balağın **gönünden*** (SS-387),

*gêcelerin **birisinde*** (SS-460),

***obirisinden** gorunduğu* (SS-19),

Bk. KARAHAN, Leylâ, age., s. 72'de: ***itdügüzi, kıldıguzı.***

esnafların tamamısı (OS-56),

gèçinin şengülisi (Ş-35).

Türkçede yalnız ***bir*** sayısında görülen teklik üçüncü şahıs iyelik eki yığılmasının Türkmenistan Türkçesinde diğer sayılarda da görülebilmektedir: *onusı, beşisi*[107].

Bir kelimede iyelik üçüncü teklik şahıs eklerinin üst üste yığılmasından sonra ilk iyelik ekinin düştüğü anlaşılmaktadır. Bu olay şöyle cereyan etmiştir: Ünsüzle biten kelimeye *-i* üçüncü teklik şahıs eki, onun üstüne de diğer üçüncü teklik şahıs iyelik eki *-si* gelmiş, daha sonra orta hece ünsüzü durumuna gelmiş bulunan *-i-* ünlüsü düşmüştür:

*donmuş etin **igsi*** "kokusu" (Ş-126).

Bir başka iyelik eki yığılması da teklik ikinci şahıs iyelik ekinden sonra yönelme hâli ekinin gelmesi durumunda, değişen, iyelik ekini hatırlatmak ve kuvvetlendirmek üzere gerçekleşir:

*seher seher ğatlayum vèrim **elüyen*** (T-200).

AİTLİK EKİ

İsimlerden zamir ve sıfat göreviyle kullanılan isimler yaparak bir bakıma yapım eki karakteri taşıdığı için yapım ekleri arasında değerlendirilen ***-ki*** aitlik eki, çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı ses almak, aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşıması yönüyle de işletme eki karakterindedir. Onun için bu ek işletme ekleri içerisinde gösterilir:

yarınki *gün* (SS-208), ***dünenki*** "dünkü"(K-59), ***bildirki** kèçel oğlan* (T-62), ***ğatardakilara*** (K-3), ***menimkidi*** (OS-22), *göz **ğenşerindeki** top ışığ* (K-3), ***ğabağdakin*** "önündekini" (T-187).

SORU EKİ

Soru eki, isim, isim soylu kelime, tamlama, kelime gurubu ve fiillerin sonuna gelir ve cümleyi soru cümlesi durumuna sokar. Aslında bir edat olan bu kelime, zamanla ek olarak değerlendirilmeğe başlanmıştır. Sonuna geldiği kelimeden ayrı

---

[107] Zeynalov, Ferhat, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, çev. Yusuf GEDİKLİ, İstanbul, 1992, Cem yay., s. 163.

yazılması da bu edat olma karakterinden ötürüdür. Bu ek Batı Türkçesinde bugün ünlü uyumuna bağlı olarak *-mı, -mi, -mu, -mü* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesi devrinde yalnız düz şekilleri vardı.Bugün Doğu Türkçesinde de yalnız düz ve geniş şekilde olup, bazen ünsüzü de süreksizleşerek *-ma, me, -ba,-be* şekline gelmiştir.

Soru eki Azerbaycan Türkçesinde, bildirme eki, şahıs ve zaman ekleri dahil, bütün çekim eklerinden sonra gelir. Örneğin: "***insan mıdır***?" yerine "***insandı mı***?", "***gelecek midir***?" yerine "***gelecekdir mi***?", "***gelir misiniz?***" yerine "***gelersiniz mi***?". Bu tür fiil cümlelerine ***mi*** soru eki getirildiğinde yer yer Anadolu Türkçesinin etkisi görülür. Özellikle "*Sazımın Sözü*"nde Azerbaycan Türkçesinin bu yapısına uygun örnekler: ***bilirsen mi neler olmuş?*** (SS-135); ***görürsen mi öz özüme ne ėledim***? (SS-208) yanında "***mene canın verer misen***?, ***domrul deye ağlar mısan***? (SS-81) gibi Anadolu türkçesi şekli gösteren örnekler de vardır. Şüphesiz bu örnekler, Dede Korkut hikâyelerindeki asıl soru şekliyle alınmıştır.

Fakat Azerbaycan Türkçesinde bu soru ekinin, batıdan doğuya, kuzeyden güneye gidildikçe daha az kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki, Güney Azerbaycan Türkçesinde hiç kullanılmama derecesindedir. Şehriyarın kullandığı sayılı birkaç yerde Yusuf Gedikli bu eki italik harflerle dizdirerek Türkiye Türkçesi unsuru gibi göstermiştir. Bunlar da isimden sonra değil, fiilden sonra kullanılmışlardır:

bir milletde olar ***mı*** *yüz hökümet*?(Ş-93)
ince, zerif, zövğün ğalır ***mı*** *ya yoh?*
erün senden bir zövğ alır ***mı*** *ya yoh?*
şe're de bir nezer salır ***mı*** *ya yoh*? (Ş-142)
ėle istilik o istek
daha kimsede olur ***mu*** (Ş-192)
Allah süfresi açığ olar ***mı*** (Ş-169).

Sehend'de ise, bu soru ekinin kullanıldığı yerlerde Dede Korkut anlatımının etkisi vardır:

Yatmağ üçün yer ***mi*** *buldun, yurt* ***mu*** *buldun?* (SS-255)[108].

Görüldüğü gibi, Güney Azerbaycan Türkçesinde de soru eki ayrı yazılmaktadır.

---

[108] M. Ergin , "Dede Korkut Kitabı ", 3. Baskı, İstanbul 1986, Ebru yay. s:84.

Güney Azerbaycan Türkçesinde, bu ek ile yapılması gereken soru cümlesinde soru anlamı vurgu ve tonlama ile yapılır. Gerek eksiz soru şekli gerekse soru ekinin fiillere getirilişinin geniş örnekleri fiiller ve fiil cümlesi bahsinde verilecektir.

İSMİN HÂLLERİ VE HÂL EKLERİ

İsimler, kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle ilişkilerine göre çeşitli hallerde bulunurlar. İsmin aşağıda vereceğimiz ilk beş hâli doğrudan doğruya fiille ilgilidir. Bu hâller, nesnenin zaman ve mekân içinde durumlarıyla ilgili olduğu için, öncelikle yer, ve zaman ifadesi taşırlar. İsim bu ilişkileri bazen eksiz çoğu zaman da ek almış olarak gerçekleştirir. İsmin bu ilişkisinin gerektirdiği durumlara girmesini hâl ekleri sağlar. Azerbaycan Türkçesi de ismin bulunduğu hâller bakımından Türkiye Türkçesi ile ortak özelliklere sahiptir.

Türkçede isimlerin bulundukları hâller şunlardır:

Yalın Hal (Nominatif Hâli)

İsmin, kendisinin ifade ettiği varlık ya da varlıklardan başkası ile ilgisinin kurulmamış olduğu hâlidir. Bir başka ifade ile ismin teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın hâlleridir. Yalın hâl eksizdir:

İl kėçdi, bahar oldu, ḫeber yoh gülümüzden
Gül açmadı, ġovzanmadı ses bülbülümüzden (Ş-138).

İlgi Hâli (Genetif Hâli)

Bir ismin bir başka isimle ilgisini gösteren hâlidir. İlgi halinde bulunan isim kendisinden sonra gelen isim ile ilgilidir ve ona bağlıdır. İlgi hâlindeki isim, ilgi hali eki alır ya da almaz. Bu durumu açısından iki şekillidir. Tâbi olduğu, kendisinden sonra gelen isim ise üçüncü teklik şahıs iyelik eki almış durumdadır.

İlgi hâli eki ünsüzle sonlanan isimler için *-ın, -in, -un, -ün;* ünlü ile sonlanan isimler için *-nın, -nin, -nun, -nün* ekleridir. Bu ek bazen düz ünlülü ismin sonuna yuvarlak, yuvarlak ünlülü ismin sonuna düz şekliyle gelerek düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar.

Ekli ilgi hâli örnekleri:

*ahıntılı **suların** sesi* (SS-383), ***ahşamın** boyağlı üfügü* (K-50), ***birinin** işi* (OS-28), ***bunun arvadının** gardaşı* (T-250), ***şeherin** çırağları* (K-3), ***elin** barmağları ve bükükleri* (T-140), ***demiryolunun** canı* (K-5), ***dağın** böyrü* (K-27), ***guşların** cükgültüsü* (K-45), ***gayaların** ala-gara bur-bucağında teklik gaynadı* (K-48), ***yolun** iki aşırımı* (K-83), ***her gècenin** obaşdanı var* (T-244), ***paltaruzun** boynı çirk olmaz* (AFN I-142), ***narun** yarısı* (T-256), ***galanın** ardı* (T-37), ***galanun** dörd bir yanı* (T-37), ***merend terefinden gelen mücahidlerin** gabağı* (AFN I-133).

Eksiz ilgi hâli örnekleri:

***emişdirmek** havası* (K-50), ***zırna-dövül** havasında dolanarlar* (K-54), ***sèvincek** iyi yayırdılar* (K-21), ***ahşam** yığıncağı* (K-49), *üç dene **gızlar** gızı* (K-74), ***değirman** çahçahası* (AFN I-121), ***gâmış** balasi* (T-241), ***yèr** tanrısı* (OS-33), ***merend** terefi* (AFN I-133).

Yükleme Hâli (Akkuzatif Hâli)

İsmin fiille ilgisini kuran, onları geçişli fiile bağlayan hâldir. İsmin bu hâli de ekli ve eksiz olmak üzere iki biçimde kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde yükleme hâli eki *-ı, -i, -u, -ü* eki yanında *-nı, -ni, -nu, -nü* ve *-n* olmak üzere üç tanedir. Şu örnekleri tesbit edildi:

-ı, -i, -u, -ü eki ile:

Eski Türkçede *-g, -ġ* olarak kullanılan eki oluşturan ünsüzün düşmesi ve yardımcı ünlüsünün ekleşmesi ile meydana gelmiştir. Eski Türkçe döneminde hem düz, hem de yuvarlak şekilleri vardı. Eski Anadolu Türkçesi devrinde ise yalnız düz şelilleri kullanıldı. Bu ekin Güney Azerbaycan Türkçesinde bugün dahi yer yer yuvarlak ünlülü isimlerin sonuna düz şeklinin gelmesi, o dönemin devam eden tesiri ve yerleşmiş imlâsı ile açıklanabilir. Güney Azerbaycan Türkçesinde son ünlüyü *-i* şeklinde söylemek özelliğini de unutmamak gerekir.

Şu örnekleri vardır:

işleri** görübler* (AFN I-126), *galanı **kendi** boşaltmışdı* (K-47), *yırtıh **doni**, yırtıh **tumani** sen gèyeceksen* (OS-67), *sen **bütün kermamadlıları** tanırdın* (K-16), ***azadihahlari** zehmete salmağ için* (AFN I-135), *minlerce şığadığun **el ağacını (K-31), ***oğluvı*** (SS-140), ***yusufuvı*** (Ş-49), *her derdin olsa **derdivi** perverdigâre dè* (OS-14),

başuzı** aşağıya salun* (AFN I-142), ***başıyi "senin başını" (AFN I-142), ***gèçen zamanı**, **gelen günleri** ḫiyal èdirem* (OS-23), ***gönlüvi**, **ḫiyalüvi*** (K-12), *ya ḫaliġ èylesin mene ġismet **visalivi** / vèrsin veya ki sebr ü tehammül ḫuda mene* (OS-6), ***ürek tamarzımı** bir kese danışabilmadim* (K-69).

Tabiî, bu ek ünlü ile sonlanan isimlerden sonra *-n-* yardımcı ünsüzü ile kullanılır:

*bağların **yoncalarını** yèmege mecbur oldılar* (AFN I-135), *tamam-ı ḫelġ çeker **öz ġemin**, men **èl ġemini*** (OS-23), *bir deste gönderir, merend terefinden gelen mücahidlerin **ġabağını** alsunlar* (AFN I-133), *gereg oğuz **beglerini** toylıyalım* (SS-146), *yene onun **ġatırlarını** aparsunlar* (AFN I-142), *ġovağlı **gözlerini**, günlüklü **ġaşlarını**, ġartal **burnunu**, uzun **yanağlarını**, èlebil, aydınca gördün* (K-23), *ġara sakġal igitlerin **canlarını** çoḫ almışam* (SS-69).

-nı, -ni, -nu, -nü eki ile:

-ı, -i, -u, -ü ekinin ünlü ile sonlanan isme gelirken aldığı *-n-* yardımcı ünsüzü ile birleşip kalıplaşmasından oluşmuş *-nı, -ni, -nu, -nü* eki, Türkiye Türkçesinde yalnız teklik üçüncü şahıs zamirinden sonra, Azerbaycan Türkçesinde Teklik üçüncü şahıs zamiri ve ünlü ile sonlanan bazı isimlerden sonra, Doğu Türkçesinde ise bütün isimlerden sonra kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ünlü ile sonlanan isimlerden sonra kullanılıyor olması, bu ekteki *-n-* ünsüzünün, Türkiye Türkçesindeki *-y-* yardımcı ünsüzü yerine Azerbaycanda tercih edilen yardımcı ünsüz olduğunu açıkça gösteriyor. Ekin bu şekilde yaygın olarak kullanılması, Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki önemli ayrılıklardan birini ortaya çıkarmıştır. Şu örnekleri vardır:

***hörreni** yèyenden sonra yaḫşı olur* (AFN I-136), ***meşruteni** gözlemek, azadlığı saḫlamaġ için* (AFN I-134), ***oranı** tanıdın ora şırratan dèyerdiler* (K-40), *bu zulumat **gèceni** bu ġaraçuḫalanan adam neye çèvirirdi?* (K-16), *bu **ġocanı** anayın görürdün* (K-15).

-n eki ile:

Eski Türkçe devrinden beri iyelik ekli kelimelerden sonra kullanılan bu ek, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı devri Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmış,

Türkiye Türkçesi yazı dilinde giderek kullanılmaz olmuştur. Bugün Anadolu ağızlarında yaşamaktadır:

***karnın** yardım kazmayınan, bėlinen,*

***yüzün** yırttım tırnağınan, elinen,*

gene beni karşıladı gülünen,

benim sadık yārim kara topraktır. (A. Veysel).

Ekin bu şekliyle kullanılışı, Azerbaycan Türkçesinde daha yaygın olup, bu kullanılışın örnekleri Güney Azerbaycan Türkçesinde yazıya geçirilmektedir:

gırḫ igidün** al.* "senin kırk yiğidini al." (SS-140), *çayın **iyin** getirirdi* (K-11), *demir dırnağ aslanların **bėlin** büken* (SS-69), ***ėvin-ėşiyin** ve **ėvlad-uşağın** atır* (OS-32), ***elin** kesim, **ḳıçlarun** kesim* (AFN I-130), *satdı **hamusın (OS-32).

Yukarıda *-n-* yardımcı ünsüzü alarak ünlü ile sonlanan kelimelere bu ekin *-ı, -i, -u, -ü* şeklinin geldiğine dāir verilen örneklerden, bu ekin iyelik ekli kelimelere *-(n)ı, -(n)i, -(n)u, -(n)ü* şeklinde geldiği de anlaşılmaktadır. Bu örnekler, Güney Azerbaycan Türkçesinde yükleme hâli ekinin, Türkiye Türkçesi ve Kuzey Azerbaycan Türkçesine benzer bir tercih sürecini yaşamakta olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Yönelme Hâli (Datif Hâli)

İsim, kelime guruplarında ve cümlede fiilin kendisine doğru yaklaştığı ve yöneldiği zaman datif hâline sokulur. Yer ve zaman ifadesi taşır. Fiilin yönünü gösteren ve yaklaşma, yönelme ifade eden datif hâli Batı Türkçesinde *-a, -e* eki ile yapılır. Ünlü ile sonlanan kelimelere gelirken *-n- ve -y-* yardımcı ünsüzlerini alır. Doğu Türkçesinde bu ek, Eski Türkçedeki *-ġa, -ge* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde bu *-ġa, -ge* şeklinin izi şahıs zamirlerinin datif şekillerinde *baŋa, saŋa, oŋa, buŋa, şuŋa* ifadelerinde yaşamakta idi. Bugün de bu ses bir kısım Anadolu Ağızları ile Azerbaycanın batı gurubu ağızlarında yaşamaya devam etmektedir. Fakat Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ses tamamen eriyip kaybolmuş durumdadır.

Şu örnekleri vermek mümkündür:

*toḫumuz **gilana** düşsün, **gilana** da bir od düşsün* (K-67), *duruşuğu **dağa** benzeyirdi* (K-23), ***dünyaya** bir de gelsem eger* (OS-9), *çoḫ goşun ile **tebrize** gönderdi* (AFN I-134), ***meşrutiyete** ḫiyanet ėdib* (AFN I-134), ***mişova*** (VBEA-8), ***ġavurma küplerine*** (OS-29), ***özgesine*** (OS-9), *dağlar **aḫşamın boyağlı üfüğüne** göz gıyırdılar*

(K-50), ***kül yaḫın saḳḳaluza*** (SS-52), ***kötüğüne*** "kütüğüne" (T-240), ***boynuma*** (T-261), ***yanımıza gelmişdir*** (AFN I-134), ***kime dėyim sözimi*** (OS-23).

a ünlüsünün tekrarını önlemek ve *y* yardımcı ünsüzü ile birlikte hece yutumuna uğramak sonucu yönelme hâli ekinin düşmesi, Azerbaycan Türkçesinin yaygın bir özelliği olarak karşımıza çıkar:

*oranı tanıdun, **bura*** <buraya (OS-12), ***bėlece telesik hara gėdirdiler*** "böyle acele ile nereye gidiyorlardı" (K-66), ***ora şırratan dėyerdiler*** (K-40), ***ġızlar ora buyurur*** "kızlar oraya buyuruyorlar" (T-238).

Teklik ikinci şahıs iyelik ekinde *ŋ> v* değişmesinden sonra çekim şu duruma gelir:

dedeve "babana", neneve "annene" (T-232).

ŋ> y değişmesiyle ***özüye, gözüye*** (AFN I-78), ***çuhuruya*** "çukuruna" (T-149) şeklindeki çekimin, sonuna *-n* ünsüzünü alarak genişlediği de görülür:

*seher seher ġatlayum vėrim **elüyen*** (T-239).

Kazak, Kırgız Türkçelerinde ve Kars Yerli ve Türkmen ağızlarıyla Erzurum ağızlarında da görülen bu hadise, Efrasiyab Gemalmaz'a göre, Erzurumda, yönelme hâlinin "Teklik 2. şahsı için, bölgemiz ağızlarında hem iyelik ve hem de yaklaşma halini ifade eden tek bir ek kullanılır: (+ (a)n, +(e)n)". (EİA,s 281). Oysa Erzurum ağızlarında Teklik ikinci şahıs iyelik ekinin yardımcı ünlüsü *-ı-, -i-* şeklindedir. S. Çağatay'ın istikamet eki olarak değerlendirdiği bu *-n* ünsüzünü, Leylâ Karahan kuvvetlendirici bir unsur olarak değerlendirmektedir. Bizce de *y* ünsüzüne dönen veya düşen *-ŋ* teklik ikinci şahıs iyelik ekini hatırlatmak veya kuvvetlendirmek üzere yeniden kullanmaktan ibaret bir hadisedir.

Bulunma Hâli (Lokatif Hâli)

Kelime gurubunda ve cümlede fiilin kendi içinde cereyan ettiğini ifade etmek için isim lokatif halinde bulunur. Bulunma hâli de ismi fiile bağlar ve yer ve zaman ifadesi taşır. Her zaman *-da, -de, -ta, -te* ekini alır. Güney Azerbaycan Türkçesinde ekin ünsüzü genellikle hece başı ünsüzü olduğu için sedalılaşır. Bu durum aynı zamanda Eski Anadolu Türkçesi özelliğidir:

yaşasın serdar-ı milli sesi ***bir yèrde*** *ucaldı* (AFN I-134), ***günden*** *ahşama,* ***çölde, bağda, bağçada, işde*** *idi* (K-67), ***türkiyede*** *yaşamış idi* (AFN I-135), ***kendde*** *olan* (AFN I-136), *gülnaz ğaçan* ***daşda*** (K-48), ***toyda-düyünde*** (T-204), ***bir heftede, ay tamamda*** "bir ayda", ***ay yarımda*** "bir buçuk ayda" (T-267), ***ilde*** "yılda, her yıl" (T-271), ***yazda*** "bahar mevsiminde" (T-260), ***önde*** (T-251), ***kötü günde*** (T-244), ***her yèrde*** *ola zikr-i müsibet ohu, ağla* (OS-13), ***ähirde*** "sonunda" (OS-13), ***üzerinde*** (T-258), ***harada*** "nerede" (AFN I-133), ***göz ğabağında*** "göz önünde" (K-12), ***öz aralarında*** (AFN I-135), *bir hèyran bahış* ***gözlerinde*** *seyriyirdi* (K-80), ***zèhnünde*** (K-12), *hanı* ***älemde*** *bèle hoş iğbal* (OS-23), *hamudan* ***üste*** *gèder* (T-14), *çaydanımız ersin* ***üste*** *ğaynardı / ğovurğamız sac* ***içinde*** *oynardı* (Ş-40).

Uzaklaşma Hâli (Ablatif Hâli)

Kelime guruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden ayrılması uzaklaşması durumunu ifade etmek için isim ablatif hâline sokulur. Bu da öncelikle ismi fiile bağlar ve yer ve zaman ile ilgilidir. Her zaman *-dan, -den* ekini alır. Azerbaycan Türkçesinde bu ekin ünsüzü de hece başı ünsüzü olarak sedalı olup, sedasız şekli hemen hemen yoktur. Sonuna geldiği kelime *-n-* ünsüzü ile bitiyorsa ekin ünsüzü de onunla benzeşerek *-n-* olabilmektedir. Eski Türkçede yalnız dar ünlülü olan bu ekin, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı devrinde yalnız sedalı ünsüzlü şekli kullanıldı. Tesbit edilen örnekleri şunlardır:

bu ***çaydan*** *çoh kèçmişik* (Ş-52), ***gâhdan*** "bazen" (Ş-33), ***yüzünden*** (OS-32), ***deryaddan*** (T-234), ***arhasından*** (T-254), ***öz yurdundan*** *ayrılma èhsası* (K-7), ***azadihah èrmenılerden*** *biri* (AFN I-135), *elli dokguz il* ***bundan*** *evvel* (AFN I-134), ***ğuyruğundan*** (T-172), *bu mualiceni* ***haradan*** *ögrenmişsen* (AFN I136), *nèçe il* ***bundan*** *ezel* (OS-21), ***on min ilden*** *ğabağ* (AS-10), *beg geline* ***damnan*** *alma atanda*(Ş-36), ***ardınnan*** (T-259), ***verziğannan*** (Ş-40), ***kôl dibinnen*** (Ş-31), ***süleymannan*** (Ş-42), *biz de* ***bu yannan*** *èşidib bilende* (Ş-40).

Vâsıta Hâli (İnstrumental Hâli)

Kelime guruplarında ve cümlede fiilin kendisi vasıtasıyla, kendisinin iştirakı ile ya da kendisinin ifade ettiği zamanda ve şartlarda yapıldığını gösterme durumunda ismin girdiği hâl, vasıta hâlidir. Vasıta hâli de ismi fiile ne ile, ne zaman, nasıl yapıldığı

ve olduğu anlam ilgisini kurarak bağlar. İsim, bu hali gerçekleştirirken batı Türkçesinde *-n* ve *-la, -le* ekleri kullanılır.

-n eki, Türkçenin gerçek ve en eski instrumental ekidir. Batı Türkçesine geçince bu ek işlekliğini yitirmiş, ancak bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak, ya da canlılığını yitirip yapım eki hâline gelmiş olarak kalmıştır. Bu ekin canlılığını kaybederek kelime ile kaynaştığının örnekleri Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde pek çoktur: *için, ilen, yazın, kışın, yayan, gündüzün, ansızın,* vs. Eski Anadolu Türkçesi devrinde uyum dışında kalmış ve yalnız düz şekilleri kullanılmıştır. Şu örnekleri vardır:

yėrin canındaki bir ***gizlin*** *henirti* (K-69), ***ėleligin,*** ***nėynirsen,*** *sėver bir ġoca idi* (K-67), ***üstün*** (K-3), *düz bir ġaraçuh̲a* ***tekin*** (K-17), *siz* ***kimin*** (OS-38), ***bugün-dünen*** (SS-52), *sabah gėdib* ***öylen*** *gelmek* (SS-200), *ġatardan* ***yėyin*** *gėdir bu uca kâmal* (K-4), ***ayın-şayın*** *otlasın* "rahat ve hür bir şekilde otlasın" (Ş-48), ***hisin-hisin*** "sessizce" (K-21), *oturar* ***zırın-zırın*** *ağlar* (T-173), ***başa*** *çıcağın* <çık-ıcak-ı-n "başa çıkınca, yukarı çıkar çıkmaz" (K-27), ***sökülceyin*** <sökül-icek-i-n (K-38), ***ah̲şam olcağın*** <ol-ıcak-ı-n (K-49), ***başa çatcağın*** <çat-ıcak-ı-n (K-21), ***çatmıyuncan*** (Ş-48), ***dizümecen*** *ġar* (T-85), ***uğrunca*** *yuh̲lamaġ* (K-10).

-la, -le eki ise *ile* edatının ekleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Bunda *-n* instrumental ekinin işlekliğini yitirmesi etkili olmuştur. Güney Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bazen edat ilk ünlüsünü koruyarak sonuna diğer insrumental eki olan *-n* ekini alır ve kalınlık-incelik uyumuna da girer: *-ilen, -ılan.* Sonuna aldığı *-n* instrumental ekine gerileyici benzeşme yoluyla benzeşerek *-inen, -ınan*; bu şekillerin ilk ünlüsü düşerek *-lan,-len / -nen, -nan*; sondaki instrumental eki de düşerek *-la, -le / -na, -ne* şekillerinde kullanıldığı görülür. *İle* edatının ilk ünlüsünün düşmesiyle onu isme bağlayan *-y-* yardımcı ünsüzünün yaşamaya devam ettiği de görülür. Bütün bu kullanılışların hem Anadolu Ağızlarında, hem Azerbaycan Türkçesinde örnekleri vardır. Güney Azerbaycan Türkçesinde ise bunların yazıya geçirildiği görülmektedir:

ġardaşın ***ġardaşıyla*** *bir görüşü, bir ġonuşu* (Ş-153), ***kecaveyle*** *bu çaydan çoh̲ kėçmişik* (Ş-52), ***hücumla*** *birbirimizi sıh̲ardıġ* (Ş-53), ***güneşle*** *gülecekler* (Ş-70), ***kimse ne bah̲ışla*** *bah̲arsa ona* (SS-40), *ocağlar, meşeller* ***yah̲mağla*** (SS-117), ***gücle*** *tapdım* (SS-150), ***bėylelikle*** *ġarşıladı* (SS-121), *soyuġluġla* ***ġarşı*** *çıh̲ır* (SS-117),

adamıla, badamıla (T-217), ***bikârlen*** *dolubdi* ***bütün*** *gehvehaneler* (OS-57), ***nahırılan*** *gelende* (S-38), ***yığmağılan*** (T-17),***şuhluğılan*** *ğatallar* (Ş-45), ***daşlarılan*** (Ş-50), ***ğarlarıylan*** *ağlardım* (Ş-46), *o sıldırım* ***daşlarınan*** (Ş-47), ***hèç zadınan*** (Ş-51), ***emoğluynan*** (Ş-42), *daşlı bulah* ***daş-ğumunan*** *dolmasın* (Ş-34), *a* ***yolnan*** *gèden kişi /* ***torpağınan*** *vardı işi* (T-208), *dağlar-daşlar* ***bütün mennen*** *tanışdı* (Ş-52), ***yèlinen, sèlinen, èlinen*** Ş-47), ***sèllerinen*** (Ş-52), ***burunuynan*** (K-60), ***mirze tağıynan*** (Ş-41), ***emoğluynan*** (Ş-42), ***balnan kere tek*** (K-41), ***mirze tağıynan*** (Ş-41), ***bir oğlannan*** *ğaçıbdır* (K-48), ***gücnen*** *tapılır* "zor bulunuyor" (K-42), *öz* ***elinen*** "kendi eli ile" (K-5).

Bu ekte görülen en ilgi çekici ses değişmesi ise, *-nan, -nen> dan, -den,* değişmesidir. Yukarıda açıkladığımız *-l.n> -n.n* uzak benzeşmesinden sonra *-n.n> -d.n:* aykırılaşması olmaktadır:

mancanığdan *atılar* "mancınıkla atılır" (K-75), *o* ***puldan*** *gèdib hecce* "o parayla hacca gitmiş" (OS-3), *ğoyunlar da gülüm dolar* ***et-yağdan*** */ kök emlikler getirrem sene dağdan* (AS-54), ***gül-çiçekden*** *bezenende ne gelinler kimi nazın* (Ş-70).

Eşitlik Hâli (Ekvatif Hâli)

İsmin denklik, gibilik, eşitlik ifade eden hâlidir. Fiilin oluş veya yapılış tarzını ifade eder. Bu yönüyle eşitlik halindeki isim çoğu zaman kalıplaşarak zarf görevinde kullanılır. Eşitlik hâli eşitlik ekleri ile yapılır. Eşitlik ekleri de ismi fiile bağlayan eklerdendir. Eşitlik ekleri de işlekliğini kaybederek çekim eki durumundan çıkmaya uygun eklerdir. Yapım ekleri bahsinde kalıplaşarak yapım eki hâline gelmiş eşitlik eki örneklerini gördük. Batı Türkçesinde asıl eşitlik eki *-ca, -ce, -ça, çe* ekidir. Eski Türkçede bu ek yalnız *-ça, -çe* şeklinde idi. Günümüz Türkiye Türkçesinde bütün uyumları karşılamak üzere dört şekillidir. Güney Azerbaycan Türkçesinde hece başı ünsüzünün sedalılaşmasından ve aşırı sedalılaştırma eğiliminden ötürü *c*'li şekli daha çoktur:

burnı egrice (T-179), *gözleri* ***piyalaca*** (T-83), ***ağca*** *suyi* (T-167), ***uğrunca*** *yuhlamağ* (K-10), ***yavaşca*** (OS-37), ***minlerce*** *şığadığun el ağacını* (K-31), ***indice*** *zèhnünde bir zad durular* (K-52), ***tezece*** *başa çatırdı* (K-59), ***evvelce*** (K-24), ***bèlece*** *telesik hara gèdirdiler* (K-66), ***bèlece bèlece*** (T-151), ***çohluca*** *gözi var* (T-167), ***ağca*** *suyi* (T-167), ***astaca astaca*** "yavaş yavaş" (K-7), ***yavaşcadan*** *yol gèdirdi* (K-12), ***kürsi***

boyunca (T-176), ***açarsızca*** (T-188), ***bir iyne ucunca*** *bir lehze* (K-10), ***ğaflıca, ğılıca, dadluca*** (T-57).

Bu ekin instrumental eki ile genişleyip *-cen* olduğu, onun da *dek* edatına analoji yoluyla benzeyerek *-ten* şeklini aldığı da görülür:

dizümecen *ğar* (T-85), *damdan* ***şamacan*** <taŋdan şam-a-can "sabahtan akşama kadar" (K-19), ***yèrimiyencan*** "yürüyene dek" (T-172), *èyvaz gelip* ***çatmıyuncan*** *yatmaram* (Ş-48).

Yine ekin küçültme anlamı verdiği durumlarda genişleyerek *-cana, -cene* olduğu görülür:

balacana "küçücük" (T-163).

Nasıllık nicelik zarfı *böylece* ve *öylece* kelimelerinin eşitlik ekinden önce *-n* instrumental ekini aldığı, bu arada ekin, analoji yoluyla isimden isim yapan *-cı, -ci, -çı, -çi* ekine benzetildiği görülür:

beli baba men ***èlençi*** *isteyirem* (SS-199).

Daha sonra da *-lık, -lik* isimden isim yapma ekini alabilmektedir:

bèlençilik *ğarşılanmağ dirse ḫana ağır gelir* (SS-117).

Bir başka eşitlik eki de *-cağ, -cek, -çağ, -çek*'tir. Şu örnekleri tesbit edildi: *men* ***gelencek*** <gelene-cek "gelinceye kadar" (T-152), ***yalınçığ*** <yalınçak "çıplak" (SS-507).

Yön gösterme hâli (Direktif Hâli)

Fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için, ismin girdiği haldir. Bu halin ekleri *-ra, -re* ve *-arı, -eri* ekleridir. Yön ekleri ismi fiile bağlayan eklerdir. Sonuna geldikleri kelimeler zarf göreviyle kullanılırlar. Yön ekleri zaman içerisinde sonuna geldikleri isimlerle kalıplaşarak tam bir yapım eki özelliği kazanmışlardır. *-arı, -eri* eki Eski Türkçe devrinde *-ğaru, -gerü* şeklinde idi. *ğ* ve *g* ünsüzlerinin düşmesi ile *-aru, -erü* şekline gelmiş, Eski Anadolu Türkçesi devrinde yalnız yuvarlak şekilleri kullanılmış, daha sonra düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmiştir. Azerbaycan Türkçesinde kullanılışı da bugün Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır:

-ra, -re eki ile:

özünü ahtarır bilmem nereden (SS-44), ***oranı tanıdun*** (K-40), ***kurtarandan sonra*** "bittikten sonra" (AFN I-135), ***sora*** "sonra" (AS-22).

Bazen *r* ünsüzünün zayıf ve titrek olmasından ötürü bu ekin ünlüsü ile birlikte düştüğü de görülür:

bir huşlanıp, sondan durup biçeller (Ş-35).

Bu ekin ünlüsünün orta hece ünlüsü olması durumunda düştüğü görülür:

ordan <oradan (T-16), ***orda*** <orada (Ş-33), ***hardasa*** (SS-47).

Bu ekten sonra gelen yönelme hâli eki, yardımcı ünsüzü ile birlikte düşer. Bu, benzer görevli iki ekten birinin lüzumsuz görülmesi, sık ünlü tekrarını önlemek ve *y* ünsüzüne bağlı hece yutumu olayları ile ilgili bir hadise olup Anadolu ağızlarında da karşılaşılan bir haplolojidir. Fakat Azerbaycan Türkçesinde yaygın ve kurallaşmış bir durumdadır:

bèlece telesik hara gèdirdiler "böyle acele ile nereye gidiyorlardı" (K-66), ***gızlar ora buyurur*** "kızlar oraya buyuruyorlar" (T-238), ***bura*** "buraya" (OS-12).

-arı, -eri eki ile:

içerisi (T-120), ***dışarısı*** (T-232), ***yuharı*** (K-8), ***ireli*** "ileri" (T-190) (<ET: ilgerü).

HÂL EKLERİ ARASINDAKİ GÖREV DEĞİŞİKLİĞİ

Türkçenin hemen hemen bütün ağız ve şivelerinde eski devirlerden beri görülen bir gramer olayıdır. Orhun Abidelerinin dilinde datif ile ablatif, lokatif ile ablatif hâlleri arasında görev değişikliği vardır. Eski Anadolu Türkçesinde de uzaklaşma hâli yerine yönelme hâli kullanıldığı görülür. Kazak, Uygur Türkçelerinde de hal ekleri arasında görev değişikliğine rastlanır. Anadolu Ağızlarında da bu olayın çok yaygın örnekleri ile karşılaşılır. Ahmet Buran, Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri[109] adlı eserinde, her isim çekim ekini inceledikten sonra, onun yerine kullanılan diğer ekleri de örnekleriyle göstererek bu konudaki en geniş incelemeyi yapmıştır.

Bu olaydaki belli başlı etkenleri şöylece sıralamak mümkündür: Tarih boyunca devam edip gelen hâl ekleri görev değişikliğinin devam etmesi; darlaşma ve genişleme gibi ünlü değişmeleri ile benzeşme, aykırılaşma ve ünsüz düşmesi gibi ünsüz

[109] Buran, Ahmet, Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri, TDK yay. Ankara, 1996.

değişmeleri sonucunda ortaya çıkan yeni biçimlenmeler; Yabancı dilletin etkisi. Özellikle sonuncu sebebin bu olayda en etkili sebep olduğu söylenebilir. Türkçeyi sonradan öğrenenlerin dilinde hâl ekleri görev değişikliği çok ve sık görülebildiği gibi, bir yabancı dilin çok uzun süreli etkisi altında yaşayan Türklerde de bu olay çok ve yaygın görülür.

Yüzyıllardır Farsçanın etkisi altında yaşama mücadelesi veren özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde bu olayın önemli örnekleri vardır:

Yalın hal yerine iyelik hâli

daşı yıhar ***ğalanı*** (SS-387) (<ğalan "artık").

o ***ili*** *men çoh uşah idim* (K-59),

o ***günü*** (K-69),

bu ***günleri*** *şenbedi* (T-115).

Yalın hâl yerine yükleme hâli

Azerbaycan Türkçesinde yaygın bir kullanıştır:

yansın ***oğuz èllerini*** (SS-200), ***gèceni*** *yol gèden kimseye yoldaş olar* (K-21), ***gèceni*** *harda ğalacıyam* (K-6), *onın* ***ölisini*** *men hèç veğt razı olmazdım düşman elinde ğalsın* (AFN I-134).

Yalın hâl yerine yönelme hali

İnsan, umanından ***küsmege*** *daha haklıdır* "insanın umduğundan küsmesi daha haklıdır" (AFN I-139).

Yalın hâl yerine ayrılma hâli

kend içine ***sesden-küyden*** *düşende* (Ş-32),

puldan *ötür* <puldan ötürü "para için" (OS-41).

İlgi hâli yerine yalın hal

bu hikâye *neticesi budur ki,* ***insan,*** *umanından küsmege daha haklıdır* <bu hikâyenin neticesi, insanın, umduğundan küsmeğe... (AFN I-139),

ayahların ***masa üste*** *dırmaşdıran* <masanın üstüne (SS-500),

menim otum *seni yandırmağa razi degilem* (OS-35),

*molla **ibrahim özi** èvi ġalıllar* "Molla İbrahim'in kendisinin evinde kalıyorlar" (Ş-53).

***âmir ġafar** dam-daşı* "âmir ġafar'ın evi barkı" (Ş-43),

*o öz suretini **yada saldığdan***

bir çok efsaneler yaratmış bazan (SS-44),

***bu** kimi sözler* "bunun gibi sözler" (SS-41),

***men** de sesim ucalsa gerekdir* (Ş-116),

***sen** vetenden sarı ġelbin döyünürse maralım* Ş-104),

menle (OS-62), ***senle** ürek bağlayırdı* (K-50), ***onla*** (AFN I-128), ***sarı aslan** yatdığı yer* (T-172),

*lakin **bu sarsıdıcı hadiseler** hèçbiri onu...* (SS-21), ***men** ġorḫudan cıngırığım çıḫmadı* (Ş-154).

Yükleme hâli yerine yönelme hâli

*uşağlığdan beri daha **ġaraçuḫa kimi zadlara** fikirleşmemişdün* (K-12), *istesen **öldürmege*** (Ş-34), ***kende** basar gülüp danışmak sesi* (Ş-39).

Yükleme hâli yerine ayrılma hâli

***bizden** de bir mümkün olsa yad èle* (Ş-31),

***bizden** de bir yad èyliyen sağ olsun* (Ş-31),

*düşmen serdarı millinin **neḫşesinden** ḫeber dutur* (AFN I-133),

***menden** èşitsünse* "beni dinlersen" (K-18),

*evel başı **menden** istiġbal ètdiz* (Ş-57).

Yönelme hâli yerine yalın hal

***allahının ḫoşu** geldi* (SS-79),

*ġoyun olan **yad** gèdiben sağıldı* (Ş-42),

*men mektebi bitirmeden **muharibe** başlanmışdı* (SS-499),

*yıḫılıban yère düşse **bağırsağı** dügün düşe* (SS-199).

Yönelme hâli yerine bulunma hâli

*Sen **öz özünde** cummag isteyirdün* (K-17), ***sende** bir zad hülül eledi* (K-11), *bir ağacı oymuşlar / **içinde** ses ğoymuşlar* (T-204), *o da dağlar kimi **şanında** ne yazsam yaraşandır* (Ş-72).

Yönelme hâli yerine yükleme hâli

*sen öz **yoluvı** gètdün* (K-11),

*namaz veğti **ayağlari** ğerar vèrmek* (T-247),

***canımı** susayan yorğunluğ azalınır* (K-27),

*ğarğarsan **babamı** ğarğa* (SS-160).

Yönelme hâli yerine ayrılma hâli

*domurulun **sözlerinden** allahının ḫoşu geldi* (SS-79),

*oturanların bir parası o **sözden** gülerdi* (K-8).

Yönelme hâli yerine vâsıta hâli

*yoḫsa mende **bir kes ile** ğerez yoḫ* (Ş-57),

***bunla** bèle* "buna rağmen, bununla beraber" (AFN I-125).

Bulunma hâli yerine yalın hâl

***bir tarih** bir isfehanlı bir iktisad üstadının yanına gèdib...* (AFN I-143),

*Bu möcizeye oḫşar eser **èle bir zaman** yarandı ki...* (Ş-6),

***ğedim** hamı içirdi* "eski zamanda herkes içiyordu" (K-42).

*molla ibrahim özi **èvi** ğalıllar* "Molla İbrahim'in kendisinin evinde kalıyorlar" (Ş-53),

***mekteb** ğalır uşağlar ders alıllar* (Ş-53),

minler suret "binlerce şekilde" (SS-40),

*kend adamları **öz arası** ot deriminin ğerarını ğoyurdular* (K-60).

Bulunma hâli yerine yükleme hâli

***aḫır günlerimi** kèf çekirem* (K-57).

Bulunma hâli yerine yönelme hâli

öz ***şovkuna*** *nakğış tohuyarmış* (K-78).

Bulunma hâli yerine ayrılma hâli

her iki-üç ***ağacdan*** *bir, bir isgâh var* (K-5),

bağrından *sėller burum burum buruldu* (K-74),

indi özün gezir ***efsanelerden*** (SS-22).

Bulunma hâli yerine yön gösterme hâli

kepenek tor ***içre*** *çırpınan zaman* (EO-16),

çağdaş ğadınlarımız ***içre*** (EO-21).

Ayrılma hâli yerine bulunma hâli

ğuşlarda *nėce ğuşdu* "kuşlardan hangi kuştur" (T-259),

yėmişlerde *hansıdı* (T-69),

yaşasın serdarı milli sesi ***bir yerde*** *ucaldı* AFN I-134).

Vâsıta hâli yerine ayrılma hâli

ürek ağır bir daş tekin

mancınağdan *atılar* (K-75),

o ***puldan*** *gėdib hecce* "o parayla hacca gitmiş" (OS-3),

ğoyunlar da gülüm dolar ***et-yağdan*** */*

kök emlikler getirrem sene dağdan (AS-54),

gül-çiçekden *bezenende ne gelinler kimi nazın* (Ş-70),

hindilli ***tėlfonlardan*** *ğonşu isgâhlarla danışarken* (K-8).

Eşitlik hâli yerine yalın hâl

gėçenler dėmişler: her heğiğetin;

minler *sureti var,* ***minler*** *üzü var* (SS-40),

bu sıldırım ğayaların

dalısında ***minler*** *aslan*

busğulara sinib yatıb (SS-24).

Yön gösterme hâli yerine ayrılma hâli

*bir ḫuşlanıp, **sondan** durup biçeller* (Ş-35).

İyelik hâli yerine yalın hâl

*menim otum seni **yandırmağa** razi degilem* "benim ateşimin seni yakmasına razı değilim" (OS-35), *çaydanımız ersin **üste** gaynardı* "çaydanlığımız ersinin üstünde kaynardı" (Ş-40) ***üst** örtüli* "üstü örtülü" (OS-12), ***masa üste** dırmaşdıran* <masanın üstüne (SS-500).

İyelik birinci teklik şahıs hâli yerine iyelik üçüncü teklik şahıs hâli

*sen gėt **balası*** "sen git yavrum" (OS-74).

SIFATLAR

Sıfatlar, varlıkları vasıflandırarak ve belirterek karşılayan isimlerdir. Cümlede çeşitli yapı ve birimler oluşturulurken, sıfatlar isimlerden önce gelerek onların niteliklerini, sayılarını, yerlerini ifade eder, haklarında belirli ve belirsiz bilgiler verir ve soru halinde belirtirler. Sıfatlar, tek başlarına kullanıldıklarında birer isimdir. ***yeşil***, tek başına kullanıldığında bir renk ismidir; ***yeşil soğan, yeşil** çayır* şeklinde kullanıldığı zaman ise soğan ve çayır isimlerinin rengini bildiren sıfattır. Sıfatlar birer isim olduklarına göre, diğer isimler de sıfat olarak kullanılabilirler. Yalnız, her isim sıfat olarak kullanılamaz. Bazı mücerret isimler ile özel isimler sıfat olarak kullanılmaya elverişli değiller. İsimler karşıladıkları varlığı her yönüyle, sıfatlar ise bir yönüyle karşılayan kelimelerdir.

Sıfatlar, vasıflandırdıkları varlıkların iki türlü özelliğini karşılarlar. Bunlardan biri varlığın kendisinde var olan özellikleri, onun nitelikleridir; varlığı bu yönüyle ifade eden sıfatlara ***niteleme sıfatları*** denir. Bir de varlığın bünyesinde bulunmayan, onun dışındaki özellikleri vardır; varlığı dışındaki vasıflarıyla ifade eden sıfatlara da ***belirtme sıfatları*** denir.

Azerbaycan Türkçesinde sıfatlar ve sıfatların kullanılışları Anadolu Türkçesi ile aynı olup, *-dıḳ, -dik* partisipi yerine *-an, -en* partisipiyle yapılanlar gibi bazı değişik ve ilgi çekici sıfatlar vardır.

NİTELEME SIFATLARI

Varlıkların renk, biçim, yapı, boyut, gibi kendinde mevcut bulunan, değişmeyen özelliklerini ifade eden sıfatlardır. Varlıkların ne kadar özelliği varsa o kadar çok niteleme sıfatı vardır. Bir kısmı varlığın özelliğini, bir kısmı ise hareketin özelliğini ifade eder. Varlığın nesne vasfını karşılayan sıfatlar, isim olarak da kullanılabilen isim kökenli sıfatlardır. Varlığın hareket vasfını karşılayan sıfatlar ise, genellikle partisip ekleriyle kullanılan geçici isimlerdir. Demek ki niteleme sıfatlarının isim kökenli ve fiil kökenli olmak üzere iki türü vardır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde niteleme sıfatları çok ve çeşitlidir:

dayaz *sözler* (SS-497), ***kötü*** *gün* (T-244), ***ilk*** *yol* (K-29), *o* ***sıldırım*** *daşlarınan* (Ş-47), ***adilâne*** *yol ile* (AFN I-135), ***kök*** *emlikler* "erken doğmuş semiz kuzular" (AS-54), ***uzun*** *çubuḫlar* (OS-27), ***isti, ılık*** *bir iy* (K-50), ***ġoca*** *bir ses* (K-14), ***aydın*** *bir zad* (K-11), ***tanış*** *bir yaz ferşi* "tanıdık bir bahar halısı" (K-21), ***ḫumar*** *bir yuḫu* (K-49), ***bir teher*** *iy* "değişik bir koku" (K-60), ***kovağlı*** *gözler,* ***günlüklü*** *ġaşlar,* ***uzun*** *yanağlar* (K-23), ***daşlı*** *bulaḫ* (Ş-34), ***yaslı*** *gelin (SS-59),****gizlin*** *henirti* (K-63), ***şıdırğı*** *yağış* "sağnak yağmur" (K-85), ***yèngi*** *il* (K-76), ***derin*** *bir nefes*, (K-6), ***boz iregli*** *turağıyı* "boz renkli turgay kuşu" (SS-141), ***sarı*** *aslan yatdığı yer* (T-172), ***ġırmızı*** mis (T-241), ***ġızıl*** *palçık* (Ş-37), ***südmaya*** *bir işığ* K-7), ***ġaramtıl*** *bir ġuş* (K-56), ***ġızıltıl, cansız*** *bir işığ* (K-70), ***südmaya, göyümtül*** *bir işığ* (K-44), ***solğun narıncı*** *şafağ* (K-49), ***uşağcıl, içi boş*** *duyğular* (K-45), ***bildirki kèçel*** *oğlan* (T-62), ***hezin*** *bir henirti* (K-49), ***cırığ-şelpek*** *yèlkenler* (K-44), ***utanġaç*** *bir gülümsünmek* (K-16), *bir* ***köhne*** *yara* (K-69), ***zulumat*** *gèce,* ***ġaraçuḫalanan*** *adam* (K-16), ***ayırd*** *bir arağoydu* (K-20), ***ala*** *ġaranlığ* (K-7), ***ġara*** *yaz* (K-31), ***ağ*** *süpürgeni ġızardır* (T-235), ***hèyran*** *baḫış* (K-80), ***ġoca kişi, ġarı*** *arvad* (AFN I-136), ***ağca*** *su* (T-167), *suyun* ***dumduru, aydın*** *ayna üzü* (K-38), ***obiri*** *ġatar* (K-11), ***şırım-şırım*** *ġarcaşma* (K-66), ***ġırın ġırtı*** *bir ḫatire* (K-70), ***cerge cerge*** *söyüdler* "(T-151).

Görüldğü gibi, özellikle türemiş sıfatların dikkat çekici değişik olanları gayet çoktur.

Bu durum, partisip ekleriyle yapılanlarda daha fazla göze çarpar:

gèçen *zaman,* ***gelen*** *günler* (OS-23), ***öten*** *zaman* (SS-145), ***ġırılan*** *ilanlar* (K-66), *a yolnan* ***gèden*** *kişi* (T-208), ***kèçen*** *atlı* (Ş-34), ***gözüm gören, gönlüm seven*** *ürek dostum* (SS-90), ***olar gètdigi*** *yer* "onların gittiğiyer" (K-69), ***sarı aslan yatdığı*** *yer*

(T-172), ***cèyran* *ğaçar*** *ovlağ* (SS-82), ***gülnaz* *ğaçan*** *daş* "gülnazın kaçtığı yerdeki taş" (K-48), ***donmuş*** *et* (Ş-126), ***ğudurmuş*** *it* (T-187), ***çalhanmamış*** *yağ* (T-118), ***erinmemiş*** *yağ* (T-114), *bir* ***doyulmaz*** *èhsasla* (K-8), ***başadüşmez*** *uşağ idim* (K-68), ***açılmaz*** *bir düğün* (K-14), ***ala ilan sökmez*** *orman* (SS-211), ***ölmez*** *insan* (SS-37), ***begenecek*** *ğız* (SS-200), ***kèf çekmeli*** *meclis* (OS-11).

Türkiye Türkçesindeki *-ası, -esi* fiilden isim yapma eki yerine de *-mış, -miş* partisip eki kullanıldığı görülür:

kôr olmuş *göz* (SS-134).

BELİRTME SIFATLARI

Varlıkları, yerlerini işaret yoluyla göstererek, sayılarını belirterek ya da soru yoluyla ifade eden sıfatlardır. İşaret sıfatları bu belirtme şekillerine göre dört türlüdür: ***işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları.*** Azerbaycan Türkçesi için de bu Tasnif geçerli olup, Güney Azerbaycan Türkçesinde kullanılan örnekleri şöyledir:

İşaret Sıfatları

Varlıkları, yerlerini göstererek belirten sıfatlardır. Bunlar tek başlarına kullanıldıkları zaman işaret zamiri olan kelimelerdir. Bir ismin önünde kullanıldıkları zaman o ismin yerini işaret yoluyla belirten sıfat görevi kazanırlar. Güney Azerbaycan Türkçesinde işaret sıfatları, yalın halde kullanılan şu kelimelerdir: ***bu, şu, o, ol.***

Şu örnekleri tesbit edildi:

bu *iyleri,* ***bu*** *dadları bir dadasan* (K-20), ***bu*** *kişi kim idi* (K-17), ***bu*** *yol* (SS-21), *ne eceb* ***buyan*** *tereflerde*? (K-27), ***bu*** *kendin sanki kèçmişi yoḫumuş* (K-48), ***bu*** *tiringe ne zamandan ğalır* (K-57), ***bu*** *hikâye* (AFN I-139), ***bu*** *çaydan çoḫ kèçmişik* (Ş-52), ***bu*** *ğoca* (K-15), ***bu*** *günleri şenbedi* (T-115), ***bu*** *tiringe ne zamandan ğalır* (K-57), ***bu*** *sözler o hasa ḫanımdan ğaldı* (K-57).

şu işaret sıfatı, Azerbaycan Türkçesinde hiç kullanılmamasına rağmen, bir yerde kullanıldığı tesbit edildi:

şu *gözler sanki dağ süzgecinin şadara gözleridir* (K-26).

o *fasileler* (K-20), ***o*** *ili men çoḫ uşaḫ idim* (K-59), ***o*** *ğız* (K-9), ***o*** *gün maldutdı imiş* (AFN I-141), ***o*** *sıldırım daşlar* (Ş-47), *menim de* ***o*** *ğızlarında gözüm var*

(Ş-36), *yèl o tèllerde gezende* (Ş-70), *o sularda* (Ş-70), *āẖirde penahız sizün o merd-i ẖudadı* (OS-13), *bu sözler o hasa ẖanımdan ġaldı* (K-57),

ol *ġırẖ namerd* (SS-144), ***ol*** *nigâr* (OS-36).

İsimden, sıfat görevinde isim yapan ***-ki*** eki ile yapılan kelimeleri de bu tür belirtme sıfatı saymak yerinde olur:

yarınki *gün* (SS-208), ***bildirki*** *kèçel oğlan* (T-62), *göz* ***ġenşerindeki*** *top işıġ* (K-16), ***dünenki*** *ilġar emi* (K-59).

Sayı Sıfatları

Varlıkların sayısını bildiren kelimelerdir. Bunlar da aslında tek başlarınayken isim olup, önüne geldikleri ismin ifade ettiği varlığın sayısını belirten sıfat olarak kullanılırlar. Sayı sıfatları nesnelerin sayılarını ya adet olarak, ya dereceli olarak, ya bölük bölük, ya parça hâlinde ya da topluluk olarak belirtirler. Bu yüzden sayı sıfatları , ***asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları ve topluluk sayı sıfatları*** olmak üzere beşe ayrılırlar. Azerbaycan Türkçesinde genellikle *sayı* kelimesi *say* şeklinde, *say-* fiili ise *sana-* şeklinde söylenir ve yazılır.

Güney Azerbaycanda sayıların kullanılışları örnekleriyle şöyledir:

Asıl Sayı Sıfatları

Varlıkların sayısını gösteren sıfatlardır. Asıl sayı isimleri ve asıl sayı sıfatları bunlardır. Diğer sayı sıfatları bunlardan yapılmıştır. Bu sayı isimleri ya tek bir kelime hâlinde, ya bir sayı isminin bir başka sayı ismini tamamladığı sıfat tamlaması şeklinde ya da sayı gurubu olarak kelime gurubu yapısında bulunurlar. Sayı sıfatlarının, önüne gelerek onları syılarını göstererek tamamladıkları isimlerden sonra çokluk eki gelmez. İstisnaları olsa da Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında sayıların kullanılması açısından büyük bir ayrılık yoktur. Sayıları ifade eden kelimelerde görülen değişmeler ise ilgili bölümde yeri geldikçe incelendi.

Şu örnekler tesbit edildi:

ġaçdın ***bir*** *çaydan da getirdin* "koştun, bir çaydanlık daha getirdin" (K-56), ***bir*** *tağ* (T-230), ***iki*** *çaşġa çay içdi* (K-82), ***iki*** *serçenin* ***dörd*** *gözi* (T-233), ***üç*** *ġardaş* (T-230), ***üç*** *dene bağrı dağlanmış, al yanağlı dağ lalası* (K-74), ***dörd*** *üzli* (OS-39), ***yèdi***

*gèce **yèdi** gündüz yol sürdüler* (SS-213), ***on** yorğa yèrişli at* (K-75), ***on dört** dana çay* (OS-17), ***on beş** yaş* (SS-125), ***otuz batman** üzüm* (T-234), ***otuz iki** ġız* (T-230), ***otuz üç** pul* (SS-62), *ol **ġırḫ** namerd* (SS-144), ***min** iş* (OS-57), ***elli doḳġuz** il* (AFN I-134), ***seksan sekgiz** ilme* (T-230), ***doḫsan doḳġuz** ilme* (T-233), ***yüz** ġız* (T-235), ***yüz igirmi** yaş* (T-170),***yüz ġırḫ** il* (SS-95), *olmaz netice, vèrsele **yüz min** deva mene* (OS-5), ***yèddi min** zatı ġarıḳ* (SS-329).

bir kelimesinin asıl sayı sıfatı olarak kullanılması gereken yerlerde bazen kullanılmadığı görülür :

*biz ayrılalı **ġern** idi ġardaşlarımızdan* "kardeşlerimizden ayrılalı bir asır olmuştu" (Ş-65).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bir istisna olarak, sayısı belirtilmiş isimden sonra çokluk eki getirildiği de olur:

***yüz** ġazlar* (T-256).

Yine Türkiye Türkçesi yazı dilinde olduğu gibi *bin* sayısı yerine Farsça *hezar* kelimesinin bazen, Türkiye Türkçesinin aksine *seksen* sayısı yerine Farsça *heştad* kelimesinin yaygın olarak kullanıldığı da olur:

***hezar** efsus* (OS-2), *sinnün yètişüb yètmişe-**heştade** demirçi* (OS-67).

Sıra Sayı Sıfatları

Varlığın sayısını değil, sırasını belirtirler. Asıl sayı sıfatlarından *-ncı, -nci, -ncu, -ncü* ekiyle türetilirler.

***evvelinci** şek èden* "ilk şüphe eden" (AFN I-239), ***üçüncü** gün* (AFN I-138).

Farsça sıra sayısı yapma *-m* ekinin etkisiyle bu ekin *-mcı, -mci , -mcu, -mcü* ya da *-minci* şekillerinde de kullanıldığı görülür:

*bilmem **nèçeminci** nevesiyem men* "bilmem kaçıncı torunuyum" (SS-298).

Günlük hayatta ve kitle haberleşme vasıtalarında sık kullanılmasından olsa gerek, bir yerde yüzyılımızla ve çağdaşlık iddiasında bulunanlarla alay etmek için kullanılan ifadede farsça sıra sayı sıfatı kullanılmıştır:

*ġern-i **bistüm*** "yirminci asır" (OS-20).

Bir yerde de terimleşmiş olarak, sıra sayı sıfatı yapan ekin düşürüldüğü görüldü:

*saray ad goydusu, **yėddi** gėcesi* "sarayın 'ad koydu' gecesi, doğumunun yedinci gecesi" (AS-16).

Üleştirme Sayı Sıfatları

Bu sıfatlar pay etme, varlıklar arsında bölüştürme ifade ederler. *-ar, -er, -şar, -şer* ekleriyle asıl sayı isimlerinden türetilirler. Fakat Güney Azerbaycan Türkçesinde daha çok, asıl sayıların ek getirilmeden de üleştirme sayı sıfatı olarak kullanıldıkları görülür. Şu örnekleri vardır:

*goca başladı **bir bir** senün ėl-tayfavı, gohum-gardaşıvı, gonum gonşuvı soruşdu* (K-18), ***bir bir** görmüşdü* (K-5).

Topluluk Sayı Sıfatları

Benzer varlıkları bir arada toplu olarak ifade eden sıfatlardır.

***ėkiz**-tay bir gardaş* (SS-184).

Kesir Sayı Sıfatları

Bunlar varlıkların miktar olarak bölümlerini, parçalarını ifade eden sıfatlardır. Bir kelime gurubu şeklinde bulunurlar. Türkiye Türkçesinde, gurubu oluşturan iki sayı ya da sayı gurubu arasına bulunma hâli eki *-da, -de, -ta, -te* getirilerek yapılan bu sıfatlar, Azerbaycan Türkçesinde bazen ayrılma hâli eki *-dan, -den,* ile yapılır: ***bėşden bir, yüzden beş*** v.s.

Azerbaycan Türkçesinde yüzdelik kesirler ayrıca kesir sayısına fayiz kelimesi eklenerek de yapılır: *dohsan fayiz* "yüzde doksan" v.s.

*her **iki-üç ağacdan bir**, bir isgâh var (K-5).*

Çeyrek yerine Arapça kökenli ***rub***, buçuk yerine *yarım* kullanılır:

bir rub** çekmezidi* "çeyrek saat sürmezdi" (K-8), *solğun aypara **cıda-yarım** govzanmışdı* (K-35), *sahat **on yarımı** sovuşmuşdu* (K-11), *hesret galalı biz size **bir gern yarımdır (Ş-65).

yarım kelimesi Türkiye Türkçesindeki gibi de kullanılır:

***yarım** sahat* "yarım saat" (K-8).

Kesir sayı sıfatlarının yaygın kullanılışı Türkiye Türkçesinden çok farklı değildir:

bu kitabın 3:1 (üçde bir) hissesini oḫumuşam

ölkemizin 10:1 (onda bir) hissesi meşelikdir

tėhran nüfusunun 4:3 (dördde üç) hissesi farsdır

ömrümüzün 3:1 (üçde bir) hissesi yuhuda, ġalan 3:2 hissesi de ġefletde kėçir

bu denizin sahesi 1/7 (bir tam onda yėddi) milyon mürebbe' kilomėtrdir

bu menbe'in tutumu 30/2 (iki tam yüzde otuz) milyon litrdir

bu yükün ağırlığı 3/25 (igirmibėş tam onda üç) kilodur

küçemizin ėni 3/5 (bėş tam onda üç) mėtrdir

tebrizin nüfus sayı 15/3 (üç tam yüzde onbeş) milyon neferdir[110].

Soru Sıfatları

Varlıkları soru halinde belirten sıfatlardır. Azerbaycan Türkçesinde soru sıfatı olarak kullanılan kelimeler, Türkçenin bütün sahalarında olduğu gibi, Eski Türkçedeki *ne* ve *ka* kelimeleri ile bunlardan türemiş kelimelerdir. *ka* soru kelimesinde *k> h* değişmesi, *ne* soru kelimesinde ise *e> ė* ve *e> i* değişmesi gerçekleşmiştir. Örneklerde de görüleceği gibi, bu soru kelimelerinin taşıdığı anlamlar Türkiye Türkçesinden biraz farklıdır:

ne

*bu tiringe **ne** zamandan ġalır* (K-57), ***ne** vah* "ne vakit" (OS-35), *gören **ne** ağacıdı* (T118), ***ne** hövlesek* "ne kadar korkmuş durumda" (Ş-33).

Kalıplaşarak soru zarfı haline gelmiş olanlar:

***ne** cür* "nasıl" (AFN I-134), ***ne** cüre* "nasıl" (T-209), ***ne** nev' ile* "nasıl" (OS-2), ***ne** gözel* (Ş-37), ***ne** eceb* "niçin" (K-27), ***ne** üçün* (T-254), ***ne** hoş* (Ş-36).

ne (hangi)

***ne** ġılıncdır* "hangi kılıçtır" (T-262), *yarpağsız **ne** yėmişdir* (T-262).

nėce (hangi)

o ***nėce** ġuşdur* "o hangi kuştur" (T-262), *o **nėce** ekinçidir* "o hangi çiftçidir" (T-208), *o **nėce** ağacdır ki* (T-231).

[110] Kesir sayı sıfatları örnekleri şu eserden alındı: REFREF, İbrahim, Ana Dil, Tėhran,1374, s.47,48.

hansı (hangi) <hangisi <ḳangısı

*o **hansı** dağdır* (T-231), *o **hansı** ağacdı* (T-13), *o **hansı** anadı* (T-13), *o **hansı** bağdu* (T-13), ***hansı** ġatar* (K-232).

nèçe (kaç)

***nèçe** yol* "kaç kerre, kaç defa" (K-17), ***nèçe** uşağun var, emi* (K-73).

Belirsizlik Sıfatları

Bu sıfatlar varlıkların bir takım özelliklerini kesin olmayan bir biçimde bildirirler. Güney Azerbaycan Türkçesinde belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimeler ve bunların kullanılışları şöyledir:

ayırd

Türkiye Türkçesindeki *ayrı, başka* anlamına gelen bir kelime olup, aynı anlamda belirsizlik sıfatı olarak kullanılır:

*söz soruşmanın da **ayırd** bir araġoydusu vardır* (K-20).

başka

Anadolu Türkçesinde daha çok kullanılan bir belirsizlik sıfatıdır. Azerbaycan Türkçesinde, başka kelimesinin zarf olarak kullanılması durumunda, yerine, *savay* kelimesi ve sıfat olarak kullanılması gerekince de Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *özge kelimesi kullanılmaktadır.* Ayrıca, başka kelimesi de kullanılır:

***başġa** zaman* (OS-31), *bu ölümden doğur **başġa** bir heyat* (SS-15).

özge

***özge** dile ġatsan bu esil dil esil olmaz* (Ş-57).

bir

Varlığın bir tane olduğunu göstermek için asıl sayı sıfatı olarak kullanılan ***bir*** sayı ismi, aynı zamanda varlığı, belirsiz olarak da ifade eder. Bu durumda bir sayı

değil, bir belirsizlik ifadesi taşır. Bu kelime sayı sıfatı olarak varlığın bir tane olduğunu belirttiği için kendisinden sonra gelen isim çokluk şekilde kullanılmaz. Fakat belirsizlik ifade ettiği zaman sayı ifade etmediği için belirttiği isim çokluk şekilde de olabilir. Şu örnekleri vardır:

__bir__ igit (SS-61), *ḫumar __bir__ yuḫu* (K-49), *tanış __bir__ yaz ferşi* (K-21), *aydın __bir__ zad* (K-11), *ġoca __bir__ ses* (K-14), *isti, ılık __bir__ iy* (K-50), ***bėle bir** destanlar* (K-22), *belke gülnaz __bir__ ėlat ġızıymış* (K-48), *__bir__ iyne ucunca __bir__ lehze* (K-10), *ġardaşın ġardaşıyla __bir__ görüşü, __bir__ ġonuşu* (Ş-153), *__bir__ göz çalım ayamı* "bir göz kırpma süresi" (K-8), *__bir__ ġuşum var öymeli* (T-82), *__bir__ gün* (K-7), *sende __bir__ zad hülül ėledi* (K-11), *__bir__ ėvden __bir__ teher iy gelirdi* (K-60).

Asıl sayı sıfatları ile yapılan bazı tekrarlar da miktarı belirsizleştirmesi bakımından zikredilebilinir:

***bėş-altı** ġız geti* (OS-62), ***ġırḫ-elli** cüce* (T-57), *sinnün yėtişüb __yėtmişe-heştade__ demirçi* (OS-67), ***heştad-doḫsan** gözi var* (T-165).

Zaman zarfları ile kurulan tekrarlar da zamanı belirsiz hâle getirirler:

***bugün-sabah** cıracaḫsan bu dar-ı dünyadan* (OS-62).

nėçe (birkaç)

Türkiye Türkçesindeki *kaç* soru sıfatının Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı olan *nėçe* kelimesinin sadece Güney Azerbaycana has bir şekilde *birkaç* anlamında belirsizlik sıfatı olarak da kullanıldığı görülür. Bunun şu örnekleri vardır:

***nėçe** addım da yėridi* "birkaç adım daha yürüdü" (K-14), ***nėçe** il bundan ezel* "birkaç yıl bundan önce" (OS-21), *kendde __nėçe__ evli ġalmışdı* "köyde birkaç aile kalmıştı" (K-47), ***nėçe nėçe** dayaz sözler* (SS-497).

bir nėçe (birkaç)

bir belirsizlik sıfatı, sonuna ***kaç*** anlamına gelen ***nėçe*** kelimesini alarak sıfat tamlaması kurar ve bu sıfat tamlaması da belirsizlik sıfatı olarak kullanılır:

***bir nėçe** müddet* "bir müddet" (AFN I-135).

bir para (bir kısım, bir miktar, bazı)

***kendde bir para** işün var idi* "köyde bazı işlerin vardı" (K-48).

bezi (bâzı)

Türkçeye Arapçadan geçmiş olan bu kelime de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi belirsizlik sıfatı olarak kullanılır. Önüne geldiği varlığın muayyen olmadığını ifade için kullanılır:

***bezi** misafirler* (K-4).

bütün

Varlığın hepsini birden ifade eden bir belirsizlik sıfatıdır. Kullanılışı Türkiye Türkçesindeki ile aynıdır:

*sen **bütün** germamadlıları tanırdun* (K-16), ***bütün** isgâhların adını bilerdi* (K-5).

çoẖ

Aslında zarf olan *çok* kelimesi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, isimlerden önce gelerek belirsizlik sıfatı göreviyle de kullanılabilmektedir:

***çoẖ** goşun ile tebrize gönderdi* (AFN I-134), ***çoẖ** düşünecekler var* (K-68).

Türkiye Türkçesindeki *bol* ve *çok* kelimeleri sonların *-lı, -li, -lu, -lü* isimden isim yapma eklerini de almış alarak sıfat ve zarf göreviyle kullanılırlar:

***bolli**, südli sürüler, dadlı gavutmaşların olsun* (Ş-71), *gissemizde **çoẖli** gem u gusse dė* (Ş-35).

Bu sıfatın, *çoẖlu* ve *çoẖluca* şeklinde kullanıldığı da görülür:

***çoẖluca** gözi var* (T-167).

falan, filan, falanca, filanca

*bir at **filan** gedere, kiraye ėliyib pul vėreceksen* (K-18).

şėy

*dünya üç **şėy** görmeyib* (T-234).

hamı <hamu <kamu (bütün)

Varlığın topunu ifade eden *bütün* kelimesi yerine kullanılan belirsizlik sıfatıdır:

***hamı** derd ü bela* (OS-5), ***hamı** gözler işığlanmaz*, ***hamı** ürek şad olmaz* (SS-134).

hėç (hiç, hiçbir)

Türkçeye Farsçadan geçmiş olan *hiç* kelimesi, aslında zarf olmakla birlikte, sıfat olarak da kullanılır ve olumsuz belirsizlik ifade eder. Kelimenin sonunda *-ç> -ş* değişmesi gerçekleşir:

***hėç** kesin adına ilgar adlı bir adam gelmirdi* (K-48), ***hėç** kes delilin bilmir* "hiç kimse rehberini bilmiyor" (K-85), ***hėç** vegt* "hiçbir zaman" (T-253), ***hiç** kimse* "hiçbir kimse" (OS-17), ***hėş** kim* "hiçbir kimse" (OS-20), ***hėç** zad* "hiçbir şey" (Ş-51).

hėşbir (hiçbir)

İki belirsizlik sıfatının birleşmesiyle meydana gelmiş bir belirsizlik sıfatıdır. Kullanılışı Türkiye Türkçesindekiyle aynıdır:

***hėşbir** söz* (OS-21).

her

Türkçeye Farsçadan geçen bu kelime de önüne geldiği varlığın belirli olmadığını, genel olarak ifade edildiğini gösterir. Varlığın bütünü ile ilgili bir belirsizlik ifadesi verir. Kullanılışı Türkiye Türkçesindeki gibidir:

***her** gėcenin obaşdanı var* (T-244), ***her** addımda* (K-7), ***her** an* (K-19), ***her** iki-üç isgâhdan bir* (K-5), ***her** ẖoruz banlayan olmaz* / ***her** oẖuyan molla penah* (T-244), ***her** zad* "her şey" (Ş-33), ***her** terefi erebce* "her tarafı Arapça..." (T-231), ***her** iş* (OS-57), ***her** kes* (OS-57).

her belirsizlik sıfatı ***ne*** soru sıfatının önüne gelerek kalıplaşır ve ***her** şey* anlamında sıfat tamlaması yapar:

***her** ne* (T-231).

her bir, her hansı bir

Bunlar da *her* kelimesinin *bir* ve *hansı bir* kelimelerinin önüne gelmesiyle oluşmuş sıfat tamlaması formunda belirsizlik sıfatlarıdır. Türkiye Türkçesinde *her bir* ve *her hangi bir* anlamında kullanılırlar:

***her bir** etlerden berkdi* "her etten daha serttir" (T-231), ***her bir** tata tak̦ sesi* (K-4).

Bunlardan başka Azerbaycan Türkçesinde *bir* sayısının belirsizlik ifade ettiği gibi başka sayılarla da belirsizlik sıfatları yapıldığı görülür.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *üç-beş* (*adam*), *beş-on* (*koyun*) tekrarları, önüne geldikleri isimlerin sayısını belirsiz kılan sıfatlar olarak dikkat çekiyor:

***bèş-üç** nefer* (OS-2).

min (bin) sayısı da ikileme yapılmak suretiyle belirsizlik sıfatı olarak kullanılır:

***min min** gözler gözcügler* "binlerce göz ve gözcükler" (K-26),

Bu anlamda olmak üzere, ***min*** sayısı çokluk halde kullanılarak önüne geldiği ismin miktarını abartır ve belirsizleştirir:

***minler** suret* "binlerce şekilde" (SS-40), *bu sıldırım g̊ayaların dalısında **minler** aslan busg̊ulara sinib yatıb* (SS-24).

Önüne geldiği ismin miktarını abartan ve belirsizleştiren bir başka sayı da ***min bir*** sayısıdır:

***minbir** neğme*, ***minbir** dastan* (SS-55).

ZARFLAR

Zaman, yer, durum ve mikdar bildiren isimlerdir. Kelime guruplarında sıfatın, fiilin ya da başka bir zarfın manasını etkileyen isimlere zarf denir. Sıfatlar isimlerin önüne gelir ve onların anlamını tamamlarlar. Zarflar ise, başka zarfların, sıfatların ve özellikle fiillerin önüne gelerek onların anlamını tamamlayan isim soylu kelimelerdir. Zarflar, önüne geldikleri kelimeye ek almadan bağlanırlar. Çekim eklerinden eşitlik, vasıta ve yön eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş zarflar ise çekim eki almış sayılmazlar, bu ekler, durumuna göre birer zarf yapan ek görevindedirler. Zarflar, tabi olan unsurlar olarak Türkçede söz dizimini belirleyen temel kanun gereğince, bağlandıkları kelimeden önce gelirler. Zarflar, yer-yön zarfları, zaman zarfları, nasıllık-nicelik zarfları, azlık-çokluk zarfları olmak üzere dört çeşittir.

YER-YÖN ZARFLARI

Bunlar boşlukta bir yer ifade ederler. Sayıları azdır. Aşağı yukarı hepsi bir yön ifadesi taşıdığı için, önüne geldikleri fiilin yönünü gösterirler. Azerbaycan Türkçesinde kullanılan başlıca yer-yön zarfları şunlar olup, Türkiye Türkçesinden pek farklı değillerdir: *dalı, gèri, ireli, ġabaġ (ileri), dişeri, içeri, içre, aşağı, yuḫarı, oyanı, buyanı, öte, anarı, beri, üste, alta.*

Şu örnekleri tesbit edildi:

yuḫarı** işleyende, **aşağı** işleyende* (K-8), *dırmaşdun üzü **yuḫarı (K-51), *hamudan **üste** gèder* (T-14), ***oyan-buyana** baḫdun* (K-11), *serecu, herecudan **oyana** yadunda ġalmazdı* (K-5), *arvad sebeb oldi ki men èlden **dalı** ġaldım* (OS-33), *dalı **ġaytarı*** "geri çevirir" (OS-42), *kepenek tor **içre** çırpınan zaman* (EO-16), *çağdaş ġadınlarımız **içre*** (OS-21), ***ġabaġ** ġoyduğu ayağın ucuna kimi* "ileri koyduğu ayağının ucuna kadar" (K-54).

Bunun dışında *boyu, boyunca, uzunu* kelimeleri ve bu anlama gelen *gırağ-ala* (kenarı boyunca), gibi kelimeler de yer zarfı göreviyle kullanılmaktadır:

*dünya **boyı*** (Ş-32), *kürsi **boyunca*** (T-176), *dağ-dereler **uzuni*** (Ş-34), *yol **uzunu**, yollar **uzunu** gèderdi* (K-4), *novçanın dibinden **gırağ-ala** bir sıra daş düzerler* (K-24), *dağın **böyrü-ala*** (K-27).

alt ve *karşı* kelimeleri de Sazımın Sözü'nde Dede Korkut dil özelliğinin korunan bir unsuru olarak zarf görevinde kullanılmıştır:

*soyuġluġla **ġarşı** çıḫır* (SS-117), *ol ġırḫ namerd **ġarşı** gelib...* (SS-153), *ġara donlu kâfirlere **ġarşı** vardı* (SS-256), *küfre **ġarşı** gètmeyiz* (Ş-57), *ġoç oğlana **ġarşı** gelsin* (SS-248).

Azerbaycan Türkçesinde *karşı* anlamına gelen ***ġenşer*** kelimesi de yer-yön zarfı olarak kullanılır:

*mene **ġenşer** vurub salsın* (SS-142).

Türkiye Türkçesindeki *ön* kelimesi yerine Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *ġabaġ* kelimesi de yer-yön zarfı olarak kullanılabilmektedir:

***ġabaġ** ġoyduğu ayağın ucuna kimi* (K-54).

Yine Azerbaycan Türkçesinde *dışarı* anlamına gelen ***èşik*** kelimesi de yer-yön zarfı olarak kullanılır:

gorẖunu, bèle, canından ***èşik*** *görmemişdün* "korkuyu böylesine varlığından dışarı görmemiştin" (K-17).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *bura, ora* gibi yer isimleri Azerbaycan Türkçesinde de zarf olarak kullanılır:

istersense meni gene göresen, aẖşam çağı gayıt ***bura*** (K-43),

gızlar ***ora*** *buyurur* "kızlar oraya buyuruyorlar" (T-238).

ZAMAN ZARFLARI

Bunlar, fiilin gösterdiği iş, oluş ve hareketin zamanını gösteren kelimelerdir. Genellikle kök halinde ve halde kullanılmakla birlikte, bir çok zarfın sonunda çeşitli çekim ekleri kalıplaşmış olarak bulunur. Bu özellik Azerbaycan Türkçesinde daha çok dikkat çekecek bir boyuttadır. Bu durumdaki ekler bir çeşit zarf yapan ek durumundadırlar. Birleşik kelime durumunda olan zaman zarfları yanında, ikileme şeklinde zaman zarfları da vardır. Zaman zarflarında dikkat çeken bir husus da çoğu Türkiye Türkçesinde de kullanılan Arapça ve Farsçadan ödünç zaman zarflarına Türkçe çekim eklerinin getirilmesi ya da bunların ses sistemlerinin değiştirilmesidir. Bazı ödünç zarfların yerine kelime gurubu yapmak suretiyle Türkçe karşılık oluşturulduğu da görülür.

Şu örnekleri tesbit edildi:

gış *dağı gar alır, eriyer* ***yazda*** "kışın dağı kar alır, bahar olunca erir" (T-260), *ürek* ***herden*** *bükülendi* "yürek bazen sıkılır" (T-260), ***seher*** *dörd ayağlı,* ***günorta*** *iki ayağlı,* ***aẖşam*** *üç ayağlı* (T-240), ***gèce*** *başı ağrıyar,* ***günüz*** *dişi* (K-64), ***sabah*** *gèdib* ***öylen*** *gelmek,* ***öylen*** *gèdib* ***aẖşam üstü*** *gelmek ilen...* (SS-200), ***ala-sabah*** *aẖmaẖ dirse yerden durdu* (SS-142), ***ẖoruzun son banı*** "şafak vakti" (Ş-64), ***dalıca yaz*** *olub* ***yay*** *olmasaydı* "ardından bahar gelip yaz olmasaydı" (SS-38), ***indi*** *ki pöhrüz emi ölüb...*(K-6), ***indi*** *gocalığında da işden el çekmirdi* (K-67), ***indice*** *zèhnünde bir zad durular* (K-52), ***tezece*** *başa çatırdı* "sonuna şimdicek ulaşıyordu" (K-59), ***ilde*** *doğar eri yoẖ* "her yıl doğurur, kocası yok" (T-271), *virane galdı* ***aẖırı*** *irane galmadı* (OS-22), ***aẖirde*** *penahız sizün o merd-i ẖudadı* (OS-13), ***yayda*** *soyuẖladar,* ***kışda*** *isti èder* "yazın soğutur, kışın ısıtır" (T-196), *èvlense yazığ* ***sonda*** *görer ki işi zaydı* <sonda: nihayet,

sonunda (OS-16), *o hansı zemidi **günde** biçiler* <günde: hergün (T-192), ***onda** gördün...* "o zaman gördün ki..." (K-18), ***onda** uşağın üreyi soyuyar* (K-29), *aşığı **atan kimi*** "aşığı atar atmaz" (AFN I139), *gün **deyen kimi*** "güneş vurduğu an" (K-48), *isgâhların adını **sicirleyen** çağda* (K-5), *amma **bu yol** sen ilgar eminin sözlerini başa düşmürdün* <buyol: şimdi (K-33), ***evel** bu şehrde varidi yaẖşı ağniya* <evel <Ar: evvel "önce" (OS-35), ***neçe il** bundan **ezel*** <Ar: ezel "önce" (OS-21), ***ezelden** meni de coşdıran odır* (SS-194), *dağa dırmaşan çağda **evvelce** bir yorğunluğ çulğayar* (K-24), ***evel başı** menden istiğbal ètdiz* (Ş-57), ***ğedim** hamı içirdi* (K-42), ***ilk yol** ekinçini dada çağırar* (K-29), *ondan **ğabağ** yètenler* "ondan önce *ulaşanlar" (K-8), senden **ğabağ*** "senden önce" (K-12), *hamudan **ğabağ*** "herkesten önce" (OS-3), ***ğabağca** öz eybün dè* "önce kendi ayıbını söyle" (OS-3), ***sonra** üç dane nal ele getirüb bir at alub gèderem kerbelaye* (AFN I-129), ***sora**, ğurbetçi ğatarı gözleyirdi* (K-8), *bir ẖuşlanıp, **sondan** durup biçeller* (Ş-35), *her inğilabın vur-yıẖı **son** bennalığ isder* <son <EAT: soŋ, Kaz.T: soŋ "sonra" (Ş-121), *dağda **daha** ğorẖu yoh idi* "artık dağda korku yoktu" (K-26), *uşağlığdan beri **daha** ğaraçuẖa kimi zadlara fikirleşmemişdün* (K-12), ***day** mene bir zad olmaz* "artık bana bir şey olmaz" (K-56), *şèytan o işleri **ki hele indi** bilmiri* (OS-34), ***hele** satma* "henüz satma" (OS-75), ***hele** ğalmalıyuẖ* "daha kalmalıyız" (OS-20), ***hele de** külüngün sesi geliri* "hâlâ, daha külüngün sesi geliyor" (SS-97), ***hele** yaydı* "daha yazdır, henüz yazdır" (OS-17), ***helelik** ilğar emi, men gètdim* (K-43), ***hergiz*** <Far: hergiz "asla" (OS-35), ***dayıma*** <Ar: dā'imā (VBEA-8), *hekğin heğiğetin baẖçası **hervaẖ** / insanla gül açır, insanla solur* <hervaẖ <her vakt "daima" (SS-20), ***birden gene** tapılırdı* (K-49), ***birden** bar getirir, **birden** tökülür* "bazen ürün verir,bazen dökülür" (T-260), *hamısı **birden** sağa, **birden** sola çönürdüler* (K-49), ***herden bir** ğıl bende bağlı ğalırdı* (K-26), ***herden** de bir tünele girirdi* (K-6), *menim barantaylarım **çoẖdan** ölüb* (K-57), *ğavurma şorbası **çoẖdandı** dadmıyub millet* (OS-29), ***bugün-dünen*** (SS-52), ***bugün-dünen** ota çıẖacağıdılar* "bugünlerde ot biçmeye başlayacaklardı" (K-60), *göksü gözel ğaba dağa / **seher-seher** gün değende* (SS-141), ***günde-günde*** "hergün" (K-34), *yatırı şeb pere tek **gündüzi aẖşame** kimi / **gèceler** evc-i seadette uçanmır **gene de*** (OS-19), *zèhnün **gene** bulanlığ oldu* (K-50), ***her seherler** bèzener* "sabahları süslenir" (T-69), ***o ili** men çoẖ uşaẖ idim* (K-59), ***o il** bir duvar kimi menim ömrümde dayanıb durubdu* (K-59), ***tèz** cevab vèrmedi* "hemen cevap vermedi" (K-15), ***tèz** bèlime bağladım* "hemen belime bağladım" (Ş-37), ***hemişe** (OS-34), **hemeşe*** (K-5), ***hemeşelik*** (K-10), ***bazan** lal dayanır,*

***gâh** dile gelir* (SS-39), *pervaz olur **gâh** semada, zemide / **gâh** da abdal olur, gezir yuvada* (T-262), ***gehi** urus geli tebrize, **gâh** osmanlı* (OS-1), ***gâhdan** gėdüb orda ġonaẖ ġalmasi* (Ş-33).

Azerbaycan Türkçesinde sıkça kullanılan *haçan* kelimesini de zaman ifade etmesi bakımından zaman zarfı saymak gerekir: ***haçan** var heberim* (Ş-202), *özüm de bilmirem harada-**haçan** / ruhum bu alemle aşnalıġ ėtmiş* (SS-49), ***haçandan haçana** özüne geldi* "sonradan sonraya, neden sonra kendine geldi" (K-35).

haçan kelimesi yerine *haçaġ* <(ET: ka+ çaġ "ne zaman") kelimesi de kullanılır:

Farklı olarak öğle yerine *günorta*, ilk akşam yerine *aẖşam başı*, akşam yerine *günbatan* sahur yerine *obaş* ya da *obaşdan* da denir:

***günortadan** sora* (K-7), ***günbatandan** sora* (K-51), ***aẖşam başı** naẖırılan gelende* (Ş-38), ***obaşdan** çağınacan çeker* (K-21), *her gecenin **obaşdanı** var* (T-244),

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi, günlerin adları genellikle Farsçadır: ***bugünleri şenbedi*** "bugün cumartesidir" (T-115), *bugün **çaharşenbedi**; bu günki gün **adınadi*** (< Ar. *ādine* "cuma") (T-234).

Ayların adları da genellikle Türkiye Türkçesinden farklı olarak Arapça ve Farsçadır:

NASILLIK-NİCELİK ZARFLARI (HÂL ZARFLARI):

Bunlar hâl, tavır, durum ifade eden zarflardır. Genellikle fiilin ifade ettiği işin nasıl ve nice gerçekleştiğini belirtirler. Hâl ve tavır ifade eden her isim soylu kelimeler, özellikle hemen hemen bütün sıfatlar zarf olarak kullanılabilir; onun için hâl zarfları sayılamayacak kadar çoktur. Birçok isim de eşitlik ve vasıta hâli eki alarak hâal zarfı görevinde kullanılır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde hâl zarfları ve kullanılış biçimleri bakımından Türkiye Türkçesinden farksız olmakla birlikte, zarf olarak kullanılan kelimeler ve onların teşkili bakımından ilgi çekici bazı örnekler vardır:

berk** yapışdı* (K-43), ***yaẖşı** görürsen* (K-23), ***yaẖşı** tanıyardı* (K-5), ***ẖob** yaraşır* (T-175), *ġışġırdı **berk (SS-72), *bazan **lal** dayanır gâh dile gelir* (SS-39), ***çilpaẖ** minüp ġovardıẖ* (Ş-38), *papağını **egri** ġoyan* (SS-24), *tüküm **biz** durar* (SS-49), ***tek** ġaldın* (K-11), ***tekce** yemezler* (T-243), ***lüt** gezer* (T-173), ***lüt** oldu* (K-43), *ağzı **ayrılı***

ġalı (T-170), *ömründe* ***bèle*** *yahalmamışdın* (K-16), ***ilgin*** *gèdib* (Ş-37), *ya da uşağcıl, içi boş duyğular tekin* ***puç*** *olar* (K-45), ***gizli*** *ġalsun* (T-218), ***üst örtülü*** *geç-* "üstü örtülü geçmek, fazla derinliğine inmemek" (OS-69), ***gècecil*** *görüner* (K-44), *göz her zadı* ***gündüzcül*** *görer* (K-44), ***kèc*** *gèdir ġafilemiz* (OS-20), *yadlar bize* ***kèj*** *bahanda* (SS-52), *ġatardan* ***yèyin*** *gèdir bu uca kâmal* (K-4), ***daşğın ahan*** *su* (SS-52), ***saymazdan*** *susurdu* (K-3), ***soyuklukla*** *ġarşı çıhır* (SS-117), ***gücle*** *tapdım* (SS-150), ***ayın-şayın, sevinc ile*** *at oynadır* (SS-123), *davaların* ***şuhluğılan*** *ġatallar* (Ş-45), ***dipdiri*** *oluban addım atırdı* (K-14), ***ġabağ-ġenşer*** *dartışırlar* "karşılıklı çekişiyorlar" (SS-129), ***bir*** *bağışla ikimizi* "ikimizi birlikte bağışla" (SS-95), *canımızı* ***bir yerde*** *al* (SS-95), ***nıh*** *doludur* (K-9), *ġulahları* ***şek*** *durar* "kulakları dik durur" (T-87), ***ġeribe*** *işliri* "acaip çalışıyor" (OS-1), ***pinhan*** *dèmirem* (OS-40), ***mat u hèyran*** *ġalmışam* (OS-18) (<DLT: *mat*: öyle, ancılayın), ***bèyle*** *teleb èdir* (SS-95), ***bèle*** *icab èliyib* (OS-58), *ġorhunu,* ***bèle,*** *canından èşik görmemişdün* "korkuyu böylesine varlığından dışarı görmemiştin" (K-17), ***habèle*** *kèf sürürler* (K-43), ***bèlelikle*** *öz istek ve arzularını* ***bu şekilde*** *terennüm èdir* (SS-21), ***bèylelikle*** *ġarşıladı* (SS-121), ***bèlençilik*** *ġarşılanmağ* (SS-117), ***bèlece*** *telesik hara gèdirdi* (K-66), *seni* ***bucür*** *bilmez idim* "seni böyle bilmezdim" (SS-75), ***başġa cüre*** *öldürülmez* "başka türlü öldürülemez" (SS-140), ***èyle*** *güman èyleme dünya ġalar sene* (OS-22), ***èvden, èlesin, gücnen*** *bilinen bir iy gelirdi* K-62), *beli baba men* ***èlençi*** *isteyirem* (SS-199), ***uğrunca*** *yuhlamağ* (K-10), ***yavaşcadan*** *yol gèdirdi* (K-12), ***yüngülvarı*** *bir yola düşer* (K-21), *oğlanını* ***duymaz*** *gördi* (SS-156), ***yanar*** *dursun* (SS-180), *oğlancığın* ***ölmüş*** *bilir* (SS-163), *ġuzğunları* ***uçar*** *gördi* (SS-154), ***ne hoş, ġemsiz ġemsiz*** *yaşardıh* (Ş-36), *yèl o tèllerde esende* ***ne*** *kôroğli çalı sazın* (Ş-70), *ilan balaların* ***ovhum-ovhum*** *gemirecek idi* (K-64), ***ġol-boyun*** *uzanırlar* (K-79), ***yan yanaşı*** *derede* (T-138).

Aslında seslenme edatı olan *hèy* ve *ha* kelimeleri de *sürekli, durmaksızın, habire* anlamında bir hal zarfı olarak Azerbaycan Türkçesinde çok yaygın bir şekilde kullanılır. Bunun örnekleri Güney Azerbaycan Türkçesinde daha fazladır:

hèy *düzülür gözlerimin refinde* (Ş-37), *ay gèder* ***ha*** *il gèder* (T-11).

Azerbaycan Türkçesinde *çapraz, aykırı* anlamına gelen ***köndelen*** kelimesi de hâl zarfı olarak kullanılır:

köndelen *yatışı var* (T-168).

AZLIK-ÇOKLUK ZARFLARI (MİKTAR ZARFLARI)

Bunlar sıfatların, başka zarfların ve fiillerin anlamını azlık-çokluk, mikdar ve derece bakımından tamamlayan zarflardır. Güney Azerbaycan Türkçesinde mikdar zarflarının kullanılışı ve çeşitleri Türkiye Türkçesindekinden çok farklı değildir. Şu örnekleri vardır:

az kelimesi eşitlik hali eki ile kalıplaşarak *biraz* anlamında miktarı abartarak ifade eder. Kelimenin *azacık* şekli de küçültme ekini alarak miktar ifade eder:

azacığ (AS-52).

azca *sovuşdu* "az bir süre geçti" (K-16), ***azca*** *oturdun, dincelesen* "dinlenmek için az bir süre oturdun" (K-93), ***azacığ*** (AS-52).

bir kelimesi, *biraz* anlamında kullanılabilmektedir:

bir *ḫuşlanıp, sondan durup biçeller* "kısa bir süre dinlendikten sonra kalkıp biçerler" (Ş-35), ***bir*** *gèdeydim dağ-dereler uzunu* "bir kez olsun, dağ-dereler uzunu gitseydim" (Ş34), *menim de* ***bir*** *adım gelsin dilüze; bizden de* ***bir*** *mimkün olsa yad èle* (Ş-31).

bir kelimesi *az* kelimesiyle birleşerek zamanın miktarını azaltarak ifade etmek için kullanılır:

biraz *ġalır yètişe āftāb-ı ömre zaval* (OS-23).

bir kelimesi *-ce* küçültme ekini alarak mikdarı azaltan bir küçültme anlamı kazanmıştır:

oynamağdan ***birce*** *meger doyardığ?* (Ş-38) (<birce: bir kez olsun).

bir kelimesi *de* edatıyla birleşerek miktarı artıran bir zarf olarak kullanılır:

birde nişan verdi (SS-95), *men ġayıdıb* ***birde*** *uşağ olaydım* (Ş-35).

nèçe kelimesi de miktarı abartan bir zarf olarak kullanılmaktadır: Türkiye Türkçesindeki *bunca* anlamına gelen *bir bèle* kelime gurubu da *bu kadar fazla* anlamında kullanıldığı için mikdar zarfı sayılabilir:

Allah vèrib dèyir mene ***bir bèle*** *serveti*

bu iftiranı ādile zalim reva bilir

nèçe ***yol istedün*** "birçok kez istedin" (K-17).

Hem Türkiye Türkçesinde, hem Azerbaycan Türkçesinde *daha* şeklinde kullanılan azlık-çokluk zarfı yerine, ***da*** şeklinin kullanıldığı da görülür:

*nèçe addım **da** yèridi* "birkaç adım daha yürüdü" (K-14).

ne soru kelimesi önüne geldiği sıfat, zarf ve fiile ***ne kadar çok, ne kadar az*** anlamını katarak azlık-çokluk zarfı görevi yapar:

*yadındadı, **ne** hövlesek ğaçardım?* "hatırlar mısın, ne kadar çok korkmuş bir durumda kaçarddım?" (Ş-33), *yèl esende o sularda **ne** derin räz u niyäzın* (Ş-70).

Türkiye Türkçesinde denklik ifade eden *tam* kelimesi yerine Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *düz* kelimesi de miktar zarfı olarak kullanılır:

***düz** bir ğaraçuḫa tekin danışırdı* "tam bir karaçuha gibi konuşuyordu" (K-17).

Diğer miktar zarfı örnekleri ve bunların kullanılışları şunlardır:

az

*canın çıḫacaḫ, çoḫ çalışıb **az** yiyeceksen* (OS-67).

çok

***çoḫ** çalışıb az yiyeceksen* (OS-67), *kècaveyle bu çaydan **çoḫ** kèçmişik* (Ş-52), *lakin bu yolun **çoḫ** da yaḫın olduğuna, **çoḫ** da asan başa çatdığına inanmağ olmur* (SS-21), ***çok** yazığ* (Ş-57).

çoḫli

*bu damlarda **çoḫli** cızıḫ atmışam* (Ş-51).

daha

***daha** haklıdır* (AFN I-139), *şairin **daha** böyük hüneri orasındadır ki...* (SS-14), ***daha** artığ ucalarsan* (Ş-71).

en

***en** uca yèr* (SS-56), ***en** böyük ğüvvet* (SS-37), ***en** böyük heğiğet insandır ancağ* (SS-42).

lap

*Çoḫ yemekden **lap** az ğala çatdardık.* (Ş-40),

*Moll'ibrahim **lap** eriyip ğurtulub.* (Ş-51),

*Halbuki **lap** ğemli ğürbet sendeymiş* (Ş-56).

ZAMİRLER

Temsil ya da işaret yoluyla varlıkların adının yerini tutan kelimelere zamir denir. İsim cinsinden kelimeler varlıkları doğrudan doğruya karşılayan kelimelerdir. Zamirler ise gerektiğinde onların yerine kullanılırlar. Zamirler varlıkların isimleri değiller, onları geçici olarak karşılayan isimlerdir. Zamirler Türkiye Türkçesinde son çekim edatlarına çekim ekleriyle bağlanırken, Azerbaycan Türkçesinde daha çok çekim eki almadan bağlanırlar. Azerbaycan Türkçesinde de zamirler iyelik eki almazlar.

Diğer kelimelerden farklı olarak, birkaç istisna dışında, zamirler yapım eki almazlar. Şu istisnaları vardır:

senli-menli *üregimiz dağlıdır* (Ş-140), *ilgar eminin bu* ***özümsülenmeyi*** (K-20), ***menimseyir*** <menim-se-y-ir "benimsiyor" (SS-18).

Güney Azerbaycan Türkçesinde tesbit ettiğimiz zamirler çeşitleri ve kullanılışları şöyledir:

ŞAHIS ZAMİRLERİ

Bu zamirler varlıkları temsil şeklinde ve şahıslar halinde karşılarlar. Teklik ve çokluk olmak üzere üç şahıs için altı şahıs zamiri vardır. Çekim eki aldığında Türkiye Türkçesinde değişbilen bu şahıs zamirleri, Azerbaycan Türkçesinde değişmeye uğramazlar. Şahıs zamirleri, onların Güney Azerbaycan Türkçesindeki kullanılışları ve çekimlenmiş örnekleri şunlardır:

Teklik 1. şahıs: men

Orhun Âbidelerinde *ben* ve *bin* şeklinde olan teklik birinci birinci şahıs zamiri, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü ile Eski Türkçenin Gramerinde *men* ve *min* şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, kelimenin *m*'li şekillerinin daha sonraki zamanlara ait bir şekil olduğunu ve Uygur devri ile ilgili olduğunu gösterir. Çağatay devri Türkçesinde *min* şekli, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Devri Türkçesinde *ben* ve *men* şeklinin ikisi bir arada kullanılmış; Günümüz Türkiye Türkçesinde *ben*, Azerbaycan Türkçesinde ise *men* olarak yerleşmiştir. Güney Azerbaycan Türkçesinde de *men* şeklindedir.

Şu örnekleri tesbit edildi:

Yalın Hâl:

men *ġayıdıb bir de uşaġ alaydım* (Ş-35), ***men*** *razı olmaram sene yġtsin melal-ı ġem* (OS-5), *tek* ***men*** *degilem çoḫları iranda subaydı* (OS-16), *arvadım öleydi dėyirem indi* ***men*** *ėy-kâş* (OS-32), *o ili* ***men*** *çoḫ uşaḫ idim* (K-59), *beli baba,* ***men*** *ėlençi isteyirem* (SS-199), *dėdim bu sözi* ***men*** *size* (OS-6), ***men*** *gėtmemiş o gėder* (T-195).

İlgi Hâli:

menim *şâir oğlum şehriyar* (Ş-48), *belke* ***menim*** *yatmış beḫtim oyana* (Ş-32), ***menim*** *otum seni yandırmağa razı degilem* (OS-36), ***menim*** *de bir adım gelsin dilüze* (Ş-31), ***menim*** *dayım* (T-251), *o il bir duvar kimi* ***menim*** *ömrümde dayanıb durubdu* (K-59).

Yükleme Hâli:

yamanlar ***meni*** (OS-6), *ezelden* ***meni*** *de coşdıran odır* (SS-194), *danlama* ***meni*** "beni azarlama, ayıplama" (T-258), *re'isüz ėşitse yamanlar* ***meni*** (OS-6), *istersense* ***meni*** *gene göresen, aḫşam çağı ġayıt bura* (K-43), *görcek* ***meni*** *heyder baba danışdı* (Ş-52).

Yönelme Hâli

olmaz netice, vėrsele yüz min deva ***mene*** (OS-5), *eli* ***mene*** *yaşıl aşıḫ vėrerdi, irza* ***mene*** *novruz güli dererdi* (Ş-38), *day* ***mene*** *birzad olmaz* "artık bana bir şey olmaz" (K-56), *ya ḫaliġ ėylesin* ***mene*** *ġismet visalivi / vėrsin veya ki sebr ü tehammül ḫuda* ***mene*** (OS-6), *neden ėtdün cefa* ***mene*** (OS-5).

Bazen yönelme hâlinin teklik ikinci şahıs zamirinin için edatıyla birleşmesi fonksiyonunu yerine getirdiği görülür:

mene *ġaranġuluġdu* "benim için karanlıktır, kesin bilgim yoktur" (K-72), *fatma ḫala* ***mene*** *corab bağladi* "fatma hala benim için çorap bağladı" (Ş-37).

Vasıta Hâli

Türkiye Türkçesi yazı dilinden farklı olarak *-le* vasıta hâli ekinin ilgi hâli eki almadan da birleştiği görülür:

ge ***menle*** *işle* "gel benimle çalış" (OS-62), *dağlar-daşlar bütün* ***mennen*** *tanışdı* (Ş-52).

Teklik 2. şahıs: sen

Yalın Hâl

yırtı<u>h</u> doni, yırtı<u>h</u> tumani ***sen*** *gèyeceksen* (OS-67), ***sen*** *bütün kermamadlıları tanırdun* (K-16), *yanı beyem,* ***sen*** *gèce yol gèdeceksen?* (K-19), *bizden de bir* ***sen*** *olara ġisse dè* (Ş-35), ***sen*** *harda yaşarsan?* (K-73), *amma buyol* ***sen*** *ilġar eminin sözlerini başa düşmürdün* (K-33), ***sen*** *pencere dalısına geldün* (K-3), ***sen*** *amma her yere baş çekdün* (K-85), ***sen*** *ölmemiş* "sen ölmeden" (OS-62), *adaş olduġda* ***sen*** *onla* (Ş-71).

İlgi Hâli

senün *èl-tayfav* (K-18), ***senün*** *başun sağ olsun* (Ş-32), ***senün*** *üzün* (Ş-32), *kölgeligün olsun* ***senün*** (SS-90).

hı ile yazılan şeklini de burada zikretmek gerekir: ***senü<u>h</u>*** *ġulağın èşitmez* (OS-62).

Yükleme Hâli

gürp danışığı ***seni*** *ayındırdı* (K-23), *menim otum* ***seni*** *yandırmağa razı degilem* (OS-36), *a<u>h</u> men hèç* ***seni*** *tanımıram* (K-23), ***seni*** *bucür bilmez idim* (SS-75), *çün ġelet èyleyüb* ***seni*** *yaddan çıhartmışam* (OS-9).

Yönelme Hâli

men razı olmaram ***sene*** *yètsin melal-ı ġem* (OS-5), *kök emlikler getirrem* ***sene*** *dağdan* (AS-54), *gel* ***sene*** *kimin ovsunun vèrim, nuh nebiyullahın* (K-63).

Bulunma Hâli

sende *yurd salan* (AS-10).

Ayrılma Hâli

erün ***senden*** *bir zövġ alır mı ya yo<u>h</u>?* (Ş-142), ***senden*** *savay* "senden başka" (K-11), ***senden*** *ġabaġ* (K-12), ***senden*** (OS-6), *ġere ġuşlar* ***sennen*** *ġopub ġal<u>h</u>arken* (Ş-47), ***sennen*** *gèçen tanış olsun, yad olsun* (Ş-49).

Vasıta Hâli

senle *ürek bağlayırdı* (K-50), ***sennen*** *bu gècenin bu gècenin bir bağlılığı var idi* (K-18), *sebrim* ***sennen*** *güleşdi* (Ş-50).

Teklik 3. şahıs: o, ol

Çekim eki alınca *-n-* yardımcı ünsüzüyle bağlanır.

Yalın Hâl

ezelden meni de coşdıran odır (SS-194), ***o**, yoldaşından soruşdı* (AFN I-128), *men gėtmemiş **o** gėder* (T-195).

İlgi Hâli

*yene **onun** ġatırlarını aparsunlar* (AFN I-142), ***onun** uzun-uzaġ yolgėtdisi* (K-4), ***onın** ölisini* (AFN I-134).

Yükleme Hâli

*gözleyürdim hava ġaranlıġlaşsun, ta **onı** getirim* (AFN I-134), *hėçkes **onu** gėyebilmez* (T-235).

Yönelme Hâli

*ġızlar **ona** sef bağlıyub ba<u>h</u>anda* (Ş-31), *kimse ne ba<u>h</u>ışla ba<u>h</u>arsa **ona*** (SS-40).

Şahıs zamirleri de isimler gibi değişik fonksiyonlu ekleri alabilmektedirler:

*Ona göre **onu** pėyġamber ġarġıyıbdı* "onun için peyġamber ona beddua etmiştir" (K-64).

Bulunma hali

-n- yardımcı ünsüzünü alarak eklenir. Genellikle kalıplaşarak zaman zarfı fonksiyonu kazanmıştır:

onda** gördün* "bir de baktın ki...(K-18), ***onda** uşağın üreyi soyuyar* (K-29), ***onda "o zaman" (OS-26).

Ayrılma Hâli

***ondan** can a<u>h</u>tarırdı* (K-5), ***ondan** ġabaġ yėtenler* "ondan önce ulaşanlar" (K-8).

Vasıta Hâli

Vasıta hâli eki bazen doğrudan doğruya, bazen de ilgi halinden sonra eklenir:

*adaş olduġda sen **onla** daha artıġ ucalarsan* (Ş-71), ***onlan** yatsam* (SS-92), *heberleşim **onıylan*** (SS-354).

Çokluk 1. Şahıs: biz, bizler

Yalın Hâl

biz *gardaşuh̲* (OS-54), ***biz*** *de dahi gargayırız* (SS118), ***biz*** *hoşuduh̲ hèyret olsun, toy olsun* (Ş-36), ***biz*** *de vallah unutmarıh̲ sizleri* (Ş-32).

İlgi Hâli

bizim *èvde bir gelin var* (T-236), ***bizim*** *yerlimiz* (AFN I-137), ***bizim*** *yerde* (SS-75), ***bizim*** *azadlığa kömek üçün* (AFN I-134), ***bizim*** *arvad* (OS-31).

Yükleme Hâli

şèytan ***bizi*** *azdırıb* (Ş-33), *düşmen* ***bizi*** *elbir göre teslim olı naçar* (Ş-121), *göremmesek helal èdün* ***bizleri*** (Ş-32).

Yönelme Hâli

yadlar ***bize*** *kèj bah̲anda* (SS-52), *sebeb nedir tanrı* ***bize*** *bir igitmen oğul vèrmez* (SS-122).

Ayrılma Hâli

bizden *de bir sen olara gisse dè* (Ş-35), ***bizden*** *de bir mümkün olsa yad èle* (Ş-31), ***bizden*** *sora senün başun sağ olsun* (Ş-32).

Vasıta Hâli

Çokluk 2. şahıs: siz, sizler

Yalın Hâl

siz *ölersüz* "siz ölürseniz" (OS-17), ***siz*** *gelin* (T-237).

İlgi Hâli

āh̲irde penahız ***sizün*** *o merd-i h̲udadı* (OS-13).

Yükleme Hâli

biz de vallah unutmarıh̲ ***sizleri*** (Ş-32).

Yönelme Hâli

dèdim bu sözi men ***size*** (OS-6).

Ayrılma Hâli

huseyn mütleğe ***sizden*** *olmaz rezā* (OS-6).

Çokluk 3. şahıs: onlar, olar

Yalın Hâl

*anlarla muammanı **olar** ki 'urefadı* (OS-12).

İlgi Hâli

*bir néçesi gızdı **oların*** (OS-31).

***onlarun** mehellerine géden yolları bağladılar* (AFN I-135).

İlgi hâli eksiz de kullanılır:

***olar** gétdiği yér* (K-69).

Yönelme Hâli

*Onlarun mehellerine géden yolları bağladılar, ta ezuğe **onlara** çatmasun* (AFN I-135), *bizden de bir sen **olara** gisse dé* (Ş-35).

Ayrılma Hâli

***onlardan** bir deste* (AFN I-133).

Vasıta hâli

onlarla (OS-12), ***onlarılan*** (SS-88).

Şahıs Zamirlerinin Edatlara Bağlanması:

Azerbaycan Türkçesinde şahıs zamirleri edatlara hem yalın halde, hem de çekimlenmiş halde bağlanabilirler:

menim de** bir adım gelsin dilüze* (Ş-31), *çöndü **sene sarı "sana doğru döndü" (K-14), ***ona göre*** "onun için" (K-64), ***odur ki*** "onun için" (OS-23), ***odu kim*** "onun için" (OS-59), ***biz de*** (Ş-32), ***biz de dehi*** "biz de " (SS-118), ***bizden de*** (Ş-31), ***siz kimin*** "sizin gibi" (OS-38), ***menim kimi*** (OS-23), ***senün tek*** "senin gibi" (Ş-47), ***bizim tek*** "bizim gibi" (OS-68), ***bizim geder*** (T-256), ***senle** ürek bağlayırdı* (K-50), ***sennen** bu gécenin bu gécenin bir bağlılığı var idi* (K-18), *sebrim **sennen** güleşdi* (Ş-50), ***onlarılan*** "onlar ile, onlarla" (SS-88), ***senden** savay* "senden başka" (K-11), ***senden** gabağ* (K-12), ***bizden** sora senün başun sağ olsun* (Ş-32).

DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ

Asıl, öz manasına gelen ve iyelik eklerini aldıktan sonra bütün şahısları karşılayan ve iyelik halinde iken isimler gibi çekimlenebilen bir zamirdir. Şahıs zamirlerine göre daha kuvvetli ve vurgulayıcı bir ifâde gücüne sahiptir. Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri *öz* kelimesidir:

Güney Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamirinin iyelik çekimi şöyledir:

özüm "kendim" (Ş-36), ***özim*** (AFN I-141), ***öziv*** "kendin" (OS-3), ***özüy*** "kendin" (AFN I-78), ***özü*** "kendisi" (K-6), ***özi*** "kendisi" (OS-40), ***özleri*** "kendileri" (Ş-39).

Dönüşlülük zamirlerinin hâl eki alması, tıpkı şahıs zamirlerinde olduğu gibidir. Dönüşlülük zamiri, önce şahsı karşılayan iyelik ekini, sonra da hâl ekini alır:

özümi (Ş-36), ***özüve*** (K-6), ***özüye*** (AFN I-78), *indi **özün** gezir* "şimdi kendini arıyor" (SS-22), ***özüne** geldi* (K-35), ***özine** yaḫın çobanlar* (AFN I-145), ***özümde*** (Ş-33), ***özünde*** (K-17).

Dönüşlülük anlamı, dönüşlülük zamirinin tekrarıyla vurgulanırken ikinci unsur iyelik eki alır. Bu durum, Türkiye Türkçesinde *kendi* dönüşlülük zamiriyle de aynı şekilde yapılır:

öz özimin (OS-33), ***öz özive** dėyyirdün* (K-6), *bir mod **özine** ėyle düzeldib **öz özinden*** (OS-32), ***öz özimin boynuma*** (OS-33).

Dönüşlülük zamirinin tekrarıyla vurgulanmış dönüşlülüğün, şahıs zamiriyle birlikte kullanılarak katmerlendirildiği görülür:

***sen öz özünde** cummaġ isteyirdün* (K-17).

Bu katmerliliğin başka şekilleri de var:

öz özimin boynuma (OS-33), ***o öz suretini** yada saldıġdan* (SS-44), ***sen öz yoluvı** gėtdün* (K-11), ***biz hamı** hemderdik* (Ş-88).

Dönüşlülük zamirinin diğer isimlerle birleşmesi de bu zamirin tekrarı ile kurulan yapıya benzer; sadece tekrarın ikinci unsurunun yerini iyelik eki almış isim alır:

öz suretini** yada saldıġdan* (SS-44), ***öz haluz "kendi durumunuz" (OS-17), ***öz ana yurdunu** sėven, **öz doğma ḫelġine** inam besleyen, **öz şanlı tariḫine** güvenen bir hünermend* (SS-22), ***öz istek ve arzularını*** (SS-21), *tamam-ı ḫelġ çeker **öz ġemin,** men ėl ġemini* (OS-23), ***öz mezarın** özü ġazar* (T-13), ***öz zenizce*** (Ş-57), ***öz içinde** vurnuḫdu*

K-74), ***öz** yurdundan ayrılma ehsası* (K-7), *atın cilovunu **öz boğazına** da bağlayır* (K-79), ***öz** şovkuna nakkaş tohuyarmış* (K-78), *kend adamları **öz arası** ot deriminin gerarını goyurdular* (K-60), ***öz yaşayışında** bir zad örgendim* (K-68), *sanki **öz** elinen goymuşdu* (K-5), ***öz arhalarında*** (AFN I-135).

İŞARET ZAMİRLERİ

İşaret zamirleri, varlıkları işaret etmek, göstermek suretiyle karşılayan zamirlerdir. Varlıkları bir yer içinde gösterirler. Türkiye Türkçesinde teklik hâliyle işaret ederek gösteren *bu, şu, o;* çokluk haliyle işaret ederek gösteren *bunlar, şunlar, onlar* olmak üzere altı değişik işaret zamiri vardır. Ancak, Azerbaycan Türkçesinde biraz uzaktaki varlıkları gösteren işaret zamirleri *şu* ve *şunlar* kullanılmamaktadır. Uzaktaki varlıkları gösteren işaret zamirleri ise, Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, teklik ve çokluk üçüncü şahıs zamiri ile karışmış durumdadır; onunla tam bir şekil benzerliği göstermesi ve uzaktaki varlığı karşılaması bakımından ayırt edilemez bir biçimde karışmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde işaret zamirleri ve bunların hâl ekleriyle çekimleri şöyledir:

Yakın için: *bu; bunun; bunu> (bunı); buna; bunda; bundan> (bunnan); bununla> (bunla, bunnan). / bunlar> (bular,bunnar); bunların> (buların, bularun, bunnarın); bunları> (buları, bunnarı); bunlara> (bulara, bunnara); bunlarda> (bularda, bunnarda); bunlardan> (bulardan, bunnardan); bunlarla> (bunlarlan, bunlarıla, bunlarıylalan, bunlarınan, bunnarnan, bunnarınan vs.).*

Uzak İçin: *o; onun> (onı, onın); onu> (onı); ona; onda; ondan> (onnan); onunla> (onuyla, onıyla, onuylan, onnan). / onlar> (olar, onnar); onların> (onlarun, oların, olarun, onnarın); onları> (oları, onnarı); onlara> (olara, onnara); onlarda> (olarda, onnarda); onlarda> (olarda, onnarda); onlardan> (olardan, onnardan); onlarla> (olarnan, onlarılan,olarınan, onlarınan, onlarılan, olardan).*

Güney Azerbaycan Türkçesi halk ağzında *bu* işaret zamirinde *b> m* değişmesi görüldüğünü ve Azerbaycan Türkçesi batı gurubu ağızlarında ise, işaret zamirlerinin her ikisinin teklik ve çokluk ilgi hâllerinin *ŋ*'li olduklarını da eklemeliyiz.

Şu örnekler tesbit edildi:

*tap **bu** nedi* (T-237), *bu hikâye neticesi **budur** ki* (AFN I-139), *gerek çeke **budı** yāran cezası tebrizin* (OS-1), *yėğin çalıbdı **bunı** ekreb ile mar indi* (OS-62), *gerek **bunu** atasına çuğullayak* (SS-134), ***bunla** bėle* "buna rağmen, bununla beraber" (AFN I-125), ***bular*** (OS-19, T-252), *bu sarsıdıcı hadiseler hėç biri, **onu** ...ayağdan salmır* (SS-21), ***onı** getirim* (AFN I-134), ***olar*** (OS-19), ***olara** ğisse dė* (Ş-35), ***onlarla*** (OS-12), ***onlarılan*** (SS-88), *anlarla muammanı **olar** ki 'urefadı* (OS-12), *bir nėçesi gızdı **oların*** (OS-31), ***onların** mehellerine gėden yolları bağladılar* (AFN I-135), ***olar** gėtdiği yėr* (K-69).

İşaret Zamirlerinin Edatlarla Birleşmesi:

İşaret Zamirlerinin edatlarla kullanılmaları, şahıs zamirlerinin edatlarla kullanılmaları gibidir. Bu birleşmeler yapı bakımından Türkiye Türkçesindeki gibidir, ancak, oluşan yapının görevi ve anlamı farklı olabilmektedir:

bunla bėle "buna rağmen, bununla beraber" (AFN I-125), ***ona göre*** "onun için" (K-16; K-46), ***odur ki*** "onun için" (OS-23), ***odu kim*** "onun için" (OS-59), ***onlarılan*** (SS-88), ***olar** ki 'urefadı* (OS-12).

SORU ZAMİRLERİ

Varlıkları soru yoluyla karşılayan, onları soru hâlinde ifade eden kelimelerdir. Varlığı sormak için kullanılırlar. Başlangıcından beri Türkçede *ne, ka, ki* ve *ma, me* olmak üzere dört değişik soru kelimesi var idi. Bunlardan *ma, me* zaman içerisinde edat, daha sonra ünlü uyumunu da tamamlayarak ek durumuna gelmiş, fakat bu sorma anlamını ve görevini hiçbir durumda yitirmemiştir. Türkçede kullanılmış ve kullanılmakta olan Türkçe kökenli soru eki, soru zarfı, soru edatı ve soru zamirlerinin tümü işte bu dört tane sorma kelimesinden ortaya çıkmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde, insan için *kim,* insandan başka varlıklar için *ne,* sayılar için *kaç* olmak üzere üç ayrı soru zamiri var. Bunlardan sayılar için kullanılan ***kaç*** soru zamirinin daha geç bir dönemde teşekkül ettiğini yeri geldiğinde açıklayacağız.

Şimdi bunları sırasıyla görelim:

***ne* soru zamiri**

İnsanlardan başka varlıklar için kullanılan soru zamiridir. Çekimi isimlerden farksızdır. Yani hâl eklerini alırken kökü değişmez. Ünlüsünde, Türkiye Türkçesi yazı dili ve Anadolu ağızlarında da olduğu gibi e>ė, e>i şeklinde değişme görülür.

Şu örnekleri tesbit edildi:

*o ğeyenin dibinde **ne** var?*(K-58), ***ne** aldun, **ne** satdun **ki*** (OS-3), *ilğar emi **ne** dėyirsen?* (K-77), ***ne** dėyirsen* (SS-87), *indi **ne** ėdim?* (OS-32), *ana bildün **neler** oldu?* (SS-84), ***neler** gelib?* (OS-1), *senün adun **nedi** emi?*(K-20).

ne zamiri edatlar ve diğer isimlerle birlikte soru zarfı gibi kullanılır:

ne vah "ne zaman" (OS-35), ***ne üçün*** (T-254), ***ne cür** gelebilerdim*? "nasıl gelebilirdim" (AFN I-134), *sen **ne eceb** babek isgâhında düşübsen*? "niçin" (K-15), ***ne eceb**? buyan tereflerde*? (K-27), ***ne nev' ile** gėçinir binevası tebrizin* "nasıl" (OS-2), *torpağ **ne cür** özünde erk sahlar*? "nasıl" (K-31), *bu tiringe **ne zamandan** ğalır?* (K-57).

ne soru zamiri bazen *hangi* soru kelimesi anlamına gelecek şekilde kullanılır:

*kimse **ne** bahışla baharsa ona* "hangi" (SS-40).

ne soru zamirinin soru fonksiyonunu yitirerek edat, sıfat ya da zarf göreviyle kullanıldığı durumlar da vardır:

*ay **ne** gözel ğaydadı şal sallamah* (Ş-37), ***ne** hoş ğemsiz ğemsiz yaşardıh* (Ş-36), *pencerelerde **ne** gözel menzere* (Ş-36).

ne soru zamiri isim çekim ekleriyle birleşip kaynaşır ve böylece soru zarfı olarak kullanılan kelimeler yapılmış olur:

***nėce** tutak* "nasıl tutalım?" (SS-139), ***nėce** gördün* "nasıl gördün?" (OS-5), *gör **nėce** bes alırla can* (OS-7), *ğuşlarda **nėce** ğuşdu?* "hangi?" (T-259).

-bu il yahçı ildi.

*-**nėce**?* (K-35).

*amma indi **neden** ketdiler de unudublar?* "niçin?" (K-30), ***neden** ėtdün cefa mene?* (OS-5), ***neden** şıh sefi isgâhından savuşmuşdu?* (K-15), ***niye** sen pâre pâresen?* (OS-13).

Kendisinden sonra gelen kelimelerle birleşip kaynaştığı sıkça görülür.

***nèçe* soru zamiri**

ḳaç soru zamirinin, Türkçenin başlangıcında bulunan *ka* soru kelimesinden türediğini kabul etmek gerekir. Çünkü bu soru kelimesinden çıkmış *ḳāyū, ḳanyu* "kim? hangi?"; *ḳaçan* "ne zaman, nereye"; *ḳança* "nereye? -ne kadar? olmalı; *ḳandın* "nereden?"; *ḳanı* "nerede"; *ḳanta* "nerede?"; *ḳanı, ḳayu* (bak.ETG), şekillerinin Eski Türkçe döneminde kullanılmış olduğunu ve bugün de Doğu Türkçesinde kullanılmakta olduğunu biliyoruz. Örneğin, Kırım Türkçesinde bu soru kelimesi başka kelimelerle birleşerek, yapım ve çekim ekleri alarak *ḳayèr, ḳaysı, ḳayak, ḳayda, ḳaydiy, ḳaytip,* şeklinde bile kullanılmaktadır. Batı Türkçesinde ilk zamanlarda kullanılan *ḳangı, ḳaçan, ḳanı* kelimeleri de bunlardan olup, daha sonra geçirdiği *ḳ> h* değişmesiyle *hangi, haçan, hani* biçimine kavuşmuşlardır.

Azerbaycan Türkçesinde bu *ka* soru kelimesinden çıkma çok fazla soruma kelimesi vardır. *ḳaç* kelimesi de bunlardan biridir. Bu kelimenin bilinmeyen devirlerde kullanılmış *ḳa-ça* "ne kadar"; ya da günümüzde de kullanılan *ḳa-n-ça* kelimelerinin geçirdiği ses değişmeleri sonucunda ortaya çıktığı muhakkaktır. *Kaç kelimesinin, kança* kelimesinden *ḳança> ḳanç> ḳaç* merhalelerini geçirerek oluşmuş olması pek mümkün görünüyor.

Azerbaycan Türkçesinde, bu soru zamirinin yanında, daha yaygın olarak kullanılan soru zamiri ise *nèçe* kelimesidir. *ne* soru kelimesi ile *-çe* eşitlik ekinin birleşip kaynaşması ile oluşmuştur.

Güney Azerbaycan Türkçesinde kullanılmış örnekleri şunlardır:

nèçe uşağun var emi? "kaç çocuğun var, amca?" (K-73).

Bu kelimenin önüne ***bir*** belirsizlik kelimesini alarak, belirsizlik sıfatı ***birkaç*** yerine kullanılan ***bir nèçe*** yapısını kurduğu, zamanla ***bir*** belirsizlik kelimesinin de düştüğü görülür:

kendde nèçe èvli ġalmışdı "köyde birkaç aile kalmıştı" (K-47), ***nèçe addım da yèridi*** "birkaç adım daha yürüdü" (K-14), ***nèçe yol istedün*** "kaç kez istedin" (K-17).

Yeri gelmişken *nèçe* kelimesi ile *nèce* kelimesinin görev ve tür bakımından birbirinden tamamen farklı olduklarını belirtmeliyiz. Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, *nèçe* kelimesi Türkiye Türkçesindeki *kaç* kelimesinin tam karşılığı olup soru zamiridir; *nèce* kelimesi ise, *hangi* anlamında soru sıfatı ve *nasıl* anlamında soru zarfıdır. Eşitlik ekinin *ç*'li şeklinin birleşip kaynaşmasıyla soru zamiri, *c*'li şeklinin

birleşip kaynaşmasıyla soru sıfatı ve soru zarfı yapılmış ve bu durum Azerbaycan Türkçesinde kesin kurala bağlanmıştır. *nèce* soru sıfatının ve *nèce* soru zarfının örnekleri ilgili bölümlerde gösterildi.

***ḳa> ha* soru zamiri**

ka soru kelimesinden türemiş *kaç* soru zamirinin yerini geniş ölçüde *ne* soru kelimesinden türemiş *nèçe* soru zamirine bırakmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesinde *ka* soru kelimesi, *ḳ> h* değişmesi geçirmiş olarak çok yaygın bir şekilde yaşamaktadır. Ancak, ya diğer soru kelimeleriyle birleşmiş, ya da aldığı çekim ekleriyle birleşip kaynaşmış bir şekilde ve yer yer soru zarfı olarak kullanılmaktadır. Bunların örneklerini de kaydetmek gerekir.

hansı soru zamiri

ḳa soru zamirinden türemiş *ḳangı* soru kelimesinin aldığı teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle birleşmesi sonucunda oluşan *ḳangısı* soru zamiridir. Bu zamir, Azerbaycan Türkçesinde, *g* ünzüzünün eriyip kaybolmasına bağlı bir hece kaynaşması ile *hansı* şekline geldiği görülür: ḳa-n-kı-sı> ḳangısı> hangısı> haŋgısı> hansı. Bu kelimeyi Fuzûlî de *hansı* şeklinde kullanmıştır:

***hansı** gülşen gülbüni serv-i ḫırāmānunca var*

***hansı** gül-bün üzre ġonce lâ'l-i ḫandānunca var*

Bu soru zamirinin Azerbaycan Türkçesi halk ağızlarında *hası* şekli de kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesinde daha çok *hansı* biçiminde kullanılmaktadır:

*o **hansı** anadı ki, o **hansı** bağdu ki, o **hansı** kuşdu ki?* (T-13), *yèmişlerden **hansıdı**, çerdeyi üstedi?* (T-57).

ḳa> ha soru zamiri, isim çekim eklerini alarak soru zarfı göreviyle kullanılan kelimeler de yapar:

*ilġar emi olar gètdigi yèr **haradır**?* (K-69), ***harada*** "nerede" (AFN I-133), *bèlece telesik **hara** gèdirdiler?* (K-66), *sen **harda** yaşarsan* (K-73), *gèceni **harda** ġalacıyam?* (K-6), ***haradan*** "nereden" (AFN I-131).

ḳa> ha soru zamiri isim soylu başka kelimelerle birleşerek yeni soru kelimeleri oluşturur ve oluşturduğu bu yeni kelimeler de isim çekim eklerini alarak soru zarfıgöreviyle kullanılabilir:

*ne bilim, galdı **hayanda**?* "ne bileyim, nerede kaldı" (Ş-72), ***handa** galmış?* *<ha yanda galmış?* "nerede kalmış" (K-10), *özüm de bilmirem harada-**haçan** ruhum bu alemle aşnalıg etmiş?* <haçan: ne zaman (SS-49).

ḳa> ha soru zamiri, yön gösterme eki ile kaynaştıktan sonra isimden isim yapma eki alabilir ve çekimlenebilir:

*sen **harahsan** emi?* (K-16).

***kim* soru zamiri**

ki soru kelimesinden genişleyerek gelişmiş insan için kullanılan soru zamiridir. İsimler gibi çekimlenir. Edatlarla bağlanması şahıs ve işaret zamirlerindeki gibidir. Bu durumda ilgi hâli eki alırlar. Şu örnekler tesbit edilmiştir:

*bir göreydim ayrılığı **kim** saldı / ölkemizde **kim** gırıldı **kim** galdı* (Ş-47), ***kim** bu sözü erbablara gandıra?* (Ş-54), ***kim** galdı ki bize buğun burmadı?* (Ş-56), *bu kişi **kim** idi* (K-17), *pöhrüz emini **kim** tanımırdı ki?..* (K-6), ***kimdi** yenge-muşata bilmeyirem* (Ş-111), *obiri gızlar **kimlerdiler*** (K-77), *gel sene **kimin** ovsunun verim, nuh nebiyullahın* (K-63), *elinden her ne gelir her **kimin** esirgelemir* (OS-36), ***kime** deyim sözimi?* (OS-23).

kim soru zamiri *i-* fiilinin şartı ile birleşerek *kimse* şekline gelmiş ve soru anlamını yitirerek belirsizlik zamiri oluşturmuştur:

***kimse** ne bahışla **baarsa** ona* "her kim" (SS-40).

kim ve *kimse* soru zamirleri *her* belirsizlik sıfatından sonra gelerek belirsizlik zamiri göreviyle kullanılır:

her kimse (OS-40), ***her kim*** (OS-39).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *kim* ve *kimse* yerine Farsça *kes* kelimesi de kullanılmaktadır:

*sofu gere **her kese** ovsun verseydi, onu bir il ilan çalmazdı* (K-75), ***her kes** işlese parıldar* (AFN I-128), ***her kes** bir iş tuta, bikâr olmaz bu şeherde* (OS-57)

BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Bunlar, varlıkları temsil yoluyla belirsiz bir şekilde karşılayan zamirlerdir. Asıl belirsizlik zamirleri *kimse*, *özge* "başkası", *hamı (<kamu)* "herkes", *here* "herkes" gibi çok orijinal zamirlerdir. *here* "herkes, herbiri" zamiri de bu bakımdan Azerbaycanda kullanılan değişik zamirlerden biridir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *şey* belirsizlik zamiri yerine *zad* kelimesinin kullanıldığını da eklemeliyiz.

Asıl belirsizlik zamirlerinin örnekleri şunlardır:

*gèceni yol gèden **kimseye** yoldaş olar* (K-21), ***kimse** ne baẖışla baẖarsa* (SS-40), ***kimse** mene ses vèrmedi* (OS-17), ***özgelere** tersem* (T-120), ***özgesine** arẖalanmaram* (OS-9), *her iş göraẖ gerek **hamuni** èyliyaẖ bekâr* (OS-57), *gèderdi gusle **hamı*** (OS-30), *ġedim **hamı** içirdi* (K-42), ***hamu** bunu belli bilsin* (SS-116), ***hamı** can hayında idi* (K-48), ***hamı** mat ġalmışdı* (K-66), *pöhrüz emini **hamı** tanısa da...* (K-10), ***hamılıġ** bu adı begendiler çoh* (AS-16), ***here** bir yol dutub* (OS-21), *indice zèhnünde bir **zad** durular* (K-52), *göz her **zadı** gündüzcül görer* (K-44), *uşaklıkdan beri daha ġaraçuẖa kimi **zadlara** fikirleşmemişdün* (K-12), *o zehnindeki durulmayan **zada** benzedi* (K-14).

-ki sıfat ve zamir yapma ekiyle yapılan belirsizlik zamirleri de kullanılır:

*gine de ġatara, **ġatardakilara** meğrur meğrur baẖırdı* (K-3), *o **zehnindeki** durulmayan zada benzedi* (K-14), ***bizden ġabaẖkılar** hamusı gètdi, görmedün?* (OS-54).

kimse belirsizlik zamiri ile aynı fonksiyonda *herkim, her ne,herkes, hèçkes, hèçkim* gibi belirsizlik zamirleri de kullanılır:

herkim** deveni nallıya, nalbend dèyerler* (OS-58), *bed-beẖt olı **her kimse** bu dövrede düşünse* (OS-40), ***her neye** ġonar* "herşeye konar" (T-196), ***her ne** vèrsen allanır* (T-231), ***herkes** şalın bir bacadan soẖurdi* (Ş-37), ***hèçkes** onu gèyebilmez* (T-235), ***hèçkes** el ağacını yère güpsemezdi* (K-30), ***hèçkes** delilin bilmir* (K-85), ***hèçkim (T-238), ***hèşkim*** (OS-20).

Bunların dışında çeşitli iyelik şekilleri ile karşılanan belirsizlik zamirleri vardır:

*satdı **hamusın*** (OS-32), ***hamısı** birden sağa, birden sola çönürdüler* (K-49), ***hamısını** ilġar eminin şotuna buraẖdun* (K-48), ***hamısının** sesleri bor olar* (K-8), *gelün **hamumuz** ülfet èyliyaẖ* (OS-54), ***biri** ġovar, **biri** ġaçar; ne de **biri birini** tutar* (T-17), ***birbirleri** ilen* (T-252), ***birisi** zurna çalardı, **biri** ġaval, **biri** tar* (OS-29), ***birine** teref

yürüdigi ve ***obirisinden*** *gorunduğu heyatın esas meselesi* ***kimi*** *götürülür* (SS-19), *kendde néçe évli galmışdı.* ***galanı*** *kendi boşaltmışdı, gétmişdi* (K-47), *ömrün çoḫi gétmişdi, galıb indi* ***birazı*** (OS-67), ***heresi*** *bir piyala idi* (K-27), ***heremiz*** *birin üzdi* (T-230), *tek men degilem,* ***çoḫları*** *iran'da subaydı* (OS-16), ***çoḫlar*** *déyiri şiye-i isna eşerem men* (OS-40).

BAĞLAMA ZAMİRLERİ

Bu zamir bir kelimeyi, bir kelime gurubunu, bir cümleyi bir kelimeye, bir kelime gurubuna bir cümleye bir temsil ifadesi içinde bağlayan kelimedir. Türkçede başlangıcından bri bir tek *kim* bağlama zamiri vardır. Tek başına soru zamiri olan bu kelime, Türkçede eskiden beri kullanılmış, ancak, son zamanlarda yerini Farsçadan gelen ***ki*** bağlama edatına bırakmıştır[111]. Osmanlı devri Türkçesinde Nedîm şöyle kullanmıştı:

Sen ***kim*** *gelesin meclise yer mi bulunmaz / baş üzre yerin var*

Bir örnek de Fuzulî'den:

Dimen ***kim*** *adli yoḫ, ya zulmü çoḫ, her hâl ile olsa,*
Gönül taḫtına ondan gayrı sultan olmasın yâ rab

Bu bağlama zamirinin Güney Azerbaycan Türkçesinde, klâsik üslupla yazılan günümüz şiirlerinde kullanılmaya devam ettiği görülmektedir:

İndi odu ***kim*** *şehrimize kend déyirler* (OS-59).

Şehriyar'ın aşağıdaki mısraında ve başka anlatımlarda da bu zamirin sonundaki *-m* ünsüzünün düşmüş şeklini görüyoruz:

ay ***ki*** *çıḫdi atlar geldi oynağa* (Ş-42), *şakirdler çalışırdılar* ***ki*** *göni su aparmasun* (AFN I-138), *öyle bildim* ***ki*** "sandım ki" (T-174), *odur* ***ki*** *öz gemini çekmege yoḫumdı mecel* (OS-23).

FİİLLER

Türkiye Türkçesinde kullanılmaz olmuş bazı fiil köklerinin kullanılmakta olduğu görülüyor:

sen ***uruşub acarsan*** "sen savaşıp acıkırsın" (SS-368).

HABER KİPİ ÇEKİMLERİ

Geniş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde zamir menşeli olan birinci tipteki şahıs ekleri bugün şöyledir:

-am, -em

-san, -sen (-sız, -siz)

———

-ıh, -ik, -uẖ, -ük

-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz (-sız, -siz)

-lar, -ler

Azerbaycan Türkçesinde de saygı ve nezaket ifadesi olarak teklik ikinci şahıs yerine çokluk ikinci şahıs kullanılabilmektedir:

*İndi ki göni suya vèrmişem; bir söz **dèmirsiz*** (AFN I-138).

Güney Azerbaycan Türkçesinde çokluk birinci şahısta düz ünlülü fiile yuvarlak şahıs eki gelebilir:

alarıẖ> ***alluẖ*** (OS-56). ***yèyiruẖ*** (OS-55), ***bülüruẖ*** (OS-55), ***yazmayuruġ*** (AFN I-143), ***süt tapmuruẖ*** (OS-56), ***ġarışduġ*** "karıştık" (OS-7).

Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman eki *-ar, -er, -r*'dir.

Buna göre olumlu geniş zaman çekimi şöyledir:

gelerem	*oẖuyaram*
gelersen (ŋ) (-siz)	*oẖuyarsan (ŋ) (-sız)*
geler	*oẖuyar*
gelerik	*oẖuyarıẖ*
gelersiniz (-siŋiz, -siz)	*oẖuyarsınız (-sıŋız, -sız)*
gelerler	*oẖuyarlar*

İkinci şahıslarda görülen *ŋ* ünsüzü Azerbaycan Türkçesinin batı grubu ağızlarına has olup, Güney Azerbaycan Türkçesinde, ses bilgisi bahsinde de gösterildiği gibi, *n* ünsüzüne dönmüştür. Dolayısıyla, Güney Azerbaycan Türkçesinde hiçbir şahıs ve zaman çekiminde *ŋ* ünsüzü kalmamıştır.

---

[111] bak. Ergin, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, 16. baskı İstanbul, 1985, Boğaziçi yay., s.280.

Çokluk birinci şahısta:

bilhassa orta hece ünlüsünün düşmesi ile yan yana gelen *l* ve *r* ünsüzlerinin benzeşmesi durumunda ikiz ünsüz ortaya çıkar. Ayrıca, son hece ünlüsünde kalınlaşma ve özellikle yuvarlaklaşma olur. Bu kalınlaşma ve yuvarlaklaşmada *k* ünsüzünün etkisini de unutmamak gerekir:

alarıḫ> ***alluḫ*** (OS-56).

Çokluk ikinci şahısta:

ŋ ünsüzüne bağlı hece yutumundan sonra şahıs eki *-sız*, *-siz* şekline gelir:

çalarsız, gülersiz (T-261), ***anlarsız*** (Ş-85).

Çokluk ikinci şahısta Güney Azerbaycan Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesinin devam eden etkisiyle *-suz, -süz* biçimine gelen bu ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak kullanılır ve bunun örnekleri de yazı dilinde vardır:

öldürersiŋiz> öldürersüŋüz> ***öldürersüz*** (OS-18), *siz* ***ölersüz*** "siz ölürseniz" (OS-17).

Çokluk üçüncü şahısta:

Konuşma dilinde çokluk üçüncü şahısta umumiyetle *r> l* benzeşmesi olur. Bunun örnekleri de yazı dilinde vardır:

biçeller (Ş-35), ***içeller, gèçeller, biçeller*** (Ş-35), ***ezeller, bèzeller, düzeller*** (Ş-37), ***ġatallar*** (Ş-45), ***uçallar, açallar, ġaçallar*** (Ş-45).

-l ünsüzüyle biten fiile *-ar, -er* geniş zaman ekinin ünlüsü orta hece ünlüsü olduğundan düşer, yan yana gelen ünsüzlerde ise *lr> ll* benzeşmesi meydana gelir:

didillem, taḫıllam, ezillem (SS-211), ***billem*** (OS-31).

-n ünsüzüyle biten fiile *-ar, -er* geniş zaman ekinin ünlüsü orta hece ünlüsü olarak düşer, yan yana gelen ünsüzler arasında *nr> nn* benzeşmesi olur:

minerem> ***minnem*** "binerim" (ss-204).

Geniş zaman eki *r* ünsüzü de bazen düşer: görsen ***dèyesen*** <dèyersen "dersin" (OS-32), ***dèyesen*** mersiyehandı "sanki mersiye okuyucusudur" (OS-41), ***ġorḫa*** *mı* <korkar (SS-225) *düşmen bizi elbir göre, teslim olı nâçar* (Ş-121).

-r ünsüzüyle biten fiile bu ekin gelmesi durumunda geniş zaman ekinin ünlüsü düşünce de iki *r* ünsüzü yan yana gelir:

vèrerem> ***vèrrem*** "veririm" (AFN I-130), ***yandırram*** (OS-61).

Azerbaycan Türkçesinde *-ar, -er* eki, en yaygın kullanılan geniş zaman ekidir. Özellikle ünlü ile sonlanan kelimelerde bile ekin *-y-* yardımcı ünsüzü alarak *-ar, -er* şeklinde kullanılması bu bakımdan önemli bir göstergedir. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu şeklin örnekleri çok vardır.

Ünsüzle biten fiillerden sonra *-ar, -er*:

od ***püskürer*** *obada* (T-230), *kende* ***basar*** *gülüp danışmağ sesi* (Ş-31), ***yandurar*** T-16), ***soyuhladar*** (T-196), *gırağ-ala bir sıra daş* ***düzerler*** (K-24), *ğabırğaları* ***sananar*** (T-150),*gèdip bir yarğana* ***çatarlar*** (K-59), *indice zèhnünde bir zad* ***durular*** (K-52), *biri* ***ğovar****, biri* ***ğaçar*** */ ne de biri-birini* ***tutar*** (T-17), *heresi üç döne yèddi döne onbir döne* ***höykürerler*** (K-33), ***yumbalanar*** (T-169), ***gülümsüner*** (K-39), ***götürersen*** (Ş-67), ***aharsan***, ***baharsan*** (Ş-34), ***alarsan, ucalarsan*** (Ş-71), *bulah oti* ***üzer*** *suyun üzünde*, (Ş-35), *damlar* ***yaparlar*** (T-237), ***kutular*** "kurtulur" (OS-6), ***gödeler*** "kısalır" (T-232), ***doğular*** "doğar"(T-240), ***firlanar*** "döner" (T-168), ***herlener*** "etrafında döner" (T-150), ***ğalhızar*** "kaldırır" (T-216), *ahı niye* ***gèderler****, neden* ***gèderler*** *allah bilir* (K-72), *indi oğul, ilde bir* ***gelerem*** (K-69), ***isderem*** *esrar-ı èşği gizledem bigâneden* (OS-5), *öz mezarın özü* ***ğazar*** (T-13), ***ölersüz*** (OS-17), ***öldürersüz*** (OS-18).

Ünlü ile biten fiillerden sonra *(-y) -ar, -er*:

tohuyar (T-235), ***susayar*** (K-77), ***deyerler*** (T-261), ***lahlıyar***, ***sahlıyar***, ***hahlıyar*** (T-269), ***yumurtlayar*** (T-173), ***çatlayar*** (T-47), ***diyer*** (Ş-38), ***dèyerik*** (T-235), ***öperik*** (Ş-67), *sağ-sola* ***vèrrik****, ğol ğola* ***vèrrik****, yola* ***vèrrik*** (Ş-68), *iylendirib et* ***yèyer*** (T-82), ***yiyer*** (OS-22).

Bu kaideye rağmen, olumsuz geniş zamanda ve ünlü ile biten fiillerde bazan *-r* şeklinde de kullanıldığı görülür. Bunun da *-ar, -er*'li çekimlerin hece kaynaşması ve haplolojiye uğraması ile ortaya çıktığı açıktır. Türkiye Türkçesindeki çekimin örneklik etmesi de etkili olmuştur:

Bu özelliğin, Güney Azerbaycan Türkçesinde yazıya geçirildiği görülür:

ohşama dèyib ***bozlaram*** (K-38), ***sızlaram*** Ş-99), ***èylerem*** (T-234), *zilfi* ***darar*** *darahlar* (Ş-35), ***kişner*** (T-221), ***ister*** (Ş-100), ***şarıldar***, ***harıldar***, ***parıldar*** (Ş-39), ***yorğalar*** (T-163), *yonduğca* ***yoğunlar*** (T-235), *bayğuş* ***ular*** (T-209), ***sorahlar*** (Ş-35), *daş* ***hırıldar****, su* ***şırıldar*** (T-211), ***pıkğıldar*** *suyi*, ***tapbıldar*** (T-163), ***şappıldar*** (T-235), *göyde arar*, *yèrde* ***arar*** (SS-94), ***ğeyner*** (Ş-34), *oturar zırın zırın* ***ağlar*** (T-173),

şikârçılar bildirçini ***sorahlar*** (Ş-35), ***yansılar*** (Ş-45), ***yumurtlar*** (T-85), *êşigi var, içi yoh / dayağı yêr suçu yoh* (T-230).

Olumsuz geniş zaman çekimi şöyledir:

gelmezem, gelmenem, gelmerem	*ohumazam, ohumanam, ohumaram*
gelmezsen (-seŋ)	*ohumazsan (-saŋ)*
gelmez	*ohumaz*
gelmezik, gelmenik, gelmerik	*ohumazıh, ohumanıh, ohumarıh*
gelmezsiniz (-siŋiz, -siz)	*ohumazsınız (-sıŋız, sız)*
gelmezler	*ohumazlar*

Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinde, geniş zaman olumsuz birinci şahıslardaki *-maz, -mez / -mar, -mer* şeklinde görülen şekil farkını Azerbaycan Türkçesinde *-r* geniş zaman ekinin bu çekimde kullanılmasıyla ilgili olarak açıklıyor ve bunu zaman eki ile şahıs eki arasındaki uygunluğu sağlama yolunda bir 'inkişaf' sayıyor[112]. Elövset Zakiroğlu Abdullayev ise, bunu umumî Türk dilindeki *r-z* tercihi, hatta *r> z* değişmesi meselesinin bir tezahürü olarak değerlendiriyor[113]. *-man, -men* şekli ise, önce Çağatay Türkçesinde görülen, sonra Şah İsmail Hatâyî'nin yaygın olarak kullandığı şeklin devamından ibarettir[114]. Daha sonraki dönemlerde bu çekime yeniden birinci şahıs eki getirilmiştir: bilmen+em> *bilmenem*, olman+am> *olmanam*.

Güney Azerbaycan Türkçesinde, geniş zamanın olumsuz teklik birinci şahsı için *gelmenem, ohumanam* ve *gelmezem, ohumazam* çekimleri halk ağzında çok seyrek kullanılır. Bu yüzden yazı dilinde kullanıldığına hiç rastlamadık. En fazla kullanılan *-maram, -merem* çekimidir ve yazı diline de bu şeklin aktarıldığı görülmektedir:

men razı ***olmaram*** *sene yêtsin malal ü gem* (OS-5), *bir ipim var* ***yığanmaram*** (T-17), ***vêrebilmerem*** (AFN I-140), ***yêmerem, ölmerem*** (T-235).

Bu durum çokluk birinci şahsın olumsuz şekli için de geçerlidir:

biz de vallah ***unutmarık*** *sizleri* (Ş-32), ***boşlıyabilmerik*** (

Güney Azerbaycan Türkçesinde teklik birinci şahıstaki bu üçlü menfi şeklin yanında bir de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *gelmem, ohumam* çekimi vardır. Bilhassa Zencan bölgesine mahsus sayılan bu çekim şeklinin başka bölgelerden

---

[112] bk. ERGİN, Muharrem, Azeri Türkçesi, İstanbul,1981, Ebru yay., s. 118.
[113] bk. ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu, age., s. 44-45.
[114] bk. H. ARASLI, Şah İsmail Hetayi, Baku, 1946, s.61'de: *men olman degme fikr ola müyesser*; s. 87'de: *bilmen ki yâr cevr ü cefâ kimden ögrenir.*

yetişmiş şair ve yazarlar tarafından da kullanıldığına bakılırsa bu kullanımın yaygınlaşmakta olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca, bu kullanılış biraz da Safeviler dönemindeki Türk nüfus yerleşmeleriyle ilgilidir. Son zamanlardaki Türkiye Türkçesi etkisinin de bu çekimin yaygınlaşmasında etkili olduğu şüphesizdir.

Şu örnekleri vardır:

***bilmem** ki tebiet niye ġoymuş bu ġerari* (Ş-64), ***bilmem** nèçeminci nevesiyem men* (SS-298), ***bülmem** ceza gününde nedür bes cezaları* (OS-41), ***çekmem** o gün ah...* (Ş-68).

Bir halk hikâyesinde, Sava Türkleri ağzından söylenen bir koşmada ise, iktidarî fiilin geniş zaman olumsuzu Türkiye Türkçesindeki gibi çekimlenmiştir:

olamaz, ġalamaz (AFN I-205),

Üçüncü şahısların geniş zaman olumsuzlukları:

-maz, -mez ekiyle yapılır. Şu örnekleri vardır:

açmazsız AFN I-192), ***safalmaz*** "saflaşmaz" (K-77), *sebeb nedir tanrı bize bir igitmen oğul **vèrmez**?*(SS-122), *herkes onu **gèyebilmez*** (T-235), ***dayanmaz*** "durmaz" (OS-31), *igit emek **itirmez*** (Ş-32), ***görünmez*** (T-194), ***ġocalmaz*** "ihtiyarlamaz" (T-12), *ferġ **èlemez*** (Ş-36), ***kurtulmaz*** "bitmez, tükenmez" (T-17), ***yènmez*** "inmez" (OS-17), ***begenmez*** (OS-40), ***hürimez*** "havlamaz, ürmez" (T-230), *bu tükü pırtlaşıġ rahrudan kèçenler **tanımazlar*** (K-10), *ġövm ü ġebileden daḫi bu derdive elac **ètmezle(r)*** (OS-4),

*bir sıçanım var, **oynamaz,***
*gèder delige, da **çıḫmaz,***
molla ona pitik yaz (AFN I-67).

Şimdiki Zaman

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki *-ır, -ir, -ur, -ür*'dür. Bunun yanında, çekim sırasında meydana gelen ünlü değişmeleri ve bundan sonra meydana gelen hece kaynaşması ve hece yutumu ile bu ekin ünlüsünü kaybederek tek bir *r* ünsüzünden ibaretmiş gibi göründüğü durumlar da vardır: tohu-y-ur-du> tohu-r-di "dokuyor idi" örneğinde olduğu gibi. Bu durumda *-r* şimdiki zaman ekinin de bir

ikinci şekil olarak varlığı yokluğu tartışılabilir. Bütün eklerin bu tip ses değişmeleri sonucunda teşekkül ettiğini göz önünde bulundurursak, özellikle Güney

Azerbaycan Türkçesinde *-ır, -ir, -ur, -ür* şimdiki zaman eki yanında bir de *-r* şimdiki zaman ekinin varlığını kabul etmak gerekir:

öz özine helbir tohur

içerisi şerbet ğohur

Yukarıda gördüğümüz gibi aynı durum geniş zaman eki için de geçerlidir. Zaten Türkiye Türkçesindeki *-r* geniş zaman eki de bu yolla teşekkül etmiş değil midir?

Azerbaycan Türkçesinde böylece *-r* şimdiki zaman ekinin ortaya çıkması bir karışıklığa da yol açmıştır. Türkiye Türkçesindeki gibi sadece *-r* geniş zaman ekinin bulunması bir karışıklığa sebebiyet vemezken, Güney Azerbaycan Türkçesinde *-r* şimdiki zaman ekinin de kullanılması bu iki çekimin aynı ekle yapılması gibi bir durum ortaya çıkarmakta ve özellikle dar ünlü ile biten fiillerde hangisinin geniş zaman, hangisinin şimdiki zaman çekimi olduğunu tayin etmek güçleşmektedir. Seslerin değişebilirlik kanunları imkân vermesine rağmen Türkiye Türkçesinde bu *-r* şimdiki zaman ekinin teşekkül etmemesinin asıl sebebi bu karışıklıktan kaçmaktır, denilebilir.

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman çekimi şöyledir:

gelirem	*ohuyuram*
gelirsen(ŋ) (-siz)	*ohuyursan (ŋ) (-sız)*
gelir	*ohuyur*
gelirik	*ohuyuruh*
gelirsiniz (-siŋiz, -siz,)	*ohuyursunuz (-suŋuz, -sız)*
gelirler	*ohuyurlar*

Tabiî Güney Azerbaycan Türkçesinde bu çekimin de *ŋ*'li şekli yoktur.

Çokluk birinci şahıs eki ince-düz ünlülü fiile kalın-yuvarlak şekilde gelebilmektedir: ***geliruh*** "geliyoruz" gibi.

Yine çokluk birinci şahısta Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *z* çokluk birinci şahıs ekinin kullanıldığı da görülür:

ğarğayırız (SS-116).

Konuşma dilinde çokluk üçüncü şahısta *rl> ll* benzeşmesi gerçekleşir ve bu değişmenin günümüz yazı diline geniş ölçüde aktarıldığı görülür:

ġavzanıllar, bahıllar, yandırıllar, yahıllar(Ş-50), ***alıllar, yazıllar, pozullar, yalıllar, ġalıllar*** (Ş-53), *ġızlar* ***ohulla hendese*** (OS-8).

Teklik ikinci şahısta geniş zaman ekinin ünsüzü düşebilir ve ünlüsü yuvarlaklaşır:

dėyirsen> dėyürsen> ***dėyüsen*** (OS-16), ***görüsen*** "görüyorsun" (Ş-71),

Teklik ikinci ve üçüncü şahıs çekiminde ünlü ile biten düz ünlülü fiile geniş zaman eki yuvarlak şekilde gelebilmektedir:

nėyniyür "ne eyliyor, ne yapıyor, nasıldır?" (Ş-44), ***ġeyniyür, çeyniyür*** (Ş-45), ***dėyür*** "söylüyor" (AFN I-134), ***dėyüsen*** (OS-16), ***ağlayur*** (AFN I-140), ***gözleyür, gelmeyür*** (AFN I-138), ***tapulmuri*** (OS-57).

Bunun tam tersi olarak ünsüzle biten yuvarlak ünlülü fiile düz şekilde gelebilmektedir:

ġonuşır (Ş-56), ***ġovır*** AFN I-137), ***uçır*** (T-11), ***udır*** (T-11), ***görir*** (T-11), ***sulır*** <sulayır (T-14), *ġapusını* ***dögir*** (AFN I-141), ***öldirir*** (AFN I-133), ***donır*** (T-260),

Çokluk birinci şahıs çekiminde ince ünlülü fiile kalın, düz ünlülü fiile yuvarlak şahıs eki şimdiki zaman çekiminde de görülür:

yėyiruh (OS-55), ***bülüruh*** (OS-55).

Çokluk ikinci şahıs çekiminde *ŋ> y* değişmesi sonrasında meydana gelen hece yutumu ile şahıs eki *-sız, -siz* biçimine gelir. Bu biçimin örnekleri de yazı dilinde bulunur:

dėyirsiz (T-235), ***bilirsiz*** (Ş-85).

Çokluk ikinci şahıs eki düz ünlü ile biten kelimeye yuvarlak gelebilmekte ve hece yutumundan sonra *-suz, -süz* şeklinde de kullanılmaktadır. Kuzey Azebaycanda özellikle Bakü merkezli Şirvan ağzında da bulunan bu şekil yazı dilinde kullanılmazken, Güney Azerbaycan Türkçesinde yazı dilinde geniş ölçüde kullanılır:

gėdirsüz (OS-17), ***istiyirsüz*** *üstüze ġara yėller ese, beyem* (K-67).

Bazen bu yuvarlaklaşma fiilin ünlüsünün yuvarlaklaşmasıyla çok ileri bir dereceye ulaşır:

tavlayırsıŋız> tavlayırsınız> tovlayırsınız> tovlayursunuz> tovlayursuyuz> tovlayursuz> tovlursuz> ***tovlusuz*** (OS-18), bilirsiŋiz> bilirsüŋüz> bilürsüŋüz> bülürsüŋüz> bülürsünüz(bülürsüyüz)> bülürsüz> ***bülüsüz*** (OS-37).

Şimdiki zaman ekindeki *r* düşmesi çok yaygındır:

bilisen (OS-4), ***bülüsüz*** (OS-37), ***görüsen*** (OS-56), ***çekisen*** (OS-13), ***bahısan*** (OS-15), ***dèyüsen*** (OS-16), ***görüsen*** (OS-16), ***inanmısan*** du gèdalı (OS-57), ***geli*** (T-17,OS-1), ***danışı*** (OS-40), ***küsgeni*** "küseniyor, imreniyor" (T-216), ***burulu, bulanı*** (T-226), *ğan **olu*** (T-269), *dalı **ğaytarı*** (OS-42), ***kökeli*** "şişmanlıyor" (T-226), *ğan **olu*** (T-269), *dil sebrèleyib dinmese de **yalvarı** gözler* (Ş-67), *gül açan yèrde **saralı*** "sararır- geniş zaman..." (Ş-80).

Şimdiki zaman ekinin yanında çokluk ekinin *-r ünsüzü* de düşebilmektedir:

*ğızlar **oḫulla** hendese* (OS-8).

Bunların dışında, şimdiki zaman eki ünsüzle biten fiile *-ır, -ir, -ur, -ür* şeklinde gelir:

bilirem (OS-59), ***görürem*** (Ş-150), ***aḫtarıram*** (Ş-114), *aḫır günlerimi kèf **çekirem*** (K-57), ***olursan*** (OS-22), ***èdirsen, bilirsen*** (AFN I-131), *deryaddan tüsti **ğalḫır*** (T-234), *düşmen serdar-ı millinin neḫşesinden **ḫeber dutur*** (AFN I-133), *indi özün **gezir** efsanelerden* (SS-22), *soncuğ **atır*** (Ş-112), *üreyün **sancır*** (K-11), ***gelir, oturur, yatır*** (T-35), ***ağardır, ğızardır*** (T-235), ***ğaçırdır*** (VBEA-8), ***dağıdır*** (T-18), ***bereldir*** (SS-287), *destur **vèrir*** (AFN I-136), ***ğalanır*** (K-59), ***yèrpinir*** (T-221), ***döyünür*** (Ş-104), ***allanır*** (T-231),***uçur*** (T-219), *canımı susayan yorğunluğ **azalınır*** (K-27), *heyatın esas meselesi kimi **götürülür*** (SS-19), ***düzülür*** (Ş-37), ***açılır, yumulur*** (Ş-129), *settar ḫanın selametliginden narahat **olurlar*** (AFN I-133), ***oluruğ*** (Ş-121), ***çatırığ*** "ulaşıyoruz", ***sürünürük*** "sürünüyoruz" (SS-47), *dolandırıram* (OS-24), ***getirirler*** "getiriyorlar" (K-47).

Ünlü ile biten fiillere *-y-* yardımcı ünsüzü alarak eklenir:

ğatlayıram "katlıyorum" (T-15), ***ğomarlayır*** (SS-155), ***sesleyir*** (SS-39), ***gülümseyirsen*** (K-10), ***yèyinleyir*** "hızlanıyor" , ***yavaşıyır*** "yavaşlıyor" (K-10), *atın cilovunu öz boğazına da **bağlayır**, atı yarğana **sürür*** (K-79), ***istiyirsüz** üstüze ğara yèller ese, beyem* (K-67), ***dèyirsen*** "sanki"(Ş-75), ***dèyirler*** (OS-12), ***yırğalayır*** (K-9), ***ğarğayırız*** (SS-116).

Bu durumda *y* yardımcı ünsüzüne bağlı hece yutumu yaygın olarak görülür ve bu şekildeki çekimler de Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde yaygın olarak kullanılır:

başlıram (OS-24), ***benzirem*** (OS-5), ***ağlırsan***, ***vèrmirsen*** (AFN I-140), ***çubalır*** (EO-16), ***o*h*lur*** (EO-7), *illeri ayları* ***sanır*** "sayıyor" (T-171), ***sulır*** (T-14), ***oynur*** (OS-60), ***söylür*** (Ş-124), ***işıldır*** (Ş-58), ***pıçıldır*** "fısıldıyor" (Ş-72),ne èyleyir> ***nèylir*** (OS-23).

Güney Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman teklik üçüncü şahsın çekimi Kerkük Türkçesi ile benzerlik göstermesi bakımından ilgi çekici bir özelliğe sahiptir. Muharrem Ergin'e göre *-ırı, -iri* Güney Azerbaycanda görülen ikinci bir şimdiki zaman ekidir. Bu ek *-ır, -ir* 'in geniş şeklidir. Rumeli ağızlarında ve Anadolu Ağızlarında *-yor* şimdiki zaman ekinin bir *-yorı* şekli vardır. *geli-yorı, diki-yorı* misallerinde olduğu gibi. Bu *-yor* ekinin bir evvelki safhasından ibarettir. *-yorır'*ın sonundaki -rdüşmüştür fakat ı muhafaza edilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde de yorır, yèrir'den gelen *-ır, -ir*'in bir evvelki safhası ayni şekilde *-ırı, -iri* olmalıdır. *geli yorır> geli yèrir> geliyeri> geliri>gelir* misalinde olduğu gibi.[115] Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmekte olduğunu gösteren örnekler de var:

*ço*h*lar* ***dèyiri*** *şiye-i isnā eşerem men* (OS-40), ***ġondururu*** "konduruyor" (SS-120), ***ġor*h*uru*** (Ş-121), ***gelmiri*** "gelmiyor"; ***yanırı*** "yanıyor" (OS-55), ***sıhırı*** "sıkıyor"; ***işliri*** "işliyor, çalışıyor"(OS-1), ***yazırı*** "yazıyor"(OS-23).

Bu şimdiki zaman şeklinin, Kuzey Azerbaycan'da, Şamahı bölgesi, Dağ Kolanı yaşayış sahasında kullanıldığı anlaş8ılmaktadır.[116]

Derlenip yayınlanmış bir tapmacada Türkiye Türkçesi şimdiki zaman çekimi görülmektedir:

altı deniz, üstü saman,
yanıyorum *aman aman* (T-229).

Şimdiki zamanın olumsuz çekimi şöyledir:

gelmirem (-eyirem, -eyürem)	*o*h*umuram (-ayıram)*
gelmirsen (-eyirsen, -eyürsen)	*o*h*umursan (-ayırsan)*
gelmir (-eyir)	*o*h*umur (-ayır)*
gelmirik (-eyirik)	*o*h*umuru*h *(-ayırı*h*)*
gelmirsiniz (ŋ) (-eyirsiniz, -siz, -süz,)	*o*h*umursunuz (ŋ) (-ayırsınız,-sız,-suz)*

[115] bk. ERGİN, Muharrem, Azeri Türkçesi, İstanbul,1981, Ebru yay., s.201.

[116] İSLAMOV, M.İ., AĞAYEV,E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M., MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV B. M., HASIYEV, Z. E., *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası,* Bakı 1990, ELM Neşriyatı. s.157, Harita no. 65, 163. yaşayış sahası.

gelmirler (-eyirler) *olumurlar (-ayırlar)*

Şimdiki zamanın olumsuz çekiminde, olumlu çekiminde görülen bütün ses hadiselerini aynen görmek mümkündür.

Teklik birinci şahısta:

men ***ġol ġoymayıram*** "onaylamıyorum, imzalamıyorum" (SS-42), ***yatabilmeyirem*** (Ş-111), ***tapmıyıram*** "bulmuyorum" (Ş-114), ***gètmirem*** (T-233), ***bilmirem*** (OS-5), ***bülmürem*** (OS-5).

Teklik ikinci şahısta:

vèrmirsen (AFN I-140, OS-5).

Teklik üçüncü şahısta:

gelmeyür (AFN I-138), ***terpenmir*** (T-15), ***ġurtarmır*** (T-234), ***yèmir, içmir*** (T-234), ***esirgelemir*** (OS-36), ***ġurtarmır*** (T-9), *delilin* ***bilmir*** (K-85), ***tapulmuri*** (OS-57), ***gelmiri***, (OS-55), *bağrunda bir ocak* ***ġalanır*** (K-59).

Çokluk birinci şahıs:

istemirik (OS-55), ***yazmayuruġ*** (AFN I-143), ***süt tapmuruḫ*** (OS-56).

Çokluk ikinci şahıs:

dèmirsiz (AFN I-138).

Çokluk üçüncü şahıs:

hücüm ètmirler (AFN I-132), ***ġoymurla*** (OS-56).

Gelecek Zaman

-acak, -ecek ekiyle yapılır. Azerbaycan Türkçesinin ses değişebilirlik kanunları ilee çeşitli şekilleri ile karşılaşılır.

Azerbaycan Türkçesinde gelecek zaman çekimi şöyledir:

geleceğem (-ecem)	*oẖuyacağam (-acam)*
geleceksen (-ŋ)	*oẖuyacaẖsan (ŋ)*
gelecek	*oẖuyacaẖ*
geleceyik (-ecik)	*oẖuyacağıẖ (-acağığ; -acık)*
geleceksiniz (-siŋiz; -süz vs.)	*oẖuyacaẖsınız (-sıŋız; -suz vs.)*
gelecekler	*oẖuyacaẖlar*

Gelecek zaman ekinde görülen *c> j* değişmesi Azerbaycan Türkçesinin batı grubu ağızlarına has olup Güney Azerbaycan Türkçesinde görülmez. İkinci şahıslarda *ŋ* ünsüzü değişerek ortadan kalkmıştır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde bu çekimin önemli bir özelliği de ekin ince sıradan kelimelerin sonuna kalın, kalın sıradan kelimelerin sonuna ince şekliyle gelebilmesidir:

göstermiyecağdı "göstermeyecektir" (OS-10), *bacı-ġardaş tekin* ***yatacèksüz*** (K-10).

Bu ek ince sıradan fiillerin sonuna gelince sonundaki *k* ünsüzü genellikle korunur:

gèçeceksen (OS-67), ***gerneşeceksen*** (K-18).

Kalın sıradan fiillerin sonunda genellikle sedalılaşır:

aparacağdır (T-218).

k ve *ḳ* ünsüzleri *ẖ, g, ġ, ğ, y* ünsüzlerine dönünceye kadar ileri derecede değişerek sedalılaşmış, sızıcılaşmış ya da akıcılaşmış olarak karşımıza çıkar.

Bu çekimin önemli bir özelliği de ikinci şahıslardaki yuvarlaklaşmadır.

Şu örnekleri tesbit edildi:

Teklik ikinci şahısta:

yiyeceksen gèçeceksen (OS-67), ***göreceksen*** (Ş-72), ***gerneşeceksen*** (K-18), ***cıracaẖsan*** (OS-62).

Teklik üçüncü şahısta:

canun çıẖacaẖ (OS-67), ***ġaçacağ*** (T-87), ***aparacağdır*** (T-219), ***olacağ*** (Ş-111), ***olacağdır*** (Ş-80).

Çokluk birinci şahısta:

olacağıḵ (T-256).

Çokluk ikinci şahısta:

èdeceksiẕ (Ş-121), ***yatacèksüẕ*** "yatacaksınız" (K-10).

Çokluk üçüncü şahısta:

gelecekler, gülecekler, silecekler (Ş-70), ***kèçecekler*** (Ş-72).

Bu gelecek zaman çekiminin olumsuzu da şöyledir:

gelmiyeceğem (-ecem, -ejem)	*oẖumıyacağam (-acam, -ajam)*
gelmiyeceksen (ŋ)	*oẖumuyacaẖsan (ŋ)*
gelmiyecek	*oẖumuyacaẖ*
gelmiyeceyik (-ecek, -ejek)	*oẖumuyacağıẖ (-aceyih, -aceyik; -acek, ajek)*
gelmiyeceksiniz (-siŋiz; -siz, -süz)	*oẖumuyacaẖsınız (-sıŋız; -sız, -suz)*
gelmiyecekler	*oẖumuyacaẖlar*

Şu örnekleri vardır:

göstermiyecağdı "göstermeyecektir" (OS-10), ***olmayacaḵ*** (T- 253), ***yaşamıyacaḵ*** (SS-98), ***bèẕikdirecağsan.***

Azerbaycan Türkçesinde ikinci bir gelecek zaman çekimi de *-ası, -esi* partisip ekleriyle yapılır. Nahcıvan merkez olmak üzere Aras nehrinin Güneyine de uzanan bir bölgede yaygın olarak kullanılan bu çekim Kuzey Azerbaycan aydın konuşmasında ve yazı dilinde yer yer yaygınlaşma istidadı göstermektedir. İncelediğimiz Güney Azerbaycan Türkçesi metinlernde bu çekimin fazla kullanılmadığı görülmüştür. Güney Azerbaycan Türkçesinde sık kullanılmayan bu ikinci tür gelecek zamanın çekimi şöyledir:

gelesiyem	*oẖuyasıyam*
gelesisen (-ŋ)	*oẖuyasısan (-ŋ)*
gelesidir (-di)	*oẖuyasıdır (-dı)*
gelesiyik	*oẖuyasıyıẖ*
gelesisiniz (-siŋiz; -siz, -süz vs.)	*oẖuyasısınız (-sıŋız; -sız, -suz vs.)*
gelesidirler (-sidirler)	*oẖuyasıdırlar (-dılar)*

Bu çekimin ikinci şahıslarında *-ası, -esi* ekinin son ünlüsünün düştüğü ve bu ekin *s* ünsüzüyle ikinci şahıs eklerinin *s* ünsüzünün yanyana geldiği görülür:

gelessen, oẖuyassız

Görülen Geçmiş Zaman

Geçmişte olup bitmiş ve anlatan tarafından bizzat görülmüş olayı, hareketi ya da işi bildirir.

Görülen geçmiş zaman eki *-dı, -di, -du, -dü* şeklindedir. Azerbaycan Türkçesindeki hece başı ünsüzü olarak sedalılaşma eğilimi bu ek için de geçerli olup, bu ek sedasız ünsüzle biten kelimelerden sonra dahi sedalı şekliyle gelir:

düzetdi (OS-59), ***düşdi*** (Ş-41), *sen öz yoluvı* ***gètdün*** (K-11),*üreyi* ***kèçindi*** (K-83).

Görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılan şahıs ekleri Azerbaycan Türkçesinde şöyledir:

-m	*-ẖ, -k*
-n (ŋ)	*-nız, -niz, -nuz,-nüz (-ŋ)*
———	*-lar, ler*

Güney Azerbaycan Türkçesinde *ŋ*'li şekiller yoktur.

Azerbaycan Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi şöyledir:

geldim	*oẖudum*
geldin (ŋ)	*oẖudun (ŋ)*
geldi	*oẖudu*
geldik	*oẖuduẖ*
geldiniz (-ŋiz, -z)	*oẖudunuz (-ŋuz, -z)*
geldiler	*oẖudular*

İkinci şahıslarda görülen *ŋ*'li şekiller Kuzey Azerbaycanın bilhassa batı grubu ağızlarıyla ilgili olup, yazı dilinde de kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesinde ise *ŋ> n, ŋ> ğ* ve *ŋ>y* değişmeleri geçirmiş ya da tamamen ortadan kalkmıştır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki düz ünlülü kelimelere yuvarlak, yuvarlak ünlülü kelimelere düz şekilde gelebilmektedir:

yèrden durdım (T-138), ***istedün*** (K-17), ***kèc oldi*** (Ş-32) ***ğarışduğ*** "karıştık" (OS-7), ***oturdun*** (K-93).

Teklik ikinci şahıs eki genellikle yuvarlaktır:

gètdün (K-11), ***istedün*** (K-17), ***burahdun*** (K-48), ***sèvindün*** (K-6), ***bahdun*** (K-11), ***gördün*** (Ş-38), ***gülümsedün*** (K-10).

Teklik üçüncü şahıs ekinin ünlüsü, Tebriz ağzının bir özelliği olarak çoğu zaman düz, dar ve incedir. Yani genellikle *-di* şeklindedir: ***düşdi*** (Ş-41), ***nèc'oldi*** (Ş-32).

Uyuma tâbi olduğu da görülür:

otdadı "odladı, yaktı" (Ş-38), ***vurnuhdu*** (K-74), ***cumdu*** (K-64), ***sovuşdu*** (K-16).

Güney Azerbaycan Türkçesinde çokluk ikinci şahıs ekleri yuvarlak ünlülü kelimelerde *-ŋuz, -ŋüz> -vuz, -vüz> -ğuz, -ğüz> -yuz, -yüz> -uz, -üz> -z* ; düz ünlülü kelimelerde *-ŋız, -ŋiz> -vız, -viz> -ğız, -ğiz> -yız, -yiz> -ız, -iz> -z* şeklinde bir değişme seyri izlemiştir.

Bugünkü yazı diline bu değişme safhalarının hemen hemen tamamına ait örnekler yansımaktadır:

ètdiz (Ş-57), ***gördüz*** Ş-57).

Şu örnekleri tesbit edildi:

Teklik birinci şahısta:

istedim, ağladım, bağladım, salladım, ğaşdım (Ş-37), *yèrden* ***durdım, diredim*** *sene* (T-138), *ayağı altda* ***gördüm*** (T-114), ***örgendim*** (K-68), ***dèdim*** (OS-6).

Teklik ikinci şahısta:

gètdün (K-11), ***istedün*** (K-17), ***oturdun*** (K-93), ***burahdun*** (K-48), ***sèvindün*** (K-6), ***bahdun*** (K-11), ***gördün*** (Ş-38).

Teklik üçüncü şahısta:

cumdu (K-64), ***vurnuhdu*** (K-31), ***iteledi*** (AS-70), ***uduzdı*** (Ş-123), ***otdı*** "oturdu" (T-172), ***götdi ğaşdi*** "götürdü kaçtı, kaçırdı" (AS-80), ***getdi*** "getirdi" (OS-42),

şaḫladi "dikti, dikeltti" (Ş-38), ***doğdi*** "doğurdu" (T-10), ***kèc oldi*** "ters düştü" (Ş-32), ***düzetdi*** "düzeltti" (OS-59), ***süzdü*** "süzüldü" (K-79), ***somurdu*** "içine çekti, sömürdü, içti" (K-59), ***çırmadı*** "yukarı çekti, sıvadı" (K-54), ***gürp danışığı seni ayındırdı*** (K-23), ***aḫındı, sazaḫlandı*** (K-48), bir burum ***ġaynadı*** (K-28), ***yavaşıdı*** "yavaşladı" (K-11), ***doğuldu*** "doğdu, anadan oldu" (K-12), ***yavuşdi*** "yaklaştı" (Ş-125), ***ucaldı*** (AFN I-134), *ġoyun olan yad gèdiben* ***sağıldı*** (Ş-42), ***kèçindi*** (K-83).

Çokluk birinci şahısta:

görduḫ (OS-22), ***ġarışduḫ*** (OS-7), ***uyduḫ*** (Ş-33), ***oḫuduġ, çalduġ, bağladuġ, ağladuġ, comalaşdıġ*** (Ş-83), ***yıḫıldıġ*** (Ş-84).

Azerbaycan Türkçesinde aşağıda görüldüğü gibi zamir şahıs eki aldığında yüklem şahıs eki almayabiliyor:

heremiz birin ***üzdi*** "her birimiz birini kopardık" (T-230).

Çokluk ikinci şahısta:

gördüz "gördünüz" (Ş-57), ***ètdiz*** (Ş-57), ***alduz, bağladuz*** (OS-18), ***ezdiz*** (Ş-57), ***gezdiz*** (Ş-56).

Çokluk üçüncü şahısta:

ġoydılar (T-243), ***oydular, ġoydular*** (T-207), ***söğüşdiler, dögişdiler*** (AFN I-129), ***ülkütdüler*** "ürküttüler" (OS-59), ***mindirdiler*** (T-243), *onlarun mehellerine gèden yolları* ***bağladılar*** (AFN I-135).

Görülen Geçmiş Zamanın Olumsuzu

Olumlu çekimlerinde görülen ses olayları aynen olumsuzunda da görülür. Metinlerde tesbit edilen örnekleri şunlardır:

bilmedim (Ş-32), ***gelemmedim*** (Ş-32), ***danışabilmedün*** "konuşamadın" (K-16), ***düşünmeduḫ*** (OS-28), ***oḫuyabilmedün*** (K-11).

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Geçmişte olup bitmiş; gerçekleşmesi, anlatıcı tarafından bizzat görülmeyen; başkasından öğrenilen ya da sonradan fark edilen işi ya da hareketi bildirir.

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak öğrenilen geçmiş zaman çekiminin ikinci ve üçüncü şahıslarında *-ıp, -ip, -up, -üp* gerundiumunun kullanılması önemli bir özelliktir. Eski Türkçe devrinde isim fiilinin *turur* şekli gerundiumlara getirilerek *kelip turur men*, *kelip turur sen*, *kelip turur* şeklinde birleşik

çekim yapılırdı. İşte bu birleşik çekimden zamanla *turur* yardımcı fiili düşünce gerundium tek başına öğrenilen geçmiş zaman fonksiyonunda kalmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılan bu çekim şekli, Osmanlı Türkçesi devrinde Türkiye Türkçesinden kalkmış fakat Azerbaycan Türkçesinde ikinci bir öğrenilen geçmiş zaman olarak yaşamaya devam etmiştir. Bu öğrenilen geçmiş zaman şekli bugün Azerbaycan Türkçesinde birinci şahıslarda *-mış, -miş, -muş, -müş*; diğer şahıslarda *-ıp, -ip, -up, -üp* ekleriyle yapılır.

Buna göre Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi şöyledir:

gelmişem	*oẖumuşam*
gelipsen	*oẖuyupsan*
gelip, gelipdi	*oẖuyup, oẖuyupdu*
gelmişik	*oẖumuşuẖ*
gelipsiniz (ŋ) (-siz, -süz)	*oẖuyupsunuz (ŋ) (-suz)*
gelipler	*oẖuyuplar*

ŋ'li şekiller KuzeyAzerbaycan Türkçesi batı grubu ağızlarında yaşamaktadır. Ayrıca, bu gerundium eki Kuzey Azerbaycan Türkçesi batı grubu ağızlarında *p> f* değişmesi de geçirmiştir. *gelifdi, gelifler* gibi.

Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ekin hece sonu ünsüzü olarak sedalı şekilde kullanıldığı görülüyor: *gelibler* gibi.

Eski Anadolu Türkçesinin bir özelliği olarak düz ünlülü kelimeden sonra yuvarlak şekliyle gelebilmektedir: *gelübler* gibi.

Teklik üçüncü şahısta görülen *gelipdi*, *oẖuyupdu* şekli *r* ünsüzü düşmüş kuvvetlendirme eki almış şekilden ibarettir. Bu kuvvetlendirme ekinin ünlüsü böylece kelime sonu ünlüsü olduğu için, özellikle Tebriz Ağzında *-i* şeklindedir. Bu durumda yuvarlak şekliyle kullanılmış gerundium kökenli öğrenilen geçmiş zaman ekinden sonra düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı düşer: *görübdi* gibi.

Çokluk birinci şahısta Güney Azerbaycan Türkçesinde zaman eki ince-düz olmasına rağmen, şahıs eki kalın-yuvarlak gelebilmektedir: *gelmişuẖ* gibi.

Çokluk ikinci şahısta şahıs ekinin düz ünlülü kelimeye yuvarlak şekilde gelebildiği görülmektedir:*gelibsüz* gibi.

Güney Azerbaycan Türkçesinde ikinci ve üçüncü şahısların da yer yer *-mış, -miş, -muş, -müş* ekiyle çekimlendiği de görülür. Yalnız bu ek, genellikle Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, yuvarlak sıradan kelimelere düz olarak da gelir. Ayrıca, ikinci şahıslarda bu ekin son ünsüzünün, ikinci şahıslardaki *s* ünsüzü önünde düştüğü görülür:

gelmisen "gelmişsin" (OS-14), ***olmusan*** "olmuşsun" (OS-7), ***ögrenmişsen*** (AFN I-136), ***yatmış*** *hamı* (Ş-63), ***çıḫmış*** (T-256), ***girmiş, almış*** (T-255), ***vėrmiş*** (Ş-121), ***dėmiş*** (T-236), ***görmiş*** (T-242), ***tökmiş*** (T-257), ***vėrmisiz*** "vermişsiniz" (AFN I-132), ***asmışlar*** (T-172).

Tesbit edilen öğrenilen geçmiş zaman çekimi şöyledir:

Teklik birinci şahısta:

gelmişem (K-57), ***ġalmışam*** (OS-18). ***tapmışam*** "bulmuşum" (T-261), ***düşmüşem*** (OS-5), ***allatmışam*** (Ş-53), ***calanmışam***"dökülüp saçılmışım", ***talanmışam*** "yağmalanmışım" (Ş-154), ***yėmişem*** (T-235), ***basdırmışam*** (T-16), ***utmuşam*** "ütmüşüm, oyunda kazanmışım" (Ş-51), ***asmışam***, ***basmışam***, ***salmışam*** (Ş-150), ***ėylemişem,*** (OS-39), ***gözlemişem*** (Ş-63).

Teklik ikinci şahısta:

-ıb, -ib, -ub, -üb eki ile:

dutulubsan, (OS-14), ***tapubsan, ġapubsan*** (Ş-49), ***dayanıbsan, oyanıbsan, yanıbsan*** Ş-66), ***ġarışıbsan, yarışıbsan, barışıbsan*** (Ş-69).

-mış, -miş, -muş, -müş eki ile:

gelmisen (OS-14), ***getirmişsen*** (AFN I-202), *ay ġarı bu müaliceni haradan* ***ögrenmişsen****?* (AFN I-136), *sen taza* ***olmusan*** *maman* (OS-7), *meni yaddan* ***çıḫartmısan*** (OS-5), *çoḫlar incikdi ki, sen onlara naz* ***ėylemisen*** */ men de incik ki, menim nazımı az* ***ėylemisen*** (Ş-119).

Teklik üçüncü şahısta:

-ıb, -ib, -ub, -üb eki ile:

bir iktisad ustadının yanına ***gėdib*** (AFN I-143), *şümr bir defe huseyni* ***öldürüb****, min defe siz* (OS-18), ***dėşilib*** (AFN I-137), ***dartılub, yırtılub*** (Ş-50), ***ġurtulub*** (Ş-51), ***minib*** (T-218), *yeğin* ***çalıbdı*** *bunı ekreb ile mar indi* (OS-62), *here bir yol* ***dutub*** (OS-21), ***çönderüp*** (Ş-57), ***beleşdirip*** (Ş-34), ***azdırıp, ġazdırıp, yazdırıp*** (Ş-33),

dolayıya gızlar ***açıp*** *pencere* (Ş-36), ***galıp*** (Ş-33), ***galıbdır*** (K-43), ***dolubdi*** (OS-57), ***çıhub*** (Ş-100), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40), ***yüklenibdi*** (T-242).

-mış, -miş, -muş, -müş eki ile:

bilmem ki tebiet niye ***goymuş*** *bu gerari* (Ş-64),***yatmış*** *hamı* (Ş-63), ***çıhmış*** (T-256), ***girmiş, almış*** (T-255), ***vėrmiş*** (Ş-121), ***dėmiş*** (T-236), ***görmiş*** (T-242), ***tökmiş*** (T-257), ***olmuş*** (OS-59), ***utuzmuş,*** (Ş-64), ***döyülmüş*** (T-231), ***boyanmış*** (T-219), *yanımıza* ***gelmişdir*** (AFN I-134).

Çokluk birinci şahısta:

kėcaveyla *bu çaydan çoẖ* ***kėçmişik*** (Ş-52), ***goymuşuẖ*** (OS-7), ***gelmişuẖ*** (OS-55), ***atmuşuẖ, gatmuşuẖ, çatmuşuẖ*** (OS-8).

Çokluk ikinci şahısta:

vėrmisiz "vermişsiniz" (AFN I-132),

Çokluk üçüncü şahısta:

-ıb, -ib, -ub, -üb eki ile:

işleri ***görübler*** (AFN I-126), ***yatublar, çatublar, atublar*** (Ş-50), ***olubla*** "olmuşlar" (OS-2), ***goyubla*** "koymuşlar" (OS-25), ***içüble*** "içmişler" (OS-7), ***vėrible*** (OS-7).

-mış, miş, -muş, -müş eki ile:

asmışlar (T-172), ***burahdırmışlar*** (T-256), *bir ağacı* ***oymuşlar***, *içinde ses* ***goymuşlar*** (T-204).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Olumsuzu

Bu çekimin de hem *-ıb, -ib, -ub, -üb* ekiyle, hem de *-mış, -miş, -muş, -müş* ekiyle çekimlenmiş fiillere *-ma, -me* olumsuzluk eki getirilmesi ile yapıldığı görülür. Bu eklerin sırası Azerbaycan Türkçesi yazı dilinden ve Türkiye Türkçesinden farklı değildir. Şu örnekleri tesbit edildi:

-ıb, -ib, -ub, -üb eki ile:

görmeyib "görmemiş" (T-234), ***gutulmuyub*** "kurtulmamıştır" (OS-1), ***gazanabilmeyüb***"kazanamamış" (AFN I-133), ***süpürmeyübsiz*** (AFN I-198),

-mış, -miş, -muş, -müş eki ile:

bilmemişem (OS-39), ***görmemiş*** (T-242).

TASARLAMA KİPİ ÇEKİMLERİ

Tasarlama kipiyle yapılan çekimler yalnız çekim ifade ederler, zaman bildirmezler. Dört ayrı çekimden ibaret tasarlama kipi çekimleri şunlardır:

Emir Çekimi

Bir işi, olayı ya da harekati emir şeklinde ifade eder. Türkiye Türkçesinde emir çekiminin eki yoktur. Kelimenin sonuna şahıs ekleri getirilerek ilgili şahsa emredilir.

Günümüz Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde emir çekimi şöyledir:

gelim	*oḫuyum*
gel, gelgil (-ginen, -gilen vs.)	*oḫu, oḫugil (-gilen, -ginen, -ginan, vs.)*
gelsin	*oḫusun*
gelek, geleyin	*oḫuyaḫ, oḫuyağın*
gelin, geliŋ	*oḫuyun, oḫuyuŋ*
gelsinler (-sinner)	*oḫusunlar (-sunnar)*

Buna göre, teklik birinci şahısta emir, *-ım, -im, -um, -üm* ekini alarak çekimlenir, bu da *-ayım, -eyim* ekinin haploloji yolu ile kısalmışından ibarettir. Bu olayın Anadolu ağızlarında da örnekleri vardır.

Eski Anadolu Türkçesinin bir özelliği olarak, bu ekin bazen yuvarlak sıradan kelimelerin sonuna düz olarak geldiği görülür:

Bu ekin, bazen Türkiye Türkçesinin etkisiyle, asıl şekliyle teklik birinci şahısta *-ayım, -eyim;* çokluk birinci şahısta *-alım, -elim* biçiminde kullanılmakta olduğu görülür:

ḫan babamın ordısına men ***varayım*** (SS-151).

Teklik ikinci şahıs genellikle Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir. Çekimin bu şahısta aldığı *-gil* eki ise, özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde çeşitli değişme safhalarındaki şekliyle hem ağızlarda yaşamaktadır, hem de yazıya aktarılmış örnekleri bulunmaktadır:

Teklik üçüncü şahıs eki *-sın, -sin, -sun, -sün*'dür.

Bu ek de Güney Azerbaycan Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinin devam eden bir özelliği olarak bazen düz ünlülü kelimelere yuvarlak şekilde gelir:

Çokluk birinci şahıs *-alım, -elim* eki, tıpkı teklik birinci şahıs eki gibi, Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz olmuştur. Bunun yerine yaygın olarak istek çekimi kullanılır:

Çokluk birinci şahısta *-ak, -ek* istek eki ağızlarda *-ın, -in* seslerini de alarak genişler: *alağın, vereyin* örneklerinde olduğu gibi. Bu hadisede *-gil* teklik ikinci şahıs emir ekine analoji de önemli bir sebep olarak görülebilir. Güney Azerbaycan Türkçesinde ise, ekin bu şekli, birinci şahıs ekinin son ünsüzüne benzetilerek *-ağım, -eyim* biçiminde kullanılmaktadır:

Çokluk ikinci şahıs eki *-ın,-in, -un, -ün / -ıŋ, -iŋ, -uŋ-üŋ*'dür. Güney Azerbaycan Türkçesinde *-ŋ*'li şekil kalmamıştır.

Güney Azerbaycan Türkçesinde yer yer ekin düz ünlüye de yuvarlak şekilde gelmeğe devam ettiği görülür:

Ekin yuvarlaklığını koruduğu durumlarda *-uŋuz, -üŋüz> -uğuz, -üyüz> -uvuz, -üvüz> -uz, -üz* değişmesi geçirdiği de anlaşılmaktadır:

Çokluk üçüncü şahıs emir eki *-sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler*dir. Azerbaycanın batı gurubu ağızlarında *-ŋ-*'li şekiller de vardır. Güney Azerbaycan Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesi devrindeki yuvarlaklığın devam ettiği de görülür:

Bu şahsın çekiminde *-ln-> -nn-* benzeşmesi gerçekleşir; bu benzeşmenin Güney Azerbaycan Türkçesinde de yaygın olduğu ve yazıya geçirildiği görülüyor:

Emir kipinin tesbit ettiğimiz çekimlenmiş örnekleri şunlardır:

Teklik birinci şahısta:

-ım, -im, -um, -üm eki ile:

yėyim (T-219), ***görüm*** (OS-19, Ş-234), ***vėrim*** (K-63), ***dėyim*** (OS-23), ***kesim*** (AFN I-130), ***ġoyum*** (T-242), ***söyleyim*** (SS-37), ***ġurban olum*** (OS-26), ***gözzuva dönüm*** (K-34), ***ne bilim ġaldı hayanda?*** (Ş-72).

Bu çekimin aşırı derecede hece yutumuna uğramış şekli de vardır:

ah nė ėyleyeyim> ***aẖ nėylim*** (OS-19), ne bileyim men> ***nem*** (K-9).

Anadolu ağızlarında da görüldüğü gibi, kaideleşmiş olarak teklik birinci şahısemir ekiyle çekimlenmiş yardımcı fiil düşebilir.Bu da değişik bir emir çekimi olarak zikredilmelidir:

(senin) *börkine* ***ġurban, kürküve ġurban*** (T-170).

-ayım, -eyim eki ile:

sorayım (T-261), ***varayım*** (SS-151).

Teklik ikinci şahısta:

Şahıs eki almadan emir ifadesi taşıyanlar:

derdün ẖudayi ġadire ***dė*** (OS-3), *atama* ***di*** *at alsun* (T-68), ***çek*** *kėfüvi* (OS-7), *yad* ***ėle*** (Ş-31), ***sana,*** *gör nėçe vėrer* (T-119), ***gėt*** *balalaruvu da* ***getir*** (K-62), *oğlum, başuvu hamamdan çıẖana yavuġ* ***ġırẖdır*** (AFN I-142), *ay ẖan, doşab ile hörre* ***yė*** (AFN I-136), *bir* ***bağışla*** *ikimizi* (SS-95), *sen gün* ***ol, ġoy*** *ġemmiz dağda ġar olsun erisin* (Ş-119).

Bazı fiillerin son ünsüzü olan *r*'nin düştüğü ve bu biçimiyle emir çekiminde kullanıldığı görülür:

sildim süpürdüm gel ***otu(r)*** (T-172), ***bėş*** *altı gız* ***geti(r)*** (OS-62).

-ġıl, -gil eki ile:

dėgil *mene* (SS-150).

-n ile genişlemiş olarak:

dayangilen "dur" (OS-4), ***ġutargilen*** "bitir" (OS-35), ***ġorẖmagilen*** "korkma" (SS-155), *ẖuda-yı ġadir ilen* ***olgilen*** *refiġ* (OS-4), ***dėgilen, ėylegilen*** (OS-53).

-n ünsüzü düşmüş, yardımcı ünlüsü kalmış durumda:

çalgile, baẖgile (OS-7), ***vėrgile, olgile*** (OS-63).

-ginen, -ginan şeklinde:

doğginan, ovginan, boğginan (Ş-48).

-n ünsüzü düşmüş yardımcı ünlüsü kalmış durumda:

vėrgine (OS-7).

Haploloji yoluyla *-ynen* durumuna gelmiş olarak:

dėynen (T-87).

-ynen> -yne şeklinde son ünsüzünü kaybetmiş, yardımcı ünlüsü ile kalmış durumda:

dėyne (T-9, Ş-34).

Bu ekin kalın sıradan fiile çok ilgi çekici bir şekilde uyum sağladığı görülüyor:

*sildim süpürdüm, **oynağın** gel* (T-200).

Saygı ve nezaket için teklik ikinci şahıs yerine çokluk şeklinin kullanıldığı da görülür:

*hacı ağa **bağışlayun*** (AFN I138).

Teklik üçüncü şahısta:

yèsin (AFN I-144), *atama di, at **alsun*** (T-68), *ilan **olsun** şaḫsın meni* (SS-92), ***yansın*** (OS-4), ***yaḫunlaşsın*** (T-196), ***dikkelsün*** (Ş-31), *sağ **olsun*** (Ş-31), ***tutsun** görüm sizi mezlumlar ahı* (Ş-54), ***baḫsın*** (OS-19), *abrun **gètsin*** (OS-62), ***dağlasın**, **ağlasın**, **bağlasın*** (Ş-32), *üzün **gülsün*** (Ş-32), ***getirsin*** (Ş-32), *menim de bir adım **gelsin** dilüze*, (Ş-31), ***düşsün*** (Ş-33), ***ġalsun*** (Ş-218), *ġoy yağış yağsa da **yağsın**; hamı **baḫsın*** (Ş-69), *bayda **dolsun, daşmasın*** (Ş-52), *sen bizim bayramımızsan; sen gün ol, ġoy ġemmiz dağda ġar **olsun erisin*** (Ş-119), *selâm **olsun*** (Ş-31), *ḫeyr-ün **olsun**, aḫarsan* (Ş-34).

Çokluk birinci şahısta:

-ek, -ak ekiyle:

görek (T-252), *biz ġardaşuḫ, gelün hamumız ülfet **èyliyaḫ*** (OS-54), ***gèdek*** (T-233), ***gèdaḫ*** (Ş-42), ***baḫaḫ*** (OS-54), ***banlayaġ*** (Ş-95), ***çuğullayak*** (SS-134), *şènlig **èdek*** (Ş-150), *her iş **göraḫ*** (OS-57), *hamuni **èyliyaḫ** bèkâr* (OS-57).

-elim, -alım ekiyle:

gèdelim, duralım, dönelim (T-236), *teclil **èdelim*** (Ş-151), *yalğuz oğul yollarından **dönmeyelim*** (SS-162), ***ġayıdalım**, **tapalım*** (Ş-90), ***görüşelim*** (SS-88).

-ağın, -eğin ekiyle:

-ak, -ek ekinin -n ünsüzü alarak genişlemesiyle ortaya çıktığı düşünülebilir:

*gelin, ġızın adın **ġoyağın*** (AS-16).

-alım, -elim ekinin son ünsüzüne benzeyerek *n> m* değişmesi olmuştur:

tutuşağım (SS-483), ***ġaytarağım**?* (SS-171).

Çokluk ikinci şahısta:

èdin (OS-19), ***edün*** (Ş-32), ***bilin*** (T-261), *onu ġazana **ġoyun*** (T-201), *siz **gelin*** (T-237), ***tapın*** (T-252), ***çikilin**! **çikilin**! yol **vèrin** kèçim* (Ş-236), ***gülün**, **ağlıyun*** (OS-17), ***kül yaḫun** sakġaluza* (OS-17), ***olmayun*** AFN I-203), *mene bir el **yètirün*** (Ş-

112), ***gelün*** (OS-54), ***çalışın***, *gelecekde göni suya vermiyesiz* (AFN I-138), ***bir soruşun*** *bu ġargınmış felekden* (Ş-47), ***ḫoşlayın, başlayın, boşlayın*** (Ş-93).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi saygı ve nezaket ifadelerinde çokluk ikinci şahıs emir eki -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz şeklinde kullanılır:

getiriniz *öldürelim* (SS-137), ***buraḫınız*** (SS-225), ***biliniz*** (T-261).

Çokluk üçüncü şahısta:

hamu bunu belli ***bilsin*** (SS-116), ***bilsinler*** *ki adam gėder ad ġalar* (Ş-39).

Emir Çekiminin Olumsuzu:

Teklik birinci şahısta:

olmuyum (OS-5).

Teklik ikinci şahısta:

çıḫma (Ş-63), *sübhüm* ***açılma*** *seni tarı* (Ş-63), ***sanma*** *teb'im behtim kimi yatıbdı* (Ş-88).

Teklik üçüncü şahısta:

daşlı bulaḫ daş-ġumunan ***dolmasın*** (Ş-34), ***daşınasın*** (Ş-52), ***saralmasın***, ***solmasın***, ***olmasın*** (Ş-34), ***allanmasın*** "aldanmasın" (Ş-59), ***ucatmasın*** "yükseltmesin" (OS-55), ***ufanmasın*** " ufalanmasın" (SS-181), ***dėsün*** (OS-6) ***yaramasın*** <yarınmasın (SS-135), ***danmasın, allanmasın*** (Ş-59).

Çokluk ikinci şahısta:

olmuyun "olmayın" (OS-52), ***vėrmiyiŋ*** AFN I-138), ***inanmayın, pozmayun*** (AFN I-201), ***sirrin soruşmayın*** "sırrını sormayın" (OS-45), ***baḫmıyun*** (OS-17), ***sanmayın*** (SS-37), ***gėtmeyiz*** "gitmeyiniz"; ***itmeyiz*** "itmeyiniz"; ***bitmeyiz*** "bitmeyiniz" (Ş-57).

Çokluk üçüncü şahısta:

dėmesünler (OS-6).

İstek Çekimi

İstek eki *-a, -e*'dir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde teklik ve çokluk birinci şahıs istek şekillerinin kullanıştan düşmesine rağmen, Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaya devam edilmektedir Bu durum, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki önemli farklardan birini oluşturur.

Azerbaycan Türkçesinde istek çekimi şöyledir:

gelem	*ohuyam*
gelesen (-ŋ)	*ohuyasan (-ŋ)*
gele	*ohuya*
gelek	*ohuyah*
gelesiniz (-siŋiz, -siz)	*ohuyasınız (-sıŋız, sız)*
geleler	*ohuyalar*

Güney Azerbaycan Türkçesinde bu çekimin çokluk birinci şahsı için kalın ek kullanıldığı için ince sıradan kelimelerin sonunda kalınlık incelik uyumu bozulur: *gèdah* örneğinde olduğu gibi.

Şu örnekleri var:

Teklik birinci şahısta:

isderem esrar-ı èşgi ***gizledem*** *bigâneden* (OS-5), ***yohlıyam, yuhlıyam, hahlıyam*** (Ş-49).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-sam, -sem* ekiyle de istek ifade edilir:

onlan ***yatsam*** (SS-92),

yügrek ***olsam, yarışsam*** *hèy*

güçlü ***olsam, güleşsem*** *hèy*

ğadir mevlam meded vèrse

üç hèyvanla ***vuruşsam*** *hèy*

ğayıtsam *hèy* (SS-214).

Teklik ikinci şahısta:

çohlu çalışırdın, bü iyleri, bu dadları aydıncasına ***dadasan*** (K-20), ***göresen*** "acaba" (Ş-150), *esen gèdib sağ* ***gelesen*** (SS-212).

Teklik üçüncü şahısta:

bitdiye <bitleye "bitlerini öldüre" (Ş-126), ***betdiye*** "iliştire, bağlaya" (Ş-126), ***işliye, dişliye*** (Ş-54), *dilim ağzımdan* ***tüşe*** (SS-375), *canın* ***vère, gèçe*** *candan* (SS-87), *belke menim yatmış behtim* ***oyana*** (Ş-32), *kim başarır sellerinen* ***boğuşa*** (Ş-52), ***yandıra, ğandıra*** (Ş-54), *ğış gèder, ğoy* ***gele*** *yazın* (Ş-70), *büse* ***vère*** *şirin şirin* (OS-8).

-sa, -se ekiyle:

ğadir mevlam meded ***vèrse*** (SS-214).

Emir eki ile çekimlenen istek ifadesi de vardır:

yansın** oğuz **èllerini (SS-200), ***oğurlarun** açığ **olsun*** (SS-212), *muraduza **yètişesiz*** AFN I-198).

Çokluk ikinci şahısta:

mümkündür** yolda bir şey **tapasuz (AFN I-142), ***olasız*** (Ş-121), ***muraduza çatasız*** (AFN I-191).

Çokluk üçüncü şahısta:

göreler, göndereler, vèreler (Ş-92).

İstek Çekiminin Olumsuzu

olmayasız (SS-180), ***unutmayasız*** (AFN I-191).

Şart Çekimi

Şart eki Azerbaycan Türkçesinde de *-sa, -se*'dir. Çekimi Türkiye Türkçesindeki gibidir:

gelsem	*oḫusam*
gelsen (-ŋ)	*oḫusan (-ŋ)*
gelse	*oḫusa*
gelsek	*oḫusaḫ*
gelseniz (-ŋiz, -z)	*oḫusanız (-ŋız, -z)*
gelseler	*oḫusalar*

-ŋ'li şekiller Kuzey Azerbaycan Türkçesinin batı gurubu ağızlarında daha yaygın olup, Güney Azerbaycan Türkçesinde kullanımdan düşmüştür.

Güney Azerbaycan Türkçesinde, çokluk birinci şahıs eki bu çekimde de ince sıradan kelimeye kalın şekliyle eklenir: *gelsah, gètsah* gibi.

Bu çekimin çokluk ikinci şahsında *-ŋ-> -v-> -y-> ø* değişmesi ve buna bağlı yuvarlaklaşma görülür:

-n- ünsüzünün değişerek düşmesi ile yanındaki ünlü de düşebilmektedir; bu hece yutumu olayından sonra çekimin şu şekilde olabildiği de görülür: *gelsüz*.

Azerbaycan Türkçesinde, geniş zamanın birleşik şart şekli "zaman eki+sahıs eki+şart eki" şeklinde yapıldığından, Teklik ikinci şahıs çekimi, Türkiye Türkçesine göre iki kere şart birleşiği yapılmış gibi görünür:

***istersense** meni gene göresen, aḫşam çağı gayıt bura* (K-43).

Bu kipin kullanılışında Türkiye Türkçesine göre şöyle bir fark vardır: Türkiye Türkçesindeki birleşik şart çekimleri yerine, Azerbaycan Türkçesi basit şartı tercih etmektedir. Örneğin geniş zamanın birleşik şartı için *gelerse* yerine *gelse* şekli kullanılır:

Metinlerde şu şart çekimleri tesbit edildi:

Teklik birinci şahısta:

ölsem** de* (OS-6), ***yèsem (T-256), *gülleri **tapsam*** (Ş-68), *ne **yazsam** yaraşandır* (Ş-72).

Teklik ikinci şahısta:

Geniş zamanın birleşik şart şekliyle aynıdır:

herclesin** çohalar* "harcasan artar" (AFN I-79), *tèz **getsün** èrteli ġayıdarsan* (K-43), *süde maya **vursan,** süd çüriler* (K-16), ***istesen** öldürmege* (T-17), *menden **èşütsünse,** gèce iken yolu kes gèt* (K-18), *her ne **vèrsen (T-231), *veteni bağrıva **bassan** sèvinersen* (Ş-104), ***bahsan*** (Ş-64), ***görsen,** dèyesen taza mamandı bizim arvad* (OS-32), *özge dile **ġatsan** bu esil dil esil olmaz* (Ş-57).

Teklik üçüncü şahısta:

*iş çohdı memleketde eger **ġoysa** varlıla* "eğer zenginler izin verse, memlekette iş çoktur" (OS-57), *gereg **olsa** öldürünüz* (SS-170), ***görüşdürse*** (SS-40), ***vèrse, èşitse*** (OS-6), *gözyaşına bahan **olsa** ġan ahmaz* (Ş-34), ***yèse** yèsin yèmez gèdsin* (SS-115), *her derdin **olsa,** derdivi perverdigâre dè* (OS-14), *reisüz **èşitse** yamanlar meni* (OS-6), *indi **olsa** yèyerem* (T-236), *od **dutsa*** (OS-4), *pul da **vèrse,** almağa tikmiş cibi* (Ş-57), *ġoy yağış **yağsa** da yağsın* (Ş-69), *baş erşe de **çatdırsa** serab erdebil olmaz* (Ş-62), ***varsa*** (Ş-64).

Çokluk birinci şahısta:

gètsah (OS-55), *indi **dèsek,** ehvalatdı, nağıldı* (Ş-44).

Çokluk ikinci şahısta:

*eger **arifsiniz** heber biliniz* "eğer arifseniz anlayınız" (T-261), *divarlar, divarlar, polad **olsaz** da* (SS-234), *huseyne **dutsuz** bu nev' ile 'eza* (OS-6).

Çokluk üçüncü şahısta:

*olmaz netice, **vèrsele** yüz min deva mene* (OS-5), soruşsala "sorsalar" (OS-35).

Azerbaycan Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi diğer çekimli fiiller de şart çekimi göreviyle kullanılır.

Şu örnekleri vardır:

İstek çekimiyle:

*düşmen bizi elbir **göre**, teslim olı nāçar* "düşman bizi birlik ve beraberlik içerisinde görürse çaresiz teslim olur" (Ş-121), *herkim deveni **nallıya** nalbend dèyerler* (OS-58), *ha yaman **ola** èl yaḫçıdı, ha uzağ **ola** yol yaḫçıdı* (K-73), *heryerde **ola**, zikr-i müsibet, oḫu, ağla* (OS-13).

*aydın ahan gür sulardan ḫeber **kèçe**,*
*ġarşı yatan aladağdan aşıb **kèçe***
*ḫanlar ḫanı bayındıra ḫeber **çata***
dirse ḫanın oğlu bu cür bidat işler
görür deye söyleyeler (SS-136),
*hanginizi **tutalar***
*tutuban **soruşalar*** (SS-371).

Geniş zaman çekimiyle:

*kèfim **çeker**, gelerem* (K-27).

Şimdiki zaman çekimiyle:

*elinden her ne **gelir** her kimin, esirgelemir* (OS-36).

Öğrenilen geçmiş zaman çekimiyle:

*heryan **geldi** şıllağ atıp aşardık* (Ş-36), *her isgâha **gètdik**, uca kâmalı özümüzden ġabağ o isgâhda gördük* "hangi istasyona gittiysek uzun kemal'i kendimizden önce o istasyona varmış olarak gördük" (K-4).

Emir çekimi ile:

*sennen gèçen tanış **olsun**, yad **olsun**, dèyne menim şair oğlum şehriyar, bir ömrdür ġem üstüne ġem ġalar* (Ş-48).

Şart Çekiminin Olumsuzu

Geniş zamanın birleşik olumsuz şart şekliyle aynıdır:

*indi olsa yèmerem / **yèmesem** de ölmerem* (T-235), ***dutmasan*** (T-244), ***ḫerclemesin**, azalar* "harcamazsan azalır"(AFN I-79), *şair olabilmezsen, anan **doğmasa***

şair (Ş-62), ***çıḫmasa*** (Ş-64), ***göremmesek** helal edün bizleri* (Ş-3), ***vèrmeseler** de al getir* (T-242).

Gereklilik Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipi için genellikle *gerek* kelimesinden ya da benzeri kelimelerden istifade edilir. Bu durum Eski Türkçe devrinden beri böyledir. Güney Azerbaycan Türkçesinde de bu çekim şeklinin örnekleri daha çoktur:

Yalnız, son zamanlarda yazı dilinde, Türkiye Türkçesinin etkisiyle *-malı, -meli* gereklilik kipi ekinin kullanılmakta olduğu da görülür.Türkiye Türkçesinde kullanılan bu gereklilik eki ise, Eski Anadolu Türkçesinin son zamanlarında ortaya çıkmış bir ek olup, *-ma, -me* fiilden isim yapma eki ile *-lı, -li* isimden sıfat görevli isim yapma ekinin birleşip kaynaşması ile ortaya çıkmıştır. Bu ek, birleşen eklerin özelliğine uygun olarak, başlangıçta bir partisip eki olarak kullanılmış, daha sonra ek fiil çekimine de atlamış ve bugünkü gereklilik kipi ekini meydana getirmiştir. Ekin partisip kullanılışı Azerbaycan Türkçesinde gelecek zaman partisipi olarak bugün de canlı ve yaygın bir şekilde devam etmektedir.

Türkiye Türkçesinin etkisiyle sınırlı da olsa Azerbaycan Türkçesinde kullanılan bu gerklilik şekli ve çekimi şöyledir:

gelmeliyem	*ohumalıyam*
gelmelisen (-ŋ)	*oḫumalısan (-ŋ)*
gelmelidi(-r)	*oḫumalıdı(-r)*
gelmeliyik	*oḫumalıyıḫ*
gelmelisiniz (-siŋiz, -siz,)	*oḫumalısınız (-sıŋız, -sız)*
gelmelidi(r)ler, olar gelmelidi	*oḫumalıdı(r)lar, olar oḫumalıdı*

Tabiî bu çekimin de *ŋ*'li şekli güney Azerbaycan Türkçesinde yoktur.

Çokluk birinci şahıs eki ince ünlülü kelimelerden sonra kalın ve yuvarlak şekliyle kullanılarak ünlü uyumunu bozar.

Çokluk ikinci şahıs çekimlerinde ekte görülen *-ŋ> y* değişmesine bağlı hece yutumundan sonra ortaya çıkan *-suz, -süz* düz ünlülü kelimeye yuvarlak şekilde gelir ve bu kullanılışın örnekleri Güney Azerbaycan Türkçesinde yazıya aktarılır.

Çokluk üçüncü şahıs çekimlerinde *-dir* kuvvetlendirme eki her zaman düşmez, son ünsüzü düşebilir. Türkiye Türkçesindekinin etkisiyle, yazı dilinde korunduğu da olur.

*fikri **lazımdı** **degişmaḫ**, ne dili* (OS-20), ***gerek** oğuz beylerini **toylıyalım*** (SS-146), ***gerek** bunu atasına **çuğullayak*** (SS-134), ***her** iş görah, **gerek** hamuni **èyliyaḫ** **bèkâr*** (OS-57), *destur **gerek** **alınağ** me'marlığımızdan* (Ş-121), *dağçı **gerek** sayık **olsun*** (K-24), ***bugün** **gerek** beşer **olsun** bir millet* (Ş-93), ***bigâneden** hemişe **gerek** nifret **èyliyaḫ*** (OS-54), ***gerek** ğız kimi oğlan **bèzene*** (OS-20), ***küyi** **èşğinde** **gerek** bir de musallaya **gelim*** (Ş-115), *men de sesim **ucalsa gerekdir*** (Ş-116), ***gèdem gerek*** (SS-208), ***gerek çeke** budı yâran cezası tebrizin* (OS-1), ***kesmeliyem** **iki** ğardaş arasını* (Ş-94), ***ne ètmeli** dèye onlar dimdikleşdi* (SS-164), *ğonaḫlığ **vèrmeli*** (T-83).

Azerbaycan Türkçesinde bu iki tip gereklilik çekimi yanında, özellikle Nahcivan merkezli olmak üzere, Aras ırmağının kuzeyi ve güneyinde *-ası, -esi* partisipi ile de gereklilik kipinin çekimlendiği görülür. Gerçi bu şekil gereklilikten çok gelecek zaman fonksiyonludur. ama, yer yer Kuzey Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde kullanıldığı görülen bu çekimi de zikretmekte yarar var:

EK FİİL

Eski Türkçe devrinden beri *er-* ve *tur-* yardımcı fiilleri, ekleşerek ek fiilleri meydana getirmişlerdir. Batı Türkçesinde ek fiilin kullanılışı bütün şive ve ağızlarda aynıdır.

Ek fiilin görülen geçmiş zaman çekimi *-dı, -di, -du, -dü*; öğrenilen geçmiş zaman çekimi *-mış, -miş, -muş, -müş*; şart çekimi *-sa, -se* ekleriyle yapılır. Bazı durumlarda *er-> i-* fiili korunur: *idi, imiş, ise* gibi.

Buna göre Azerbaycan Türkçesinde zamir menşeli olan birinci tipteki şahıs ekleri bugün şöyledir:

-am, -em

-san, -sen (-sız, -siz)

——

-ıḫ, -ik, -uḫ, -ük

-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz (-sız, -siz)

-lar, -ler

Ek Fiilin Geniş Zaman Çekimi

Teklik birinci şahısta:

ne ***boşluyam*** *bu vilayette, ne* ***telebkârem*** (OS-64), ***ilğar emiyem*** (K-20), eziziyem "azîninim" (T-240), *inşallah* ***özümem*** (AFN I-141), *razi* ***degilem*** (OS-36), ***balacayam*** (T-69), *özgelere* ***tersem*** (T-120), ***ayığam*** "uyumamışım, uyanık durumdayım (Ş-63), *èlimin farsıca da derini söyler* ***diliyem*** *men* (Ş-80).

Teklik ikinci şahısta:

dövletlüsen (AFN-130), ***missen*** *a balam, her sarı köynek gızıl olmaz* (Ş-62), *sen mene* ***ğardaşsan,*** *yorğa yèrişli* ***yoldaşsan*** (K-78), *ay hèyvan sen* ***azadsan*** (K-65), *bir iş* ***besündi*** *senün* (OS-62), ***degisen*** "değilsin" (OS-13).

Teklik üçüncü şahısta:

degildir (T-5), ***ğıncığ ğıncığdır*** (K-83), ***oyağdır*** "uyumamıştır, uyanıktır" (Ş-63), *bu hikâye neticesi* ***budur*** *ki* (AFN I-139), *ezelden meni de coşdıran* ***odır*** (SS-194), *bir üzleri* ***ağdır*** (T-9), *en böyük hegiget* ***insandır*** *ancağ* (SS-42), *şairin daha böyük hüneri* ***orasındadır*** *ki* (SS-14), ***otdur, atdır, muratdır*** (T-68), *ağını yèsen* ***haramdur*** (T-235), ***sarıdur*** (T-239), *ağlamağa sebeb* ***odur*** (SS-61), ***haramdur*** (T-234), ***yağıdur*** (T-18), ***èşşekdür*** (T-251), *bir sinema* ***perdesidir*** *gözümde* (Ş-33).

Bu çekimde ek fiilin son ünsüzü olan *-r*'nin düşmesi Azerbaycan Türkçesinde çok yaygın olup, bu olay Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki önemli bir farkı oluşturur. Bu ünsüz düşmesi olayı halk ağzında daha yaygındır. Yazı dilindeki bu koruyuculuk ise, Türkiye Türkçesinin etkisi olarak görülmektedir. Ek fiilin son ünsüzünün düşmesinin şu örnekleri vardır:

besdi, sesdi, nekesdi (Ş-88), ***merd-i ẖudadı*** (OS-13), ***ne ẖeberizdi*** "ne haberiniz var" (K-68), *çoẖları iranda* ***subaydı*** (OS-16), *bir nèçesi* ***gızdı*** *oların, nèçesi oğlan* (OS-31), *menden* ***dèmekdi****. sizden èşitmek* (OS-47), ***sarıdu*** "sarıdır" (T-63), *tikânları yavadı* (T-70), ***ğuşdu*** (T-13), *ay ne gözel* ***ğaydadı*** *şal sallamaẖ* (Ş-37), ***damdı, daşdı, duvardı*** (Ş-36), ***ölüm-itimdi, oğulsuzdi, yètimdi*** (Ş-32), ***yadımdadı*** (Ş-39), ***menimkidi*** (OS-22), ***çekmege yoẖumdı mecel*** (OS-23), ***tanışdı*** "tanışıktır" (Ş-52), *saplağı* ***demirdendi*** (T-173), ***ğerenğuluğdu*** (K-61), ***berkdi*** (T-231), ***yaẖçıdı*** (K-73), ***dumandı, yamandı, amandı*** (Ş-46), ***çèşmedi, èşmedi*** (Ş-87).

Bu çekim, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek fiili tamamen düşmüş olarak da gerçekleştirilir:

yazılıdı, ġuran ***deyil*** (T-239), *coḫluca gözi* ***var*** (T-167), *menim de o ġızlarında gözüm* ***var*** (Ş-36), *ġardaşın ġardaşıyla bir görüşü, bir ġonuşu ġadağan* ***olmada*** (Ş-153), *yoḫsa mende bir kes ile ġerez* ***yoḫ*** (Ş-57), *layığı* ***var*** *girem ġesrine men de / ġıllı papağımla, ġırıġ sazımla* (Ş-232).

Çokluk birinci şahısta:

degilik (T-256), ***pulluyuḫ*** "paralıyız, zenginiz" (OS-57), ***degilik*** (T-256), biz ***èvladı ademuḫ***; *biz* ***ġardaşuḫ*** (OS-54), *bizler hamı* ***hemderdik*** (Ş-88), *rāzi* ***degiruḫ*** (Os-69), ***varuḫ*** (OS-69).

Çokluk ikinci şahısta:

acsınız, susızsınız, *amma* ***azadsınız*** (AFN I-135), ***ḫanlarsız, canlarsız*** (Ş-85).

Çokluk üçüncü şahısta:

düşmenündüle "düşmanındırlar" (OS-4).

Ek Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

Teklik birinci şahısta:

bu zamanenin adamı ***değildim*** (K-73).

Teklik üçüncü şahısta

o ili ***yağmırlıġ idi*** (K-59), *amma özü* ***mèhriban idi*** (K-6), *demiryolunun* ***canı idi*** *uca kâmal* (K-5), *hamı* ***can hayında idi*** (K-48), *heresi bir* ***piyala idi*** (K-27), *o veġt inanılmış vasite ḫeber vermek için* ***ġesid idi*** (AFN I-133), ***bayramıdı*** (Ş-37), ***iliydi, yèliydi, sèliydi*** (Ş-52), ***kişiydi, işiydi,*** ***aḫere ġalmışıydı*** (Ş-44), ***cadesiydi, iradesiydi, vadesiydi*** (Ş-45), ***şeḫs idi*** (AFN I-136), *derenin lap* ***tekinde idi*** (K-7).

Çokluk birinci şahısta

biz ***ḫoşuduḫ*** *ḫèyret olsun, toy olsun* (Ş-36), ***çoḫuduġ, toḫuduḫ*** "çok idik, tok idik" (Ş-83).

Ek Fiilin Öğrenilen Gèçmiş Zaman Çekimi

Teklik üçüncü şahısta:

ġoruġçu bir ***kişi imiş*** (K-48), *bığları* ***sapdan imiş*** (T-168), ***sen imişsen*** (AFN I-139), ***varımış*** (Ş-59), *kendin sanki kèçmişi* ***yoḫumuş*** (K-48), *bèle bir dastanlar yalancıl* ***değilmiş*** (K-22).

Ek Fiilin Birleşik Şart Şekli

men hardasam "neredeysem" (Ş-46), ***senündirse*** (SS-174), ***izleri vardısa*** "izleri var ise" (SS-41), ***nedendise*** (K-8),

FİİLLERİN BİRLEŞİK ÇEKİMLERİ

Haber ya da tasarlama kipinde gösterilen iş, oluş ve hareketin, görülen geçmiş zamanda, öğrenilen geçmiş zamanda ya da şarta bağlı olarak gerçekleştiğini ifade etmek için fiillerin birleşik çekimi yapılır. Bu çekim, normal fiil çekimi üzerine *-i* fiiliyle çekimlenmiş bir başka fiilin getirilmesiyle yapılır. Böylece iki ayrı şekil, bazı durumlarda da iki ayrı zaman bir arada kullanılır.

Görülen geçmiş zamanla yapılan birleşik çekime ***hikâye***, öğrenilen geçmiş zamanla yapılan birleşik çekime *rivayet*, şart şekliyle yapılan birleşik çekime ***birleşik şart çekimi*** denir. Diğer Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde de fiile önce asıl fiil çekim eki, sonra birleşik çekimi oluşturan *i- fiiline* gelen yardımcı çekim eki getirilir. Bu durumda *i-* fiili düşerek onun almış olduğu hikâye, rivayet ya da şart eki, asıl fiilin almış olduğu çekim ekiyle kaynaşır.

Türkçedeki bu yapı, Eski Türkçedeki birleşik fiil çekimlerinin devamı olarak, yukarıda işaret ettiğimiz ek fiil düşmesi olayından sonra ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde ek fiil ve yardımcı fiil tercihan kullanılır. Bunun için genellikle ve mümkün oldukça fiiller önce partisip ekleriyle isimleştirilir, daha sonra ek fiil yardımıyla çekimlenir. Bu eğilim, Eski Türkçedeki tutumun Eski Anadolu Türkçesi döneminde de devam etmiş şeklinden ibarettir. Bu yüzden Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesine göre *i-* fiilinin daha çok korunduğu görülür. Ek birleşip kaynaşmasında görülen bu gecikmeye rağmen, Türkiye Türkçesindeki kadar birleşip kaynaşma örnekleri de az değildir. Bu örneklerin varlığı özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinin halk diline yakınlığıyla açıklanabilir. Gerçekten de halk dilinde birçok bakımdan ileri derecede değişme örnekleri görülebilmektedir.

Hikâye Birleşik Çekimi

Asıl fiil çekimi üzerine görülen geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Fiilin hemen sonuna gelen asıl kipin gösterdiği iş, oluş ya da hareketin görülen geçmiş zamanda gerçekleştiğini ifade eder. Metinlerden şu örnekleri tesbit edildi:

Geniş Zamanın Hikâyesi:

Teklik birinci şahısta: ***ğaçardım, uçardım*** (Ş-33), *hèç vegt razi* ***olmazdım*** (AFN I-134), ***yiyerdim, giyerdim, diyerdim*** (Ş-35), ***èvlenmezdim*** (OS-32).

Geniş zamanın hikâyesi yerine öğrenilen geçmiş zamanın kullanıldığı da olur: ***yèmeseydim ölmüşdüm*** "yemesem ölürdüm" (T-236).

Teklik ikinci şahısta:

gèdebilerdün

Teklik üçüncü şahısta:

ğaynardı, oynardı (Ş-40), ***yaşardı*** (AFN I-218), ***sürerdi, kürerdi, hürerdi*** (Ş-38), ***salardı, çalardı, alardı*** (Ş-36), ***yuvardı, suvardı*** (Ş-36), ***vèrerdi, dererdi*** (Ş-38), ***deyerdi, eyerdi*** (Ş-34), ***gèderdi*** (OS-30), ***yèyerdi, gülerdi, ohurdi, oynardi*** (OS-28), (K-16), ***adlanardı*** (AFN I-192),***gèderdi*** (OS-30), ***buyurardı*** (K-61), ***bilerdi*** (K-5),*hèç kes* ***baş çıhardabilmezdi*** (K-4), ***olabilmezdi, vèrmezdi*** (AFN I-199).

Çokluk birinci şahısta: ***aşardık, yaşardık*** (Ş-36), ***çıtdardıh, çatdardıh*** (Ş-40),***boyardık, soyardık, doyardık, vurardık*** (Ş-38), ***gelerdik*** (Ş-92), *sütülleri* ***üterdik*** (Ş-55), ***ekerdik,*** *göz* ***tikerdik, tökerdik*** (Ş-53), ***ğanarduh*** (OS-26), ***keserduh, eserduh*** (Ş-53), ***ğaynarduh, oynarduh, ağnarduh*** (Ş-53), ***bilmezdik*** Ş-36), *muhalifet* ***èdebilmezdi*** (AFN I-217).

Çokluk ikinci şahısta: ***kışğırarduz*** "haykırırdınız, seslenirdiniz" (AFN I-138), ***gezerdiniz*** (VBEA-8).

Çokluk üçüncü şahısta:

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Çokluk üçüncü şahıstalarda çekimi hikâye yapan görülen geçmiş zaman eki, asıl zaman ekinden hemen sonra ve çokluk ekinden önce gelir:

öğrederdiler "öğretirlerdi" (T-5), ***yuyardılar*** (AFN I-138), *özge ğatırlarına* ***çatdırardılar*** "başkalarının katırlarına yükletirlerdi" (AFN I-141), ***ğırhdırardılar*** (AFN I-142), ***iyleyerdiler*** "koklarlardı" (K-33), ***gèderdiler*** "giderlerdi" (K-8), *ğurbete gèdeni yola* ***salardılar*** (K-7), ***satardılar*** "satarlardı" (K-8), ***dèyerdiler*** "derlerdi" (K-40).

Şimdiki Zamanın Hikâyesi:

Teklik birinci şahısta: ***gözleyürdim*** (AFN I-134).

Teklik ikinci şahısta: ***görmürdün*** (K-11), ***inanabilmirdün*** (K-82), ***çalışırdın*** (K-20), *öz özüve* ***dėyirdün*** (K-6), ***isteyirdün*** (K-17), ***tanırdın*** (K-16), ***yüngüllenirdün*** "hafifliyordun" (K-26), ***gülümsünürdün*** (K-16).

Teklik üçüncü şahıs: ***benzeyirdi*** (K-23), ***ohuyurdu*** (K-60), ***közerirdi*** (K-77), ***yahınlaşırdı*** (K-4), ***yırğanırdı*** (K-4), ***çarpınırdı*** (K-78), ***tanırdım*** (OS-3), ***ohurdi, tohurdi, sohurdi*** (Ş-37), ***dığırlanırdı*** "yuvarlanıyordu" (OS-62), ***içirdi*** (K-42), ***bahırdı*** (K-3), ***dumanlanırd, ġartıyırdı*** (K-71), *şalah iyi* ***gelirdi*** (K-61), ***pörtürdü*** (K-41), ***höykürürdü*** (K-36), *şeherin çırağları benek benek* ***çırıldayırdı*** (K-3), ***vayhırırdı*** (K-67), *yėr üzü* ***kėşelirdi*** (K-60), ***ġurdalayırd*** (K-41), ***berkiyirdi*** (K-18), ***diksindirirdi*** (K-12), ***ġımbıldanırdı*** (K-49), *suyun üzü* ***burulurdu*** (K-38), ***isteyürdi*** (AFN I-143), *bezi sėvallar ėtmek* ***isteyürdi*** (AFN I-143), ***gelmirdi*** (K-48), *göze* ***çarpmırdı*** (K-11), ***çıharmırdı*** (AS-50), ***tanımırdı*** (K-6), ***telesmirdi*** (K-17), ***yėyebilmeyürdi*** (AFN I-200), ***istemeyürdi, yazabilmeyürdi*** (AFN I-131).

Çokluk birinci şahısta: ***dırmaşırdık,*** *dağdan* ***aşırdık*** *dağa* (Ş-42), ***dėyirduh*** (Ş-52).

Çokluk üçüncü şahısta:

Geniş zamanın çokluk üçüncü şahsında olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinde, çekimi hikâye yapan görülen geçmiş zaman eki, asıl zaman ekinden hemen sonra ve çokluk ekinden önce gelir:

gülümsünürdüler (K-39), ***dinleyirdiler*** (AS-50), ***dinleyirdiler, yėyirdiler, ėyirdiler*** (AS-50), ***gėdirdiler*** (K-66), ***yayırdılar*** K-21), ***çalışırdılar*** (AFN I-134), ***çönürdüler*** (K-49), ***ġoyurdular*** (K-60), ***uluyurdular*** (K-70), ***gėyişirdiler*** (K-20), ***dolanırdılar*** (K-49), ***boylanırdılar*** (K-19), ***gėçirdiler*** (T-252), ***dėyirdiler*** (OS-27), ***yaşayurdılar*** (AFN I-192), ***ağnayırdılar*** (K-50).

Gelecek Zamanın Hikâyesi

Teklik ikinci şahısta: ***gėdecek idin, yatacağ idin, olacak idin*** AFN I-190).

Teklik üçüncü şahısta: *eyer sofu ġere ilanın balaların tėz tutmasaydı, ilan, balaların ovhum ovhum* ***gemirecek idi,*** *sora da bir oda* ***çönecekdi*** (K-64).

Çokluk birinci şahısta:

görmiyecek idik (AFN I-143).

Çokluk üçüncü şahısta:

bugün-sabah ota ***çıḫacağıdılar*** (K-60).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Teklik birinci şahısta:

oturmışdım (T-13), ***ölmüşdüm*** "ölürdüm" (T-236),

Teklik ikinci şahısta:

yahalmamışdın "yanılmamıştın" (K-16), ***bilmemişdün*** "tahmin etmemiştin" (K-71), ***deymemişidin*** (AFN I-198).

Teklik üçüncü şahısta: ***taḫılmışdı*** (K-71), ***gètmişdi*** (K-47), ***eyilmişdi*** (K-14), ***boşaltmışdı*** (K-47), ***sovuşmuşdu*** (K-11), ***acalmışdı*** "acıkmıştı" (K-46), *sinesi* ***atlanmışdı*** "gönlü coşmuştu" (K-67), ***ġoyulmışdı, oturmışdı,dutmışdi*** (AFN I-208), *hamı mat* ***ġalmışdı*** (K-66), ***ġoymuşdu*** (K-5), *biçilmege* ***ekilmişdi*** *bu zemi* (Ş-88).

Ekleşmenin tamamlanmadığını gösteren örnekler de var:

çoḫdan idi, itmiş idi (K-40).

Çokluk birinci şahısta: *tendir aşı* ***içmişidik****, toḫuduġ* (Ş-83), *dèdik "nèce* ***durmuşuduġ*** *yıḫıldıġ*" (Ş-84), ***èşitmişdik*** (K-42).

Çokluk üçüncü şahısta:

Burada da çekimi hikâye durumuna sokan görülen geçmiş zaman ekinin çokluk ekinden önce geldiği görülmektedir: ***durmuşdılar*** (SS-216), ***istemişdiler, gètmişdiler*** (AFN I-204), ***egleşmişdiler*** (AFN I-209).

İstek Kipinin Hikâyesi

Teklik birinci şahısta: *bir* ***gèdeydim*** *dağ dereler uzuni /* ***oḫuyaydım*** *çoban ġaytar ġuzuni* (Ş-34), ***olaydım, solaydım*** (Ş-32).

Teklik ikinci şahısta:

ġazanaydın, arhalanaydın, dolanaydın, yaşayaydın (Os-68), *otrak olup* ***tutulaydın*** (SS-86).

Teklik üçüncü şahısta:

öleydi (OS-32).

Çokluk birinci şahısta:

göreyduḫ (OS-12), ***ataydıġ, ġataydıġ*** (Ş-92).

Çokluk ikinci şahısta:

geleydiz (Ş-92).

Şart Kipinin Hikâyesi

Fiilin şart çekiminden sonra *-dı, -di,-du,-dü* görülen geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Şu örnekleri vardır:

Teklik birinci şahısta:

bilseydim (OS-32), *yèmeseydim ölmüşdüm* (T-236).

Teklik üçüncü şahısta:

*sofu ġere her kese ovsun **vèrseydi**, onu bir il ilan çalmazdı* (K-75), *söz **çıḵsaydı**, sine gerip sovardık* (Ş-39), ***olmasaydı*** (SS-38), ***èşidilseydi*** (Ş-115), *ger **olmasaydı** pul* (OS-41).

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Teklik ikinci şahısta: *isgâhın saḫtumanına **gètmeli idün*** (K-12), *o fasileleri **dehetlemeli idün*** (K-20).

Rivayet Birleşik Çekimi

Asıl fiil çekimi üzerine *-mış, -miş, -muş, -müş* öğrenilen geçmiş zaman eki getirilerek yapılır. Asıl fiil kipinin bildirdiği iş, oluş ve hareketin öğrenilen geçmiş zamanda yapıldığını ifade eder. Metinlerden tesbit edilen rivayet birleşik çekimleri şunlardır:

Geniş zamanın rivayeti

Teklik ikinci şahısta: *uşaġ veġti **oḫuyarmışsan*** (K-54), ***güleşermiş*** (SS-191), ***toḫuyarmış*** (K-78).

Şimdiki zamanın rivayeti

Teklik birinci şahısta.

Gelecek zamanın rivayeti

Teklik üçüncü şahısta:

olmıyacahmış (Ş-64).

Çokluk birinci şahısta:

görmiyecek idik (AFN I-143).

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti

Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivâyetini kuran iki öğrenilen geçmiş zaman ekinden birincisi *-ıb, -ib, -ub, üb*; ikincisi *-mış, -miş, -muş, -müş* şeklindedir. Buna göre Güney Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivayet çekimi şöyledir:

gelibmişem	*gelibmişik*
gelibmişsen	*gelibmişsiz (-süz, -siniz, -siyiz, süyüz)*
gelibmiş	*gelibmişler (-lermiş)*

ohuyubmuşam	*ohuyubmuşuh*
ohuyubmuşsan	*ohuyubmuşsuz (-sunuz, -suyuz)*
ohuyubmuş	*ohuyubmuşlar (-larmış, -larımış)*

İstek kipinin rivayeti

Azerbaycan Türkçesinde İstek kipinin rivayeti şöyledir: +istek eki *-a, -e* + öğrenilen geçmiş zaman (rivayet) eki *-mış, -miş, -muş, -müş* + şahıs eki. Buna göre bu kipin çekimi şöyle olur:

geleymişem	*geleymişik*
geleymişsen	*geleymişsiniz (-siz, -siyiz)*
geleymiş	*geleymişler*

oḫuyaymışam	*oḫuyaymışıḫ*
oḫuyaymışsan	*oḫuyaymışsınız (-sız, sıyız)*
oḫuyaymış	*oḫuyaymışlar, (-larmış)*

Gereklilik kipinin rivayeti:

gereg *aşığı atan kimi onba* ***dura imiş*** (AFN I-139).

Birleşik Şart Çekimi

Herhangi bir zaman ya da kip çekimi üzerine *-sa* şart eki getirilerek yapılır. Asıl çekimi şarta bağlar.

Geniş zamanın birleşik şartı:

Teklik birinci şahısta:

görersem (SS-94), ***göremmesek*** "göremezsek" (Ş-32).

göremmesek örneğinde olduğu gibi, herhangi bir fiilin şart çekimi ile geniş zamanın birleşik şartı aynı olabilmektedir. Bu durum şimdiki zaman için de geçerli olup, genellikle geniş zaman ve şimdiki zaman ekinin Azerbaycan Türkçesinde düşmesinden ileri gelmektedir.

Teklik ikinci şahısta:

Allahı seversen (Ş-64), ***istersense*** *meni gėne göresen, aḫşam çağı ġayıt bura* (K-43), ***ġarġarsan*** *babamı ġarġa* (SS-160), ***istesün*** "istersen" (SS-315), ***öldürmesen*** "öldürmezsen" (SS-140).

Teklik üçüncü şahısta:

kimse ne baḫışla ***baḫarsa*** *ona* (SS-40), *bizi küfr ehli* ***isterse****, yükün çatmak içün ister* (Ş-100), *gönlün kimi* ***tutar ise, sėver ise*** (SS-90).

Çokluk ikinci şahısta:

siz ***ölersüz*** "ölürseniz" (OS-17).

Şimdiki zamanın birleşik şartı:

inanmısan*, du, gėdaḫ rü'yet ėyliyaḫ* "inanmıyorsan" (OS-57), *sen vetenden sarı ġelbin* ***döyünürse*** *maralım,* (Ş-104), *özü* ***çürüyürse, gėdirse*** *elden* (SS-98).

Şimdiki zamanın hikâyesinin birleşik şartı (katmerli)
yorulurdunsa *da* (K-26).

Görülen geçmiş zamanın birleşik şartı:
Teklik birinci şahısta:
babamdan can ***diledimse*** (SS-89).
Teklik ikinci şahısta:
ağızdunsa (SS-151).

Öğrenilen geçmiş zamanın birleşik şartı:
Teklik ikinci şahısta:
menüm üçün ***gelmişsense*** (SS-174).
Teklik üçüncü şahısta:
görmüşse (Ş-67), *igit ğürbet* ***çekmemişse*** *ayılmaz* (Ş-87).

BİRLEŞİK FİİLLER

Bir isimle bir yardımcı fiilin birleşmesi, ya da iki ayrı fiil şeklinin kaynaşması sonucumda meydana gelen fiillerdir.

İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller:

İsim, veya isim soylu kelimenin sonuna *et-*, *eyle-*, *ol-*, *kıl-* yardımcı fiillerinden birinin gelmesiyle yapılan birleşik fiiller bu yapının Türkiye Türkçesindeki karakteristik örnekleridir.

Azerbaycan Türkçesinde de yardımcı fiiller bunlardır. *ėt-* ve *ėyle-*, *ė* ile söylenir ve yazılır. Bunlardan, *ėyle-* ve *ol-* Türkiye Türkçesine göre daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Birçok durumda *ėt-* ve *kıl-*, yerlerini *ėyle-* yardımcı fiiline terketmiştir. Ses yapılarında görülen diğer değişmeler ses bilgisi bölümünde gösterildi. Burada Güney Azerbaycan Türkçesinde kullanılan örneklerini vereceğiz:

ėt- **yardımcı fiilinin kullanılışı:**

hücüm ***ėtmirler*** (AFN I-132), *gelib ticaret* ***ėde*** "ticaret etmek için gelmiş" (OS-2), ***sėyrėderem*** (Ş-33), *terennüm* ***ėdir*** (SS-40), *köç* ***ėt-*** (SS-59), ***ėdib*** *otrak̠* (SS-168), *bėyle teleb* ***ėdir*** (SS-95).

ėyle- **yardımcı fiilinin kullanılışı:**

bizden de bir mümkün olsa yad ***ėle*** */ açılmıyan ürekleri şad* ***ėle*** (Ş-31), *özün insaf* ***ėle*** (Ş-120), *çün ĝelet* ***ėyleyüb*** *seni yaddan çıh̠artmışam* (OS-9), *dil* ***sebrėleyib*** *dinmese de yalvarı gözler* (Ş-67), *bizden de bir yad* ***ėyliyen*** *sağ olsun* (Ş-31), *ĝüman* ***ėyleme*** "sanma, umma" (OS-36), *bėle icab* ***ėyliyib*** (OS-58), *adam ihsas* ***ėleyirdi*** (K-19), *sende bir zad hülül* ***ėledi*** (K-11), *bilmirem, hansı kelisada nemāz* ***ėylemisen*** (Ş-120), *terk-i hicaz* ***ėylemisen*** (Ş-120).

ol- **yardımcı fiilinin kullanılışı:**

türkün dili tek sėvgili istekli dil ***olmaz,*** *özge dile ĝatsan bu esil dil esil* ***olmaz*** (Ş-59), *yolum sennen kėc* ***oldi*** (Ş-32), *üzün ağ* ***olsun,*** *başun sağ* ***olsun,*** *derdlerimiz ĝoy dikkelsin dağ* ***olsun*** (Ş-31), *ĝözyaşına bah̠an* ***olsa*** *ĝan ah̠maz; insan* ***olan*** *h̠encer bėline tah̠maz* (Ş-34), *tanık̠* ***olsun*** (SS-92), ***kôr ol-*** "çekememek, gerçeği kabul edememek" (SS-42), *ĝulah̠ları şek* ***olur*** (T-87), ***lüt oldu*** "çırıl çıplak oldu" (K-43), *bir at ile nal* ***olmaz,*** *her oh̠uyan molla penah* (AFN I-129), *h̠an yorĝanı, kend içre meseldir, mitil* ***olmaz*** (Ş-62), *hörreni yėyenden sonra yah̠şı* ***olur*** (AFN I-136), *ĝėceni yol ĝėden kimseye yoldaş* ***olar*** (K-21), *her kes bir iş tuta bikâr* ***olmaz*** *bu şeherde* (OS-57), *düşmen bizi elbir göre, teslim* ***olı*** *nâçar* (Ş-121), *bu işleri gören* ***olmazdı,*** *erbab merbabdan savay* (K-30), *dağçı gerek sayık* ***olsun*** (K-24), ***tuş ol-*** "rastlamak, rast gelmek" (SS-139), *bağların yoncalarını yėmege mecbur* ***oldılar*** (AFN I-135).

kıl- **yardımcı fiilinin kullanılması:**

Oğuz gurubu lehçelerinde önceleri yaygın biçimde kullanılmış, günümüzde ise yerini *ėt-*, *ėyle-* yardımcı fiillerine bırakmıştır[117]. Günümüzde doğu ve kuzey-doğu gurubu Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. İncelememizde, klâsik tarzda yazılmış şiirlerde ve bir tapmacada bu yardımcı fiilin kullanıldığını gördük:

---

[117] Zeynalov, Ferhat, age., s. 251.

can alıcı, cefa gılıcı (T-237).

Yardımcı Fiil Göreviyle Kullanılan Başka Fiiller:

Türkçenin başka sahalarında görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkçesinde de birçok fiil, Yardımcı fiil göreviyle kullanılabilmektedir. Özellikle doğu Türkçesinde yaygın olarak yardımcı fiil göreviyle kullanılan *sal-* fiili bunlardan biri olup, bu yardımcı fiilin kullanılması Azerbaycan Türkçesini Anadolu Türkçesinden ayıran önemli farklardan birini oluşturmaktadır.

Şu örnekleri vardır:

sal-

*yuva **sal-*** "yuva yapmak" (SS-51), *ḳışgırıġ **sal-*** seslenmek, ünlemek" (Ş-41), *dügün **sal-*** "düğüm atmak" (SS-53), *yada **sal-*** "hatırlamak" (SS-44), *göylere **sal-*** "göklere yükseltmek", *dağa **sal-*** "dağa göndermek" , *ayrılığı **sal-*** "ayrılığı icad etmek" (Ş-47), *bağ **sal-*** "bahçe yetiştirmek" (Ş-232), *suçi **sal-*** "sucu görevlendirmek" (SS-150), *nezer **sal-*** "dikkat etmek" (SS-146), *işe **sal-*** "işe yerleştirmek" (AFN I-128), *başını aşağı **sal-*** "başını önüne eğmek" (K-31), *derde **sal-*** (Ş-42), ***salıp** ẖelgi birbirinin canına* "halkı birbirinin canına musallat etmiş" (Ş-33), *yola **sal-*** "yolcu etmek" (K-7), *yurd **sal-*** "yurt edinmek" (AS-10), *zehmete **salmaġ** için* (AFN I-135).

düş-

*ġaça ġaç **düşdü*** (K-65), *toẖumuz gilana **düşsün**, gilana da bir od **düşsün*** (K-67), *yüngülvarı bir hala **düşer*** (K-21), *yêrımek fikrine **düşdün*** (K-6).

çat-

*oğlan boya başa **çatdı*** (SS-125), *ġırẖ günbaşa **çatar çatmaz*** (SS-163), *ẖanlar ẖanı bayındıra ẖeber **çata*** (SS-136), *on ġardaşa **çatar*** (T-162).

vèr-

*ġerar **vèrmek*** (T-247), *bir de nişan **vèrdi*** (SS-95), *onlar sene bir gehveẖana **salık vèrebilerdiler*** (K-12), *yol **vèrin** kèçim* (SS-236), *ġaranlıġ macal **vèrmirdi*** (K-16).

çal-

ġelebe ***çaldı*** (SS-14), *üstünde hökürtme* ***çaldı****, ağladı* (K-68), *kanad* ***çalıb*** *uçardım* (Ş-33).

vur-

ġoduẖları çekip ***vurardıẖ*** *bende* (Ş-38), *naḵğış* ***vur-*** "nakşetmek, süslemek" (Ş-37), *süde maya* ***vur-*** (K-16).

gel-

domurulun sözlerinden allahının ẖoşu ***geldi*** (SS-79), *buğaye* ***geler*** (T-87), *bazan lal dayanır, gâh dile* ***gelir*** (SS-39), *söze* ***geldi*** (K-59), *ay ki çıẖdi atlar* ***geldi*** *oynağa* (Ş-42), *ras* ***geldi*** (AFN I-128).

Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller (Tasvirî fiiller):

Türkiye Türkçesinde *bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-* fiilleriyle yapılan bu tür fiillerin çoğu Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz olmuştur. En işlek olarak yaşayanı *bil-* yardımcı fiiliyle yapılan birleşik fiillerdir. Bu fiille yapılan birleşik fiiller yeterlik bildirirler. Azerbaycan Türkçesinde ve özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde bu yardımcı fiilin fiile gelmesi durumunda ünsüz benzeşmesi, ünsüz aykırılaşması ve hece kaynaşması gibi olayların sık bir şekilde yaşandığını ses bilgisi bölümünde gösterdik. Azerbaycan Türkçesinde bu birleşik fiillerin olumsuzlarında *bil-* yardımcı fiilinin korunması, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki en önemli farklardan birini teşkil eder.

Şu örnekleri var:

olabillem (OS-9), ***tapabiler*** (OS-34), *onlar sene bir ġehveẖana salık* ***vèrebilerdiler*** (K-12).

Olumsuzu:

varabilmem (SS-86), ***dinebilmerem, minebilmerem*** (T-82), ***danışabilmedim*** (K-69), ***tutabilmedim, çıẖardabilmedim*** (T-192), ***gelemmedim*** (Ş-32), ***èvlenebilmez*** (OS-16), ***gèyebilmez, dadabilmez*** (T-238), ***çıẖadanmaz*** (OS-12), ***uçabilmez, ġaçabilmez, uçanmaz, ġaçanmaz*** (T-86), ***olanmaram, tapanmıram*** (OS-9), ***sığınmayan*** <sığanmayan <sığammayan <sığabilmeyen (OS-56).

Sazımın Sözü'nde *gel-* yardımcı fiili ile de birleşik fiil yapıldığını görüyoruz:

çıḫa geldi (SS-137).

SIFAT-FİİLLER (Partisipler)

Şahıs ve zamana bağlı olmadan hareket niteliği bildiren kelimelerdir. İsimlerden önce gelerek onların hareketle ilgili bir niteliğini bildirirler. Bazen kalıcı isim durumuna gelerek tek başlarına da kullanılabilir ve bütün isim çekim eklerini alabilirler.. Sıfat fiil yapan ekler bu yönüyle fiilden isim yapan ek fonksiyonu taşırken, diğer yandan çekim eki gibidirler.

Azerbaycan Türkçesi eski şekilleri yaşatmak bakımından zengin bir sıfat-fiil kadrosuna sahiptir. Güney Azerbaycan Türkçesinde sıfat-fiil yapan ekler bol ve çeşitlidir.

Şu örnekleri tesbit edildi:

-an, -en

Geniş zaman ifade eder. Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak kullanılır. Şekil ve zaman eki durumuna geçmeden her zaman yalnız olarak kullanılır. Bulunma hâli ekini alarak bazı Anadolu ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde partisipin hareket ifadesi için kullanıldığı görülür. Bu yapı ve fonksiyonda kullanılışının örneklerini Zarf Fiiller (Gerundiumlar) bölümünde vereceğiz.

Eski Türkçedeki *-ġan, -gen* ekinin *g* ve *ġ* ünsüzlerinin düşmüş olduğu şekil olup, batı Türkçesine mahsustur. Doğu Türkçesinde (Başkurt, Kazan, Kazak, Kırğız, Özbek, Uygur Türkçelerinde) daha çok *-ġan, -gen* şekli yaşamaktadır[118].

-an, -en partisip ekinin kullanıldığı şu örnekler vardır:

*bu **ġaraçuḫalanan** adam* (K-16), *gücnen **bilinen** bir iy* (K-62), *sesinde bir **uyduran** hava var idi* (K-61), *başı bürcden **aslanılan** otuz iki beg oğlu* (SS-203), *meşhur **olan** bir beg* (Ş-116), *hak diye **ġoyulan** bir ġerar* (SS-41), *bir fikir **yètmiyen** yèr* (K-58), ***bèş açılan*** "beşli mavzer" (T-189), ***gèçenler** dèmişler* (SS-40), ***aḫtaran** tapar* (SS-41), *yad **èyliyen*** (Ş-31), *göz yaşına **baḫan*** (Ş-34), ***sınanların** soyardıḫ* (Ş-38), *her ḫoruz **banlıyan** olmaz, her **oḫuyan** molla penah* (T-244), ***gèçen** zaman, **gelen** günler*

[118] bk. KTLS, KB yay.,Ankara,1991, Gramer bölümü, s. 1027-1122.

(OS-23), ***ġırılan** ilanlar* (K-66), *yolnan **gėden** kişi* (T-208), *burdan **kėçen** atlı* (Ş-34), ***öten** zaman* (SS-145).

-an, -en partisip ekinin Azerbaycan Türkçesinde *-dık, -dik, -duk, -dük* partisip eki yerine yaygın olarak kullanıldığı görülür. Bu kullanış, Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri devam edip gelmiş[119] ve Azerbaycan Türkçesinde daha da yaygınlaşmıştır. Azerbaycan Türkçesi bu bakımdan da Türkiye Türkçesinden ayrılır ve doğu Türkçesiyle birleşir. Bu kullanışın örnekleri de Güney Azerbaycan Türkçesinde oldukça fazladır:

*ḫanım nenem naḫuş **olan** iliydi* (Ş-52), ***yėyenden** sonra* (AFN I-136), *kepenek tor içre **çırpınan** zaman, gözümün örtüyü **ġırpınan** zaman* (EO-16), *gereg aşığı **atan kimi** onba dura imiş* (AFN I-139), *gün **deyen** kimi* "güneş vurduğu an" (K-48), *isgâhların adını **sicirleyen** çağda* (K-5), *gülnaz **ġaçan** daş* (K-48), *gözüm **gören**, gönlüm **sėven*** (SS-90), ***umanından** küsmege daha haklıdır* (AFN I-139), *ḫızr **aḫtaran** çėşme* (Ş-87), *gül **açan** yėrde sarahı* (Ş-80), *çoḫ da **sen dėyen** tüstü galḫmırdı* (K-80).

-r, / -ar, -er

Geniş zamanı ifade eden partisip ekidir. Türkiye Türkçesine göre Azerbaycan Türkçesinde daha yaygın kullanıldığı görülüyor:

*ėlimin farsıca da derini **söyler** diliyem men* (Ş-80), *cėyran **ġaçar** ovlaḫlarım* (SS-51), ***gėder**-gelmez yollar* (Ş-49), ***sėver** bir ġoca* (K-67), ***ağlar** göz* (Ş-65).

Gelecek zaman partisipi yerine ve fiilden önce de kullanılır:

*dedem ġorġut **geler** oldu* (SS-131), *canımı da **alar** olsan* (SS-78),

Dede Korkut söyleyişinden aynen alındığı için bu ekin *-ür* şeklinde kullanıldığı da görülüyor:

***görür** gözü görmez oldu / **tutar** eli tutmaz oldu* (SS-66).

Birleşip kaynaşarak birleşik kelime meydana getirdiği de görülür:

aḫarsu <ahar su "akarsu" (SS-52).

---

[119] **Krş. için bk. Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, Ankara, 1989, TDK yay., s. 85'te:** *aklu karalu **seçilen** çağda, kalın Oğuzuŋ gelini kızı **bezenen** çağda... big yigitler cılasunlar birbirine **koyulan** çağda.*

-maz, mez

Olumsuz geniş zaman partisip ekidir. *-r, -ar, -er* ekinin olumsuzudur.Bu ek de eskiden beri kullanıla gelen eklerdendir. Güney Azerbaycan Türkçesinde de yaygın olarak kullanılır:

*ala ilan **sökmez** orman* (SS-211), ***ölmez** insan* (SS-37), ***erimez** küpe, **çürimez** küpe* (T-230), ***anlamazın** derdine derman degimiş* (OS-39), ***açılmaz** bir düyün* (K-14), ***başadüşmez** uşağ idim* (K-68), *bir **doyulmaz** ehsasla* (K-8), *başda **sınmaz** seperim, elde **kütelmez** gılıcım var* (Ş-82).

-dık, -dik, -duk, -dük

Geçmiş zaman partisipi yapan eklerdendir. Yaptığı kelimeler isim gibi kullanılabilir ve isim çekim eklerini alabilir. Bu ekin yerine Azerbaycan Türkçesinde geniş ölçüde *-an, -en* partisip ekinin kullanıldığını yukarıda gösterdik. Azerbaycan Türkçesinde hece başı ünsüzünün sedalılaşmasından ötürü *-tık, -tik, -tuk, -tük* şekli yoktur. Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi bugün Güney Azerbaycan Türkçesinde de yuvarlak ünlülü kelimelere düz ünlülü şekilde gelmeğe devam ediyor; yer yer uyuma girmekte olduğu da görülmektedir. Ekin son ünsüzü ise, ünlü ile başlayan ek alınca sedalılaşır, sızıcılaşır ya da akıcılaşır. Buna rağmen, ince sıradan kelimelerin sonunda *k* ünsüzünün yaygın olarak korunduğu görülür. Şu örnekleri tesbit edildi:

*sarı aslan **yatdığı** yėr* (T-172), *olar **gėtdiği** yer* (K-69), ***emizdigim*** "emdirdiğim" (SS-85), ***sėvişdigim, emişdigim*** (SS-91), ***dėdigün*** (SS-41), ***geldiginden, gėçdiginden, içdiginden*** (SS-50), ***tüpürdigin** yalamayan* (SS-51), ***tutduğun*** "tutduğunu" (Ş-34), ***görduğun*** "gördüğünü" (OS-30).

Azerbaycan Türkçesinde bu ekin yerine *-ş* fiilden isim yapma eki ile isim türetilerek kullanılması yaygın bir hadisedir:

***tanış** bir yaz ferşi açılırdı* "tanıdık bir bahar halısı serilirdi" (K-21).

-mış, -miş, -muş, -müş

Bu da öğrenilen geçmiş zaman partisipidir. İsim olarak da kullanılabilen yaygın bir partisiptir:

inanılmış *vāsite* (AFN I-133), ***yaranmış*** "yaratılmış" (SS-36), ***ġatarlanmış*** (T-241), ***çalḫanınamış*** *nèhreden,* ***erinmemiş*** *yağ getir* (T-114), ***çalḫanmamış*** *yağ,* ***çalınmamış*** *ġatıġ* (T-118), ***ġudurmuş*** *it* (T-187), *eri* ***ölmüş*** *yaslı gelin* (SS-59), ***donmuş*** *etin igsi* (Ş-126).

Türkiye Türkçesindeki *-ası, -esi* partisip eki yerine de *-mış, -miş, -muş,müş* partisip ekinin kullanıldığı görülür. Azerbaycan Türkçesi bu bakımdan da Kerkük Türkçesi ile ortak bir özelliğe sahiptir[120]:

le'net ***gelmiş*** *ġaranlıġ macal vèrmirdi* (K-16), *barmaġları* ***tökülmüş,*** *ġan* ***èndirmiş*** *bir adam* "parmakları dökülesi, kan indiresice bir adam" (K-70), *ay* ***ġırılmışlar,*** *ay* ***ġezzebe*** *gelmişler* (K-67), *kôr* ***olmuş*** *göz* (SS-134).

-ḳ, -k

Orta Anadolu ile Adıyaman, Gaziantep ve Kahramanmaraş ağızlarında yaygın olarak kullanılan bu öğrenilen geçmiş zaman partisip eki, zamanla *-k, k* fiilden isim yapan ek ile birleşmiş, sonuna geldiği birçok kelime ise, kalıplaşarak isimleşmiş ve böylece Türkiye Türkçesi yazı diline mal olmuştur. Örneğin *gedik* kelimesi *kedilmiş, kırık* kelimesi *kırılmış* anlamını ifade eder. Halk ağzında "evde kalmış, evlenmekte gecikmiş kız" anlamındaki *ġalıh* kelimesi de bu geçmiş zaman partisipiyle yapılmıştır.

Bu ekin Anadolu ağızlarındaki ve Türkiye Türkçesindeki bu örneklerine paralel kullanılışları Azerbaycan Türkçesinde de aynen devam etmektedir:

ġat ***ġarışıġ*** (OS-59), ***bèlece telesik*** *hara gèdirdiler* (K-66), *yèddi min zatı* ***ġarıġ*** (SS-329), ***sınıġ*** *ġoşun kimi* (SS-38), ***sırıḫ*** "yorğan dikişi" (Ş-154), ***cırıġ*** "yırtık" (T-80), ***mırıġ*** "sırasında eksiği olan" (T-80), ***firtık*** "sümük" (AFN I-120), ***yırtıġ*** (OS-2), ***ġıvrıġ*** (T-47), ***yapışık*** (T-138), ***sengek*** <sèŋg-e-k (AFN I-115), ***delik, dèşik*** (T-129), ***dilik dilik*** "çok dilinmiş durumda" (AFN I-79), ***erüy****e* <erik+e, ***delüy****e* <delik-e (T-82), ***gedik*** <ET: ked- "sırt, tepe" (Ş-33), ***inciklik*** <inci-k-lik "incinmişlik, kırgınlık" (SS-309) v.s.

Bu partisip ekinin Güney Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanıldığını gösteren örnekleri dahi vardır:

çoḫlar ***incikdi*** *ki, sen onlara naz èylemisen / men de* ***incik*** *ki, menim nazımı az èylemisen* (Ş-119).

-ası, -esi

Azerbaycan Türkçesinde gelecek zaman eki olarak kullanılabilen *-ası, -esi* aynı zamanda gelecek zaman partisipi olarak da kullanılır: ***onu hèç göresi** gözüm yoḫdu, bu **yèyilesi** bir ḫörekdi, **dèyilesi** söz değil*, misallerinde olduğu gibi.

-acaḳ, -ecek

Gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Sonuna geldiği kelimeler isim olarak kullanılabilmektedir. Şu örnekleri vardır:

begenecek** ġız* (SS-200), ***yanacaḳ "yakacak nesne, yakıt" (K-35), ***yatacaḳ*** "yatak" (AFN I-115, T-147).

-malı, -meli

-ecek, -acak ve *-ası, -esi* yanında üçüncü bir gelecek zaman partisipi eki olarak kullanılmaktadır. Bunun her üçünün aynı zamanda zaman eki olarak kullanıldıklarına işaret etmiştik[121]. Bu partisipin şu örnekleri var:

kèf çekmeli meclisdi (OS-11), ***bu şehriyarın tab'ı kimi çimmeli çèşme*** (Ş-64), ***bir ġuşum var öymeli*** (T-82), ***bir hovzum var çimmeli*** (T-166), ***dişsiz, palan-port amma istemeli pöhrüz emi*** (K-10) <Kars'ta: pele-pötür "biçimsiz, kaba-saba", *men bu me'nāda **ġezel yazmalı** hālım yoḫudi* (Ş-119).

ZARF-FİİLLER (Gerundiumlar)

Zarf-fiiller, hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmaz, sıfat-fiiller gibi nesne ifade etmezler. Fiillerin zarf şekilleridirler. Daima çekimsizdirler. Zarf-fiiller, fiillerin hâl kipleridirler. Çekimli bir fiilin anlamını, hareket hâli, oluş sırası yönünden tamamlarlar. Türkçe zengin bir zarf-fiil kadrosuna ve sistemine sahiptir. Sıfat fiillerle birlikte Türkçeye geniş bir ifade kudreti ve büyük bir sadelik kazandırmışlardır. Bu zenginliği sağlayan zengin bir zarf-fiil ekleri sistemi vardır. Zarf-fiil ekleri çekim eki almaya elverişli değildir.

---

[120] Meşhur Kerkük türküsünde "*menim lal olmuş dilim / ne dèdi yar incidi*" söyleyişindeki ifade bu fonksiyondadır.

[121] bk. Gelecek Zaman Çekimi.

Güney Azerbaycan Türkçesinde Kullanılan zarf-fiil ekleri, tarihî Türkçenin hatıralarını da muhafaza eden örnekleriyle ilgi çekici özellikler göstermekle birlikte Türkiye Türkçesinden çok farklı değildir:

-a, -e

Eskiden beri yaygın olarak kullanılan bir zarf-fiil ekidir. İki ayrı şekilde ve iki ayrı fonksiyonla kullanılır:

Tekrar gurupları oluşturarak fiilin asıl anlamını devamlılık anlamı katarak tamamlarlar:

kişniye kişniye** keher at* (T-205), ***pusa, pusa (T-87), ***ġorẖa ġorẖa*** (AFN I-138), ***döge döge, çala çala** ġırhın alır* (SS-62), ***daşa daşa*** (AS-80), ***çapa çapa gètdi*** (K-4), ***döne döne*** "dönerek, yuvarlanarak" (T-236).

Birleşik fiil kuruluşunda asıl fiille yardımcı fiil arasında fiilleri bağlamak göreviyle kullanılır:

olabillem (OS-9), ***tapabiler*** (OS-34), *onlar sene bir ġehveẖana salıḳ* ***vèrebilerdiler*** (K-12).

-alı, -eli

Türkçede eskiden beri kullanılan bir gerundium ekidir. Eski Türkçe devrinde *-ġalı, -geli* şeklinde iken batı Türkçesine *-ġ, -g* ünsüzleri eriyip kaybolmuştur. Eski *Türkçede -mak için, -mek için* anlamını ifade ediyor ve sbep gösteren bir hâl zarfı yapıyordu. Batı Türkçesinde ise, *-den beri* anlamında bir süre ve devamlılık ifade etmektedir. Bazen *-alıdan beri, -eliden beri* yapısında da kullanılan bu ek, Güney Azerbaycan Türkçesinde yalnız *-alı, -eli* şeklinde kullanılmaktadır:

*şâir **olalı*** (Ş-67), *biz **ayrılalı** ġern idi ġardaşlarımızdan* (Ş-65), ***hesret ġalalı** biz size bir ġern yarımdır* (Ş-65), *oldum ġeregün **ayrılalı** o sarı tèlden* (Ş-64), ***gözelim, türk olalı** terk-i hicaz èylemisen* (Ş-120).

-anda, -ende

Geniş zaman partisipinin lokatif şekli iken eskiden beri Azerbaycan Türkçesinde *-ınca, -ince* göreviyle bir zarf-fiil olarak kullanılır. Azerbaycan

Türkçesinde çok sevilir ve sık kullanılır. Şehriyar'ın bu eki bu kadar sık kullanmasına Elövset Abdullayev de dikkat çekmektedir[122]:

tovlayanda (OS-18), ***şahanda, ahanda, bahanda, uçanda, kaçanda, açanda, yıhanda, çıhanda, sıhanda*** (Ş-31), ***düşende, seslenende*** (Ş-32), ***dillendirende*** (Ş-33), ***tökende*** (Ş-34), ***batanda, yatanda, atanda*** (Ş-35), ***tutanda, satanda, atanda*** (Ş-36), ***gelende, yètende*** (Ş-38), *dik **çıhanda**, dik **ènende*** T-85), ***terpeşende*** (T-255), ***çarpışanda*** (SS-180), *yèri **gelende*** (AFN I-135), ***gèdende*** (AFN I-141), ***seyirende*** (SS-141).

-arak, -erek

Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde teşekkül etmesine, Osmanlı devri Türkçesinde yaygınlaşmasına rağmen, Azerbaycan Türkçesinde de Aynı yapı ve fonksiyonda kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu ekin yaygın olarak kullanılmasında Türkiye Türkçesinin etkisi büyüktür. Çünkü son zamanlara kadar Azerbaycan Türkçesinde bu ek yerine *-ıb, -ib, -ub, -üb / -ıban, -iben -uban, -üben* ekleri kullanılmıştır. İncelenen metinlerde bunun da örnekleri var:

İşğırarağ** için çekir* (SS-60),vèrerek*** (SS-45), ***sürütlenerek*** (SS-292), *bedöv atın **seyiriderek*** (SS-153).

Özellikle kuzey Azerbaycan Türkçesinde olumsuz fiillerin sonuna getirilerek yaygın bir şekilde kullanılır: *bahmıyarak* örneğinde olduğu gibi.

-dıkca, -dikce, -dukca, -dükce> -dığca, -duğca, -dıhca, -duhca

-dık, -dik, -duk, -dük sıfat-fiil ekinin eşitlik şekli olan bu ek, Batı Türkçesinde ısrar,tekrar ve devamlılık ifadesi taşıyan hareket durumunu karşılayan zarf-fiil olarak kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde kullanılışı da Türkiye Türkçesindeki gibidir:

gètdikce** ğatarın içi hay-küyden arınırdı* (K-4), ***gezdikce (T-194), ***desteledikce*** (T-9), ***bahdığca*** (OS-15), ***ğaldığca*** (OS-32), ***olduğca baha*** "pahalılaşınca, pahalılaştıkça" (OS-75), ***tèller titredikce titreyir ürek*** (SS-48), ***döydükce*** (T-242), ***saldığca*** (OS-33).

---

[122] bk. ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu, age., s. 92.

-dıḵda, -dikde, -duḵda, -dükde> -dığda, -duğda, dıẖda, -duẖda

banladığda, uğradığda (SS-113), *adaş **olduğda** sen onla daha artığ ucalarsan* (Ş-71).

-ı, -i, -u, -ü

Türkçede eskiden beri kullanılan bir ek olup, giderek kullanılış sahası daralmış ve birleşik fiillerde kalmış bir ektir. Yapısı ve fonksiyonu bakımından *-a, -e* gerundium ekine benzerliğinden dolayı yerini ona bırakmış gibi görünüyor. Fakat yapım ekleri bölümünde de işaret ettiğimiz gibi, sonuna geldiği fiiller kalıcı isimler haline de gelebilmektedir. Şu örnekleri tesbit edildi:

yazılıdı** ğuran deyil* <yaz- (ı)l-ı (T-239), *ağzı **ayrılı** ğalı* (T-170), ***üst örtüli gèç- "üstü örtülü geçmek, fazla derinliğine inmemek" (OS-69), *gönlüm yar itirmiş arayub **aẖtarı** gözler* (Ş-67).

-ıb, -ib, -ub, -üb (-p):

Türkçede eskiden beri çok geniş bir kullanılışa sahip zarf-fiil eklerindendir. Eski Türkçede *-p* şeklinde idi. Batı Türkçesine geçerken, ünsüzle kullanıldığı zaman aldığı yardımcı ünlü ile birleşip kaynaşarak ve kendisinin bir yuvarlaklaştırıcı dudak ünsüzünden ibaret olması sonucunda *-up, -üp* şekline girmiş, Osmanlı devri Türkçesinde uyuma tâbi olmuştur. Bugün kuzey Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde tamamen uyuma girmiş olan bu ekin, Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini geniş ölçüde yaşatan güney Azerbaycan Türkçesinde yer yer düz ünlülü fiiller sonuna yuvarlak gelerek uyumu bozduğu görülür:

ğalub (AFN I-126), ***ğalẖup*** (Ş-31), ***çiçeklenüb*** (Ş-31), ***minüp*** (Ş-36), ***yenüp*** "inip" (Ş-38), ***bağlıyub*** (Ş-31), ***danlayub, acığlanub*** (AFN I-138), ***atubdi, tutubdi*** (OS-40), *gönlüm yar itirmiş **arayub** aẖtarı gözler* (Ş-67), *uşaẖlarun şamın **yèyüp** yatanda* (Ş-35), ***sinip** dereden busar* (T-82), *ecel mene **yaẖınlayıb** yavuşdi* (Ş-125), *bulut dağdan **yènüp** kende çökende* (Ş-38), *ğır atını **minip kesip** biçende* Ş-38), ***geçip** gèt-* (Ş-38), ***çaḵğışdırıp** sınanların soyardık* (Ş-38), *bayram **olup** ğızıl palçığ ezeller / naḵğış **vurup** duvarları bèzeller* (Ş-37), *bir şal **alıp** tèz bèlime bağladım* (Ş-37), *meşrutiyete ẖiyānet **èdib*** (AFN I-134), *ğırẖ igidin **atlandırıb**, baba dèyüben, **yortub** gètdi* (SS-168), *èyvaz **gelib** çatmıyuncan yatmaram* (S-48).

-ıban, -ıben, -iben, -uben, -üben / -ıbanı, -ibeni, -ubanı, -übeni

Bu ek, eskiden kullanılan, bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bir zarf-fiil ekidir. *-p* gerundium ekinden çıkmıştır. *-p> -ub, -üb> uban, -üben / -ıban, -iben* gelişme seyrini izlemiş, Eski Anadolu Türkçesi döneminde sonuna önce *-ı*, daha sonra *-n* seslerini de alarak genişlemiştir. Fakat, bu son iki şekil, bugün Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde de kullanılmıyor. Şu örnekleri tesbit edildi:

ġoparıben (SS-60), ***yanaşıben*** (SS-135), ***çağrılıben*** (SS-139), ***savuruben*** (SS-86), ***yıḫılıban** yėre düşse; gırḫ igidin atlandırıb, baba **dėyüben**, yortub gėtdi* (SS-168), *ġoyun olan yad **gėdiben** sağıldı* (Ş-42), ***ġalḫıbanı*** (SS-120).

-(ı)caḳ, -(i)cek> -cağın, -ceyin

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinden başlayarak Osmanlı Türkçesi dönemine kadar kullanılmış olan bu ek, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmaz olmuştur. Bunun yerine Türkiye Türkçesinde *-ınca, -ince, -unca, ünce* eki ile yapılan zarf-fiiller kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan Türkçesinde ise, *-anda, -ende* zarf-fiil ekinin yaygın kullanılmasına rağmen, Eski Anadolu Türkçesi devrinin bu hâtırasının da yaşatıldığı görülüyor.

*gözü **düşcek*** "gözü düşünce, beğenince" (SS-221), ***görcek*** "görünce" (SS-20), *çoban **dėcek** bu sözü* (SS-394), *yiyesi **gelcek*** "sahibi gelince" (T-174), ***görcek** meni hėyder baba danışdı* (Ş-52), ***gelecek*** "gelince, geldiğinde" (T-174), *başa **çıḫcağın** üstlerde meh yėli vururdu* "çıhcağın: çıkınca, çıkar çıkmaz" (K-27), *yavaş yavaş yola **düşceyin*** (K-3), ***sökülceyin*** (K-38), *aḫşam **olcağın*** (K-49), *başa **çatcağın*** (K-21).

-ınca, -ince, -unca, -ünce

Aslında *-anda, -ende* zarf-fiil eki gibi *-diği zaman* anlamı katmakla birlikte daha çok *-e kadar* anlamında kullanılır. Olumsuzluk eki almış fiilin sonuna geldiğinde *-madan, -meden* anlamı ifade eder. Şu Örnekleri vardır:

*göz inanmaz **görmiyince*** (SS-53), ***ġutarınca*** "bitinceye kadar" (OS-68), ***doyunca*** "doyuncaya kadar" (T-244), ***ölünce*** "ölünceye kadar" (OS-47), ***ġuyruğundan tutmayınca*** (T-166), ***yapışmayınca*** "sıkı tutmayınca" (T-175).

Bazen *-n* instrumental eki ile kalıplaşarak genişler:

ėyvaz gelib ***çatmıyuncan*** *yatmaram* (S-48).

-ken

Yalnız *i-* fiili ile kullanılan bir zarf-fiildir. *i-* fiili de yalnızca bu eki alarak zarf-fiil yapabilmektedir. Geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman ve gereklilik çekimlerinden sonra da kullanılabilmesi açısından, diğer gerundiumlardan ayrılır. Ekin başındaki *i-* fiili zaman içerisinde düşer. Ancak korunduğu durumlar da vardır. Türkiye Türkçesinde ünlü ile sonlanan kelimelerden sonra gelirken, düşen *i-* fiilinin yerine *-y-* yardımcı ünsüzü gelirken, Azerbaycan Türkçesinde genellikle gelmez. Şu örnekleri tesbit edildi:

bu ***sözdeken*** (SS-214), ***cavanken, ġocaken*** (Ş-154), ***variken*** (Ş-52), *yokġucun üstüne* ***yėterken*** (K-7), ***danışarken*** (K-8), ***oynarken*** (Ş-47), *ġonşu isgâhlarla* ***danışarken*** (K-8), *hıyar* ***iki yarpağlı iken*** (T-254), *menden ėşitsünse* ***gėce iken*** *yolu kes, gėt* (K-18), ***töyşeyirken*** *dolanırdı* (K-56), ***buyurarken*** (SS-137), ***ġayıdarken*** (SS-86), ***çırpınarken*** (SS-161).

-madan, -meden

Olumsuz hâl ve zaman bildiren birleşik bir zarf-fiil eklidir. Eski Türkçe devrinden beri kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde kullanım sahasının bir kısmını *-mamış, -memiş* ekine terketmiş görünüyor. Fanksiyonu Türkiye Türkçesindekiyle aynıdır:

tapmadan *evvel* (AFN I-141), ***çekinmeden*** (SS-65), *iki addım* ***atmadan*** (K-12), *maşın* ***olmadan*** *evvel* (AFN I-138), *men mektebi* ***bitirmeden*** *muharibe başlanmışdı* (SS-499).

-mamış, -memiş

-madan, -meden zarf-fiil eki yerine Azerbaycan Türkçesinde kullanılan, sonradan ortaya çıkmış bir ek olup, halk ağzında kullanılışı daha yaygındır. Halk ağzında bu ek sonuna *-dan, -den* hâl ekini de alarak kalıplaşır; bu, *-madan, -meden* ekini hatırlatma fonksiyonu gibi görünmektedir. Şu örnekleri vardır:

dan yėrine mil ***atmamış*** *bir dereye ġaçar* (K-21), *dan yėri* ***sökülmemiş*** K-24), *men* ***gėtmemiş*** *o gėder* (T-195), *sen* ***ölmemiş*** "sen ölmeden" (OS-62), *atası*

ölmemiş *aşkâr muẖalifet èdebilmezdi* (AFN I-217), ***ki*** *gül hèç* ***açmamış*** *baharda solsun* (AS-40).

EDATLAR

Edatlar tek başlarıne anlam ifade etmeyen, yardımcı kelimelerdir. Ancak isimler, fiiller ve düğer kelime gruplarıyla bir arada kullanılarak bir dereceye kadar anlam ve daha da önemlisi fonksiyon kazanırlar. Asıl edatların yanında edat gibi kullanılan başka kelimelerin varlığı yanında isimleşmiş edatlar da vardır.

Edatlar *ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları* olmak üzere üç grup hâlinde incelenebilir.

Ünlem Edatları

Duygu ve heyecanları, tabiat seslerini, hitap ve seslenmeleri, tasdik, red, sorma, gösterme gibi ifadeler taşıyan edatlardır. Geniş bir anlatma imkânına sahip olan bu edatlar, gerektiğinde bir cümlenin yerini bile tutabilmektedirler.

Ünlem edatları *ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları* ve *cevap edatları* olmak üzere beş çeşittir.

Ünlemler

èyvay *dede* ***vay*** (OS-16), ***ay*** *ne gözel gaydadı şal sallamaẖ* (Ş-37), ***ay*** *özümü o ezdiren günlerim* (Ş-36), ***aman*** *ay tarı* (K-14), *yanıyorum* ***aman aman*** (T-229), ***beh beh*** *ne gözeldir* (T-194), ***ah*** *nèylim* (OS-19), *gözlerini bir aç* ***aẖı*** (SS-156), ***vaẖ vaẖ*** (OS-17).

yoẖ senem, anlamadım, anlamadım ***hāşā*** *men*
buraẖım mescidimi, senle kelisāye gelim! (Ş-118).

yügrek olsam, yarışsam ***hèy,***
güçlü olsam, güleşsem ***hèy,***
gadir mevlam meded vèrse,
üç hèyvanla vuruşsam ***hèy,***
gayıtsam ***hèy!*** (SS-214).

Seslenme Edatları

Bir seslenme edatı ile bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Genellikle seslenme edatı önce, isim unsuru sonra gelir. Şu örnekleri vardır:

èy** münafiğler* (OS-18), *milli èlemaẖ arvadı **äyä** ne sezädı* (OS-10), ***ay** ġadaşlar mene bir el yètirin* (Ş-112), ***ay** hèyvan sen azadsan* (K-65), *missen **a** balam* (Ş-2), ***hèy** azrail tèz ol yürü* (SS-65), ***hèy** ġırẖ eşim, ġırẖ yoldaşım* (SS-213), *beri gel, **hèy** başım beẖti, èvim teẖti* (SS-148), ***ahay** deli* (AS-68), ***mere** erler* (SS-63), *aman **ay** tarı* (K-14), ***dilberä <Far: dilberä "ey dilber" (OS-56), ***haray!** yandım meni eken* (K-29), *ilġar emi **hoy*** (K-43).

Bu edatlar hitabı kuvvetlendiren edatlardır. Aslında Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de kendisine seslenilen varlığın adı hitap şeklinde kullanılır:

> ***hèyder baba!** İldırımlar şaẖanda...* (Ş-31)
> *yoẖ **senem**, anlamadım, anlamadım häşä men*
> *buraẖım mescidimi, senle kelisäye gelim!* (Ş-118).

Sorma Edatları

Türkçenin asıl ve en eski sorma edatı *kanı* edatıdır. Bu da yukarıda izah edildiği gibi *ka* ve *ne* soru zamirlerinin yanında birleşip kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesinde *hani* şeklinde, Azerbaycan Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunu tamamlamış olarak *hanı* şeklinde kullanılır. Bugün Kürtçenin Kurmanç ağzında *ka* ve *kanè* sorma edatlarının yan yana kullanılıyor olması bu bakımdan ilgi çekicidir. Arapçadan geçen *acep* <aceb, *acaba*; Türkçe zarf olarak da kullanılan *niçin* <ne için, *nasıl* <ne asıl kelimeleri de sorma edatı olarak kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde *niçin* yanında *niye neden, ne eceb* sorma edatı da yaygın olarak kullanılır; *nasıl* ise hiç kullanılmaz, onun yerine *nèce, ne cür, ne cüre, ne teher*soru kelimeleri kullanılır. *acaba* yerine yaygın olarak *gören, göresen* sözleri kullanılır.

Azerbaycan Türkçesindeki örnekleri şunlerdır:

hanı:

İki soru zamirinin, *ka> ha+ne* şeklinde birleşmesiyle oluşmuş soru kelimesidir. Azerbaycan Türkçesinde de yaygın olarak kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesindeki örnekleri şunlardır:

min dilekle yetirdigim oğul ***hanı?*** (SS-149), *menim kimi* ***hanı*** *alemde bele hoş igbal?* (OS-23), *heddad'dan soruşsala: kārun* ***hanı?*** (OS-35).

nece (nasıl):

nece *tutak* (SS-139), ***nece*** *gördün* (OS-5), *gör* ***nece*** *bes alırla can* (OS-7).

-bu il yahcı ildi.

-nece?

ne cür> ne cüre (nasıl): Bu da iki kelimeden ibaret bir edattır:

ne *cür* "nasıl" (AFN I-134), ***ne*** *cüre* "nasıl" (T-209).

ne nev' ile (nasıl):

ne *nev' ile* "nasıl" (OS-2).

niye (niçin):

erz eyledim, ağa ***niye*** *hemame gedirsüz* (OS-17), *ey dil, buyur görüm,* ***niye*** *sen pāre pāresen* (OS-13).

neden (niçin):

neden *etdün mene cefa* (OS-5), ***neden*** *şıh sefi isgâhından savuşmuşdu* (K-15), *amma indi* ***neden*** *ketdiler de unudublar* K-30).

ne eceb (niçin):

ne *eceb* "niçin" (K-27), *sen* ***ne eceb*** *babek isgâhında düşübsen* (K-15).

niçin, ne üçün, neyçün v.s.:

ne *üçün* (T-254).

gören (acaba)

gören *ne ağacıdı* "acaba ne ağacıdır" (T-118), ***gören*** *esli nedendi* (T-69).

Gösterme Edatları

Batı Türkçesinde önce *uş*, sonra *uşda*, daha sonra *işte* şekline gelmiş olan gösterme edatı, Azerbaycan Türkçesinde giderek daha az kullanılır olmuştur. Bunun dışında Hem Anadolu'da hem Azerbaycan'da halk ağzında yaygın olarak *a, aha, ha, ahan, ahana, te, deha, diya* gibi kelimeler kullanılmıştır. Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde gösterme edatları çok seyrek kullanılır:

şu *gözler sanki dağ süzgecinin şadara gözleridir* (K-26), ***ha*** *burda ölen gülnazdı* (K-80).

Cevap Edatları

Bunlar, tasdik ya da red ifadesi taşırlar. Tek başına kullanılan, ifade taşıyan, başka kelimelere bağlanmayan edatlardır. Azerbaycan Türkçesinde *beli, ẖèyir, he, heye, yoẖ, yaẖşı (peki, olur), çoẖ yaẖşı (pek âlâ), hay hay, olar, olmaz*. Şu örnekleri var:

-germamada gèdisen?

*-**he**, day*. (K-27).

beli** baba, men èlençi isteyirem* (SS-199), ***beli** dèdim* (K-23), ***he**, yadıma düşdü* (K-41), ***yoẖ yoẖ**, ne üzerlik...* (OS-61), ***ẖèyir** bura babekdi* (K-15), ***çoẖ yaẖşı "pekâlâ" (AFN I-129).

***yoẖ** senem, anlamadım, anlamadım hāşā men*

***buraẖın** mescidimi, senle kelisāye gelim!* (Ş-118).

Bağlama Edatları

Son Çekim Edatları

Bunlar isimlerin zarf hallerini yaparlar. Sonuna geldikleri isim ve isim grubunu zarf hâline getirirler. Bu yönüyle çekim eki gibi bir fonksiyonları vardır. Bir çok edatın isim sonunda ekleşmesinin sebebi de budur. İsimlerle doğrudan doğruya, zamirlerle zamirin hâal eki almasından sonra birleşirler.

Türkçede bu edatların büyük çoğunluğu isim ya da fiil şekillerinin klişeleşerek edat şekline gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Bunların bazıları çok eski devirlerde klişeleştiği için yazı dilimizin başlangıcından beri karşımıza çıkmıştır. Bir kısmı ise Arapça ve Farsçadan alınmadır. Azerbaycan Türkçesinde gerek değişik yapılanma örnekleri, gerek değişik fonksiyonda kullanılma, gerekse değişik alınma edatlar kullanılması bakımından ilgi çekici örnekler var. Tarihî Türkçede kullanılmış, Türkiye Türkçesinde terkedilmiş bir çok son çekim edatının da kullanıldığı görülüyor.

Güney Azerbaycan Türkçesinde son çekim edatları şunlardır: *ala, ara, beri, için, ile, teher, sarı, kimi, ötür, ötrü, cen, tek, tekin, teref, sonra, ġabaġ, ġenşer, ġeder, var.*

Fonksiyonlarına Göre Son Çekim Edatları

Vasıta ve beraberlik edatları:

-la,-le, -ıla, ile, -ılan, -ilen, -lan, -len, -ınan, -inen, -nan, -nen v.s. Şu örnekleri tesbit edildi:

min dilekle yêtirdigim oğul hanı (SS-149), *çoḫ ğoşun **ile*** (AFN I-134), *adilāne yol **ile*** (AFN I-135), *bir ḫonçe **badamıla*** (T-217), ***naḫrılan*** (Ş-38), *bela **ilen*** (OS-1), *onun **ğarlarıylan*** (Ş-46), ***daşlarınan*** (Ş-47), ***yêlinen, sêlinen, êlinen*** (Ş-47), ***burnuynan*** (K-60).

Sebep edatları: *için, üzere (üzre), dolayı, ötürü (ötrü), diye.* Şu örnekleri vardır:

*dirse ḫan'ın oğlu bucür işler görür **deye*** (SS-136), *azadihaḫlari zehmete salmağ **için*** (AFN I-135), ***onunçün**, meni başdan **çıḫarmağçin*** (Ş-99), *yükün çatmak **içün*** (Ş-100), *puldan **ötür*** "para için" (OS-41), *tekce bir senden **ötürü*** "yalnız senin için" (K-18), *onlarun ğabağını almağdan **ötri*** (AFN I-212).

Azerbaycan Türkçesinde *göre* karşılaştırma edatı da *için* anlamında sebep edatı olarak kullanılır: ***ona göre*** "onun için" (K-16).

için ve *ötürü* edatları yerine *-dan, -den* ayrılma hâli ekiyle oluşturulmuş yapılar da kullanılır. Bu yapıların sonunundaki son çekim edatlarının düşmüş olduğunu kabul etmek gerekir: *o cadu ellerin tilisiminden* (SS-194).

Benzerlik edatları:

kimi, teher, tek, tekin, var. Şu örnekleri vardır:

*terlan **tek*** "tarlan gibi" (SS-48), *balnan kere **tek*** K-41), *bostan yemişleri **teherde*** "bostan sebzeleri gibi" (K-60), *mansur **var*** "mansur gibi" (OS-14), *hasar **tekin*** "hisar gibi" (K-19), *ğereğuş **tekin*** (K-64), *bacı-ğardaş **tekin*** (K-10), *ğaraçuḫa **kimi*** "karaçuha gibi" (K-12).

Başkalık edatları:

başka, özge, savay. Şu örnekleri var:

*erbab-merbabdan **savay*** "eşten-dosttan başka" (K-30), ***senden** savay* "senden başka" (K-11).

Miktar edatı:

Asıl miktar edatı Arapçadan ödünç bir kelime olan *kadar*'dır. Bunun yerine *rütbe, mertebe mikdar,derece,beraber* gibi kelimeler de kullanılır. Şu örnekleri var:

bizim ***ġeder*** (T-256), *her* ***ġeder*** "bu kadar, bunca" (OS-57), *on yorğa yėrişli ata* ***beraber*** (K-75).

Zaman edatı:

beri, ġabaġ> ġabaġca, önce, evvel, böyle> bėle, sonra> sora, geri. Şu örnekleri var:

özümüzden ***ġabaġ*** "kendimizden önce" (K-4), ***senden*** *ġabaġ* (K-12),*uşaḵlıḵdan* ***beri*** (K-12), *saẖlıyandan* ***sonra*** (AFN I-131).

Azerbaycan Türkçesinde zaman ile ilgili anlamları ifade etmekte yer ve yön edatlarından kadar> *ġeder, kimi* "kadar", dek> *tek, ten, cen* edatları da sık kullanılır:

indiye ***tek*** "şimdiye kadar" (OS-39), *men yėrimden ġalẖanatek* (SS-198), *uşağlığdan indiye* ***ġeder*** (K-25), *gün değen* ***kimi*** "güneş vurduğu an" (T-70), (K-4), *gündüzi aẖşama* ***kimi*** "gündüz akşama kadar" (OS-19).

Yer ve yön edatları:

kadar> *ġeder, kimi* "kadar", dek> *tek, ten, cen, ġarşı, genşer, doğru, ġarşı, yana, teref, sarı, sıra> sura, ara, ala, içeri, içre, üzre, ara, öte.*

dizüme ***cen*** "dizime kadar" (T-85), *mene* ***genşer*** "bana doğru" (SS-142), *tor* ***içre*** "ağ içinde" (EO-16), *çağdaş ġadınlarımız* ***içre*** (EO-21), *ẖan yorğanı -kend* ***içre*** *meseldir- mitil olmaz* (Ş-62), *birine* ***teref*** "birine doğru" (SS-19), *bir pencereye* ***sarı*** "bir pencereye doğru" (K-9), *vetenden* ***sarı*** "vatandan yana, vatan hakkında" (Ş-104), *illah tėhrandan başlayıp tebrize* ***sarı*** (K-5), *dağlar* ***ara*** (K-4), *ġerrentü çayının deresi* ***ala*** (K-6),), *işığlığa, heyata, mehebbete* ***doğru*** (SS-21), *ġabaġ ġoyduğu ayağın ucuna* ***kimi*** "ileri koyduğu ayağının ucuna kadar" (K-54).

SÖZ DİZİMİ (SENTAKS)

KELİME GRUPLARI

Her kavramı, varlığı, durumu ve hareketi ifade etmek üzere dil içerisinde ayrı kelime yoktur. Kelime türetilmiş, birleşik kelime yapısı oluşturulmuş veya başka yollarla karşılanmaya çalışılmış olsa da kelime grubu oluşturmak her dil için bu ihtiyacı karşılamanın bir yolu olagelmiştir.

Tek bir nesneyi ve hareketi birlikte karşılayan kelime topluluğuna Kelime grubu denir. Kelime grubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve mânâsında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir. Kelime gurubu kelimelerle ve diğer kelime grupları ile bir bütün hâlinde münâsebete geçtiği gibi, cümlelere de bir bütün hâlinde iştirak eder. Bu arada tek bir kelime gibi çekime tâbi tutulur, sona gelen işletme eki bütün grubu içine alır[123].

Kelime grupları birer belirtme grubu olup, tamlama esası üzerine kurulurlar. Türkçede, bütün yapı ve birimlerde olduğu gibi, kelime grubu oluşturmak üzere bir araya gelen kelime veya diğer kelime grupları, "belirten-belirtilen", "tamlayan-tamlanan", "tâbi olan-tâbi olunan", "asıl-yardımcı" olmak üzere iki kısım hâlindedir[124]. Azerbaycan Türkçesinde de kelime gruplarının oluşma mantığı ve yapılanması Türkiye Türkçesinden farklı değildir. Farsçanın etkisiyle oluşmuş yapılanmalara yeri geldikçe işaret edilecektir.

Kelime guruplarını sırasıyla inceleyerek Güney Azerbaycan Türkçesindeki örneklerini verelim.

TEKRAR GRUPLARI (İkilemeler)

Kuvvetlendirme, çokluk ve devamlılık ifade etmek üzere, fonksiyonları, şekilleri, vurguları bakımından birbirine benzeyen kelimelerin yan yana kullanılmasıyla oluşturulan kelime gruplarıdır. *Aynen tekrarlar, eş anlamlı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar, eklemeli tekrarlar ve ses yakınlığı ile kurulan tekrarlar* olmak üzere tasnif

---

[123] Bk. ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, 16. Bas. İstanbul, 1985, Boğaziçi yay., s.,374.
[124] Bk. KARAÖRS, Metin, Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Kayseri, 1993, E.Ü. yay., s.1.

edilirler[125]. Güney Azerbaycan'da da Kuzey Azerbaycan'da olduğu gibi, tekrar grubunu oluşturan kelimelerin arasına mutlaka kısa çizgi "-" konularak yazılır.

Aynen Tekrarlar

Bir kelimenin anlamı kuvvetlendirmek, vurgulamak veya süreklilik ifadesi sağlamak üzere arka arkaya iki ya da üç defa kullanılmasıyla oluşan tekrarlardır. Çok yaygın kullanılan tekrarlardandır. İsimler, sıfatlar, zarflar, fiiller, zarf-fiiller edatlar ve ünlemler aynen tekrar grubu oluşturabilmektedirler. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

*bu **diş diş** hasarlar* (K-19), ***ġapu-ġapu** dolanan* (T-175), ***günde-günde** güvenler öküzlerin boyununun ardında şişerdi* (K-34), ***seher seher** ġatlayum vèrim elüyen* (T-200), ***yoḫ yoḫ** bu degil, belke bu ondan da savaydı* (OS-17), *suyun üzü narın narın burulurdu* (K-38), *geldi Araz **daşa daşa*** (AS-82), ***beh beh** ne şirin dilli, bu cennet ġuşi* (Ş-121), *üfüglere **ḫumar ḫumar** baḫarsan* (Ş-34), ***yavaş yavaş** ola belke ağası Tebrizin* (OS-2), *alçaġ damun altında / **ḫırda ḫırda** ġar iste* (T-165), *büse vère **şirin şirin*** (OS-8), ***kişniye kişniye** keher at* (T-205), ***pusa, pusa*** (T-87), ***ġorḫa ġorḫa*** (AFN I-138), ***döge döge, çala çala** gırḫın alır* (SS-62), *Can **ata-ata** düşmüşdü bu yola.* (K-4). ***daşa daşa*** (AS-80), ***çapa çapa** gètdi* (K-4), ***döne döne*** "dönerek, yuvarlanarak" (T-236), ***ovḫum-ovḫum** gemirecek idi* (K-64), ***aḫın aḫın** öz èvine sürdü atın* (SS-88), ***doğraḫ-doğraḫ*** (SS-308), ***ḫencer** ile **dilim dilim,** neşter ile **dilik dilik*** (AFN I-79), ***düzüm düzüm** nar* (T-200), *bağrından sèller **burum burum buruldu*** (K-74), ***hörüm hörüm hörülmüş*** (T-231), ***lay-lay** çöküb* (K-20), ***sürü-sürü** gètdi* (K-58), ***minler** sureti var. **minler** üzü var* (SS-40), ***minbir** neğme, **minbir** dastan* (SS-55), ***şapır-şupur** çay gèçdim* (T-195), ***zırın-zırın** ağlar* (T-173), ***dız-dız** ağladı* (T-172), ***sin-sin** aḫtar-* (SS-44), ***durub-durub** iylener* (T-194), *niye sen **päre**-päresen* (OS-13), ***şırım-şırım** ġarcaşma* (K-66), ***cerge cerge** söyüdler* "(T-151), ***nèçe nèçe** dayaz sözler* (SS-497), *ġoca başladı **bir bir** senün èl-tayfavı, ġohum-ġardaşıvı, ġonum ġonşuvı soruşdu* (K-18), ***bir bir** görmüşdü* (K-5), ***min min** gözler gözcügler* "binlerce göz ve gözcükler" (K-26), ***èrkek-èrkek** danışarlar* (K-19), ***yaḫşı-yaḫşı** igidler* (SS-63), ***ġara ġara** ġarġalar* (T-174), *yanıyorum **aman aman*** (T-229), ***beh beh** ne gözeldir* (T-194), ***vah vah*** (OS-17).

---

[125] ERGİN, Muharrem, age. s. 377.
Krş. için bk. AĞAKAY, Mehmet Ali, "Türkçede Kelime Koşmaları" TDAY Belleten, 1954, II. Bas. Ankara, 1988, s. 97-164. -HATİPOĞLU, Vecihe, Türk Dilinde İkilemeler, Ankara, 1981, TDK yay.

Eş Anlamlı Tekrarlar

Bu tekrarlar eş anlamlı ya da birbirine her hangi bir anlam ilgisi ile yakın anlamlı durumda olan kelimelerle kurulur. Bunların Güney Azerbaycan Türkçesindeki örneklerini ayrı gruplar halinde göstermek mümkündür:

Eş anlamlı kelimelerle kurulanlar:

kend içine ***sesden-küyden*** *düşende* (Ş-32), *çovuşların geler* ***sesi-sedası*** (Ş-33), *dünya* ***ġezov-ġeder, ölüm-itimdi*** (Ş-32), *bakiçinin* ***sözi-sovı*** *kâğızı* (Ş-59), ***ġabaġ-ġenşer*** *dartışdılar* (SS-129), ***taysız- barabarsız*** (K-77), ***toyda- düğünde*** (T-204), ***cırıġ-şelpek*** *yèlkenler* (K-44), ***ses-semir*** (T-77), ***delik- dèşik*** (T-129), ***ġat-ġarışıẖ*** (OS-59), ***yandırır-yaẖır*** (SS-47), ***adını-sanını*** *saldı dillere* (SS-96), ***ac-yalavac*** (SS-123), ***ucsuz-bucağsız*** (VBEA-9), ***sazlı-sözlü*** (VBEA-8), ***sazlı-sözli*** *şehriyar* (Ş-59), ***ġemsiz ġemsiz*** *yaşardıẖ* (Ş-36), *yadımdadı şèsli* ***ġedi-ġümeti*** (Ş-39), ***ġabaẖ-ġenşer*** *dartışırlar* (SS-129), ***günde-günde*** "hergün" (K-34), *ġoy ġuzular* ***ayın-şayın*** *otlasın* (Ş-48), <ayan ol-: mâlûm olmak, bilinmek; şayan ol-: herkes tarafından bilinmek. ***gül-çiçekden*** *bezenende ne gelinler kimi nazın* (Ş-70), *senün* ***èl-tayfavı, ġohum-ġardaşıvı, ġonum-ġonşuvı*** *soruşdu* (K-18), *yoẖ senem,* ***anlamadun, anlamadım,*** *hâşâ men / buraẖım mescidimi, senle kelisâye gelim!* (Ş-118).

Yakın anlamlı kelimelerle kurulanlar:

ağaşlardan ***çelink-ağac*** *keserduẖ* (Ş-53), ***dağlar-daşlar*** *bütün mennen tanışdı* (Ş-52), ***ġırẖ-elli*** *cüce* (T-57), ***daş- ġeyeler*** (Ş-39), ***sèller-sular*** (Ş-31), ***taẖta-tabaẖ*** (Ş-40), ***ġız-gelin*** (Ş-36), *ay bulutdan çıhıp* ***ġaş-göz*** *atanda* (Ş-35), *bir gèdeydim* ***dağ-dereler*** *uzuni* (Ş-34), *bulaẖ ġaynar* ***çay-çemenin*** *gözünde* (Ş-34), *daşlı bulaẖ* ***daş-ġumunan*** *dolmasın / baẖcaların* ***saralmasın- solmasın*** (Ş-34), ***ket-kövşenin payızları-yazları*** (Ş-33), *külek ġalẖub* ***ġap-bacanı*** *döyende* (Ş-35), ***sèller-sular*** *şağıldıyup aẖanda* (Ş-31), ***bèş-altı*** *ġız geti* (OS-62), *sinnün yètişüb* ***yètmişe-heştade*** *demirçi* (OS-67), ***heştad-doẖsan*** *gözi var* (T-165), *nèçe kendlinin* ***dam-daşı*** (K-15), ***ġar-ġış*** (AFN I-117), ***ala-bula*** (T-234), ***arvad-uşaġ*** (T-174), ***çèynerem-gemirrem*** *dartıb açaram* (Ş-236), ***boy-buẖun*** (K-4) <YTS: bıkın: böğür; *onun* ***uzun-uzaġ*** *yol gètdisinden hèç kes baş çıẖardabilmezidi* (K-4), *suyun dumduru,* ***aydın ayna*** *üzü* (K-38), ***adlı-sanlı*** *kişi* (SS-196).

Zıt Anlamlı Tekrarlar

Anlam bakımından birbirinin zıddı olan kelimelerle kurulur. Güney Azerbaycan Türkçesindeki örnekleri şunlardır:

balıçaların ***turşa-şirin*** *alçasi* (Ş-37), ***başdan-ayağa*** (OS-7), ***bugün-sabah*** *cıracalısan bu dār-ı dünyadan* (OS-62), ***gėce-günüz*** (OS-25), ***pis-yahşı*** (OS-31), ***yahcı-pisden*** (SS-178), ***oyan-buyana*** *bahdun* (K-11), ***senli-menli*** *üregimiz dağlıdır* (Ş-140).

Zıtlıklar, bağlama gurubu formunda da bir araya gelebilmektedir:

hėyr ü şer; nik ü bed (OS-10), ***kôr u kâr*** (OS-16).

Eklemeli Tekrarlar

Ünlü ile başlayan kelimelerin başına doğrudan doğruya, ünsüzle başlayan kelimelerin başına, kelime başındaki ünsüzün yerine *m-* ünsüzü eklenerek elde edilen kelime, asıl kelimenin sonuna getirilerek kurulur:

kitap-mitap (SS-497), ***atıl-matıl*** *çerşenbe* (Ş-38), ***hiyal-miyal*** (K-59), *bu işleri gören olmazdı* ***erbab-merbabdan*** *savay* (K-30).

Kelimenin ilk ünlüsünden sonra *-l, -m, -p, -r, -s* ünsüzlerinden biri getirilir, elde edilen bu hece kelimenin aslına eklenir. Bu yolla yapılan ikilemelerin büyük bir çoğunluğu anlamı pekiştirilmiş sıfattır:

dip-diri *oluban addım atırdı* (K-14), ***ġap-ġara*** (K-11), *oğlancığın yaraları üze geldi,* ***sap-sağ*** *oldu* (SS-163), ***yup-yumru*** (T-171), ***bab-balaca*** *boyı var* (T-186), ***ağ-apbağ*** <ak ap-ak (T-199), ***sür-sümüg*** (Ş-50), ***berli-bezekli*** (Ş-11), ***sir-sifet*** (SS-517), ***per-perişan*** (K-18), *suyun* ***dum-duru****, aydın ayna üzü* (K-38), ***düm-düz*** (T-171), ***düm-ağ*** <tüm ak(?) (T-118), *ürekleri* ***bom-boş*** *ġalar* (K-77), *dan ulduzu* ***güm-gümüş*** *parlayırdı* (K-35).

Bu tekrarlarda Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-r*'den sonra *-ma, -me* ilavesi de gelebilmektedir. Yalnız bu unsurun Güney Azerbaycan Türkçesinde *m> b* değişmesi geçirebildiği anlaşılmaktadır:

darba-dağın (K-66).

Bu tekrarların ses yakınlığı ile kurulmuşları da var. Genellikle ünlülerin, özellikle de kelimenin ilk ünlüsünün değişmesi ile kurulurlar. Bu arada ünsüzlerin değişebildiği, eklemeli yapı oluşturulduğu da görülür:

egri-ügrü (T-11), ***egri-üyrü*** (T-148), ***kervan-kelek*** (SS-62), ***takğır-tukğur*** *lezgiler* (T-151), ***atdağ-butdağ,*** *ğıynağlı bir kişiden danışırdılar* (K-48) <Kars'ta: adda-budda "seyrek bir vaziyette". ***ğırın ğırtı*** *bir hatire* (K-70), *dişsiz,* ***palan-port*** *amma istemeli pöhrüz emi* (K-10) <Kars'ta: pele-pötür "biçimsiz, kaba-saba". ***yan yanaşı*** *derede* (T-138).

falan, filan kelimeleri ile de tekrar gurubu oluşturulabilir[126].

bir at filan *ğedere, kiraye èliyib pul vèreceksen* (K-18).

Tekrar grupları da diğer kelime grupları gibi birer isim hükmünde olduklarından, ismin girebildiği kullanım pozisyonlarına sahiptirler. Aşağıda ayrı ayrı tekrar gruplarının bağlama grubu ve belirli isim tamlaması yapabildiklerinin örnekleri verildi:

èvin-èşiyin ve èvlad-uşağın *atır* (VBEA-8), ***dağ-derenin bur-bucağı*** (K-4).

BAĞLAMA GRUBU

Bağlama grubu, *ve, ile, ilâ* gibi sıralama bağlama edatları ile yapılır. Bu edatlar, ek almamış iki kelime ya da kelime grubunu birleştirir. Güney Azerbaycan Türkçesinde, Osmanlı devri Türkçesinde olduğu gibi Arapça ve Farsçada ortak kullanılan ***u, ü, vü*** edatı ve Farsça *be* edatıyla da bağlama grubu kurmaktadır. Şu örnekleri vardır:

èvin-èşiyin ve èvlad-uşağın *atır* (VBEA-8), ***Hetem ile ğardaş*** *ıdık* (T-250), ***igid Nebi'n ile ğoçağın Hecer*** (AS-10), ***sennen bu gècenin*** *bir bağlılığı var idi* (K-18), *ğissemizde çohli* ***ğem u ğusse*** *dè* (Ş-35), *hamı* ***derd ü bela*** (OS-5), *yèl esende o sularda ne derin* ***räz u niyäzın*** (Ş-70), ***kôr u kâr*** (OS-16), ***hèyr ü şer; nik ü bed*** (OS-10), ***mat u hèyran*** (OS-18), ***rü be rü, täze be täze, nev be nev*** (OS-7), ***cür be cür*** (AFN I-131), ***bir be bir*** (OS-1).

Bu durumda Farsça *be* bağlama edatı yerine Türkçe *ha* edatının da kullanıldığı görülür:

dövre ha dövre *ağacnan bir cızığ çekdi* (K-61), ***gèt ha gèt*** (K-4).

---

[126] Bk. KARAÖRS, Metin, age., s. 6.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, *ya, veya* edatları ile *hem......hem*.....edatı da bağlama gurubu kurar:

men hardasam, ***tèhranda ya kâşanda...*** (Ş-46), ***hem*** *sara senindür,* ***hem*** *gözel muğan* (AS-10), ***hemi*** *keder doğur,* ***hem*** *ürek sıhır* (SS-36).

SIFAT TAMLAMASI

Bir ismin ifade ettiği anlamın sıfat tarafından tamamlanması durumunda kurulan kelime grubudur. Zaten sıfatlar, isimlerin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan kelimelerdir. Bunun için de tamlayan unsur olarak her zaman isimlerin önünde kullanılırlar. Sıfat tamlaması, tamlayan unsuru sıfat, tamlanan unsuru isim olan kelime grubudur[127]. Güney Azerbaycan Türkçesinde sıfat tamlaması Türkiye Türkçesinden farklı değildir:

bir şal (Ş-37), ***gèden günler*** (Ş-37), ***ağ bulut*** (Ş-31), ***yaman söz*** (T-270), ***yaman yèr*** (SS-86), ***ġudretli tanrılar*** (SS-45), ***sınıġ ġoşun*** (SS-38), ***ġarı şèytan*** (SS-36), ***iti gılıc*** (OS-27), ***ġırmızı mis*** (T-241), ***gızıl palçık*** (Ş-37), ***her zad*** (Ş-33), ***bezi misafirler*** (K-4), ***hansı ġatar*** (K-10), ***şırım-şırım ġarcaşma*** (K-66), ***yèngi il*** (K-76), ***bu çaylar*** (SS-52).

Bir ismin birkaç sıfat tarafından zincirleme olarak tamamlandığı sıfat tamlamaları da var:

bir yağlı böyrek (T-82), ***ġara yallı bedöv at*** (SS-148), ***çoh nazlı maman*** (OS-32), ***humar bir yuhu*** (K-49), ***bir hèyran bahış*** (K-80), ***utanġaç bir gülümsünmek*** (K-16), ***bildirki kèçel oğlan*** (T-62), ***o sıldırım daşlar*** (Ş-47), ***solğun, narıncı şafaġ*** (K-49), ***südmaya, göyümtül bir işığ*** (K-44), ***ġızıltıl, cansız bir işığ*** (K-70), ***derin bir nefes*** (K-6), ***ol ġırh namerd*** (SS-153), ***üç dene bağrı dağlanmış, al yanağlı dağ lalası*** (K-74), ***Öz ana yurdunu sèven, öz doğma helġine inam besleyen, öz şanlı tarihine güvenen bir hünermend*** (SS-22).

İYELİK GRUBU

İyelik gurubu bir çeşit tamlamadır. Tamlayan unsuru şahıs zamiri, tamlanan unsuru isimden oluşur. Tamlayan unsuru ilgi hâlihâlinde, tamlanan unsuru iyelik hâlinde bulunur. Altı şahıs zamiri olduğuna göre altı çeşit iyelik grubu vardır.

---

127 Bk. GENCAN, Tahir Nejat, "Sıfat Birlikleri", TDAY Belleten, 1954, II. bas., Ankara, 1988, s. 181-187.

Azerbaycan Türkçesinde iyelik grupları yapı ve kullanılış bakımından Türkiye Türkçesindeki gibidir. İyelik grubunun sadece tamlanan isim unsuruyla ifadesi Güney Azerbaycan Türkçesinde daha yaygındır. Grubun her iki unsurunun bir arada bulunması durumundu tamlanan isim unsurunun iyelik eki almadığı da olur. Şahıslara göre şu örnekleri vardır:

Teklik birinci şahısta:

menim dayım (T-251), ***menim bu halım*** (OS-36), ***menim*** *şâir oğlum şehriyar* (Ş-48), *belke* ***menim yatmış behtim*** *oyana* (Ş-32), ***menim otum*** *seni yandırmağa razı degilem* (OS-36), ***menim*** *de bir* ***adım*** *gelsin dilüze* (Ş-31), *o il bir duvar kimi* ***menim ömrümde*** *dayanıb durubdu* (K-59), ***menim*** *ancağ* ***işimi*** *sûz u güdâz èylemisen* (Ş-119), ***menim ağlar gözümi*** *orda araz èylemisen* (Ş-120).

Tamlayan zamir unsuru kullanılmadan sadeca iyelik eki almış tamlanan isim unsurundan ibaret iyelik grubu: (menim) ***oḫ yaram*** (SS-161), ***yolum*** *sennen kèc oldi* (Ş-32), ***patavamınan*** *var işi* (T-176).

Teklik ikinci şahısta:

senüň ġulağın (OS-62), ***senün üzün*** (Ş-32), ***senün dilün*** (K-17), ***senün başun*** (Ş-32).

Bir zamir unsurunun birden çok isim unsurunu tamamladığı iyelik grupları da vardır: *ġoca başladı bir bir* ***senün èl-tayfavı, ġohum-ġardaşuvı, ġonum-ġonşuvı*** *soruşdu* (K-18).

Tamlayan zamir unsuru kullanılmadan sadeca iyelik eki almış tamlanan isim unsurundan ibaret iyelik grubu:

yèl esende o sularda ***ne derin râz u niyâzın*** (Ş-70), *bu* ***derdive*** *elâc* (OS-4), ***sinnün*** *yètişüb yètmişe-heştade demirçi* (OS-67), ***uşaḫlarun*** *bir deste gül bağlasın* (Ş-35).

Teklik üçüncü şahısta:

onın ölisi (AFN I-134), ***onun ġatırlarını*** *aparsunlar* (AFN I-142), *bilir-bilmez* ***onun dalısına*** *çekilirdün* (K-15).

Tamlayan zamir unsuru kullanılmadan sadeca iyelik eki almış tamlanan isim unsurundan ibaret iyelik grubu: ***buynuzu*** *var ġoç deyil,* ***ġanadı*** *var, ġuş deyil* (T-84).

Çokluk birinci şahısta:

bizim** èvde bir gelin var* (T-236), ***bizim yerlimiz (AFN I-137), *sen **bizim bayramınızsan**; sen gün ol, ġoy **ġemınız** dağda ġar olsun erisin* (Ş-119), ***bizim yèrler*** (SS-37), ***bizim yerde*** (SS-75), ***bizim azadlığa** kömek üçün* (AFN I-134), ***bizim arvad*** (OS-31), *birgün **bizim ġazan** dèşilmişdi* (AFN I-136).

Tamlayan zamir unsuru kullanılmadan sadeca iyelik eki almış tamlanan isim unsurundan ibaret iyelik grubu:

***ġissemizde** çoḫli ġem u ġusse dè* (Ş-35), ***bèhiştimiz** cehennem olmaḫdadur / **zilheccemiz** meherrem olmaḫdadur* (Ş-34).

Çokluk ikinci şahısta:

*āḫirde **penahız sizün** o merd-i ḫudadı* (OS-13), ***sizin ġılli*** (T-261), *görüm **sizin berġüz** ġalsın andıra* (Ş-54).

Tamlayan zamir unsuru kullanılmadan sadeca iyelik eki almış tamlanan isim unsurundan ibaret iyelik grubu:

***reisüz** èşitse yamanlar meni* (OS-6), *ġedrin bilin **cevanlığuzun** ay cevānler* (OS-38).

Çokluk üçüncü şahısta:

bir nèçesi** ġızdı **olarıı (OS-31), ***onlarun mehellerine** gèden yolları bağladılar* (AFN I-135).

İlgi hâli eksiz de kullanılır:

***olar gètdiği** yèr* (K-69).

İSİM TAMLAMASI

Her iki unsuru isim olan iyelik grubuna isim tamlaması denir. İyelik grubunun teklik ikinci şahıs ve çokluk üçüncü şahıs zamirlerinin yerine bir isim getirilmesiyle kurulur. Bir varlığın bir başka varlığa âit olduğunu ya da onun bir parçası olduğunu bildirir.

Birinci unsuru, tamlayan isim unsuru ilgi hâli eki almışsa *belirli isim, tamlaması,* almamışsa *belirsiz isim tamlaması* adını alır.

Belirli isim tamlaması örnekleri:

aḫıntılı suların sesi (SS-383), ***aḫşamın boyağlı üfülgü*** (K-50), ***birinin işi*** (OS-28), ***bunun arvadının ġardaşı*** (T-250), ***şeherin çırağları*** (K-3), ***elin barmağları ve***

bükükleri (T-140), ***demiryolunun canı*** (K-5), ***dağın böyrü*** (K-27), ***ġuşların cükgültüsü*** (K-45), ***ġayaların ala-ġara bur-bucağında** teklik ġaynadı* (K-48), ***yolun iki aşırımı*** (K-83), ***her gėcenin obaşdanı** var* (T-244), ***paltaruzun boynı** çirk olmaz* (AFN I-142), ***narun yarısı*** (T-256), ***ġalanın ardı*** (T-37), ***ġalanun dörd bir yanı*** (T-37), ***merend terefinden gelen mücahidlerin ġabağı*** (AFN I-133), ***ketlilerin oturaği, yataği*** (Ş-39).

Belirsiz isim tamlaması örnekleri:

Oğuz ėlleri (SS-200), ***emişdirmek havası*** (K-50), ***zırna-dövül havasında** dolanarlar* (K-54), ***sėvincek iyi** yayırdılar* (K-21), ***ahşam yığıncağı*** (K-49), ***üç dene ġızlar ġızı*** (K-74), ***deyirman çahçahası*** (AFN I-121), ***gâmış balasi*** (T-241), ***yėr tanrısı*** (OS-33), ***merend terefi*** (AFN I-133), ***gögerçin donu*** (SS46), ***dadığ suyi*** (T-238).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, iyelikli şekillerden de belirsiz isim tamlaması yapılır:

*ata minib gėderem **atam ėvine*** (AFN I-129).

AİTLİK GURUBU

İsimlerden zamir ve sıfat göreviyle kullanılan isimler yaparak bir bakıma yapım eki karakteri taşıdığı için yapım ekleri arasında değerlendirilen *-ki* aitlik ekinin, çekim eklerinden sonra gelmek, iyelik eki gibi yardımcı ses almak, aitlik gibi bir çeşit iyelik fonksiyonu taşımak yönüyle de işletme eki karakterinde olduğunu ve onun için bu ek işletme ekleri içerisinde gösterildiğini belirtmiştik. Âitlik eki bu karakteriyle kullanılırken yalın, ilgi ve bulunma halli kelime gruplarına eklenerek âitlik grubu oluşturur:

yarınki gün (SS-208), ***dünenki** ilġar emi* "dünkü"(K-59), ***boğazındaki ġeher*** (K-59), ***bildirki** kėçel oğlan* (T-62), ***ġatardakilara*** (K-3), ***menimkidi*** (OS-22), ***göz ġenşerindeki** top işığ* (K-3), ***ġabağdakin*** "önündekini" (T-187), ***bizden ġabahkılar*** (OS-54).

BİRLEŞİK İSİM

Bir yer veya şahsın adını karşılamak üzere bir den fazla ismin bir araya gelmesiyle oluşmuş isim gruplarıdır Bunlar birleşik kelime şeklinde de olabilmektedir. Güney Azerbaycan Türkçesinde ünvanlar da özel isimlerin bir parçası olarak kullanıldığından, birleşik isimlerle unvan grubunu ayırmak zor bir iştir. Bunların her ikisinde yaşanmış ses değişmesi de grubu oluşturan kelimeleri deforme etmiş durumdadır:

şengülava yurdi (Ş-33), ***ġaraçimen cadasi*** (Ş-33), ***babek isgâhı*** "bābek istasyonu" (K-15), ***şıḫ sefi isgâhı*** (K-5), ***hèyder baba (dağı)*** (Ş-31), ***meşed rehim*** "meşhedi rahim" (Ş-36), ***meşdeli*** <meşhedî ali (T-83), ***meşmemi ḫan*** <meşhedi memi ḫan (Ş-42), ***meşdäceli*** <meşhedî hacı ali (Ş-36), ***mirzemmed*** <mirze memmed <mirze mehemmed <mirza muhammed (Ş-37), ***memmed sadiḫ*** (Ş-36), ***memdesen*** <muhammed hasan (Ş-54), ***mirze tağı*** (Ş-41), ***melik niyaz*** (Ş-36), ***ämir ġafar*** <ağa mîr ġaffâr (Ş-43).

ÜNVAN GRUBU

Şahıs isimleriyle akrabalık ismi ya da unvan ifade eden kelimenin bir arada kullanılmasıyla kurulur. Bunlar da Güney Azerbaycan Türkçesinde çoğunlukla birleşik kelime biçimindedir:

hacı ağa (AFN I-138), ***pöhrüz emi*** (K-6), ***şaḳġuli bey*** (T-79), ***molla ibrahim*** (Ş-53), ***ilġar emi*** (K-59), ***aşı rüstem*** (Ş-33), ***hèçi ḫala*** (Ş-36), ***fatma ḫala*** (Ş-37), ***şüca ḫaloğlu*** (Ş-39), ***neneġız emġızı*** (Ş-84), ***ḫannene*** <ḫanım nene (Ş-37), ***emme can*** (Ş-35), ***ḫanım emme, fizze ḫanım*** (Ş-45), ***ġorġud dede*** (SS-131), ***settar ḫan*** (AFN I209), ***mensur ḫan*** (Ş-41), ***settar ḫan serdar-ı milli*** (AFN I-132), ***mehemmedeli şah*** (Ş-134), ***rehim ḫan ġaradaği*** (AFN I-134), ***ġoca iskender nayib*** (K-67), ***şèyḫ san'an*** (Ş-118), ***Sofu Ġere*** (K-74).

BİRLEŞİK KELİME

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, herhangi bir kelime grubunun unsurlarının kaynaşması sonucunda oluşur. Şu örnekleri vardır:

oldum ***ġeregün*** *ayrılalı o sarı tèlden* (Ş-64), ***gözyaşları*** *her yandan aḫarsa meni tuşlar* (Ş-64), ***aḫarsu*** (SS-52), ***demiryolu*** (K-5), ***ġehveḫana*** (K-12), ***ġeynana*** (Ş-38), ***ġalyanaltı*** "nargileden önce yenen yemek" (K-46), ***boşġab*** "tabak" (T-223), *gèçinin* ***şengülisi*** (Ş-35), ***ayaḳḳapı*** (T-147), ***alaçıġ*** <ala açık (T-155), ***bozbaş*** (SS-117), ***haloğlu***

Ş-39), ***ġarağış*** (SS-38), ***ġereğuş tekin*** (K-64), ***al-vėrçi*** (OS-69), ***destamaz*** <Far: dest+ämüz (Ş-120), ***neneğız*** (Ş-39), ***aḫşambaşi*** (Ş-38), ***günbatan*** "batı" (K-3), ***tamarzı*** <tam+arzu (K-69).

BİRLEŞİK FİİLLER

Bir isimle bir yardımcı fiilin birleşmesi, ya da iki ayrı fiil şeklinin kaynaşması sonucumda meydana gelen fiillerdir.

İsimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller:

İsim, veya isim soylu kelimenin sonuna *et-*, *eyle-*, *ol-*, *kıl-* yardımcı fiillerinden birinin gelmesiyle yapılan birleşik fiiller bu yapının Türkiye Türkçesindeki karakteristik örnekleridir.

Azerbaycan Türkçesinde de yardımcı fiiller bunlardır. *ėt-* ve *ėyle-*, *ė* ile söylenir ve yazılır. Bunlardan, *ėyle-* ve *ol-* Türkiye Türkçesine göre daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Birçok durumda *ėt-* ve *kıl-*, yerlerini *ėyle-* yardımcı fiiline terketmiştir. Ses yapılarında görülen diğer değişmeler ses bilgisi bölümünde gösterildi. Burada Güney Azerbaycan Türkçesinde kullanılan örneklerini vereceğiz:

***ėt-* yardımcı fiilinin kullanılışı:**

Anadolu Ağızlarında olduğu gibi ünlüsü *ė-* şeklindedir. Sonuna ünlü ile başlayan ek gelince ünsüzü sedalılaşır. Türkiye Türkçesindeki kullanılışı Azerbaycan Türkçesindekine göre daha yaygındır. Azerbaycan Türkçesinde bu yardımcı fiilin yerine daha çok *ėyle-*, *ėle-* yardımcı fiili kullanılır. Şu örnekleri var:

hücüm ėtmirler (AFN I-132), ***gelib ticaret ėde*** "ticaret etmek için gelmiş" (OS-2), ***sėyrėderem*** (Ş-33), ***terennüm ėdir*** (SS-40), ***köç ėt-*** (SS-59), ***ėdib otraķ*** (SS-168), ***bėyle teleb ėdir*** (SS-95).

***ėyle-* yardımcı fiilinin kullanılışı:**

Bu yardımcı fiilin ilk ünlüsü Anadolu ağızlarında olduğu gibi *ė-* şeklindedir. İç seste *-y-* ünsüzünün düşmesi, Azerbaycan Türkçesinin önemli bir özelliğidir. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu değişik şekillerinin bir arada kullanıldığı görülür:

*bizden de bir mümkün olsa **yad ėle** / açılmıyan ürekleri **şad ėle*** (Ş-31), *özün **insaf ėle*** (Ş-120), *çün **ġelet ėyleyüb** seni yaddan çıḫartmışam* (OS-9), *dil **sebrėleyib** dinmese de yalvarı gözler* (Ş-67), *bizden de bir **yad ėyliyen** sağ olsun* (Ş-31), ***güman ėyleme*** "sanma, umma" (OS-36), *bėle **icab ėyliyib*** (OS-58), *adam **ihsas ėleyirdi*** (K-19), *sende bir zad **hülül ėledi*** (K-11), *bilmirem, hansı kelisada **nemāz ėylemisen*** (Ş-120), ***terk-i hicaz ėylemisen*** (Ş-120).

***ol-* yardımcı fiilinin kullanılışı:**

Eski Türkçe devrinde *bol-* şeklinde idi. Batı Türkçesine *ol-* şeklinde geçti. Bugün doğu grubu Türkçesinde hâlâ *bol-* şeklinde kullanılmaktadır. Batı Türkçesinin doğu kolu olan Azerbaycan Türkçesinde de *ol-* şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Şu örnekleri var:

*türkün dili tek **sėvgili istekli dil olmaz**, özge dile ġatsan bu esil dil **esil olmaz*** (Ş-59), *yolum senmen **kėc oldi*** (Ş-32), ***üzün ağ olsun, başun sağ olsun**, derdlerimiz ġoy dikkelsin **dağ olsun*** (Ş-31), *gözyaşına **baḫan olsa** ġan aḫmaz; **insan olan** ḫencer bėline taḫmaz* (Ş-34), ***tanık olsun*** (SS-92), ***kör ol-*** "çekememek, gerçeği kabul edememek" (SS-42), *ġulaḫları **şek olur*** (T-87), ***lüt oldu*** "çırıl çıplak oldu" (K-43), *bir at ile **nal olmaz**, her oḫuyan molla penah* (AFN I-129), *ḫan yorġanı, kend içre meseldir, **mitil olmaz*** (Ş-62), *hörreni yėyenden sonra **yaḫşı olur*** (AFN I-136), *gėceni yol gėden kimseye **yoldaş olar*** (K-21), *her kes bir iş tuta **bikâr olmaz** bu şeherde* (OS-57), *düşmen bizi elbir göre, **teslim olı** nâçar* (Ş-121), *bu işleri **gören olmazdı**, erbab merbabdan savay* (K-30), *dağçı gerek **sayık olsun*** (K-24), ***tuş ol-*** "rastlamak, rast gelmek" (SS-139), *bağların yoncalarını yėmege **mecbur oldılar*** (AFN I-135).

***ḳıl-* yardımcı fiilinin kullanılması:**

Oğuz gurubu lehçelerinde önceleri yaygın biçimde kullanılmış, günümüzde ise yerini *ėt-*, *ėyle-* yardımcı fiilleriine bırakmıştır[128]. Günümüzde doğu ve kuzey-doğu grubu Türkçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. İncelememizde, klâsik tarzda yazılmış şiirlerde ve bir tapmacada bu yardımcı fiilin kullanıldığını gördük:

*can alıcı, cefa **ġılıcı*** (T-237).

Fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller (Tasvirî fiiller):

Türkiye Türkçesinde *bil-*, *ver-*, *gel-*, *gör-*, *dur-*, *kal-*, *yaz-*, *koy-* fiilleriyle yapılan bu tür fiillerin çoğu Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz olmuştur. En işlek olarak yaşayanı *bil-* yardımcı fiiliyle yapılan birleşik fiillerdir. Bu fiille yapılan birleşik fiiller yeterlik bildirirler. Azerbaycan Türkçesinde ve özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde bu yardımcı fiilin fiile gelmesi durumunda ünsüz benzeşmesi, ünsüz aykırılaşması ve hece kaynaşması gibi olayların sık bir şekilde yaşandığını ses bilgisi bölümünde gösterdik. Azerbaycan Türkçesinde bu birleşik fiillerin olumsuzlarında *bil-* yardımcı fiilinin korunması, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki en önemli farklardan birini teşkil eder.

Şu örnekleri var:

olabillem (OS-9), ***tapabiler*** (OS-34), *onlar sene bir gehveḫana salık* ***vèrebilerdiler*** (K-12).

Olumsuzu:

varabilnem (SS-86), ***dinebilmerem***, ***minebilmerem*** (T-82), ***danışabilmedim*** (K-69), ***tutabilmedim***, ***çıḫardabilmedim*** (T-192), ***gelemmedim*** (Ş-32), ***èvlenebilmez*** (OS-16), ***gèyebilmez***, ***dadabilmez*** (T-238), ***çıḫadanmaz*** (OS-12), ***uçabilmez***, ***ġaçabilmez***, ***uçanmaz***, ***ġaçanmaz*** (T-86), ***olanmaram***, ***tapanmıram*** (OS-9), ***sığınmayan*** <sığanmayan<sığammayan <sığabilmeyen (OS-56).

Sazımın Sözü'nde *gel-* yardımcı fiili ile de birleşik fiil yapıldığını görüyoruz:

çıḫa geldi (SS-137).

ÜNLEM GRUBU

Bir seslenme edatı ile bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Genellikle seslenme edatı önce, isim unsuru sonra gelir. Şu örnekleri vardır:

èy münafiğler (OS-18), *milli èlemaḫ arvadı* ***äyä*** *ne sezädı* (OS-10), ***ay ġadaşlar*** *mene bir el yètirin* (Ş-112), ***ay*** *ne gözel ġaydadı şal sallamaḫ* (Ş-37), ***ay hèyvan*** *sen azadsan* (K-65), ***ay özümü o ezdiren günlerim*** (Ş-36), *missen* ***a balam*** (Ş-2), ***hèy azrail*** *tèz ol yürü* (SS-65), ***hèy ġırḫ eşim, ġırḫ yoldaşım*** (SS-213), *beri gel,* ***hèy başım beḫti, èvim teḫti*** (SS-148), ***ahay deli*** (AS-68), ***mere erler*** (SS-63), ***aman ay tarı*** (K-14), ***beh beh ne gözeldir*** (T-194), ***ah nèylim*** (OS-19), ***dilberä*** <Far: dilberā "ey

dilber" (OS-56), ***haray! yandım meni eken*** (K-29), ***ilğar emi hoy*** (K-43), ***èyvay dede vay*** (OS-16).

SAYI GURUBU

Türkçede sayılar, tek kelimelik sayılar, sıfat tamlaması hâlinde olan sayılar, sayı grubu hâlinde olan sayılar olmak üzere üç şekilde karşılanır[129].

Tek kelime hâlinde olanlar: Birden ona kadar olan tek haneli sayılar ile yüze kadar olan sayılardan onluk grupların ilk sayıları ve binlik grupların ilk sayıları Türkiye Türkçesinde tek kelimelik sayılar olarak kabul edilir: *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan, yüz, bin, milyon, milyar, trilyon.*

Fakat, seksen sayısının "sekiz on"dan, doksan sayısının "dokuz on"dan geldiği bunların da aslında sıfat tamlaması formunda oldukları bilinir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde bin sayısı için "bir min", Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, milyon sayısı için "bir milyon", milyar sayısı için "bir milyar", trilyon sayısı için "bir trilyon" şeklinde sıfat tamlaması da yapılmaktadır.

Sıfat Tamlaması hâlinde olanlar: İki sayıdan oluşur. Birinci sayı tamlayan sıfat, ikinci sayı tamlanan isim formundadır. Tamlayan sıfat bir sayı, ya da sıfat tamlaması şeklinde olabilir: *iki yüz, üç yüz, yedi yüz, beş bin, yüz bin, bir milyon, sekiz milyar, iki trilyon...*

Sayı grubu hâlinde olanlar: On sayısından sonra gelen sayılardan sıfat tamlaması hâlinde olanların aralarında yer alan sayılar, sayı grubu şeklinde ifade edilirler. Bu sayı grubunda büyük sayı önce, küçük sayı sonra gelir ve eksiz olarak birleşirler. Grubu oluşturan unsurlar tek kelime, sıfat tamlaması ya da sayı grubu durumunda bulunabilirler: *on iki, yirmi üç, otuz beş, kırk bir, elli altı, doksan üç, yüz yirmi, beşyüz otuz altı, beş milyon ikiyüz elli beş bin...*

Güney Azerbaycan Türkçesinde şu sayı grubu örnekleri tesbit edildi:

on dört *dana çay* (OS-17), ***on beş*** *yaş* (SS-125), ***otuz batman*** *üzüm* (T-234), ***otuz iki*** *gız* (T-230), ***otuz üç*** *pul* (SS-62), ***elli dokğuz il*** (AFN I-134), ***seksan sekgiz*** *ilme* (T-230), ***doẖsan dokğuz*** *ilme* (T-233), ***yüz igirmi*** *yaş* (T-170), ***yüz gırẖ*** *il* (SS-95), *olmaz netice, vèrsele* ***yüz min*** *deva mene* (OS-5), ***yèddi min*** *zatı garık* (SS-329).

---

[129] Bk. KARAÖRS, Metin, age., s-22.

EDAT GRUBU

Bir isim unsuru ile bir son çekim edatının kurduğu kelime grubudur. İsim unsuru önde, edat unsuru sonda bulunur. Edat unsuru ek almaz. İsim unsuru tek bir kelime ya da kelime grubu olabilir. Edat grubu cümle içinde sıfat ya da zarf olarak kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde son çekim edatları şunlardır: *ala, ara, beri, için, ile, teher, sarı, kimi, ötürü, ötür, ötrü, üzere, üzre, içeri, içre, cen, tek, tekin, teref, doğru, sonra, gabag, genşer, geder, kimi, var.*

mene ğenşer "bana doğru" (SS-142), ***tor içre*** "ağ içinde" (EO-16), ***çağdaş ğadınlarımız içre*** (EO-21), ***sahlıyandan sonra*** (AFN I-131), ***terlan tek*** "tarlan gibi" (SS-48), ***bostan yemişleri teherde*** "bostan sebzeleri gibi" (K-60), ***mansur var*** "mansur gibi" (OS-14), ***dizüme cen*** "dizime kadar" (T-85), ***indiye tek*** "şimdiye kadar" (OS-39), ***hasar tekin*** "hisar gibi" (K-19), ***ğaraçuha kimi*** "karaçuha gibi" (K-12), ***ğabağ ğoyduğu ayağın ucuna kimi*** "öne attığı ayağının ucuna kadar" (K-54), ***uşağlığdan indiye ğeder*** (K-25), ***gün değen kimi*** "güneş vurduğu an" (T-70), ***ğereğuş tekin*** (K-64), ***özümüzden ğabağ*** "kendimizden önce" (K-4), ***dirse han'ın oğlu bucür işler görür deye*** (SS-136), ***uşaklıkdan beri*** (K-12), ***adilane yol ile*** (AFN I-135), ***bir hönçe badamıla*** (T-217), ***azadihahlari zehmete salmağ için*** (AFN I-135), ***onunçün, meni başdan çıharmağçin*** (Ş-99), ***yükün çatmak içün*** (Ş-100), ***ona göre*** "onun için" (K-16), ***puldan ötür*** "para için" (OS-41), ***tekce bir senden ötürü*** "yalnız senin için" (K-18), ***onların ğabağını almağdan ötri*** (AFN I-212), ***erbab-merbabdan savay*** "eş-dosttan başka" (K-30), ***senden savay*** "senden başka" (K-11), ***senden ğabağ*** " senden önce" (K-12), ***işığlığa, heyata, mehebbete doğru*** (SS-21), ***birine teref*** "birine doğru" (SS-19), bir pencereye sarı "bir pencereye doğru" (K-9), ***vetenden sarı*** "vatandan yana, vatan hakkında" (Ş-104), ***illah tehrandan başlayıp tebrize sarı*** (K-5), ***dağlar ara*** (K-4), ***ğerrentü çayının deresi ala*** (K-6).

İSNAT GRUBU

Biri diğerine isnat edilen iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubuna isnat grubu denir. Bu grupta isnat edilen, kendisine isnat olunandan sonra gelir. Sıfat-fiil grubunun kısalmış şekli gibidir. Grubun sonunda "olan" sıfat-fiili ya da "durumda", "olarak" zarfları saklı gibidir. Şu örnekleri var:

üzü ġara (Ş-57), ***üzü yuḫarı*** (K-51), ***başı aşağı*** (AFN I-142), ***üst örtülü*** "üstü örtülü" (OS-69), ***ağzı ayrılı*** (T-170), ***egni yalın*** (SS-123), ***başı bağlu*** (T-86), ***ġulaḫları şek*** (T-87), ***altı deniz, üstü saman*** (T-229), ***çerdeyi üste*** "çekirdeği üstte" (T-57), ***ayaġyalın, baş açıġ*** (OS-2).

İLGİ (GENİTİF) GRUBU

Genitif eki ile birbirine bağlanmış iki isim unsurundan meydana gelmiş kelime grubudur. Genitif eki almış unsur önce, yalın isim unsuru sonra gelir. İyelik eki almamış iyelik grubu gibidir. Güney Azerbaycan Türkçesinde daha çok birinci ve ikinci çokluk şahıs zamirleriyle kurulduğu görülür. Şu örnekleri vardır:

bizim èvde *bir gelin var* (T-236), ***bizim yèrler*** (SS-37), ***bizim yerde*** (SS-75), ***bizim azadlığa*** *kömek üçün* (AFN I-134), ***bizim arvad*** (OS-31), ***birgün bizim ġazan*** *dèşilmişdi* (AFN I-136), ***sizin ġılli*** (T-261).

YÖNELME (DATİF) GRUBU

Yönelme hâli eki almış bir isim unsuru ile ondan sonra gelen bir başka isim unsurunun kurduğu kelime grubudur. Bir isim gibi kullanılabilir ve cümlede genellikle yer ve zarf tamlayıcısı göreviyle kullanılır. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

bağların yoncalarını yèmege mecbur (ol-) (AFN I-135), ***bizim azadlığa kömek*** (AFN I-134).

BULUNMA (LOKATİF) GRUBU

Bulunma hâlindeki bir isim unsuru ile ona bağlı bir başka isim unsurunun meydana getirdiği isim gurubudur. Bulunma hâli eki almış isim unsuru önce gelir. Cümle içerisinde genellikle yer tamlayıcısı ve zarf tamlayıcısı göreviyle kullanılır. İsim gibi muamele görür. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

âlemde bèle ḫoş iġbal (OS-23), ***ortasında uzun direk*** (T-54), ***budaķ üste sarı oğlan*** (T-55), ***ağac başında ağca yumaġ*** (T-10), ***yèr altında ağ daş*** (T-50), ***ġan içinde ġara oğlaķ*** (T-47), ***başda sınmaz seper, elde kütelmez ġılıc*** (Ş-82).

AYRILMA (ABLATİF) GRUBU

Ayrılma hâlindeki bir isim unsuruyla yalın halde bir başka isim unsurunun kurduğu kelime grubudur. Ayrılma hâlindeki isim unsuru başta bulunur. Fiil unsuru düşmüş fiil grubu gibidir. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

herden bir "arada bir" (K-26), ***canundan èşik*** (K-17), ***ġatardan yèyin*** (K-4), ***azadiḫaḫ èrmenilerden biri*** (AFN I-135), ***öz yurdundan ayrılma èhsası*** (K-7), ***gözlerden irağ*** (Ş-105), ***her iki-üç ağacdan bir*** (K-5), ***olardan biri*** (K-70), ***onlardan bir deste*** (AFN I-133), ***elinde gur'an*** *(olan)* ***kişi*** (T-68).

FİİL GRUPLARI

İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerin bir isim unsuruyla birlikte meydana getirdikleri kelime gruplarıdır. Fiil unsuru daima sonda bulunur.

İsim-Fiil Grubu

Fiil ismi yapan *-mak, -mek; -ma, -me* ve *-ış, -iş, -uş, -üş* eklerini almış fiillerle bir isim unsurunun kurduğu gruplardır. Bu gruplarda belirleyici olan fiil unsurudur ve grubun sonunda yer alırlar. Fiil grupları cümlede isim, sıfat ya da zarf olarak kullanılırlar.

Şu örnekleri vardır:

bir at aldım, yoḫ yèrişi "yürüyüş, koşuş" (T-69), ***yorğa yèriş*** K-75),

ġonaḫ ġalmasi, daş atmasi, alma hèyva salmasi (Ş-33), ***oḫ atma*** (SS-123), ***dil açma*** (Ş-121).

fikri *lazımdı* ***degişmaḫ*** (OS-20), ***milli èlemaḫ*** (OS-10), ***yèl çıḫatmağ*** (AFN I-115), ***baş ġırḫdırmağ*** (AFN I-142), ***bèlençilik ġarşılanmağ*** (SS-117), ***yükün çatmak*** (Ş-100), ***ḫeber vèrmek*** (AFN I-133), ***meşruteni gözlemek, azadlığı saḫlamağ*** AFN I-134), ***tövşegin almak*** (SS-236), ***uğrunca yuḫlamağ*** (K-10), ***şal sallamaḫ, bey şalına bayramlığın bağlamak*** (Ş-37), ***kalı toḫumağ*** (AFN I-119), ***ġusse çekmağ*** (OS-14).

Sıfat-Fiil Grubu

Bir sıfat-fiille ona bağlı isim unsurunun oluşturduğu kelime grubudur. Bir fiil şekli olduğundan, sıfat-fiil grubu, birleşik cümlenin yan cümlesini oluşturur ve sıfat-fiil bu yan cümlenin yüklemi olur ve bu yan cümle, nesne gibi, zarf ve yer tamlayıcısı gibi cümle unsurlarını da alabilir. Sıfat-fiil grubu katıldığı cümlede isim ve sıfat olarak

görev alır. Sıfat-fiil yapılanması ve kullanılışı açısından Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında fark yoktur. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

gücnen bilinen** bir iy* (K-62), ***sesinde bir uyduran** hava var idi* (K-61), ***başı bürcden aslanılan** otuz iki beg oğlu* (SS-203), ***meşhur olan** bir beg* (Ş-116), ***haķ diye ġoyulan** bir ġerar* (SS-41), ***bir fikir yètmiyen** yèr* (K-58), ***gülnaz ġaçan** daş* (K-48), ***gözüm gören, gönlüm sèven (SS-90), ***cèyran ġaçar** ovlaglarım* (SS-51), ***ala ilan sökmez** orman* (SS-211), ***sarı aslan yatdığı** yèr* (T-172), ***olar gètdiği** yer* (K-69), ***eri ölmüş** yaslı gelin* (SS-59), ***bu şehriyarın tab'ı kimi çimmeli** çeşme* (Ş-64).

Zarf-Fiil Grubu

Bir zarf-fiil ile bir isim unsurundan meydana gelen kelime grubudur. Zarf-fiil bir fiil şekli olduğu için, kurduğu kelime grubu cümle yapısında olup birleşik cümle yapısında yan cümleyi oluşturur. Bu grubun ayrıca öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı bulunabilir. Zarf-fiil grubu cümlede zarf tamlayıcısı olarak görev yapar. Zarf-fiil yapısı ve kullanılması Azerbaycan Türkçesinde de tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibidir. Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri var:

şâir olalı (Ş-67), ***biz ayrılalı*** (Ş-65), ***bedöv atın seyiriderek*** (SS-153), ***tèller titredikce** titreyir ürek* (SS-48), ***ağzı ayrılı** ġal-* (T-170), ***adaş olduğda** sen onla daha artıġ ucalarsan* (Ş-71), ***bir şal** alıp tèz bèlime bağladım* (Ş-37), ***baba dèyüben**, yortub gètdi* (SS-168), ***yiyesi gelcek*** "sahibi gelince" (T-174), ***yavaş yavaş yola düşceyin*** (K-3), ***èyvaz gelib çatmıyuncan** yatmaram* (S-48), ***ġonşu isgâhlarla danışarken*** (K-8), ***hıyar iki yarpağlı iken*** (T-254), ***iki addım atmadan*** (K-12), ***maşın olmadan** evvel* (AFN I-138), ***men mektebi bitirmeden** muharibe başlanmışdı* (SS-499), ***dan yèri sökülmemiş*** K-24), ***men gètmemiş** o gèder* (T-195), ***sen ölmemiş*** "sen ölmeden" (OS-62).

KISALMIŞ KELİME GRUPLARI

Çeşitli kelime gruplarıyla cümlelerin herhangi bir kaideye bağlı olmadan yıpranarak kısalması sonucunda ortaya çıkmış kelime gruplarıdır. Şu örnekleri vardır:

kelle-ġend "kelle şekeri" (AFN I-122), ***uca boy*** "uzun boylu" (K-4), ***çırağ göz*** "meşale gipi pırıl pırıl yanan göz" (K-61), ***ġartal burnunu*** " kartal burnu gibi olan burun"(K-23), ***hezar efsus*** "binlerce def'a teessüf ediyorum" (OS-2), ***cilov tügme*** "atın dizginlerini düğümler düğümlemez" (SS-256), ***minlerce*** (def'a) (K-31), ***içerisi daş***,

dışarısı daş "içerisi de taştan meydana gelmiş, dışarısı da" (T-233), ***bir baş*** "durmadan, doğrudan doğruya, geriye dönmeden" (AS-52), ***ḫoş iġbal****(li bir adam)* (OS-23), ***ġezov-ġeder*** "kazâ vü kaderin tecelli ettiği yer" (Ş-32), ***ġol-boyun*** *uzanırlar* (K-79), ***el-eleşe*** "el ele tutuşmuş vaziyette" (T-114), ***elbir*** "iş birliği etmiş durumda" (Ş-121), ***yan-yana*** "yan yana bir durumda" (Ş-119), ***üzü yuḫarı*** *(olarak)* (K-51), ***başı aşağı*** *(durumda)* (AFN I-142), ***başı bağlu*** *(olan) igidler* (T-86), ***egni yalın*** *(olarak)* (SS-123), ***gözüm gören, gönlüm seven*** "gözümün gördüğü, gönlümün sevdiği güzel ve sevgili kız" (SS-90), ***ne gözel ġayda*** <ne: ne kadar çok (Ş-37), ***gözcığazı cönge****(gözü gibi iri olan) ġoca* (SS-68), ***uzun saḳġal****(lı),* ***uzun etek****(li) tat* (SS-141), ***ġara ġaş****(lı),* ***ġara göz****(lü) ġız* (OS-8), ***ġızıl ġanad****(lı) ezrail* (SS-61), ***ġara yazı****(lı) ġara başım* (SS-15), ***ġızıl ġubbe****(li) çadır otaḳ* (SS-175), ***ġara salḫım****(lı) üzüm* (SS-76).

CÜMLELER

Cümle bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur[130].

Cümlenin ifade ettiği bu yargıyı yüklem taşır. Cümle, tek bir kelime (çekimli bir fiil)'den ibaret olabileceği gibi, çeşitli kelime ve kelime gruplarından da meydana gelebilir. Şahsa ve zamana bağlı olarak çekimlenmiş bir fiil, yüklem olur ve bu yüklemdeki şahıs ifadesi özneyi de bünyesinde taşır. Yargıyı daha geniş boyutlarıyla anlatan, çeşitli kelime ve kelime gruplarından meydana gelmiş cümleler şu unsurlardan oluşur:

TEMEL UNSURLAR

Cümlenin *yüklem (fiil)* ve *özne (fâil)* olmak üzere iki temel unsuru vardır.

Yüklem (Fiil)

Cümleyi asıl kuran, cümlenin gerçek anlamda ve özneden de önemli temel unsuru yüklemdir. Bu, onun tek başına cümle kurabilmesinden ve özneyi de içinde barındırmasından da anlaşılır. Yüklem dışındaki unsurlar, yüklemin ifade ettiği yargıyı anlatmakta yardımcı olurlar. Yüklem, şahsa ve zamana bağlı olarak çekimlenmiş bir fiil

[130] ERGİN, Muharrem, age. s. 398.

olabileceği gibi, isim, isim soylu bir kelime ya da kelime grubu olabilir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

Sahat on yarımı ***sovuşmuşdu.*** (K-11),

Siyaset adlı mende bir merez ***yoḫ.*** (Ş-57),

Bugün-sbah ota ***çıhacağıdılar.*** (K-60),

Dağçı ***gerek sayıķ olsun.*** (K-24),

Hèyder Baba yolum sennen ***kèc oldi.*** (Ş-32),

Şeleni küreyünden ***èndirdün.*** (K-35),

O yar bir bağ ***salıb*** *suyi bülülden.* (Ş-232),

Dirse ***ḫana nezer saldı.*** (SS-146),

Şehriyarın yaradıcılığında beynelmilelçilik ruhi oldıgca ***güclidir.*** (Ş-15),

Birden işığ ***düşdi*** *otay baḫçaya.* (Ş-41).

Özne (Fâil)

Yüklem kadar önemli olmasa da cümlenin temel unsurlarından ikincisidir. Cümlede fiilin bildirdiği iş, oluş, hareket ya da hükmü yapan ya da olan unsur öznedir. Özne, sadece edilgen çatılı fiillerle kurulan cümlelerde bulunmaz. Cümle içerisinde söylenmese bile yüklemde şahıs eki ile ifade edilebilmektedir. İsimler, isim soylu kelimeler ve kelime grupları cümlede özne olarak kullanılabilirler. Bu unsurlar özne olmaları durumunda çekim eki almazlar. Şu örnekler, Türkiye Türkçesinde de karşılaşılabilen türdendir:

Men *baḫıram sèlde boğulmuş aya.* (Ş-41),

Bunlar *uşağın zehninin ve düşünce ve derekesinin inkişafına böyük kömek gösterir.* (T-6),

Bu möcizeye oḫşar *eser èle bir zaman yarandı ki, tağutî ķanunlar böyük bir ḫelġin diline ķıfıl vurmuş, Azerbaycan dilinde yazmak yasak èdilib, bağışlanmaz cirm sayılırdı* (Ş-6),

Bütün bu meziyetlerin *şehriyarın şè'rinde* ***derin kökleri*** *vardır.* (Ş-16),

Çaydanımız *ersin üste gaynardı,*

Ġovurġamız *sac içinde oynardı.* (Ş-40),

Bîgâneler *indi bize vehşî diye bilmez.* (OS-11),

Öz ḫèyr ü şerin, nik ü bedin anlamaz ***'övret.*** (OS-10).

Öznesi söylenmeyen, fiil çekimi içerisinde şahıs eki ile ifade edilen cümle örneği:

Bostan pozub, getirirdik aşaği.

Doldırırdık evde tahta tabaği,

Tendirlerde pişirerdik gabaği,

Özün yiyüb, tohumların çıtdardık,

Çoh yemekden lap az gala çatdardık. (Ş-40).

Yahşılığı elimizden alıblar,

Yahşı bizi yaman güne salıblar (Ş-46).

Öznenin gizli ya da açık olarak ifade edilmediği, edilgen çatılı fiillerle kurulan cümle örneği:

Goyun olan yad gediben sağıldi (Ş-42),

Sanki horuzun son banı, hencerdi soluldi (Ş-64),

Olsun ki İlgar Emi'nin cevanlığında tapılmış idi. (K-54).

YARDIMCI UNSURLAR

Nesne

Cümlede fiilin gösterdiği işten, hareketten etkilenen kişi ya da varlığa nesne denir. Olma ifade eden geçişsiz fiillerle kurulmuş cümlede hareket özne ile ilgilidir. Yapma ifade eden geçişli fiillerle kurulmuş cümlede ise, fiilin etki alanı özneden başka bir varlığa da yönelebilir. İşte bu varlık nesnedir.

Nesne fiile yükleme (akkuzatif) hâli eki alarak bağlanmışsa *belirtili nesne*, eksiz olarak bağlanmışsa *belirtisiz nesne* diye adlandırılır.

Belirtili nesne örnekleri:

Kend adamları öz arası ***ot deriminin gerarını*** *goyurdular* (K-60),

Sahat ***on yarımı*** *sovuşmuşdu* (K-11),

Tendir aşın *içmiş idik, toluduk.*

Sözlerivi *kelme kelme ohuduk.*

Gem sazının *yene* ***simin*** *bağladık.* (Ş-83),

Mansur-var çekme ***özün*** *pāy-dāre sen.* (OS-14),

Uzahlardan gözüm seçer ***onlari*** (Ş-46).

Belirtisiz nesne örnekleri:

*Sanki **ġanad** vèrdi yèle, nesime,*
*Her terefden **ses** vèrdiler sesime.* (Ş-56),
*Bir külli de **minnet** ẖelke ġoyardıḳ* (Ş-58).

Yer Tamlayıcısı

Cümlede yüklemin bildirdiği işin ya da yargının gerçekleştiği, bulunduğu, ayrıldığı, yöneldiği yeri anlatan unsura yer tamlayıcısı denir. Tariften de anlaşılacağı üzere yer tamlayıcısı yönelme, bulunma ya da ayrılma hâlinde isim, isim soylu kelime veya kelime grubu olabilir. Bulunma hâlinde, cümlede anlatılan işin gerçekleştiği yer, yönelme hâlinde işin yöneldiği yer, ayrılma hâlinde ise işin çıktığı yer ifade edilir. İsmin bu üç hâli, fiilin yalnız yer tamınlayıcısıyla ilgisini kurmaz; bunun yanında hâl, miktar ve zaman zarflarıyla da ilgisini kurar. Bu bakımdan görünüşü itibariyle yer tamlayıcısı şeklinde olup anlamı yönünden zarf tamlayıcısı olan unsurlar da vardır. Bazı dilciler sadece şekle bakarak bunları yer tamlayıcısı sayarken, bazıları da anlamlarına bakarak zarf tamlayıcısı sayarlar. Biz bu durumda unsurun ifade ettiği anlamın belirleyici olduğu görüşündeyiz. Güney Azerbaycan Türkçesinden şu yer tamlayıcılarını örnek vermek mümkündür:

*Heyder Baba **suli yèrin düzünde**,*
*Bulaẖ ġeyner **çay-çemenin gözünde**,*
*Bulağ oti üzer **suyun üzünde**,*
*Gözel ġuşlar **ordan** gelib gèçeller,*
*Ḫelvetliyüb **bulaẖdan** su içeller* (Ş-34,35).

***Birinci hissede** şâir öz doğma yurdunu ẖatırlayır. **İkinci hissede** boyalar bir ġeder tutġunlaşır.* (Ş-10), *Doğrudan da "Hèyder Baba" dağı **bu eserde** efsanevî bir dağa çevrildi, şâir oğlunu ġoynuna alıb "ser-menzil-i anḳa" olan bir ġaf kimi başını **göylere** ucaltdı.* (Ş-6), *her kes özüne göre **ondan** bir pay alır* (Ş-16), ***uzaẖlardan** gözüm sèçer onları* (Ş-46), ***Şehriyar'a** çoẖli manzum mektublar yazılmışdır, **bunların bezisine** cevab vèrmişdir.* (Ş-19), *lakin bu yolun **çoẖ da yaẖın olduğuna**, **çoẖ da asan başa çatdığına** inanmağ olmur* (SS-21), *Mansur-var çekme özün **pāy-dāre** sen.* (OS-14).

Zarf Tamlayıcısı

Yüklemin bildirdiği iş oluş ve hareketi durum, miktar, zaman bakımından tamamlayan kelime ya da kelime grubuna zarf tamlayıcısı denir. Zarf cümlede fiile doğrudan doğruya, çekimsiz olarak bağlanır. Zarfın sonunda bulunabilen eşitlik, vasıta, ve yön ekleri ile edatlaşmış bazı kelimelerde görülebilen datif, lokatif ve ablatif ekleri birer işletme eki değil, zarf eki durumundadırlar. Zarf, cümlede çekimsiz unsurdur. Zarf, cümlede isim cinsinden bir kelime veya kelime grubu, bir edat grubu, bir zarf-fiil veya zarf-fiil grubuılarak bulunur[131].

Güney Azerbaycan Türkçesinde çok zengin bir zarf kadrosu bulunduğunu zarfları incelerken görmüştük. Bunların cümlenin anlamını tamamlamak üzere kullanılışının bazı örnekleri şunlardır:

***Gine de** gatara, gatardakılara **meğrur meğrur** bahırdı.* (K-3),

***Uşaklıkdan beri daha** garaçuhı kimi zadlara fikirleşmemişdün.* (K-12),

*Çöndü **sene sarı. (K-14),***

*Ay **küsüb**, üz goyub **zöhreye sarı**.* (SS-286),

***Utangaç utangaç, bir pencereye sarı** gėdir.* (K-9),

***Bėlece telesik hara** gėdirdiler?* (K-66),

***Ėlebil** buyanları **yahçı** tanımırsan* (K-17),

***Adaş olduğda sen onla daha artığ** ucalarsan* (Ş-71),

***Çün gelet ėyleyüb** seni yaddan çıhartmışam.* (OS-9),

***Ezelden** meni de coşdıran odır.* (SS-194),

*Sen **uruşub** acarsan.* (SS-368),

***İndi de var** damağımda dad vėrer.* (Ş-37),

*Kendin **sanki** kėçmişi yohımuş.* (K-48),

***Çoh goşun ile** Tebriz'e geldi.* (AFN I-134),

***Sėl-yağışda yuyunarken de güneşle** gülecekler.* (Ş-70),

***Ona göre** ozan olurdun.* (K-16),

***Ona göre** pėyğember onu gargıyıbdı.* (K-64),

---

[131] Bk. KARAÖRS, Metin, age. s.43.

Bir gün olar, *sen de meni atarsan.* (K-57),

Olsun ki İlgar Emi'nin cevanlığında *tapılmış idi.* (K-54),

Amma buyol *sen ilgar eminin sözlerini başa düşmürdün.* (K-33),

Tekce bu gocanı ***anayın*** *görürdün.* (K-15),

Bir dağlov tekin *adamı pöşlüyürdü.* (K-70),

Bu gèce bacı-ğardaş tekin *yataceksüz.* (K-10),

Otay-butayı ***buruḵ-buruḵ*** *dağlar alırdı,* ***hasar tekin.*** K-19),

Yatırı ***şeb-pere tek, gündüzi aḫşama kimi.*** (OS-19),

O il ***bir duvar kimi menim ömrümde dayanıb*** *durubdu.* (K-59),

Gèce yarısına kimi *gècenin ḫèyir-şeri olar.* K-21),

Dip-diri oluban *addım atırdı.* (K-14),

Senli-menli *üregimiz dağlıdır.* (Ş-140),

Ürekleri ***bom-boş*** *galar.* (K-77),

Göz sèçmeyen bir yolda, ***dağa-yoḵḵuca sarı*** *gèdirsiz.* (K-18),

Daşlı bulaḫ ***daş-ğumunan*** *dolmasın.* (Ş-34),

Atdağ-butdağ, *gıynağlı bir kişiden danışırdılar.* (K-48),

Hèyder Baba, ***ildırımlar şaḫanda,***

Seller-sular şaḵğıldıyub aḫanda,

Ğızlar ona saf bağlıyub baḫanda,

Selam olsun şövketüze, èlüze... (Ş-31),

Tekce bir senden ötrü *ağırlanırdı.* (K-18),

Ḫiyalımdan gèçir ganlı cebheler,

Kepenek tor içre çırpınan zaman. (EO-16),

Mansur-var *çekme özün pāy-dāre sen.* (OS-14).

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Türkçede cümleler, anlamlarına, yüklem olan kelimenin cinsine, unsurlarının dizilişine ve yapılarına göre değerlendirmeye tabi tutulur.

UNSURLARININ DİZİLİŞİNE GÖRE CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Türkçede söz dizimini (sentaksı) belirleyen temel kanuna göre asıl unsur, temel unsur, önemli unsur sonda bulunur. Bu kanun Türkçenin tamlama, kelime grubu, vurgu, kök-ek ilişkisi v.s. çeşitli yapı ve birimlerinde olduğu gibi cümle için de

geçerlidir. Yukarıda görüldüğü üzere, Türkçe cümlede temel unsur, en önemli unsur yüklemdir ve yüklem sonda bulunur; diğer unsurlar ise önem derecesine göre yükleme yakınlık sırası elde ederler. Yüklemi sonda bulunan cümlelere ***kurallı cümle*** ya da ***düz cümle*** denir. Ancak, duygu ve heyecan ifade eden cümlelerde, duygu ve heyecanın yoğun olduğu edebî eserlerde, özellikle de şiirde bu kurala uyulmaz. Heyecan anında alt üst olmuş insanın iç dünyasını yansıtan cümlelerde yüklemin sonda bulunmadığı görülür. Bu tür cümlelere ***devrik cümle*** denir. Ayrıca, Farsçanın söz dizimi kanunlarının Güney Azerbaycan Türkçesinin söz dizimine etkisi de dikkate alındığında devrik cümlenin başka sebepleri de anlaşılabilir.

Güney Azerbaycan Türkçesinde Kurallı Cümle Örnekleri:

her kes özüne göre ondan bir pay alır (Ş-16), *Şehriyar'a çoḫli manzum mektublar yazılmışdır, bunların bezisine cevab vėrmişdir.* (Ş-19), *lakin bu yolun çoḫ da yaḫın olduğuna, çoḫ da asan başa çatdığına inanmağ olmur.* (SS-21), *Mansur-var çekme özün pāy-dāre sen.* (OS-14).

Devrik Cümle Örnekleri

Birden işığ ***düşdü*** *otay baḫçaya.* (Ş-41),

uzaḫlardan gözüm ***sėçer*** *onları* (Ş-46

Mansur-var ***çekme*** *özün pāy-dāre sen.* (OS-14),

Göz degmağa bu millete ***yandırram*** *üzerrik.* (OS-61),

Kerbeliya gėdenlerin ğadasi

Düşsün *bu ac yolsuzların gözüne,*

Temeddünün ***uyduḫ*** *yalan sözüne.* (Ş-33),

Bu işleri ***gören olmazdı*** *erbab-merbabdan savay.* (K-30), *Sofu Ğere ğereğuş tekin* ***cumdu*** *ilanın üstüne.* (K-74), *Senün adun* ***nedi*** *emi?* (K-20), ***Görüsen*** *ki yollanmışam day.* (K-19), *göz* ***inanmaz*** *gürmeyince* (SS-53), ***Bir ğarpızım var,*** *cığal.* (T-219), ***Gözleyürdüm,*** *hava ğaranlıglaşsun, tā onı getirim.* "Onu getirmek için havanın kararmasını gözlüyordum." (AFN I-134), ***İstiyirsüz*** *üstüze ğara yėller ese beyem?* "Yoksa üstünüze kara yellerin esmesini mi istiyorsunuz?" (K-67).

YÜKLEM OLAN KELİMENİN CİNSİNE GÖRE CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümlelere ***fiil cümlesi***, yüklemi isim, isim soylu kelime ya da kelime grubundan oluşan cümlelere ise ***isim cümlesi*** denir.

Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümlelere fiil cümlesi denir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

*Gıtlığ iller yağışı tek **ğuruyub** gözyaşımız.*

*El ğatanda sene meşşâte, temâşâye **gelim.*** (Ş-117),

***Alkışlasınla,** zövğile bizden ğalan sesi.* (Ş-116),

*Gözyaşları her yandan ahharsa meni **tuşlar.*** (Ş-64),

*Zırna-dövül havasında **dolanarlar.*** (K-54),

*Sèvincek iyi **yayırdılar.*** (K-21),

*Gine de ğatara, ğatardakılara meğrur meğrur **bahırdı.*** (K-3),

*Ürek tamarzımı bir kese **danışabilmedim.*** (K-69).

İsim Cümlesi

Yüklemi isim, isim soylu kelime ya da kelime grubu olan cümlelere İsim cümlesi denir. Bu durumda yüklem olan isim onsuru sonuna ya ***èt-, èyle-, kıl-, ol-,*** gibi yardımcı fiillerden birini alır, ya ***i-*** fiilini alır, ya da ***-dır, -dir*** ek fiilini alır. Azerbaycan Türkçesinin önemli bir özelliği de fiil cümlesi kurmak mümkün iken, yüklem olacak olan fiili isimleştirmesi ve bununla fiil cümlesi düzenlemesidir. Bütün bunların örnekleri var:

*Gèceni yol gèden kimseye **yoldaş olar*** (K-21),

*Bir sazlı-sözlü Şehriyar **varımış*** (Ş-59),

Türkün dili tek sèvgili, istekli dil olmaz,

*Özge dile ğatsan bu esil dil **esil olmaz.*** (Ş-61),

*Her horuz **banlayan olmaz,** her ohuyan Molla Penah.* (T-244),

*Bağların yoncalarını yèmege **mecbur oldılar.*** (AFN I-135),

*Bugün-sabah ota **çıhacağıdılar**.* (K-60),

*Tendir aşın **içmiş idik, tohuduk**.* (Ş-83),

*Ėl bülbülü, sen **menim öz balamsan,***

*Yaman günde **hasarımsan, ğalamsan,***

*Bir Allah'a sen de men tek **ğulamsan***

*Ondan sonra hėç bir kesden **azun yoh,***

Naz balasan,** bir kese de **nazun yoh. (Ş-83),

***Hiyänet ėylediler** dine, millete, vetene.* (OS-24),

*Her an adam **ėhsas ėleyirdi.*** (K-19),

*bizden de bir mümkün olsa **yad ėle** / açılmıyan ürekleri **şad ėle.*** (Ş-31),

*Şimrden artığ Husėyn'e siz **eziyet ėylediz*** (OS-18),

*Sözleriz **ğiybetdi, böhtandı, yalandı, iftirä...*** (OS-18),

*Evvel başi menden **istiğbal ėtdiz,***

*Sondan çönüb işimde **ihläl ėtdiz,***

*Öz zenizce üstadı **iğfal ėtdiz,***

*Ėybi **yohdur,** kėçer gėder, **ömürdür,***

*Ķış da çıhar, üzü ğara **kömürdür.*** (Ş-57).

ANLAMLARINA GÖRE CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Cümleler, ifade ettikleri anlamlara göre dört grupta değerlendirilir:

Olumlu Cümle

Her hangi bir olumsuzluk eki ya da olumsuzluk ifade eden kelime ile anlamı olumsuz hâle getirilmemiş cümleler olumlu cümlelerdir. Bu cümlelerde yüklemin bildirdiği iş, hareket olma, yapma ifade eder; olmama, yapmama ifadesi taşımazlar. Azerbaycan Türkçesi için de durum aynıdır. Güney Azerbaycan Türkçesinden şu örnekleri verebiliriz:

Biz ayrılalı ğern idi ğardaşlarımızdan. Hesret ğalalı biz size ğern yarımdır (Ş-65), *Darıhıb, hövkürüb, haray çekirem* (SS-286), *Ha bėle kėf sürürler.*(K-43), *Havalı sesi'nen ovsun ohuyurdu.* (K-60), *Bağrında bir ocaķ ğalanır.* (K-59), *Onlar sene bir ğehvehana salıķ vėrebilerdiler.* (K-12), *Dağçı gerek sayıķ olsun.* K-24), *Ata minib gėderem atam ėvine.* (AFN I-129), *Dirse Han'a nezer saldı.* (SS-146).*Bahışı herden bir unudulmuş esgi zamanları yada salırdı.* (K-59),

Olumsuz Cümle

Olumsuzluk eki *-ma, -me* ile olumsuzluk ifade eden *yok, değil* gibi edatlarla anlamı olumsuz hâle getirilmiş, olumsuz iş, hareket bildiren cümlelerdir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

Ağzımı açsa dinebilmerem. (T-82), *Biz ki yazı yazmayuruğ.* (AFN I-143), *Onun uzun-uzağ yol gètdisinden hèç kes baş çıḫardabilmezidi.* (K-4), *Özüvi ḫar èyleme.* (OS-4), *Ürek tamarzımı bir kese danışabilmedim.* (K-69), *Ömrüm kèçdi, gelemmedim, gèc oldi.* (Ş-32), *Kimdi yenge-muşata bilmeyirem.* "Yengenin, meşşâtenin kim olduğunu bilmiyorum." (Ş-111),

Divar ucaldı, gün bize düşmedi,
Zindan ġaraldı, göz-gözü sèçmedi,
Gündüz gözi menim lampam kèçmedi. (Ş-57),
Yoḫsa mende bir kes ile ġerez yoḫ,
Siyaset adlı mende bir merez yoḫ. (Ş-57),
İndi bildim ki beşer lâyık-ı èhsan degimiş (OS-38),
Yolsuz kişi Se'di ola, bir tenbele degmez. (OS-58),
Sözüm yalan degi. (OS-63),
Yoḫ yoḫ, bu degil... (OS-17),
Yoḫsulluğunan arvad-uşağ saḫlamah olmaz. (OS-16),
Ağlamaḫ vèrmez netice, izzet-i din olmasa. (OS-18),

Soru Cümlesi

Cümlenin ifade ettiği iş, hareket ya da yargı, soru şeklinde belirtilmişse, cümlede soru anlamı varsa, bu tür cümlelere *soru cümlesi* denir. Türkçede soru cümlesi, soru eki ya da sorma ifade eden kelimelerle kurulur. Azerbaycan Türkçesinde, özellikle de Güney Azerbaycan Türkçesinde bu şekillerin dışında bir başka soru cümlesi var: Olumlu veya olumsuz cümleler, vurgu ve tonlamaya bağlı olarak soru cümlesi şeklinde kullanılabilmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında da görülebilen bu kullanılış Güney Azerbaycan Türkçesinde çok yaygındır. Sorma ifade eden kelimeler ile soru ekinin katılmadığı bu soru şekli yeni değildir. Fuzulî'nin dilinde de karşılaştığımız bir kullanılıştır:

āb-gündur günbed-i devvār rengi?bilmezem; / ya muhît olmuş gözümden günbed-i devvāre su?

Soru eki ya da sorma ifade eden kelimelerle kurulan soru cümlesi örnekleri:

Görürsen mi** öz özüme ne èyledim?* (SS-208), ***Bilirsen mi neler oldu? (SS-88), *Yèmege **var mı** nesne?* (SS-365), *Mene canun **vèrer misen?** Domrul dèye **ağlar mısan?*** (SS-81), *Can dilerem, **vèrer misen?*** (SS-84), ***Sendendir mi, mendendir mi?*** (SS-121), *yatmak̠ üçün **yèr mi buldun, yurt mu buldun?*** (SS-255), *allah süfresi açıġ **olar mı?*** (Ş-169), ***èle istilik o istek** daha kimsede **olur mı?*** (Ş-192), *bir millette **olar mı yüz hökümet?*** (Ş-93), *İlġar emi **niye** arvadun yoḫdu?* (K-74), *Min dilekle yètirdigim oğul **hanı?*** (SS-149), *Menim kimi **hanı** alemde bèle hoş iġbal?* (OS-23), *İlġar Emi olar gètdiği yèr **haradır?*** (K-69), *Sen **harda** yaşarsan?* (K-73), *Gör **nèce** bes alırla can* (OS-7), *erz èyledim, ağa **niye** hemame gèdirsüz* (OS-17), *Èy dil, buyur görüm, **niye** sen pāre pāresen* (OS-13), *Amma indi **neden** ketdiler de unudublar* K-30), *Sen **ne eceb** babek isgâhında düşübsen* (K-15), *Senün adun **nedi** emi?* (K-20),

*İnce, zerif zövgün **ġalır mı ya yoḫ**,*

*Erün senden bir zövġ **alır mı ya yoḫ**,*

*Şè're de bir **nezer salır mı ya yoḫ?*** (Ş-142),

Soru eki ve sorma kelimesi kullanılmadan kurulan soru cümlesi örnekleri:

Şehriyar boynuna zencir vuralar?! (Ş-236), *Olmaya Allah rehmetine gèdib?* (K-74), *pulli-pulsuzun meger Allah'ı bir degil? Pulsuzların veyā ki özge bir ḫudāsı var?* (OS-44), *Yaḫşı yaḫşı igidlerin canlarını sen alırsan? / Bu èllere, obalara ġara şiven sen salırsan?* (SS-69), *ġızıl ġanad azrail senmişsen?* (SS-69), *Dèyesen bu yanları yaḫşı tanımırsan?* (K-17), *Emi, burda bir yèr yoḫdu, gèceni ġalam?* (K-18), *Kermamad'a gèdirsen?* (K-27), *Dèyirsen "hek̠k̠aşığı yalandı"? Dèyirsen "Kerem yalandı"?* (K-75), *Şāir birbirini olur görmesin?* (Ş-233), *meger onlara ġezā vèrmisiz?* (AFN I-132), *Yadundadı, ne hövlesek ġaçardım?* (Ş-33), *Yoḫ senem, anlamadım, anlamadım, hāşā, men buraḫım mescidimi, senle kelisāye gelim!?* (Ş-118), *Gècemiz sübh olacaġ, ya hele var? İstiyirsüz üstüze ġara yèller ese beyem?* "Yoksa üstünüze kara yellerin esmesini mi istiyorsunuz?" (K-67).

Ünlem Cümlesi

Seslenme edatları ya da ünlemlerle kurulan, heyecan ve seslenme ifadesi taşıyan cümlelerdir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

Vah vah** bu yèrin āb u hevāsi ne ġolaydi!* (OS-17), ***Beh beh** ne gözeldir!* (T-194), *Beri gel **hèy** başım beḫti, èvim teḫti!* (SS-148), ***Hèy** azrail tèz ol, yürü!* (SS-65), *Ey Husèyn'e ağlıyanlar, ağlıyın öz haluza!* (OS-17), ***ay** ne gözel ġaydadı şal sallamaḫ* (Ş-37), ***ay** özümü o ezdiren günlerim* (Ş-36), ***ay** ġadaşlar mene bir el yètirin* (Ş-112), ***ay** **hèyvan** sen azadsan* (K-65), *missen **a** balam, her sarı köynek ġızıl olmaz* (Ş-62), (Ş-2), ***haray!** yandım meni eken* (K-29), *ilġar emi **hoy (K-43), *Şehriyar boynuna zencir vuralar?!* (Ş-236), *Milli èlemaḫ arvadı āya ne sezādı?* (OS-10).

YAPILARINA GÖRE CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Yapısı bakımından cümleler *basit cümle, birleşik cümle* olmak üzere iki ana bölümde incelenir.

Basit Cümle

Bir tek iş, oluş, hareket, duygu, düşünce ya da yargı bildiren cümleye basit cümle denir. Basit cümlede bir tek fiil unsuru bulunur. Güney Azerbaycan Türkçesinden şu örnekleri vermek mümkündür:

Bu damlarda çoḫli cızıḫ atmışam. (Ş-51), *Ala-sabah aḫmaḫ dirse yerden durdu.* (SS-142), *Hele de külüngün sesi geliri.* (SS-97), *İndice zèhnünde bir zad durular.* (K-52), *Göz her zadı gündüzcül görer.* (K-44), *Gèceni yol gèden kimseye yoldaş olar.* (K-21), *Siyaset adlı mende bir merez yoḫ.* (Ş-57), *Bizim èvde bir gelin var.* (T-236), *Sahat on yarımı sovuşmuşdu.* (K-11).

Birleşik Cümle

Birden fazla iş, oluş, hareket, duygu, düşünce ya da yargı bildiren cümleye birleşik cümle denir. Birleşik cümlede birden çok fiil unsuru bulunur. Cümlede bir temel iş, oluş, hareket ve yargı anlatılabileceği gibi, bir de bu temel iş, oluş, hareket ve yargıyı tamamlayan yardımcı iş, oluş, hareket ve yargı bulunabilir. İşte bu yardımcı iş, oluş, hareket ve yargı veya yargıları ifade eden kısma yardımcı cümle, onun fiil unsuruna da yardımcı cümlenin yüklemi denir. Birleşik cümle bir asıl, bir de yardımcı

cümle veya cümlelerden oluşur. Asıl yüklem yanında, yardımcı cümlelerin yüklemlerini genellikle partisip ve gerundiumlar oluşturur. Türkçe birleşik cümleleri kurmakta görev alan partisip ve gerundiumlar bakımından oldukça zengindir.

Partisip ve gerudiumlarla kurulmuş birleşik cümle

Bu tür cümlelerde partisip ve gerundium grupları temel cümlenin bir unsuru olur. Şu örnekleri vardır:

Ġatar Miyana isgâhından günbatana sarı yavaş-yavaş yola düşceyin, sen pencere dalısına geldün. (K-3), *Can ata-ata düşmüşdü bu yola.* (K-4). *İşgırarak için çekir. Kazlık atın ciloyini çekib durur.* (SS-60). *Ahşambaşi naharılan gelende, goduhları çekip vurardıh bende.* (Ş-38), *Dip-diri oluban addım atırdı.* (K-14). *Ėyvaz gelib çatmıyuncan yatmaram* (Ş-48), Bu cümlelerde yan cümlecik, bir gerundium grubu olup, temel cümlenin zarf tamlayıcısı durumundadır.

Pėncere dalından ġaranlıġlara göz tikenlerin âleminden neler kėçirdi. (K-4), Bu cümlede yan cümlecik, temel cümlenin yer tamlayıcısı durumundadır.

Oh batmayan ġaranlıġda, dağlar pırıldayırdı. (K-4). Bu cümlede yan cümlecik, temel cümlenin yer tamlayıcısı durumundadır.

Yazıġ cevan, şėytanı görcek çaşar. (Ş-87). Burada yan cümlecik, temel cümlenin zarf tamlayıcısıdır.

Hėyder Baba, ildırımlar şahanda,
Sėller, sular şakġıldayub ahanda,
Ġızlar ona sef bağlıyub bahanda,
Selâm olsun şövketüze, ėlüze. (Ş-31). Bu cümlede birer gerundium grubu olan üç ayrı kelime grubu, temel cümlenin üç ayrı yan cümleciği durumundadır.

Ġatarın gėdişi Uca boy Kâmal'ı yaduva salırdı. (K-4). Burada yan cümlecik, bir isim-fiil grubu olup, temel cümlenin öznesi durumundadır.

Partisip ve gerundiumla kurulabilecek yan cümleciğin Azerbaycan Türkçesinde çekimli fiille kurulduğu da görülür. Bu durumun oluşmasında Farsçanın etkili olduğu görülüyor:

Kimdi yenge-muşata bilmeyirem. "Yengenin, meşşâtenin kim olduğunu bilmiyorum." (Ş-111), *Gözleyürdim, hava ġaranlıġlaşsun, tā onı getirim.* "Onu getirmek

için havanın kararmasını gözlüyordum." (AFN I-134), *İstiyirsüz üstüze gara yèller ese beyem?* "Yoksa üstünüze kara yellerin esmesini mi istiyorsunuz?" (K-67), *Biçare kişi gorḫurdu ki, eger inşallah dèmesin, yene onun ğatırlarını aparsunlar.* "Zavallı adam, eğer inşallah demezse, yine onun katırlarını götüreceklerinden korkuyordu." (AFN I-142), *Onların mehellerine gèden yolları bağladılar, tā ezuğe onlara çatmasın.* "onlara erzak ulaşmaması için onların bulunduğu yere giden yolları kapattılar." (AFN I-135).

Partisip ve gerundiumla kurulabilecek yan cümlenin, Azerbaycan Türkçesinde edatla da kurulabildiği görülür. Bu durum, bazı edatların Azerbaycan Türkçesinde kazandığı fonksiyonla ilgilidir:

Öz ana yurdunu sèven, öz doğma ḫelğine inam besleyen, öz şanlı tariḫine güvenen bir hünermend kimi görünmekdedir. (SS-22).

Ki'li birleşik cümle

Türkçede Farsçanın etkisiyle kullanılan bir cümle yapısıdır. Türkiye Türkçesinde de geniş ölçüde kullanılmış, yirminci yüzyılda kullanılışı giderek azalmıştır. Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde de yaygın olarak kullanılan bu cümle şeklinin Türkçenin yapısına aykırı olduğu, bu yabancı sentaks şeklinin çok kullanılmaması gerektği yolunda bir akım olduğu da görülüyor. Bu cümle yapısında temel cümle önce, yardımcı cümle ise *ki* bağlacından sonra gelir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

Kâmil özünsen ki kemal ehlisen.
Şè'rin nişan vèrir ki hâl ehlisen. (Ş-76),

Biz ki yazı yazmayuruğ (AFN I-143), *İndi bildim ki beşer lâyık-ı èhsan degimiş* (OS-38), *Biçare kişi gorḫurdu ki, eger inşallah dèmesin, yene onun ğatırlarını aparsunlar.* (AFN I-142), *Arvad sebeb oldi ki men èlden dalı ğaldım.* (OS-33), *Görülsen ki yollanmışam day.* (K-19), *Bu hikâye neticesi budur ki, insan umanından küsmege daha haklıdır.* (AFN I-139), *Şairin daha böyük hüneri orasındadır ki, dastanlarda bāzan gizli ve bāzan de aşağa-yuḫarı ğabarığ şekilde görünen, lākin her halda vahid bir hadiseye ya tek bir simaya ayid olan insan duyğularını her cür ğondarma uyuşmalardan uzağ suretde ictimaî-felsefî dünya görüşleri ile uyğunlaşdırmış ve onlara umumî cihet vèrmişdir.* (SS-14).

İç içe birleşik cümle

Bağımsız bir cümlenin, temel cümle durumundaki bir başka cümlenin bir unsuru olması ile kurulan birleşik cümledir.

Doğrusu, "ğatardan yèyin gèdir bu Uca Kâmal" dèyerdiler. (K-4). *Bezi misafirler: "Her isgâha gètdik, Uca Kâmal'ı özümüzden ğabağ o isgâhda gördük" dèyerdiler.* (K-4). Bağımsız bir cümlenin, temel cümleye nesne olduğu görülüyor.

Şartlı birleşik cümle

Yapısı bakımından Türkiye Türkçesinden farksızdır. Bazen *eyer, eger, ger* cümle başı edatıyla kuvvetlendirilir. Şu örnekleri vermek mümkündür:

Ağzını açsa dinebilmerem. (T-82), *Ay çıḫsa idi, çay'nan demiryolunun ilan kimi burulan gövdeleri süd-maya bir işığda, göze deyerdi.* (K-5). *Gözyaşına baḫan olsa ğan aḫmaz.* (Ş-34), *Özge dile ğosan, bu esil dil esil olmaz.* (Ş-61), *Men hardasam. Tèhran'da ya Kâşan'da, uzaḫlardan gözüm sèçer onları.* (Ş-46), *gözyaşları her yandan aḫarsa meni tuşlar* (Ş-64), *Pul da vèrse, almağa tikmiş cibi.* (Ş-57), *Bizi küfr ehli isterse, yükün çatmak içün ister.* (Ş-100), *Ğarğarsan babamı ğarğa.* (SS-160), *istersense meni gene göresen, aḫşam çağı ğayıt bura.* (K-43), *Sofu Ğere her kese ovsun vèrseydi, onu bir il ilan çalmazdı.* (K-64), *Söz çıksaydı sine gerip sovardık.* (Ş-39), *Nene ğarnında da senle èkiz olsaydım eger, istemezdim doğulup bir de bu dünyaye gelim.* (Ş-117), *İgit gürbet çekmemişse ayılmaz.* (Ş-87), *Dil sebr èleyib dinmese de yalvarı gözler.* (Ş-67),

Yèmeseydim ölmüşdüm,
İndi olsa yèyerem,
Yèmesem de ölmerem. T-236),
Sen vetenden sarı gelbin döyünürse maralım,
Veten de mar elinden sarı döyünür. (Ş-104).

Şart eki almadan da bir cümlenin çekimli fiili şart fonksiyonunda kullanılabilmektedir. Bu durumun oluşmasında Farsçanın etkili olduğu açıktır:

*Her ne **èledim**, dutılmadı.* "ne yaptıysam kapanmadı" (AFN I-136), *Düşmen bizi elbir **göre**, teslim olı naçar.* (Ş-121), *Yolsuz kişi Se'di **ola**, bir tenbele degmez.* (OS-58), *Biçare kişi gorḫurdu ki, **eger** inşallah **dèmesin**, yene onun ğatırlarını aparsunlar.*

(AFN I-142), *Ha yaman ola, èl yaḫçıdı; ha uzağ ola, yol yaḫçıdı.* (K-73), ***reisüz èşitse*** *yamanlar meni.* (OS-6),

Heğiğet min üzlü olsa da eger, gèdenmez günde min oynaşa, ere. (SS-41).

Ara söz (İç cümle)

Cümlenin anlamıyla, gerçekleşme şartlarıyla ilgili ek bir açıklama yapmak, bir durumu ayrıca açıklamak, belirtmek için cümle içinde ve asıl cümleden bağımsız kelime, kelime grubu ve cümlelerdir. Ara söz ve iç cümleler kısa ise, iki virgül arasında; uzun ise, iki çizgi arasında yazılmalıdır. Şu örnekleri vardır:

*Demiryolunun işçileri -**nedendi'se hamısının sesleri bor olar, pezgeli olar-** hindilli tèlfonlardan gonşu isgâhlarla danışarken bilit satardılar.* (K-8), *Men hardasam, **Tèhran'da ya Kâşan'da**, uzaḫlardan gözüm sèçer onları.* (Ş-46), *Ay ḫan, **ğurbanun olum**, bir gün bizim ğazan dèşilmişdi.* AFN I-136), *Bizden de bir,**mümkün olsa**, yad èle.* (Ş-31), *Menden de ne zalım çıhar **oğlum**, ne gisesçi.* (Ş-62), *Biz de **vallah** unutmarıḫ sizleri.* (Ş-32), *Ḫan yorğanı, **kend içre meseldir**, mitil olmaz.* (Ş-61), *Yoḫ senem, anlamadım, anlamadım, **hâşâ**, men buraḫım mescidimi, senle kelisâye gelim!?* (Ş-118),

*Sen vetenden sarı gelbin döyünürse **maralım**,*
Veten de mar elinden sarı döyünür. (Ş-104).

Sıralı Cümle

Bağımsız hüküm bildiren ya da aralarında anlam ve sıra ilgisi bulunan basit cümlelerin şekil bakımından virgülle bağlanmasıyla meydana gelen birleşik cümlelerdir. Şu örnekleri vardır:

Hèyder Baba, yolum sennen kèc oldi,
Ömrüm kèçdi, gelemmedim, gèc oldi,
Hèç bilmedim, gözellerün nèc'oldi. (Ş-32),

Ğatar yèyinlendi, yügreklendi. (K-4), *Oğlancığın yaraları üze geldi, sap-sağ oldu.* (SS-163), *Ömrün çoḫi gètmişdi, galıb indi birazı.* (OS-67), *Üsti yanıb dağıldı, altı hele çiy galdı.* (T-233), *Toḫumuz Gilan'a düşsün, Gilan'a da bir od düşsün.* (K-67), *Şal istedim, men de èvde ağladım.* (Ş-37).

SÖZLÜK

aba (T-230): bir çeşit kaba ve kalın şayaktan yapılmış yakasız üst giyeceği
ac- (SS-368): acıkmak
ac (Ş-33): aç, tok olmayan
acıẖlan- (AFN I-137): kızmak, azarlamak
açar (T-183): anahtar
açıl- (Ş-31): açmak, açılmak
ad (Ş-31): ad, isim
adaẖlı (Ş-37): nişanlı, adaklı, sözlü.
adamcıl (SS-498): insan eti yiyen.
addım (VBEA-7): adım
ağ (Ş-37): ak, beyaz.
ağac (Ş-36): değnek, çomak
ağac (T-11): ağaç
ağard- (T-235): ağartmak
ağaş (OS-88): ağaç
ağca (T-10): beyazca, akça
ağıl (T-53): <akıl
ağız (Ş-38): yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü ve bunun pişirilmesi ile elde edilen peynir kıvamında yiyecek.
ağızsız (T-11): ağzı olmayan
ağniyalar (OS-26): ileri gelenler
aẖ- (Ş-31): akmak
aẖça-altun (SS-83): para pul
āheng (T-8): ahenk
aẖşam (Ş-38): akşam, günün sonu, gecenin başlangıcı.
aẖşam başi (Ş-38): akşam üstü, akşamleyin.
aẖtar (T-5): aramak
aj (Ş-50): aç, tok olmayan
alaca (T-236): alaca
alça (Ş-37): erik
alçağ (T-14): alçak
aldad- (SS-210): aldatmak
aldanış (SS-37): aldanış
alış- (OS-36): tutuşmak
alışığ (K-35): kolayca yanan, tutuşucu, tutuşturucu

alḳış (SS-124): dua ve övme sözleri
alma (Ş-36): elma
almas (T-18): elmas
almaz (T-16): elmas
altı haça üsti haça (T-158): çift ve çatallı uç
amma (Ş-34): ama, fakat
amrikâ (OS-27): amerika
anlı açıġ (SS-184): alnı açık
aralıġ(SS-48): ortalık
araya al- (AFN I-132): kuşatmak
ardınnan (T-259): ardından, arkasından
arġac (T-148): dokumacılıkta enine atılan atkı ipliği
arıd- (Ş-155): ayıklamak
armut (Ş-40): armut
arvad (T-174): <(avrat) kadın, eş
aş- (OS-53): açmak
aş- (Ş-39): geçmek, aşmak
aşıġ (T-18): koyunun arka bacak eklem kemiği
aşıḫ almasi (Ş-33): bir yüzü sarı, bir yüzü kırmızı elma çeşidi
aşıḳ (Ş-38): koyunun arka bacak eklem kemiği
aşıḳ (Ş-36): saz çalıp türkü söyleyen halk sanatçısı, ozan
aşlandır- (Ş-88): tazelenmek, aşılanmak
aşna (OS-9): Far. aşina, tanıdık, dost
ata (AFN I-124): baba
atdan- (T-230): atlanmak, ata binmek
atlaz (T-172): bir çeşit kumaş, atlas
atli (Ş-34): atlı
ay (Ş-37): ah!
aya (SS-387): iç, orta (avuç içi)
ayaḫ (Ş-38): ayak
ayaḫ saḫla- (Ş-38): duraksamak, durmak
ayaḳġabı (AFN I-114): ayakkabı
ayid (T-215): ait
ayın-şayın (Ş-48): hür, açık, rahat
az- (Ş-33): yoldan çıkmak.
azacıġ (AS-52): azıcık
azançı (T-239): müezzin
azca (K-76): biraz
azdır- (Ş-33): yoldan çıkarmak.
azġın (SS-86): azgın, coşkun
baba (T-15): dede
baca (Ş-35): dam üstü, küçük camsız pencere
badam (T-27): <(Far: bädem) badem
bağırsaġ (T-152): bağırsak
bağlatdır- (AFN I-132): kapattırmak, kilitletmek
bağlı (Ş-150): kapalı, kilitli
baḫ- (Ş-31): bakmak
bahalıġ (OS-36): pahalılık

bahça (Ş-31): bahçe
bahış (SS-50): bakış
bakıçı (Ş-38): sovyet yanlısı
balaca (T-10): küçük
balaġ (SS-387): manda yavrusu, malak
balış (T-181): yastık
banla- (T-244): horozun ötmesi
barışıġ (Ş-34): barış
barut (AFN I-117): barut
bas- (Ş-37): doldurmak, bürümek, yayılmak, kaplamak.
basdır- (T-16): kümes hayvanını gurka yatırmak
basġı (SS-295): baskı, tab
basġın et- (SS-135): baskın yapmak
baş (Ş-38): başlama noktası, başlama zamanı
başmaġ (T-84): ayakkabı
başuyi (AFN I-142): senin başını
bat- (Ş-35): kaybolmak (güneşin batması).
batlaġlıġ (SS-288): bataklık
bayram (Ş-37) : Nevruz bayramı
bayramlıķ (Ş-37): bayram hediyesi
bayram yėli (Ş-34): nevruz bayramı arifesinde esen rüzgâr
bėhişt (Ş-34): cennet, uçmak
beẖt (Ş-38): baht, talih
bėle (T-241): böyle
beleşdir- (Ş-34): bulamak, bulaştırmak, bölemek, boyamak
bėli bağlu (T-68): beli bağlı
belle (Ş-35): iki ince ekmek dilimi arasına tereyağı, bal veya peynir konularak hazırlanan yiyecek (bal bellesi)
bend ėle- (T-17): bağlamak
bende çekmek (Ş-38): hareketsiz hale getirmek, bağlamak
berar (OS-37): <(Ar.özel ad) hayır sahipleri
bere (Ş-32): av beklenilen yer.
bere bitir- (Ş-32): görevini yerine getirmek
berkit- (SS-98): berkitmek, sağlamlaştırmak
bey (Ş-37): evlenmekte olan genç erkek
bezaz (T-57): Ar.bezci, manifaturacı
beze- (Ş-37): bezemek, süslemek
bėzik- (SS-175): yılmak
bėzikdir- (SS-175): yıldırmak
bıçaķ (T-235): bıçak
bığ (T-168): bıyık
biçim (T-165): TT. Biçim, şekil
biçin (Ş-35): biçme işi
biçin üsti (Ş-35): biçin zamanı, biçme zamanı.
biçinçi (Ş-35): ekini, tarlayı biçen.
bildirçin (Ş-35): bıldırcın
bilerzik (AFN I-123): <(DLT: bilezük) bilezik
bilig (T-5): bilgi

biligli (SS-495): bilgili
bilmece bildirmece (T-166): bilmece tekerlemesi
birce (Ş-38): bir kez olsun.
birce (T-56): bir tek, bir tane
birce bėle (T-56): şuncacık, buncacık, bu kadarcık
bir çapışda (SS-211): bir vuruşta
bire (AFN I-121): pire
birlik (Ş-121): birlik, dayanışma
biş- (T-228): pişmek
bişir- (T-12): pişirmek
boğaz (T-87): hamile
bostan (Ş-37): sebze bahçesi
boyaġ (T-12): boya
boyağ (T-219): boya
boyan- (T-219): boyanmak
boylu (T-238): hamile
boz (SS-141): boz, gri
bozbaş (Ş-36): et, nohut, kuyruk, soğan, patates, sarıkök ve safran ile pişirilen meşhur Azerbaycan yemeği, piti de denir
bölük (T-16): bölük
böyrek (T-140): böbrek
böyüg (T-257): büyük
böyürtken (T-64): böğürtlen
bucaġ (AFN I-97): köşe
buğ (Ş-56): bıyık
buğac (SS-101): boğaç
buğda (T-75): buğday
buẖağ (SS-211): gerdan
buẖarı (Ş-39): duvar içine yapılmış ocak, şömine.
bulağ (Ş-32): pınar, su kaynağı
bulaẖ (Ş-34): <(bulġak) pınar, su kaynağı
bulama (Ş-38): yeni doğurmuş ineğin üçüncü gün sütü. Kesilmemesi için karıştırılarak pişirilir. Kıvamlı olur. "Ağız"ın içine süt karıştırılarak da bu yiyecek elde edilir.
bulut (Ş-31): bulut
buraẖ- (Ş-34): bırakmak, koymak
bus- (T-174): pusmak
busġu (SS-52): pusu
buynuz (AFN I-122): <(EUTS: müyüz) boynuz
buzov (T-90): <(buzağu) dana, buzağı
büdre- (SS-36): sarsılmak, burkulmak
bükük (T-140): boğum, eklem
bürin- (T-13): bürünmek
cada (Ş-33): cadde.
cadü (SS-194): büyücü, büyüleyici
cahan (T-17): cihan
cala (SS-123): (sıvılar için) dökmek, devirmek
cam (AFN I-120): <(Far: cām): tas
cam (T-56): şişe

camış (T-19): <(Ar: cāmūs) camız, manda
can (T-235): vücut
canıḫ- (SS-287): ölecek gibi olmak, canının derdine düşmek.
canına sal- (Ş-34): musallat etmek
carçı (SS-106): tellal
carḫalan- (T-210): çalkalanmak
caynaḳlu (T-71): <(cırnaklı)
cemahedler (AFN I-133): cemaatlar
cėyran (T-9): ceylan
cığa (T-260): süs
cığal (T-219): süslü, parlak, cıgalı
cırıġ (T-80): yırtık
cızmala- (SS-496): tırmalamak
cib (T-15): cep
ciciban (SS-199): <(cicimen) sevimli, güzel
cigercigin (SS-386): ciğerini, gönlünü
cilidli (SS-294): ciltli
cilov (T-18): dizgin
corap (Ş-37): çorap
corap bağla- (Ş-37): bayram hediyesi olarak Nevruz'da bacadan sarkıtılan şalın ucuna çorap bağlanması.
cöycü (SS-221): dudakların iki kenarı.
cüce (T-57): civciv
cücer- (SS-99): tohumun çillenmesi
cükgültü (K-45): kuş cıvıltısı
cüt (T-235): <(Far: coft) çift
çaderlü (T-163): <(Far:çâder) çarşaflı
çaḫmaġ çal- (SS-211): çakmak yakmak
çaḳġal (SS-286): çakal
çaḳġışdır- (Ş-38): karşılıklı vurmak, tokuşturmak
çal- (Ş-33): (kanat) çırpmak, vurmak
çal- (Ş-36): vurmak, sürmek, çarpmak
çal (T-15): kır, gri
çalı (SS-44): <(çalgı), süpürge olarak kullanılan çalı
çapar yėt- (SS-156): kısa bir sürede atlı olarak ulaşmak
çara (T-238): çare
çaş- (AS-26): şaşmak
çaşanda (Ş-46): şaşırınca
çat- (AFN I-144): ulaşmak, yetişmek
çatı (Ş-163): kıldan, ince örülmüş ip, urgan, dana bağı
çatlağıva (T-244): (senin) çatlağına
çatlaḳ (T-237): yarık, çatlak
çatmıyuncan (Ş-48): yetişinceye kadar
çay (Ş-36): akarsu, çay
çek- (Ş-34): güzel ve etkileyici nağme okumak.
çek- (Ş-38): bir hayvanı yedekleyerek götürmek
çeki (T-223): tartı
çekiş (T-231): çekiç

çekme (T-147): çizme
çepken (T-24): cepken
çerçi (Ş-37): seyyar olarak ufak tefek şeyler satan satıcı
çerdek (T-57): çekirdek
çerdekli (T-57): çekirdekli
çerşenbe (Ş-38): is. Far. Çarşamba. / ilâhır Çarşamba: Yılın son Çarşambası, Nevruz'dan önceki son çarşambanın özel kutlamaları vardır.
çéyne (Ş-44): çiğnemek
çığırtma (SS-374): sebzeli, etli, yumurtalı bir çeşit yemek
çıẖ- (Ş-31): (ġar çiçeği) bitmek, yeşermek.
çıẖ- (Ş-35): çıkmak, görünmek.
çıẖart- (Ş-154): çıkarmak
çıplaġ (SS-94): çıplak
çıraġ (T-181): lamba
çibin (T-111): cibin, karasinek
çiçeklen- (Ş-31): çiçeklenmek
çigin (T-179): omuz
çiling (T-218): çelik
çilpaẖ (Ş-38): çıplak.
çiyin (T-16): omuz
çoban iti (Ş-38): çoban köpeği.
çoẖlu (Ş-35): çok, bol.
çoḳ (Ş-57): birçok
çovuş (Ş-33): çavuş.
çök- (Ş-34): abanmak, çöreklenmek, çökmek.
çöl (T-55): dış
çölmek (T-234): çömlek
çömbel- (Ş-126): çömelmek
çön- (Ş-57): yıkılmak, devrilmek
çönder (Ş-57): çevirmek, değiştirmek
çuğul (SS-134): muhbir
çuğulla- (SS-134): ihbar etmek
çuğundır (AFN I-123): şeker pancarı, çuğundur
çul-çuẖa (Ş-50): giysi falan
çullı (T-244): çullu
çupuḳ (T-183): çubuk
çüri- (T-230): çürümek
dabbağ (SS-221): bir çeşit sığır hastalığı
dad (Ş-37): tat
dad vèr- (Ş-37): tatmak
dadlı (T-56): tatlı
dağıt- (AFN I-132): parçalamak
dağla- (Ş-32): yakmak, aşırı ısıtmak, kavurmak.
dal (Ş-31): sırt, arka.
dalısı (OS-21): arkası
dalıv (Ş-32): (senin) sırtın, arkan
damaẖ (Ş-37): damak, dimağ.
dambılda- (T-10): dambırdamak

damcı (T-32): damla
damnan (Ş-36): damdan
dan (SS-141): <(taŋ) tan vakti
dana (T-12): tane
danış- (Ş-39): konuşmak, sohbet etmek.
dara- (Ş-35): taramak.
darah̲ (Ş-38): tarak
daş- (AS-80): taşmak
daş (Ş-39): taş
daşa daşa (AS-82): taşarak
daşğın (SS-52): taşkın
daşlı (Ş-34): taşlı
dayaġ (T-12): dayanak
dayaġsız (T-160): dayanaksız, desteksiz
dayan- (SS-39): durmak
dayim (T-12): daima, sürekli
dayıma (VBEA-8): daima
de- (Ş-35): demek, söylemek
dedeve (T-232): babana
degirman (T-7): değirmen
degişil- (OS-59): değiştirilmek
delik deşik (T-129): delik deşik
delisov (Ş-44): deli dolu
delüye (T-82): deliğe
demirçi (AFN I-128):demirci
den (T-11): tahıl, tane
deniz (T-33): <(DLT: teŋgiz) deniz
der- (Ş-38): toplamak, dermek
derd (Ş-31): derd
deryaddan (T-32): denizden
desmal (AFN I-56): <(Far:destmāl) mendil
deste (Ş-32): deste, tutam, demet
dėşenek (K-32): delik
deveçi (AFN I-135): deveci
dey- (Ş-34): dokunmak, değmek (mec: etki etmek).
deyirman (T-11): değirmen
dėyne (Ş-34): <(dėginen) (emir) de, söyle
dırmaşdır- (SS-500): tırmandırmak
dırnah̲ (AFN I-114): tırnak
di- (Ş-36): demek, nağme ile okumak.
di- (Ş-38): demek, söylemek.
dibinnen (Ş-31): dibinden
dillendir- (Ş-33): (sazı) çalmak, konuşturmak.
dimdik (SS-164): gaga , ibik.
dincel- (T-221): dinçleşmek, dinlenmek
dindir- (T-16): konuşturmak
dinleyici (T-4): dinleyici
diringi (T-172): nağme

divar (T-172): duvar
dizimecen (T-200): dizime kadar
dodağ (T-12): dudak
doğ (T-10): doğurmak
doğma (SS-49): tabiî
doġtur (T-252): doktor
doğurçuluġ (SS-429): doğruculuk, doğruluk.
doğuz (OS-34): <(doŋuz) domuz
doķġuz (AS-14): dokuz
dolamac (SS-209): dolanbaçlı
dolan- (OS-31): dolaşmak
dolayı (Ş-36): çevre, etraf
dolça (T-165): maşrapa
dolı (T-17): dolu
dombal- (T-261): domalmak
don (T-15): elbise, üst giyecek
donġuz (T-91): domuz
doşab (AFN I-136): <(Far: dūşāb) pekmez
dostluġ (SS-96): dostluk
doy- (Ş-38): doymak
döġüş et- (SS-62): döğüşmek
dönge (Ş-32): devir, dönem
dönüm (Ş-32): dönüş
dört (Ş-32): dört
döş (T-94): meme
döşek (T-181): döşek, minder
döşür- (T-139): devşirmek, yuvarlaklaştırmak
dövr ėle (T-262): devretmek, dönmek
dövre (T-173): çevre, etraf
dövresinde (OS-5): çevresinde
döydükce (T-242): dövdükçe
döyül (T-77): değil
dözim (AFN I-135): <(dözüm) tahammül
dur- (Ş-35): ayağa kalkmak<ET. tur-
dur (T-18): durmak, sakin olmak
durna (T-99): turna
duruẖ- (Ş-55): duraksamak, durgunlaşmak
dustaġ (SS-86): tutsak
dutdır- (AFN I-131): yakalatmak
duyğu (SS-295): duygu
duzsız (T-138): tuzsuz
dükân (AFN I-128): dükkân
dürmeç (AFN I-120): dürüm
dürtme (SS-226): yumruk
düyme (T-15): düğme
düyün (T-237): düğüm
düz (Ş-34): ova
düz- (T-235): dizmek

düzengâhlığ (SS-47): düz yer
düzlet- (AFN I-130): düzeltmek
düzme (Ş-37): raf
düzül- (Ş-37): dizilmek, sıralamak
egri-ügrü (T-11): eğri büğrü
egrü (T-209): eğri
ekeş (K-19): ehil, olgun, becerikli
ekin (AFN I-115): ekin
ėl (Ş-31): memleket, halk.
elcek (AFN I-117): eldiven
ėle- (Ş-36): eylemek, etmek.
elek (T-181): elek
emceg (AFN I-118): meme
emek itirme- (Ş-32): emekleri boşa çıkarmamak.
emğızı (Ş-45): amca kızı
emme (Ş-35): hala, bibi, babanın kızkardeşi (Kayseri yöresinde: ame)
emmiz (Ş-42): evimiz
emoğlı (Ş-40): emmioğlu, amcaoğlu, kuzen
emzik (SS-53): meme, emzik
ėn- (T-234): inmek
eriş (T-148): halı vb. dokumalarda dikine, geçirilen iplik
erüye (T-82): eriğe
esgiklig (SS-117): eksiklik, noksan
esgil- (T-12): eksilmek
esgük (AFN I-114): eksik
esire- (SS-76): kendinden geçmek
esli (T-188): aslı
esnaf (OS-56): esnaf
esrekkil (SS-25): (boğa için) esremiş
ėşik (T-15): dışarı
ėşit- (T-260): işitmek, duymak
ėşme (SS-387): elde bükülmüş, örülmüş
ėşşek (T-91): eşek
ėvcig (T-220): evcik
ėyle (Ş-35): öyle
ėyle- (Ş-31): eylemek
ėyle bil- (Ş-35): zannetmek, sanmak.
ėyle bil ki (Ş-35): sanki, say ki.
ez- (Ş-37): (kına ve çamur için) karıştırmak, özemek, hâsıl etmek.
ezdir- (Ş-36): azizlenmek, başkaları yanında nazlı olmak, nazlanmak, nazlandırılmak
ezeller (Ş-37): ezerler
falçı (OS-25): falcı
farsca (EO-371): Farsça
farsı (EO-369): Farsça
farsıca (Ş-80): Farsça
fere (Ş-34): piliç
ferğ (Ş-36): fark
fesil (AFN I-120): <(Ar: fasl) mevsim

fındıẖca (AFN I-114): manikür
fındıẖca (Ş-38): parmak uçlarına yakılan kına
fulad (T-188): <(polat) çelik
ġabaġca (OS-1): önce
ġabaġdakin (T-187): öndekini
ġabıġ (T-252): kabuk
ġabıġlı (T-64): kabuklu
ġabırġa (T-168): kaburga
ġada (Ş-33): kaza, belâ, dert
ġadaẖ (SS-306): gergi, dayanak
ġafġazlı (Ş-65): kafkasyalı, Kuzey Azerbaycanlı
ġafile (OS-20): kāfile
ġâhdan (Ş-33): bazen, arada bir, arada sırada.
ġaẖıc (SS-364): bk. ġahınc
ġaẖınc (SS-208): kakınç
ġala- (SS-123): üstüste yığmak
ġala ġapusi (T-231): kale kapısı
ġalanı (SS-387): artık, kalan
ġalẖ- (Ş-31): kalkmak
ġalẖız- (T-216): kaldırmak
ġalyan (T-246): <(Ar:ġaleyan) nargile
ġamçı (T-16): kamçı
ġamet: (Ş-39): Ar. boy, endâm
ġâmış (T-241): <(Ar: cāmūs) manda, camız
ġan (Ş-34): kan
ġanad (T-17): kanat
ġap (Ş-35): kapı
ġapaġ (T-218): kapak
ġapıçı (SS-66): nöbetçi, kapıcı
ġappa (Ş-44): kapma
ġapu (T-11): kapı
ġar (Ş-31): kar
ġara bezerk (AFN I-117):
ġara gün (Ş-33): mutsuzluk, sıkıntı
ġaraçı (T-212): <(DLT: karaçı) dilenci
ġaral- (Ş-41): kararmak
ġaraltı (Ş-89): karartı
ġaranlıẖda (Ş-39): karanlıkta
ġar çiçeği (Ş-31): kardelen, nevruz çiçeği
ġardaş (OS-32): erkek kardeş
ġarġa- (SS-37): beddua etmek
ġarġı- (SS-36): beddua etmek
ġarġa (OS-20): karga
ġarıcıġ (SS-60): ihtiyarcık
ġarın (T-158): karın
ġarındaş (Ş-151): kardeş
ġarışıġ (SS-51): karışık
ġari (Ş-35): karı, yaşlı kadın <karıġ ET.

ġarpız (Ş-37): karpuz
ġaş (AS-80): kaş
ġaş- (OS-69): kaçmak
ġaş- (Ş-37): koşmak, kopmak
ġaşġa (SS-129): alın
ġaşġa (T-47): (at ve sığır için) alnı beyaz
ġaş-göz at- (Ş-35): kaş göz atmak
ġav- (Ş-203): kovmak, kovalamak
ġavır- (Ş-203): kavurmak
ġavuḫ (Ş-126): kabuk
ġavurma (OS-29): kavurma
ġavuş- (AS-46): kavuşmak
ġavutmaş (Ş-71): <(kavurma aş, kavurtmaç), kavurma
ġaybol- (T-17): <(Ar:ġäib)kaybolmak, yitmek
ġayçı (T-244): makas
ġayda (Ş-37): usül, âdet, gelenek, kâide.
ġayıt- (Ş-35): geriye dönmek, dönüp gelmek, dönüp gitmek.
ġayna- (Ş-47): kaynamak
ġaytar- (Ş-34): çevirmek, döndürmek
ġaz (OS-20): kaz, kümes hayvanı
ġazdıḳca (T-235): eştikçe
ġazdır- (Ş-33): kazımak, söküp almak
ġebir (T-13): kabir
ġec (Ş-32): geç
ġėce (SS-460): gece
ġėç- (Ş-38): geçmek, savuşmak
ġėçi (Ş-35): keçi
ġed (Ş-39): <(Ar. kadd) boy, endâm
ġed-ġämet (Ş-39): boy, pos
gedik (Ş-33): boğaz, geçit, aşıt
gej (Ş-50): geç
ġelbil (AFN I-71): <(ġelbir) kalbur
ġelbir (T-18): kalbur, buğday eleği
ġelem (AS-80): kalem
gelemme- (Ş-32): gelememek
gelencek (T-152): gelene kadar
gelin (T-236): gelin
gelmegin (AS-52): gelmesini
gelun (T-155): gelin
ġen (T-179): geniş
genc (AS-46): genç
ġerbille- (Ş-155): kalbur ile elemek
ġere (Ş-34): kara
gereg (T-11): gerekli
germeşoy (T-188): pelit ağacından yapılan, hayvan sürmekte kullanılna çubuk
ġern (Ş-150): yüzyıl, asır
gėt- (Ş-38): gitmek.
ġėyçi (T-181): <(kıyıcı) makas

ġeyçi (T-181): makas
ġeye (Ş-39): kaya
ġeynana (Ş-38): kaynana
ġeynata (T-256): kaynata
ġeyne- (Ş-34): kaynamak
gezdir- (Ş-36): dolaştırmak
gezeyen (T-191): çok gezen
gezmağe (OS-31): gezmek için
ġezov-ġeder (Ş-32): kaza-kader
ġıç (T-239): bacak
ġıfıl (T-182): <(Ar: kıfl) kilit
ġılçıġ (SS-307): kılçık
ġıllu (T-114): kıllı
ġıpıġ (SS-147): göz kapağı
ġırġı (Ş-36): kartalgillerden yırtıcı bir kuş, şahin
ġırğın sal- (SS-63): çok insan öldürmek
ġırh̲- (T-5): <kırkmak
ġırmızı (T-56): kırmızı
ġış (Ş-39): kış
ġısġanc (T-259): kıskanç
ġışġırıġ (Ş-41): haykırış
ġışla- (T-221): kışı geçirmek, kışlamak
ġıyġacı (Ş-36): çapraz bir biçimde
ġız (Ş-36): kız
ġızard- (T-235): kızartmak
ġızcığaz (SS-252): kızcağız
ġızdır- (T-225): ısıtmak
ġızğıngil (SS-226): kızgın boğa
ġızıl (AFN I-120): altın
ġızıl (Ş-37) : kırmızı, kızıl
ġızılcıġ (SS-340): kızılcık
gicellenmek (SS-129): aklı başından gitmek
gilas (T-64): kiraz
gileylik (Ş-58): <(Far:gile) yanıp yakınma , şikayet, dedikodu
girdekân (Ş-38): is. Far. ceviz, koz
ġisse (Ş-35): kıssa, hikâye
ġoca (T-237): ihtiyar, yaşlı
ġocaman (SS-42): büyük, görkemli, kocaman
ġoduh̲ (Ş-38): sıpa, eşek yavrusu
ġolsız budaġsız (T-18): kolsuz dalsız
ġonaġla- (SS-117): ağırlamak
ġonaġlıġ (SS-48): misafir etme, ağırlama
ġonah̲ (Ş-33): misafir
ġonur (SS-326): <(DLT :koŋur) kestane rengi
ġorh̲a mı (SS-225): korkar mı
ġorh̲aġ (T-87): korkak
ġorh̲unc (SS-71): korkunç
ġoşa (SS-202): çift

ġov- (AFN I-137): kovmak
ġov- (Ş-38): kovmak, koşturmak, (hayvanı) hızlı sürmek
ġov (T-182): <kav, tutuşturucu
ġovağlı (K-22): (göz için) üstü kalkık dik kapaklı
ġovun (T-254): <koğun
ġovur (K-34): <koŋur "kahverengi, konur"
ġovurğa (T-163): kavurga
ġoy- (Ş-36): koymak, bırakmak
ġoyun (SS-387): koyun
ġoz ġabuğı (T-231): ceviz kabuğu
göbelek (AFN I-120): mantar
gög (AFN I-116): gök, gökyüzü
göger- (SS-98): yeşermek
gölmeş (SS-123): gölcük
gön (SS-387): sığır derisi
gönder- (T-133): göndermek
gönlüvi (K-12): gönlünü
gönül (SS-48): gönül
göremmesek (Ş-32): göremezsek
göresen (T-215): acaba
görsetme (SS-220): gösterişli
görükme- (T-135): görünmemek, gözükmemek
göy (Ş-46): gök, gökyüzü
göy (T-15): mavi
göyçe (T-23): gökçe, maviş
göyçeg (Ş-38): güzel, gökçek
göylün (Ş-48): (senin) gönlün
göyşe- (T-238): çiğnemek, geviş getirmek
gözel (Ş-32): güzel
gözellik (SS-36): güzellik
gözme (Ş-88): yara kabuğu
gözmelen- (Ş-88): yaranın kabuk bağlaması
gözsiz (T-11): gözü olmayan, kör
ġucağla- (SS-14): kucaklamak
ġulaẖ (T-179): kulak
ġulluġ (SS-50): hizmet
ġum (Ş-34): kum
ġur- (Ş-39): teşkil etmek, düzenlemek, kurmak.
ġuran (Ş-39): kuran, düzenleyen, başlatan.
ġurd (OS-33): kurt
ġurġuşumlı (Ş-51): (eneke için) ağır olsun diye içine kurşun dökülmüş aşık
ġuri (Ş-33): kuru
ġurşağ (T-9): kurşak
ġurt (Ş-38): kurt, canavar
ġurtar- (T-235): bitmek, tükenmek
ġuru- (T-138): kurumak
ġuş (K-45): kuş
ġuzġun (T-173): kuzgun

ġuzu (Ş-34): kuzu
güc (T-17): güç
güj (Ş-50): güç, zor, güçlü
gül (Ş-32): çiçek
gül aç- (Ş-35): çiçek açmak
gülbeser (Ş-37): Far. Salatalık, hıyar
gülli (Ş-38): çiçekli
gülburnı (T-76): bot. kuşburnu
gülüstan (T-210): Far. gülistan, gül bahçesi
gün (Ş-32): güneş
günüz (OS-25): gündüz
güyüm (T-182): güğüm
haca gėt- (T-57): hacca gitmek
haça (T-237): çatallı
ẖaftan (SS-325): <kaftan
haẖ (OS-3): halk
haẖla- (T-269): haklı görmek, haklı çıkarmak
ẖala (Ş-36): teyze
ẖalça (T-181): küçük halı
halında (T-247): halinde
ẖaloğlu (Ş-39): <(hala oğlu)teyze oğlu
halvaçı (T-241): helvacı
hambal (AFN I-117): hamal
hamısı (T-243): hepsi
hamu (T-14): hep, tüm, herkes
hamusın (OS-32): hepsini
ẖanımların hörüyü (T-140): saç örgüsü
hansı (T-13): hangisi
hara (T-11): nereye
hardan (T-241): nereden
ẖātire (Ş-37): hatıra, anı
ẖecce (Ş-40): hatice
hėç (Ş-32): hiç
heġiġet (SS-42): gerçek, hakikat
heġirsa- (SS-117): hakirsemek, aşağı görmek
ẖelġ (Ş-33): halk
helikôpter (T-227): helikopter
ẖelvetle- (Ş-35): etrafın tenha olmasını gözlemek
ẖenā (Ş-36): kına
ẖermen (Ş-38): harman, tahılın döğülüp samanından ayrıldığı yer. (Far. ẖirmen'den).
heryan (Ş-36): her nere olursa olsun.
herzad (Ş-33): her şey
hėş (OS-72): hiç
heveslen- (Ş-38): heveslenmek
hėy (Ş-37): (zf.) sürekli, habire.
heyif (Ş-34): hayıf, ne yazık ki
ẖėyme (Ş-37): is. Ar. Çadır.
ẖėyr (Ş-34): <Ar. Hayr, hayır

h̲èyret (Ş-36): hayrat, ölü için verilen yemek, ihsan.
hèyva (Ş-33): ayva
hèyvan (Ş-38): is. Ar. hayvan, eşek.
hèyvancığ (SS-13): hayvancık, zavallı hayvan
h̲ezan (Ş-34): sonbahar, hazân
hica (VBEA-9): hece
himleş- (SS-135): "hımm, hee... " diyerek anlaşmak
hindüstan (T-178): hindistan
h̲ırman (T-208): <Far. h̲irmen,harman
h̲irmen (T-14): bak. h̲ırman
his (T-225): is
h̲iyalüvi (K-12): hayalini
h̲iyar (AFN I-121): hıyar
h̲iyavan (T-252): Far. h̲ıyābān, iki yanı ağaçlıklı yol
hoppan- (T-86): hoplamak
hordad (T-12): ay adı
hörümçek (T-111): örümcek
h̲oş (Ş-36): mutlu
hövkür- (SS-286): bak. höykürme
hövl (Ş-33): Ar. hevl, korku
höykür- (K-34): yüksek sesle ağlamak, höykürmek
hoyuh̲- (SS-338): korkmak, ürkmek
h̲umar-h̲umar (Ş-34): baygın baygın, mest olmuş bir halde.
h̲umpara (T-175): <Far. h̲umbāre. top güllesi, kumbara
hüri- (T-230): havlamak, ürmek
h̲uş (Ş-35): düşünce, akıl, dikkat
h̲uşlan- (Ş-35): kendine gelmek, gücünü ve dikkatini toplamak
ışğırarak̇ (SS-60): hıçkırarak
içgi (Ş-59): içki
igde (AFN I-116): iğde
igi- (T-138): kokmak
igid (AS-10): yiğit
igirmi (OS-56): yirmi
igit (Ş-32): <(DLT: yigit) yiğit
igitmen (SS-122): yiğit
il (T-11): yıl
ilan (AFN I-123): yılan
ilançı (OS-25): yılan oynatarak para kazanan adam
ildırım (Ş-31): yıldırım
ildız (Ş-31): yıldız
ilh̲ı (T-129): <(yılkı) at sürüsü
ilme (T-230): ilmek
ilmek (T-235): ilmik
imdi (OS-2): şimdi
inciklik (SS-309):
indi (Ş-37): şimdi, imdi
ineg (T-18): inek
inek (Ş-38): inek

ingilde- (SS-48): sallamak, inletmek
ingilis (OS-65): ingiliz
insanlığ (SS-46): insanlık
ireli (T-190): ileri
ireng (T-278): renk
irza (Ş-38): özel is. Rıza
istalin (OS-22): Stalin
istekli (SS-47): sevgili
isti (T-12): <(ET.isig) sıcak
istilik (SS-37): sıcaklık, cana yakınlık
işığ (AFN I-143): ışık
işılda- (T-13): ışıldamak
islan- (T-243): ıslanmak
işle- (AFN I-130): çalışmak
işsizlığ (OS-36): işsizlik
it- (Ş-32): yitmek
itele- (AS-70): itmek, iteklemek
itgin (Ş-37): yitik, yitkin, kaybolmuş.
itgin düş- (SS-44): yitmek, kaybolmak, haber alınamamak
itginlik (Ş-32): yitkinlik, kaybolma, yitme
iti (T-5): keskin
itir- (Ş-32): yitir
iyde (Ş-39): iğde.
iyne (T-6): iğne
ķaç- (Ş-33): koşmak.
kâğız (Ş-38): kâğıt.
kâl (OS-46): ham, olgunlaşmamış
kâs (Ş-39): kirli, puslu, lekeli, aydınlık ve duru olmayan.
kebab (T-183): Ar. kebāb. kebap
kèc ol- (Ş-32): ters düşmek
kèç-(Ş-32): geçmek
kèçid (SS-178): geçit
kehlen (SS-385): küheylan
kehlig (Ş-34): bk. keklik
kehlik (Ş-31): bk. keklik
keklik (AFN I-116): keklik
kelef (T-12): gelep
kelme (OS-32): kelime, söz
kend (Ş-32): köy
kendçi (AFN I-128): köylü, çiftçi
kepenek (T-271): kelebek
kerbela (Ş-33): kerbelâ
kesgin (VBEA-8): keskin
ket (Ş-33): kent
ketan (T-237): <(Ar: kettan) keten
ketdi (Ş-54): köylü
ketli (Ş-39): köylü
kiyik (SS-142): geyik

kiçil- (OS-34): küçülmek
kifse- (SS-297): kütlenmeye başlamak
kilim (T-17): kilim
kimi (Ş-33): <(ETG: kib) gibi
kiri- (T-203): susmak
kişne- (T-221): kişnemek
kôl (Ş-31): çalı topluluğu, fundalık
ḳonaḳ (OS-29): misafir
kôr sıçan (AFN I-123): köstebek
ḳoy (Ş-31): ko, bırak
ḳoy- (Ş-36): bırakmak, koymak.
kôyha (T-157): kâhya, köy sorumlusu, muhtar
köç (OS-2): göç
köç- (T-13): göçmek
kök (T-14): şişman
körik (AFN I-118): körük
körpi (AFN I-122): köprü
körpü (T-220): köprü
kösov (T-23): ucu yanmış odun parçası, köseği
köş (SS-225): köşk
köşşek (T-251): deve yavrusu
kötüyüne (T-240): kütüğüne
kövşen (Ş-33): civar, etraf, kırlar (Far. Kefşen: ova, sahra, evvelce ekilmiş yer).
köygsi (SS-113): <(ETG: kögüz) göğsü
köynek (T-12): gömlek
külek (Ş-35): yel, rüzgâr
küleş (Ş-38): biçilip dövülmeye hazır hale gelmiş tahıl, başaklı sap
künc (T-15): köşe
künde (T-183): hamur bezisi
kürd (T-212): kürt
küre- (Ş-38): bir şeyi, kürek gibi bir aletle sürükleyerek taşımak, atmak, küremek, kürümek.
küsgen- (T-216): imrenmek, Kars'ta: küsenmek
küsü tut- (SS-273): uzun süre küsülü yaşamak
kütel- (Ş-81): kütleşmek, itiliğini yitirmek, körelmek
küy (Ş-32): ses <ET. kü
küyegü (SS-148): <(ET. küdegü) güvey, damat
küze (T-184): su kabı, testi,
laḫla- (T-269): su içinde bitki köklerinin gevşeyip boşalması
lampa (T-181): lamba
lap (T-218): iyice, tam
legen (T-183): leğen
lekke (Ş-133): leke
lelek (SS-231): telek, telek gibi süs unsurları
lelekli (SS-231): ucuna süs olsun diye telek takılmış olan
lepe (T-244): dalga
lokômotif (T-226): lokomotif
mamız (SS-349): mahmuz

mancanığ (SS-387): mancınık
mayallağ aş- (T-174): takla atmak
mefhum (T-6): mevhum
meger (Ş-38): (ed. Far.) hiç, asla.
meherrem (Ş-34): muharrem ayı.
mehmel (T-230): <Ar: mahmer: havlu veya kadife gibi üzeri tüylü kumaş
melâfe (T-218): yatak örtüsü, çarşaf
men (Ş-35): ben, birinci teklik şahıs zamiri.
mencığaz (SS-465): bendeniz, zavallı ben.
meşd (Ş-36): meşhedî, Meşhed şehrindeki İmam Rızä türbesini ziyaret etmiş olan
mėşe (T-243): orman
meşruteni (AFN I-134): meşrutiyeti
metel (OS-61): masal
mıncığ (T-56): boncuk
mırığ (T-80): (diş için) sırada boşlukları bulunan
mil (T-184): şiş
milçeğ (SS-377): bk. milçek
milçek (AFN I-123): karasinek
min- (Ş-38): binmek
minar (AFN I-115): minare
minig (SS-174): bk. minik
minik (SS-89): binek
mir (Ş-32): Far. mâr: bey oğlu, seyyid oğlu.
mişov (VBEA -8): Güney Azerbaycanda bir dağ
miz (T-182): delici araç
mövcud (AFN I-135): mevcud, var olan, bulunan
möviz (Ş-38): is.Far. Kuru üzüm (mîvîz'den).
muncuğ (T-248): boncuk
münäcet (Ş-36): münacaat, selâ
mürekkeb (AFN I-121): boya
nağıl (Ş-35): Ar.nakl'den. hikâye, kıssa
nahır (Ş-38): sığır sürüsü
nahışlı (T-17): nakışlı, süslü
nakğış (Ş-37): is. Ar. nakş, süs
nakğış vur- (Ş-37) : nakşetmek, süslemek.
nalla- (T-220): hayvana nal çakmak, nallamak
narıncı (T-84): nar çiçeği rengi
navruz (Ş-38): yılbaşı ve bahar bayramı. (Far. nevrüz'dan)
navruz güli (Ş-38): is. nergisgillerden, kar kalkmadan çiçek açan soğanlı bir bitki. kardelen, karçiçeği, (Kars: danakıran).
navruzeli (Ş-38): özel is. Navruz Ali.
ne (Ş-37): zf. ne kadar çok.
nėce (Ş-32): nasıl
nene (Ş-35): anne
neneve (T-232): annene
nenni (AFN I-120): asma beşik
nerilde- (T-11): erkek deve sesi çıkararak inlemek
ne'yne- (Ş-44): ne yapmak

nezerüve (K-12): dikkatine
nisgil (Ş-34): keder, üzüntü, acı, iç ağrısı.
nisgilli (Ş-34): kederli, hasret ve dertle dolu, gönlü kırık, acıklı, gamlı
nobat (Ş-37): nebât, nöbet şekeri
noẖta (T-219): yular
noẖtalan- (T-148): bağlanmak, dizgin takılmak
no'lupdu (Ş-54): ne olmuş
novruz (Ş-31): nevruz.
oduẖ (Ş-55): ateş görmüş gibi duyarlı olmak
oğlancıġ (SS-128): sevgili oğlan
oğlı (T-172): oğlu
oğluvı (SS-140): senin oğlunu
oğulsuz (Ş-32): oğlu olmayan
oẖlov (T-183): oklava
oẖşa- (T-5): benzemek
oẖşa- (SS-45): sevmek, okşamak
oẖu- (Ş-34): okumak, ötmek
oẖu- (Ş-37): ötmek, şarkı söylemek, nağmeli bir şekilde seslenmek.
oẖucu (SS-425): okuyucu
olar (Ş-35): onlar, üçüncü çoğul şahıs zamiri.
onba (AFN I-139): aşığın iki sivri ucu üzerine dikilerek durması <Karsta ġomba
onda (Ş-38): o zaman.
onda gördün (Ş-38): birde bakarsın ki...
oraẖ (Ş-35): orak
ordan (T-16): oradan
ordu (SS-216): <orda: yurt, memleket
oruş (OS-56): oruç
osan- (OS-20): usanmak
otaẖ (Ş-37): oda
otraķ (SS-168): bk. oturah
oturaẖ (Ş-39): oturma yeri
ov (SS-149): av
ova çıẖ- (SS-149): ava çıkmak
ovuc (T-10): avuç
ovud (T-86): avurt
oyan- (Ş-32): uyanmak
oyand (T-120): <(ovand) ters olmayan, düz
oyna- (OS-60): oynamak
oyna- (Ş-38): (oyun) oynamak
oynaġ (Ş-42): oyun
oynaş (SS-41): oynaş, kırık
öldürmege (T-17): öldürmek için
öldürsenem (SS-137): öldürsene
öli (AFN I-134): olü, naaş
ölmek (AFN I-116): ölüm
ölümcil (SS-506): öldürücü, ölmek üzere olmak durumu.
öpüş (T-83): öpüş, öpücük
örken (AFN I-122): <(DLT: örgen) urgan

ört- (T-17): kaplamak
övladımız (T-59): evladımız
övse- (Ş-155): tahıl gibi şeyleri tepside yellendirerek ayıklamak
öz (Ş-33): kendi
özek (T-198): bitkilerin ortasında oluşan odunsu kısım
özlüg (SS-44): benlik
pah̲la (T-53): bakla
palçıḳ (Ş-37) : balçık, çamur
paltar (Ş-36): elbise, çamaşır, giyecek
pambıġ (T-39): pamuk
pambuġ (T-16): <(Far: penbe)
pambuğ (T-16): <(Far: penbe) pamuk
pardahlan- (T-118): perdahlanmak
pars (SS-25): pas
patava (T-18): çarık veya çorap bağı
payız (Ş-33): Far. Sonbahar
penir (OS-28): peynir
pèşe (T-244): iş-güç, alışkanlık
peye (T-47): ahır
pıçalaġ (AS-52): çapak
pıçıldaş- (SS-72): fısıldaşmak
pıçıltı (SS-39): fısıltı
piçaġ (T-189): bıçak
pilte (Ş-36): bazı aydınlatma araçlarında fitil
pilte (T-183): fitil
pişik (AFN I-116): kedi
pislik (T-247): kötülük
pitig (T-173): <(bitig) mektup, yazı, muska
piyada (T-172): piyade, yaya
pulsuz (OS-20): parasız
püsgür- (VBEA-8): püskürmek
ref (Ş-37): raf, terek
sabun (T-182): sabun
sac (T-183): sac
sadece (K-34): yalnızca, sadece
säet (T-13): saat
saf bağla- (Ş-31): saf tutmak
sah̲la- (Ş-38): saklamak, tutmak, durdurmak
saḳġal (Ş-151): sakal
saḳġız (Ş-37): sakız
sal- (Ş-33): düşürmek
sal- (Ş-36): bırakmak, gevşetmek
salam (T-14): selâm
salğarsız (SS-45): içi boş gibi, ağır ve özlü olmayan, gevşek dokulu
samäver (Ş-39): semaver
san (T-219): sayı
sana- (T-16): saymak
sandıġça (T-164): küçük sandık

sanduķ (T-173): sandık
sap (AFN I-114): iplik
sapand (T-188): sapan
sapsız (T-64): kulpsuz
saral- (Ş-34): sararmak
sarat- (SS-65): sarartmak
sarı- (T-18): sarmak
sarımsağ (AFN I-117): sarımsak
sarıtda- (SS-220): sarıp sarmalamak
saş (Ş-151): saç
satıl (T-183): <(sitil) helke
sav (Ş-38): söz <ET. sab
sav- (Ş-203): savmak, savuşturmak
saz (Ş-33): kamış, saz.
saz (Ş-33): mızrapla çalınan telli musikî âleti, bağlama.
sazaẖ (Ş-33): soğuk, şiddetli rüzgâr, ayaz
sazaẖ çal- (Ş-33): şiddetli kuru rüzgâr esmesi
seç- (Ş-39): tanımak, ayırt etmek.
sef (Ş-37) : saf, dizi, sıra
sef bağla- (Ş-31): saf tutmak
seher (T-18): sabah
seķge (Ş-51): eneke, aşık oyununda elde bulundurulan iri aşık
sekki (T-13): seki
sėl (Ş-39): su taşkını, sel (<Far. sėyl).
semire- (SS-335): sese yönelmek
semirlen- (SS-253): ses duyarak uyanmak
senek (T-182): <(DLT: sengek) ağaçtan oyulmuş su kabı
sengek (Ş-113): Azerbaycana özgü bir çeşit ekmek
başun sağ olsun (Ş-32): geçmiş olsun, olan oldu, geçen geçti; sen sağol
sep- (T-208): serpmek, saçmak
sernövüşt: Far. ön söz
sėvgi (AFN I-117): sevgi
sėvgili (Ş-150): sevgili
sėyid (Ş-43): seyyid
sėyret- (Ş-33): seyretmek
sıçğan (T-90): sıçan
sıçra- (SS-52): sıçramak
sığalla- (SS-221):
sığış- (T-252): sığmak
sıẖ- (Ş-31): sıkmak
sıldırım (SS-43): uçurum
sın- (Ş-38): kırılmak
sınıẖğ (Ş-55): sıkıntıya düşmek, çaresiz kalmak, kırılmış gibi olmak
sicirleme (K-85): <(Ar: sicil) birinin geçmişi hakkında övücü ya da yerici destan
sifte (OS-34): <(Ar: istiftâh) siftah
silmağ (T-35): silmek
sine (Ş-39): is. Far. göğüs, sîne
sine ger- (Ş-39): göğüs germek, direnmek

siyirerek (SS-72): sıyırarak
soẖ- (Ş-37): sarkıtmak, sallamak, sokmak
son (T-7): son
sondan (Ş-35): sonra, ondan sonra
sopan (SS-387): sapan
sopeġ (SS-387): sapan
sopeng (SS-387): sapan
sōra (Ş-32): sonra
soraẖla- (Ş-35): sormak, aramak, izini sürmek
soraķla- (Ş-35): haber alma, bilgi edinme
sorğu (K-34): soru, sual
sov (Ş-38): sav< ET. sab "söz"
sov- (Ş-39): savmak, savuşturmak
soy- (Ş-38): kabuğunu çıkarmak, soymak
soyuducu (T-7): soğutucu
soyuġ (T-16): soğuk
söhbet (Ş-39): sohbet, konuşma
sövġet (Ş-39): hediye
söyke- (T-85): yaslamak, dayamak
söylür (Ş-124): söylüyor
söz (Ş-38): söz
söz (Ş-36): türkü
söz çık- (Ş-39): tartışma çıkması
su suvaran (SS-54): bahçe sulayan
suli yer (Ş-34): sulak yer
suva- (Ş-36): sıvamak, sıva yapmak.
süd (T-5): süt
südik (AFN I-122): <(DLT: sidük) sidik
sümük (T-234): kemik
sünbül (Ş-35): başak
süpürge (Ş-130): süpürge
sür-sümüg (Ş-50): kemik-memik
sürü (T-18): sürü
şād (Ş-31): mutlu
şah- (Ş-31): çakmak
şaẖla- (Ş-38): dik tutmak, dikeltmek
şaķġılda- (Ş-31): şakırdamak
şal salla- (Ş-37): Nevruz bayramında nişanlıların hediyelerini kuşağın ucuna bağlayarak bacadan sarkıtması.
şam (Ş-35): akşam yemeği.
şebçere (Ş-39): is. Far. kış gecelerinde yenilen çerez.
şeẖs (AFN I-131): adam, kişi
şek (AFN I-139): şüphe
şekili (T-172): şekli
şele (T-163): <(şelek)
şele (T-220): şelek
şelme (T-163): <(çalma)
şenlik (SS-50): şenlik

şepelen- (T-10): (Kar için, dalga için) yığılmak, birikip kalmak, üst üste gelmek
şesli (Ş-39): <(Far:şest) görkemli, vâkur
şèyẖelislâm (Ş-36): şeyhülislâm, din adamı
şıçıra- (SS-129): sıçramak
şıllağ (Ş-36): tekme, çifte, tepik
şıllağ at- (T-78): tekme atmak
şikâr (Ş-35): av
şikârçı (Ş-35): avcı
şimal (AFN I-133): kuzey
şirin (Ş-37): tatlı
şiş (T-183): iğ, şiş
şişlik (SS-132): şiş kebabı yapmaya yarar et, hayvan
şorba (OS-60). çorba, yahni
şorulla- (SS-145): şoruldamak
şovuķ (K-23): Ar. şavk. ışık
şövket (Ş-31): şevket
şuẖ (AS-42): şık, şuh
şumla- (T-215): herg etmek, tarlayı sürmek
taẖ- (Ş-34): takmak, takınmak
taẖça (Ş-37): küçük raf, duvarda yapılmış oyuk, taka
taẖta-tabaẖ (Ş-40): kap-kacak
takğatak (SS-406): tak ha tak, takır takır
tamamısı (OS-56): tamamı, hepsi
tanış (SS-49): tanıdık, tanışık
tanrı (T-262): tanrı
tap- (T-237): bulmak
tapbaca (T-237):bilmece, bulmaca
tapmaca (T-4): bilmece, bulmaca
tarı (OS-77): bk. tanrı
teğvim (T-247): takvim
tek (Ş-33): yalnız, tek başına
tekin (Ş-38): gibi
tekine (T-181): tekne
tekür (SS-202): tekfur
temeddün (Ş-33): <Ar. ilerleme, medenileşme
tendir (OS-60): tandır
tepik (T-174): tekme, tepik
teref (AFN I-137): taraf
teybir (SS-324): <(Ar: tedbir) tedbir, önlem.
tèz (Ş-37): Zf. çabuk, acele, tez.
tezik- (SS-144): ürkmek
tèzikdir- (SS-144): ürkütmek
tikiş (T-272): dikiş, dikme biçimi
tilisim (SS-194): tılsım, büyü
tırabuzan (SS-202): Trabzon
tiringe (Ş-35): insanın kendi kendine mırıldandığı nağme
tiringe dè- (Ş-35): nağme mırıldanmak.
toẖtac (SS-379): duygularını ve heyecanını belli etmeme tutumu

toh̲u- (Ş-37): dokumak, örmek
toh̲um sep- (T-208): tohum serpmek, saçmak
toh̲unc (SS-208): kakınç kelimesinin sinonimi
topançe (T-189): tabanca, beşli mavzer
torpağ (T-13): toprak
toy (Ş-36): düğün töreni
toy tut- (Ş-36): düğün yapmak
toyla- (SS-117): şölen vermek
toyuġ (T-16): tavuk
tozanaġ (SS-260): toz bulutu
tök- (Ş-34): dökmek
tövle (Ş-39): ağıl, ahır, tavla
töyle (T-166): tavla, at ahırı
turşa (Ş-37): <turş, ekşi.
tut- (Ş-34): tutmak, yakalamak, ele geçirmek.
tut- (T-17): kaplamak
tutalğac (T-177): tutacak yer
tük (T-249): tüy
tükân (OS-81): dükkan
tülki (OS-35): tilki
tülkü (SS-383): tilki
tüpürdigin (SS-51): tükürdüğünü
türkce (EO-371): türkçe
türki (Ş-39): türkçe
türkü (EO-369): türkçe
tüsti (T-234): tütsü
tüstü (T-233): tütsü
uc (T-13): uç
uca (T-14): yüce, yüksek
uç- (Ş-31): uçmak
uçaķ (T-226): uçak
uçrum (SS-36): uçurum
ud- (T-10): yutmak
ula- (Ş-39): ulumak
ulah̲ (Ş-38): aracı, vasıta, eşek
ulduz (T-242): yıldız
umaç (T-245): <(ovmaç) irmik
urus (OS-1): rus
urvayi (K-54): güreş ve savaş narası
uşağ (Ş-35): çocuk.
usgük (T-181): yüksük
uşġun-ġamalaġ (K-45): uçkun otunun kuru dalları
ut- (Ş-51): oyunda yenmek, kazanmak
uy- (Ş-33): uymak, intibak etmek, uyum göstermek, aldanmak
uzaġ (SS-49): uzak
uzald- (T-153): uzatmak
uzalt- (T-149): uzatmak
üçünci (AFN I-138): üçüncü

üfüġ (Ş-34): ufuk
ülgü (SS-108): biçim
ülgüc (AFN I-116): <(ülgüç) ustura
ürek (Ş-31): gönül, yürek
üreyim (T-13): yüreğim
üsgük (T-181): yüksük
üste (T-15): üstünde
üyüt- (T-129): öğütmek
üz (Ş-32): yüz, surat, çehre
üz (Ş-34): yüz, yüzey
üz- (Ş-35): yüzmek
üzengi (SS-145): üzengi
üzerlik (OS-61; AFN I- 114): üzerlik otu
üzi (T-242): yüzü
üzük (T-147): yüzük
vallah (SS-244): <(Ar: vallāhi)
var (Ş-32): var, bulunma
varlı (T-244): zengin
vehşiliġ (OS-27): vahşilik
vel (Ş-38): döven, harmanda tahılı saptan ayırmak için küleşin üstünde koşulup sürülen alet, (Kars: gem)
vėr- (Ş-38): vermek
verziğan (Ş-40): yer adı
veten (OS-6): vatan
vır- (AS-40): vurmak
vur- (Ş-37): kazımak, nakşetmek, hakketmek.
vur- (Ş-38): bir yere yönelmek, yönlendirmek.
vurğun (SS-37): şair Samed Vurgun
vuruş (SS-62): dövüş, savaş
vücud (OS-23): vücut
yad ėle- (Ş-31): yad etmek, hatırlamak, anmak
yad vėr- (Ş-37): hatırlatmak
yada sal- (Ş-37): hatırlamak, anmak
yağı (T-18): düşman
yağış (T-238): yağmur
yağmur (T-254): yağmur
yahşı (AFN I-130): iyi, güzel
yahşılıķ (AFN I-116): iyilik
yahşıraķ (SS-137): daha iyi
yalğız (VBEA-8): yalnız
yalğuz (SS-148): <(yalaŋus) yalnız
yalınçıġ (SS-507): çıplak
yamac (T-244): yamaç
yamaġ (T-183): yama
yana AFN I- 114 (Ş-39): yanmaya elverişli olan.
yanaşı (SS-183): <(yanaşıġ) yan yana, birlikte
yançaġ (SS-461): bacakların üst iki yanı
yangı (SS-386): acı, üzüntü

yansıla- (Ş-45): taklid etmek
yapı (T-236): yapı
yaprağ (T-17): yaprak
yaradılan (T-4): yaratılan
yarı- (SS-333): parlamak, mutlu olmak
yarıķ (T-232): yarık, yarılmış
yarımçıķ (SS-426): yarım, eksik
yarmaça (T-129): yarılmış odun parçası, kaba saba
yarpaġ (T-218): yaprak
yarpaḫ (Ş-34): yaprak
yarpız (Ş-36): yarpuz, su nanesi
yaru (T-196): yarı
yas (Ş-39): mâtem, yas
yastı (T-159): yassı
yaş (T-138): ıslak
yaşar- (SS-290): ıslanmak
yaşayış (AFN I-130): hayat
yaşıl (Ş-38): yeşil
yaşıt (SS-128): yaşıt
yat- (Ş-32): uyumak
yataḫ (Ş-39): yatma, yerleşme yeri
yatış (T-168): yatma, yatış
yatıttır- (SS-247): yatırttırmak
yavalatmış (SS-236): yavaşlatmış
yavuķ (AFN I-142): <(ET: yaġuk) yakın
yay (T-244): yaz
yayaġ (T-207): <(yadaġ) yaya
yaylaġ (AS-52): yayla
yaz (Ş-39): ilkbahar.
yazıġ (Ş-57): zavallı
yegin (T-225): yeyin, hızlı
yeher (Ş-87): eyer
yėke (T-138): iri, büyük
yėl (Ş-31): rüzgâr
yėmeg veġti (SS-117): yemek vakti
yėn- (Ş-34): inmek
yėndir- (T-16): indirmek
yėr köki (AFN I-119): havuç
yėri- (T-173): yürümek, gitmek
yėriş (T-69): yürüyüş, koşuş
yėrpin- (T-221): hareket etmek, gitmek,yerleşmek
yėsir (SS-331): <(Ar:esir) esir
yėt- (Ş-38): yetişmek, ulaşmak, gidip kavuşmak
yėtir- (AS-42): yėtiştirmek
yığıncaġ (T-6): toplantı
yığmağılan (T-17): toplamakla, toplayarak
yıḫ- (SS-387): yıkmak
yıḫıl- (Ş-154): düşmek

yi- (Ş-35): yemek
yoẖsul (T-224): yoksul, fakir
yoķġuş (AS-20): yokuş
yolçılıġ (AFN I-130): yolculuk
yoldaş (OS-32): arkadaş, yoldaş
yolsuz (Ş-33): yoldan çıkmış, sapık
yolsuz kişi (OS-58): ahlak ve kanun dışı davranışta bulunan kişi
yol yolla- (SS-247): yol katetmek
yonduķca (T-235): yonttukça
yorğan (T-155): yorgan
yorġunlatmış (SS-236): yormuş, yorgun düşürmüş
yorğunluġ (T-211): yorgunluk
yovşan (T-76): <(yavşan)
yuẖa (T-183): <(yubka) yufka
yuẖarı (T-260): yukarı
yuẖi (Ş-33): rüya
yumurta (Ş-38): yumurta
yumurtda- (T-236): yumurtlamak
yumuruġ (SS-128): yumruk
yupyumru (T-63): yusyuvarlak
yuyun- (Ş-70): yıkanmak
yügürek (SS-125): hızlı
yüklet- (SS-132): yük taşıma aracı
yun (SS-387): yün
yüyen (T-11): dizgin
zad (Ş-33): şey
zahra (T-175): zahire
zeher (T-129): <(Ar: zehr) zehir
zeniz (Ş-57): zannımız
zerer (T-241): zarar
zilf (Ş-35): zülf.
zilhecce (Ş-34): zilhicce ayı.
zingilti (SS-106): zil sesi
zinġırov (Ş-203): çıngırak
zireklig (AFN I-143): <(Far:zîyrek)uyanıklık, canlılık, hareketlilik
zolaġ (T-47): şerit, dolak.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu, *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*, Ankara 1996, 176 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 652.

AĞAKAY, Mehmet Ali, *"Türkçede Kelime Koşmaları"* Ankara 1988 TDAY Belleten, 1954, II. Bas.

AKALIN, Mehmet, *Tarihî Türk Şiveleri* (Fundamenta'dan çev.), Ankara,1988, TKAE yay.

AKPINAR, Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, Emek Matbaacılık, 512 S., Dergâh Yayınları: 150.

ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-2*, İstanbul 1994, Milli Eğitim Basımevi, 1292 S., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2618.

ARASLI, H. *Şah İsmâil Hetâî*, Bakü 1946, Azerneşr Metbeesi, Azerbaycan'ın İran ile Medenî Elage Cem'iyetinin neşriyâtı

ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig 1/ Metin*, Ankara 1979, Maya Matbaacılık, 656 S., Türk Dil Kurumu Yayınları: 458.

________, *Kutadgu Bilig 2/ Çeviri*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi-Sa20 c.

________, *Kutadgu Bilig 3/ İndeks*, İstanbul 1979, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 565 S., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47

ATABAY, Neşe-KUTLUK, İbrahim-ÖZEL, Sevgi, *Sözcük Türleri*, (Yayına Hazırlayan: Doğan Aksan), Ankara 1983, Olgaç Basımevi, 288 S., Türk Dil Kurumu Yayınları: 421.

ATEŞ, Ateş - TARZÎ Abdülvehhâb, İstanbul 1982, Tercüman Yayınları.

AYTAN, Hamid Nutki, *Her Rengden Dünenden Bugüne*, (Yayına Hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ankara 1996, Yücel Ofset, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 109

BAYATLI, Hidayet Kemal, *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara 1996, Bizim Büro Basımevi, 410 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 664.

BLAGA, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, (Yer ve tarih yok), 403 S.

BURAN, Ahmet, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, Alıç Ofset Matbaacılık, 326 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 660

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 320 S., Türk Dil Kurumu Yayınları: 260.

________, *Divanu lügât-it-Türk Dizini*, Ankara 1972, Ankara Üniversitesi Basımevi, 168 S., Türk Dil Kurumu Yayınları: 368.

________, *"Türkçede " v" morfemi"*, Türkiyat Mecmuası, c.XVI, 1971.

CAVADOVA, Minaye, *Şah İsmayıl Hetâyi'nin Leksikası*, Bakı 1977, Elm Neşriyatı

CAVİD, S., *Azerbaycan Folklorından Numûneler 1.* c., 2. Baskı. İntişarat-ı Ferzâne, Tèhran, 1358.

CE'FERÎ Aşık Geşem , *Veten Bülbülüyem El Aşığıyam*, (Yayına hazırlayanlar: Däver Zaman Hânî / Serablı / ve Mezâhir Ce'ferî, Ön Söz: Aydın Tebrizli), 1372.

CEFEROV, Nizami, *Cenubî Azerbaycanda Edebî Dil / normalar-üslublar, Bakı 1990. Elm Neşriyatı.*

________, *Azerbaycan Türkçesinin Millileşmesi Tarihi*, Bakı 1995, Azerbaycan Dövlet Kitab Palatası.

ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara 1978, Ankara Üniversitesi Basımevi, 360 S., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 279.

DAŞKIN, E. Hesenzade, *Ferheng-i Türkî (Sözlük)*, Tebriz 1371, İntişarât-ı Yârân.

DEVELİLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat*,, Ankara 1970, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası

DİLÇİN, Cem, (Haz .), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983, Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Dil Kurumu Yayınları:503.

DOERFER, Gerhard, *Das Gagausische*, Fundamenta, c.1.

ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (çev: Günay Karaağaç), İstanbul 1988, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 288 S., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 3412.

________, *"Memluk Kıpçakçası' nın Oğuzcalaşmasına Dair" TDAY-Belleten 1964,* Ankara 1965

EDİP, Kemal, *Urfa Ağzı*, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 147 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 25.

EMRE, Ahmet Cevat, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri - Birinci Kitap (fonetik)*, İstanbul 1949, Bürhaneddin Erenler Matbaası, 459 S., Türk Dil Kurumu Yayınları:28.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları*, Ankara 1983, Gâzi Üniversitesi Yayınları, 386 S., Gâzi Eğitim Fakültesi Yayını: 2

________, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1989, Ofset Repromat, 288 S., Kültür Bakanlığı Yayınları:281.

________, *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil*, Ankara 1984, Gazi Üniversitesi Basın- Yayın Yüksekokulu Basımevi, 196 S., Gazi Üniversitesi Yayınları: 33

ERCİLASUN, Ahmet Bican - Aliyev, A.M.- Şayhulov, A.- Kajıbek, E.Z.- Konkobayuulu, Y.B.-Göklenov, C.- Mahpir, V.U.- Çeçenov, A., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1.*, Ankara 1993, Başakanlık Basımevi, 1183 S., Kültür Bakanlığı Yayınları:1371

ERGİN, Muharrem, *Azeri Türkçesi*, İstanbul 1981, Emin Ofset, 255 S., Ebru Yayınları: 9.

________, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1972, Yaylacık Matbaası, 392 S., Minnetoğlu Yayınları.

________, *Dede Korkut Kitabı 1*,"giriş-metin-faksimile", Ankara 1989, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 169.

________, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1986, Emin Ofset, 181 S., Ebru Yayınları:8

_________, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1988, Coşkun Ofset, 189 S., Boğaziçi Yayınları: 1

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul 1991, Gözlem Matbaacılık, 782 S., Sosyal Yayınları.

GABAIN, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev: Mehmet Akalın), Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 313 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.

GECE, Mehmet K., *Güney Azerbaycan Ağızlarından Serap Ağzı*, G.Ü. Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

GEDİKLİ, Yusuf, *Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri*, İstanbul 1997, Özener Matbaası, 492 S., Ötüken Neşriyat:343.

GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları 1-2-3*, Erzurum 1978, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1036 S., Atatürk Üniversitesi Yayınları:487.

GENCAN, Tahir Nejat, "*Sıfat Birlikleri*", Ankara 1988, TDAY Belleten, 1954, II. bas., s. 181-187

GRÖNBECH, K., *Türkçenin Yapısı*, (çev: Mehmet Akalın), Ankara 1995, Bizim Büro Basımevi, 148 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 609.

GÜLENSOY, Tuncer, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 257 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 536.

_________, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Ankara 1981, Başbakanlık Basımevi, 144 S., Kültür Bakanlığı MİFAD yay: 33

_________, *Türkçe El Kitabı*, Kayseri 1995, 358 S., Bizim Gençlik Yayınları:10.

_________, *Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1994, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 158 S.

_________, *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme*, Kayseri 1993, Erciyes Üniversitesi Basımevi, 159 S., Erciyes Üniversitesi: 51

GÜLSEVİN, Gürer-GÜLSEVİN, Selma, *Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları*, Malatya 1993, Özmert Ofset Matbaacılık, 125 S.

GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, Ankara 1978, Ankara Üniversitesi Basımevi, 340 S., Kültür Bakanlığı MİFAD Yay: 27

HACALOĞLU, Recep Albayrak, *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara 1992, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 315 S.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1992, Milli Eğitim Basımevi, 336 S., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları-Öğretmen Kitapları Dizisi:193.

_________, "*Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri*", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, Ankara 1992, yıl: XXVIII / 1-2 1990

HATİBOĞLU, Vecihe, *Türk Dilinde İkileme*, Ankara 1981, Ankara Üniversitesi Basımevi, 120 S.,Türk Dil Kurumu Yayınları: 328.

HEY'ET, Cavad, *Azerbaycan Edebiyyatına Bir Bahış*, Bakı 1993, Yazıçı Neşriyatı, 168 S.

_________, "*Azerbaycan Türkçesinin Tarihi*", *Türk Kültürü*, S. 294, s.14-34

_________, "*Sungur Türkçesi*", *Bilimsel Bildiriler*, TDK yay., Ankara 1993.

HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 165 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları IV. Dizi: 5.

İLKER, Ayşe, *"Sararmak Fiili Üzerine"*, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi-V,1989, s.109-110.

İSLAMOV, M.İ., AĞAYEV,E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M., MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV B. M., HASIYEV, Z. E., *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası,* Bakı 1990, ELM Neşriyatı.

KAHRAMAN, Tahir, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara 1996, Filiz Matbaacılık, 422 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 654.

KARAHAN, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* Ankara 1996, Alıç Ofset Matbaacılık, 204 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 630.

_________, *Türkçede Söz Dizimi "cümle tahlilleri",* Ankara 1991, Erek Matbaacılık, 188 S., Akçağ Yayınları: 58.

_________, *Erzurumlu Darîr / Kıssa-i Yusuf,* Ankara 1994, Semih Ofset, 431 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 564

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* Ankara 1994, Semih Ofset Matbaacılık, 164 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:579.

KARAÖRS, M. Metin, *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri,* Kayseri 1993, Erciyes Üniversitesi Matbaası, 283 S., Erciyes Üniversitesi Yayınları: 58.

KAYHAN, Mesud, Coğrafya-yı Mufassalli İran, Tahran, 1311-1932, III.

KENESBAYOĞLU, İ. K., *Kazak Türkçesi Sözlüğü,*çev: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınarı, İstanbul 1984, TDAV Yayınları: 8

KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Kalıplaşması Olayları,* Ankara 1994, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 92 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 598.

_________, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Ankara 1992, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 212 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.

_________,*Nevşehir ve Yöresi Ağızları,* TDK yay. Ankara 1963.

_________,*Güney-Batı Anadolu Ağızları,* TDK yay., Ankara 1956.

MECİDZADE, Hesen "Savalan", *Apardı Sèller Saranı,* Tèhran, 1334.

MENZURİ, Xamane, *Tapmacalar,* Tèhran, 1370.

MENZURİ, Nasir, *Ġaraçuxa,* Tèhran, 1373.

NASKALİ, Gürsoy Emine, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu,* Ankara 1997, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 190 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 667.

ODER, Kerim, *Azerbaycan,* İstanbul 1982, Türdav Baskı Tesisleri, 180 S., Boğaziçi Yayınları:55.

OLCAY, Selahattin, *Erzurum Ağzı,* Ankara 1995, Ankara Üniversitesi Basımevi, 130 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 581.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 962 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 529

ÖREN, Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, (Yayına hazırlayan: Selçuk Alkın), Mars Matbaası, Ankara (tarihsiz), 230 S.,

ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dünyası "nüfus sosyal yapı dil edebiyat"*, Kayseri 1997, Geçit Yayınları, 416 S.

________, *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 657

PAKZAD, Eli Ekber "Heddâd", *Odlu Sözler*, (Yayına hazırlayan: Yahya Şeydâ), Tebriz, 1363.

REFREF, İbrahim, *Ana Dil / Azerbaycanca Derslik*. Tehran 1374, Çap:Şirket-i Dilâreng.

RESULOĞLU, Büyük, *"Cenubî Azerbaycan'da Türk Lehçeleri"* Genç Aydın / Fikir Dergisi, S., 5-6; 7-8

RESULZADE, *Mehmed Emin, İran Türkleri*, Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul 1993, ETAM Matbaacılık, 142 S., TDAV Yayınları

RÜSTEMOV, R. E., *Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Şiveleri*, Bakı 1955.

RÜSTEMOV, R.E. ve ŞİRELİYEV, M. Ş., *Azerbaycan Dilinin Gerb Grubu Dialekt ve Şiveleri*, Bakü 1967.

SARIKAYA, Mahmut, İli Vilâyeti Kulca-Tarancı Ağzı, Kayseri 1992, , E. Ü. Sos. Bil. Ens, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

SEHEND Bulud Karaçorlu, *Sazımın Sözü*, (Basıma hazırlayan: Dursun Yıldırım), Ankara 1980, Kültür Bakanlığı Yayınları: 357.

________, *Sazımın Sözü* 1. ve 2. c., İntişarat-ı Şems, Tebriz.(Tarihsiz).

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular 1.cilt*, Ankara 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 169 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları VII. Dizi :49

________, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Geli,şmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 265 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları VII. Dizi: 128

ŞÇERBAK, A. M., *"Türkçe Son Çekim Edatları, Tümlem ve Çekim Eklerinin Kelime Yapısında Bulunduğu Yere Dair"*, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, Ankara 1992, yıl: XXVIII / 1-2 1990

ŞEHRİYAR, Mehemmed Hüseyn, *Dîvân-ı Şehriyâr (Türkî)*, (Yayına hazırlayan: Prof. Hemid Mehmedzade), 8. bas., Tehran,1373.

ŞEYDA, Yahya, *Edebiyyât Ocağı 4. c.*, Tebriz, 1366 güneş ili.

ŞİRELİYEV, M., *"Azerbaycan Dili Dialektlerinin Türk Dili Dialektleriyle Mukayiseli Öyrenilmesi"*, Ankara 1960 , TDK., VIII. Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1957, s., 191-208.

TAĞIYEVA, Ş. E.-NESİBZADE, N. L., *Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, Bakı 1989, Elm neşriyatı

TAMİR, Ferhat, *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri*, Ankara 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, 170 S., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 94.

TEKİN, Talât, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 200 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:540.

TEMİR, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 191 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 552.

THOMSEN, Vılh., *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, çev:Vedat Köken,Ankara 1993, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 240 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 595.

TOGAN, Zeki Velidi, "Azerbaycan ", İ.A., c.2

TULUM, Mertol, "-la /-le Ekine Dair", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C: XXVI, 1986-1993.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, Özyılmaz Matbaacılık, 275 S., Nakışlar yayınevi:27

YUDAHİN, K.K., *Kırgız Sözlüğü*, çev: Abdullah Taymas, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 815 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 93

YÜKSEL, Zühal, *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*, Ankara 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, 228 S., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 99

ZEYNALOV, Ferhat, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, İstanbul 1993, Özyurt Matbaası, 416 S., Cem Yayınevi.

ZÜLFİKAR, Hamza, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 213 S., Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 569

SONUÇ

Azerbaycan'da Türk varlığı Sakalar ile başlar. Hattâ bazı bilim adamları, Azerbaycan'daki Türk varlığının Altay bölgesindeki Türk varlığından daha eski olduğunu, Türkler'in asıl anayurdunun Azerbaycan olduğunu dahi ileri sürmüşlerdir. Türkçe'nin Sümerce ile akrabalığına bakılırsa bu görüş pek de yabana atılır bir görüş sayılamaz.

Farslar'ın millî destanı Şahnâme'de anlatılan İran-Turan ilişkileri de Key'ler devri İranlıları'nın Altay bölgesi Türkleri'yle ilişkileri olmaktan çok, aynı bölgede yaşayan komşu iki milletin ilişkilerinden ibarettir.

Daha sonraki dönemlerde Kuzeyden Kıpçak ve Harezm Türkleri Azerbaycan'a gelmişlerdir. Türkler, Gazneliler Devleti ile birlikte bütün İran'a ve Azerbaycan'a hakim oldular. Bu hakimiyet, Selçuklular, İlhanlılar, Safevîler ve diğer Türk hanedanları ile devam ederek yirminci yüzyılın başında Fars Pehlevî Hanedanın idareyi ele geçirmesiyle sona erdi.

Azerbaycan coğrafyasında bugünkü Türk varlığının şekillenmesinde en önemli etnik unsur, Selçuklular ile bölgeye hakim olan Oğuz Türkleri'dir. Oğuzlar'ın bir kısmı oradaki hakimiyetlerinii sürdürürken, bir kolu da Anadolu'ya ulaşmış Anadolu'nun Türkleşmesini de gerçekleştirmişlerdir. Daha sonra İran ve Azerbaycan'da Safevî hakimiyeti ve yürütülmesinde Anadolu'dan Azerbaycan'a giden Türkler önemli rol üstlenmişlerdir. Bu dönemden sonra Anadolu Türklüğü ile Azerbaycan Türklüğü siyasî sınırlarla birbirinden ayrılmış ve ayrı ayrı devletler halinde örgütlenmişlerdir.

Azerbaycan Türklüğü'nün teşekkülünde bunlardan başka İlhanlı dönemindeki Moğollar ve onlarla beraber gelen Uygur Türkleri'nin etkisi ile coğrafî yakınlıktan ötürü tarih boyunca devam eden Türkistan Türklüğü'nün etkisini de hesaba katmak gerekir.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Ruslar'ın Kafkaslar'ı aşarak Arpaçayı boyuna inmesi, Azerbaycan Türkleri'nin tarihinde çok olumsuz sonuçlar doğurmuş, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Andlaşmaları ile Azerbaycan ikiye bölünmüş; Kuzeyi Rus Çarlığı'nın Güneyi ise İran Şahlığı'nın hakimiyeti altına düşmüştür. Kuzey Azerbaycan'da 1918 -1920 yılları arasında iki yıllık bağımsız devlet hayatından sonra

1990 yılına kadar Sovyet hakimiyeti devam etmiş, sistemin çökmesiyle Kuzey Azerbaycan Türklüğü yeniden bağımsız devlet kurma imkânına kavuşmuştur. Nüfusu 7.500.000 civarındadır. Fars hakimeyi altındaki Güney Azerbaycan'da ise, özellikle 60 yıl kadar süren Pehlevî idaresi döneminde Türk dili ve kültürüne yönelik büyük baskılar olmuştur. Türkçe eğitim-öğretim ve yayın tamamen yasaklandı. Buna rağmen, Azerbaycan'da Türk dili ve kültürü ölmedi. Bugün İran'ın Batı ve Kuzey Batı vilâyetlerinde yirmi milyondan fazla Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. İran'daki diğer Türk toplulukları ile birlikte toplam Türk nüfusunun otuz milyona yaklaştığı tahmin edilir.

1979 İran İslam İnkılâbından sonra, Türkçe yayın imkânına kavuşan Azerbaycan Türkleri, ana dillerinde sınırlı sayıda eser yayınlayabildiler. Bu eserlerin dili oldukça ilgi çekicidir. Öteden beri Azerbaycan Türkçesi'nde bulunan Moğolca, Doğu Türkçesi, Arapça ve Farsça unsurlar yayında, özellikle Eski Anadolu Türkçesi ve mahallî ağızların özellikleri bu eserlerde bir arada kullanılmaktadır. Yayınlarda bir imlâ birliği de sağlanamamıştır. Bu durumun bir sebebi Arap alfabesinin Türkçe'nin ses varlığını karşılayamaması ise, bir diğer önemli sebebi de Güney Azerbaycan Türkçesi'nin uzun yıllar yazı dili olarak kullanılmaktan mahrum edilmesidir.

Osmanlı dönemi Türkçesi'nde görüldüğü gibi, bugün Güney Azerbaycan Türkçesi'nde de çok sayıda Arapça, Farsça kelime kullanılmaktadır. Kuzey Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerine göre bu tür ödünç kelimelerin sayısı Güney Azerbaycan Türkçesi'nde biraz daha fazladır. Bu da ülkede Farsça hakimiyetinin bir sonucudur. Buna rağmen, gerek kelime kadrosunda, gerekse gramer kaidelerinde Türkiye Türkçesi ile ortak yönler de görülmektedir. Örneğin Ar.: *tayyare*, Rus.: *ayrıplan*, Far.: *hevapeymā* yerine uçak kelimesi kullanılabilmektedir. Emir birinci şahıs çekimlerinde *-ayım*, *-eyim* / *-alım*, *-elim* eklerinin kullanılmaktadır. *varayım*, *gidelim* ... gibi.

Dede Korkut hikâyeleri gibi önemli temel eserlerin dili de günümüz Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilini etkilemeye devam etmektedir.

Ses bilgisi bakımından yapılan incelemede Eski Anadolu Türkçesi özelliklerinin yoğun bir şekilde yaşadığı, bu durumun Güney Azerbaycan Türkçesi'ni Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kerkük ve Kuzey Azerbaycan Türkçeleri ile ortak özelliklere sahip olduğunu göstermektedir.

Genel Türkçe için belirleyici olan, Anadolu ağızları ve Kuzey Azerbaycan'ın batı gurubu ağızlarında yaşamaya devam eden nazal n ünsüzünün Güney Azerbaycan Türkçesi'nde artık yaşamadığı görülür.

Kapalı e ünlüsünün yaygın olarak kullanıldığı aslında kapalı e ünlüsü bulunmayan bazı Türkçe ve ödünç kelimelerin ilk hecesinde de kapalı e ünlüsü kulanıldığı tesbit edilmiştir. ġ> v; ŋ> v gibi ünsüz değişmelerinin eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi yuvarlaklaşmaya sebep olduğu görülmektedir. *gözüv* "gözün", *oklağu* "oḫlov".

b, m, p, v gibi dudak ünsüzlerinin de yuvarlaklaşmaya sebep olduğu ve bu yuvarlaklaşmaların düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozduğu, hattâ bu durumda bazen ünlülerin kalınlaştığı, kalınlaşan ünlülerin ek ünsüzlerini de kalınlaştırarak sonuna geldiği kelime ile ekin uyumsuzluğuna sebep olduğu da görülür: *alluḫ* "alırız", *kėçmişuḫ*" geçmişiz" örneklerinde olduğu gibi. Bazı eklerin, sedalı ünsüz ve ünlü ile biten kelime sonuna sedalı ünsüzlü olarak, sedasız ünsüzle biten kelime sonuna da sedasız ünsüzlü şekilde gelmek suretiyle uyumu bozduğu görülür: *faytonçu, bakıçı, kelefce.*

Tarihî Türkçe'de son hece ünlüsü yuvarlak olan kelimelerin bu ünlülerinin yer yer düzleşerek uyuma girdiği görülür: *gapı, garpız, yarpız, gavın.*

Ünsüz ikizleşmesinin yaygın olduğu tesbit edildi: *ėşşek, köşşek, yėddi, gözzüva.*

İkizleşen ünsüzlerden ikincisinin hece başı ünsüzü olarak sedalılaştığı ve böylece aykırılaştığı da görülür: *yoḳġuç, saḳġız, sekgiz.*

Kelime başında k ünsüzünün korunduğu da görülür: *kėç-, köş-.*

Gerek *k>g* değişmesi sonucu, sonucu oluşan g'lerin, gerekse asli g ünsüzlerinin korunması bakımından Güney Azerbaycan Türkçesi, Kuzeydoğu, Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Kerkük Türkçesi ile ortak özellik gösterir. Bu durum eski Anadolu Türkçesi özelliğinin bölgede yaşamaya devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir: *dügme, degirman, yemeg, köyneg, inegin, gėçi.*

Buna rağmen, bazen yaygın bir k>g>y değişmesi de görülür. *göy, deyirman, soyuducu.*

Kelime sonunda sedalı ünsüz kulanmak da Güney Azerbaycan Türkçesi'nin yaygın bir fonetik özelliği olarak tesbit edildi. *Sac, ac, gèc, kebab, hesab, süd, ineg, köyneg.*

Güney Azerbaycan Türkçesi'nde gerek umumi Türkçe'nin ortak kelimeleri olarak gerek Arapça ve Fasça'dan ödünçleme kelimelerle gerekse kendine has kurulmuş çeşitli yapı ve birimlerle çok geniş sıfat, zarf ve edat kadrosu olduğu tespit edildi.

Sentaks bakımından özellikle Farsça'nın Güney Azerbaycan Türkçesi'nde söz dizimini etkilediği de görülmektedir.

EKLER

دیوان شهریار

(ترکی)

به انضمام

«حیدربابا یا سلام»

حیدر بابایا سلام

۱ حیدر بابا، ایلدریملار شاخاندا،
سللر، سولار شاقلیدایوب آخاندا،
قیزلار اونا صف باغلیوب باخاندا.
سلام اولسون شوکتوزه، ائلوزه
منیم ده بیر آدیم گلسین دیلوزه.

۲ حیدر بابا، کهلیکلرون اوچاندا
کول دیبیندن دوشان قالخوب، قاچاندا،
باخچالارون چیچکلنوب آچاندا،
بیزدن ده بیر ممکن اولسا، یاد اله
آچیلمیان اورکلری شاد اله.

۳ بایرام یئلی چارداخلاری ییخاندا،
نوروز گلی، قارچیچگی چیخاندا،
آغ بولوتلار کوینکارین سیخاندا
بیزدن ده بیر یادایلیه‌ن ساغ اولسون
دردلریمیزقوی دیکلسون داغ اولسون.

۴ حیدر بابا، گون دالیوی داغلاسین
اوزون گولسون، بولاخلارون آغلاسین
اوشاخلارون بیر دسته گل باغلاسین
یئل گلنده وئـر گتیرسین بویانا
بلکه منیم یـاتمیش بختیم اویانا.

۵ حیدر بابا، سنون اوزون آغ اولسون!
دورت بیریانون بولاغ باغ اولسون!
بیزدن سوراسنون باشون ساغ اولسون!
دنیا قضو ـ قدر، ئولوم ـ ایتیمدی!
دنیا بویی اوغولسوزدی، یتیمدی!

۶ حیدر بابا، یولوم سنن کج اولدی،
عمروم کچدی، گلمه‌دیم گج اولدی،
هئچ بیلمه‌دیم گوزللرون نج اولدی
بیلمـزدیم دنگه لروار، دونوم وار،
ایتگین لیک وار، آیرلیق وار، ئولوم وار.

۷ حیدر بـابـا، ایگیت امك ایتیرمز،
عمر کچه‌ر، افسوس بره بیتیرمز،
نامـرد اولان عمـری باشا یتیرمز.
بیزده، واللاه، اونوتماریق سیزلری،
گورممساك حـلال ائدون بیزلری.

۸ حیـدر بـابـا، میراژدر سسلننده،
کند ایچینه سسدن ـ کویدن دوشنده،

عاشیق رستم، سازین دیللندیرنده،
یادونـدادی نه هولسك قاچاردیم؟
قوشلار تکین قاناد چالیب اوچاردیم؟

۹ شنگل آوا یوردی عاشیق آلماسی،
گاه دا گئدوب اوردا قوناق قالماسی،
داش آتماسی، آلما، هیوا سالماسی،
قالیب شیرین یوخی کیمی یادیمدا.
اثر قویوب روحیمدا، هر زادیمدا.

۱۰ حیدر بابا، قوری گولون قازلاری،
گدیکلارون سازاخ چالان سازلاری،
کت ـ کوشنین پاییزلاری، یازلاری،
بیر سینما پـردەسیدر گوزومده،
تك اوتوروب، سیرائدیـرم ئوزومده.

۱۱ حیدر بـابـا، قره چمـن جاداسی،
چووشلارین گلەرسسی ـ صداسی،
کربـلیـا گئدنلریـن قـاداسی،
دوشسون بو آج یولسوزلارین گوزونه،
تمدنـون اویدوخ یـالان سوزونه!

۱۲ حیدر بابا، شیطان بیزی آزدیریب،
محبتـی اور کـلـردن قازدیریب،
قـره‌گونون سرنوشتین یازدیریب،
سالیب خلقی‌بیر ـ بیرینون جانینا!

استاد شهریارین جوابی:

سهندیم!

شاه داغیم ، چال پاپاغیم، ائل دایاغیم، شانلی سهندیم،
باشی طوفانلی سهندیم.
باشدا حیدر بابا تک قارلا ـ قیروولا قاریشیب سان،
سون ایپک تئللی بولودلارلا افقده ساریشیب سان،
ساواشارکن باریشیب سان.

گؤیدن الهام آلالی سرری سماواته دئیه‌رسن،
هله آغ کورکی بورون، یازدایاشیل دونداگئیه‌رسن،
قوراداں حالوایئیه‌رسن.

دؤشلروندە صونالار سینه‌سی تک شوخ مەلرده،
نه شیرین چشمه لرین‌وار.
اویاشیل تئللری، یئل هؤرمه ده آینالی سحرده،
عشوه‌لی ائشمه لرین‌وار.
قوی یاغیش یاغسادا یاغسین،

سئل او لوب آخسادا آخسین،
یانلارونذا دره لروار.
قوی قلمقاشلارین اوچسون فردلرله، هامی باخسین،
دوشلرونده هئره‌لروار،
او، اتکٔ لرده نه قیزلار یاناغی لاله لرین‌وار ،
قوزولار اوتلایاراق، نی ده نه خوش ناله لرین‌وار،
آی کیمی هاله لرین وار.

گول چیچکدن بزه ننده، نه‌گلین‌لر کیمی نازین،
یئل اسنده اوسولاردا نه‌ده‌رین راز ـ نیازین،
اوینایار گوللو قوتازین.
تیتره ییر ساز تئلی تکٔ شاخه‌لرین چایدا ـ چمنده ،
یئل او تئللرده‌گزه‌نده، نه‌کور اوغلی چالی سازین،
اُورده‌گون خلوت ائدیب گؤلده پری لرله چیمنده،
قول ـ قانادان اونا آغ حوله آچار غمزه‌لی قازین.
قیش گئدر ، قوی گله یازین.
هله نوروز گولی‌وار، قارچیچگین‌وار، گله جکلر،
سئل ـ یاغشیدا یویونارکن‌ده‌گونش‌له‌گوله جکلر،
اوزلرین تئزسیله جکلر.

قیشدا کهلیکٔ هوسی له، چوله قاچدیقدا جوانلار.
قاردا قاقیلدا یاراق نازلی قلمقاشلارین اولسون!

یاز، اودۇشلرده ناهار منده سین آچدیقدا چوبانلار،
بوللی، سودلی سورولر، دادلی قاوو تماشلارین اولسون!

آد آلیب سندن او شاعر کی، سن‌اوندان آد آلار سان،
اونا هرداد وئره‌سن، یوز او مقابل داد آلار سان،
تاریدان هرزاد آلار سان.
آداش اولدوقدا، سن‌اونلا، داها آرتین اوجالار سان،
باش اوجالدیقدا دماوند داغیندان باج آلار سان،
شئر الیندن تاج آلار سان!
اودا، شعرین، ادبین شاه داغیدیر، شانلی سهندی،
اودا، سن تک آتار اولدوزلارا شعریله، کمندی،
اودا، سیمرغ دن آلماقدادی فندی،
شعر یازاندا قلمیندن باخاسان درسپه‌لندی،
سانکی اولدوزلار الندی،
سؤز دئینده گؤروسن قاتدی گولی، پسته‌نی، قندی،
یاشاسین شاعر افندی!

اونه شاعر، کی داغین وصفینه مصداق اونی گؤردوم،
من سنون تک اوجالیق مشقینه مشاق اونی گؤردوم،
عشقه، عشق اهلینه مشتاق اونی گؤردوم.
اونه شاعر، کی خیال مرکبینه شووشیغایاندا،
او نهنگ آت آیاغین توزلی بولودلاردا قویاندا،

از گنجینهٔ ادبیات عامیانه آذربایجان ۲

تاپماجالار

منظوری خامنه

۹- آدام ده‌ییل، هشی قاچیر
منشه ده‌ییل سس سالیر.
تورپاغا او جان وئریر
آداملارا قان وئریر.

۱۰- آرابا گئده‌ر ایزی یوخ
یانار، یانار، کؤزی یوخ.

۱۱- آغ صاندیغیم آچیلدی
ایچینه نور ساچیلدی

۱۲- آغ طاس، قیزیل طاس
بیرین گؤتور، بیرین آس

۱۳- آغ یوماغی آتدیم
قارا یوماق گلدی

۱۴- آغاج باشیندا آغجا یوماق

۱۵- آغیر خالی‌نی سیلکه‌له‌مه‌دن
بالاجا داشلاری تؤکه بیلمه‌دیم

۱۶- آغیر- آغیر حاللانیر
گؤیده‌ن یئره سالللانیر.

۱۷- آلچاجیق قویی،
دامبیلدار سویی.

۱۸- آناسی قارا،
قیزی قیرمیزی
اوغلو قوریجی- قوریجی

۱۹- آنام آتلاندی،
خالی قاتلاندی،
قوبروق بولاندی،
قوم سپه‌له‌ندی.

۲۰- آناسی قاراجا،
قیزی قیرمیزجا،
اوغلی قوریمجا.

۲۱- آناسی وار، آتاسی یوخ،
اؤز اوشاقلارینی اودار.

۲۲- آنام بیر اوغلان دوغدی،
یئرین، گؤیـن سالالی.

۲۳- اووجدا دورماز،
داما گیریر

۲۴- آیاق‌سیز ال‌سیز،
قاپولاری آچار.

۲۵- آیاق‌سیز قاچیر،
گؤزسیز گؤریر،
آغیز سیز اودیر.

۲۶- آیاغی یوخدور قاچیر،
قانادی یوخدور اوچیر.

۲۷- آیاغینان آلدیرماز،
آغیزا یوین ووردورماز.

۲۸- آی گنده‌ر ها ایل گنده‌ر،
گنجه- گوندوز یول گندر
نه دیلی وار نه آغزی،
نعریلده‌ر، اسلان گنده‌ر.

۲۹- آهانی‌ها آهانی،
گزه‌ر جمله جاهانی
دره‌لرده اؤلدوردوم،
نه اتی وار نه قانی.

۳۰- اگری- اوگری
هارا گندیرسن؟
تپه‌سی ده‌لیک
سنه نه!

۳۱- ال‌ایله توتماق اولماز،
گؤزایله گؤرمک اولماز.

۳۲- ال سیز، آیا قسیز،
قاپونی آچار.

۳۳- ال‌سیز، آیاقسیز،
شکیل چکیر.

۳۴- الی یوخ قاپیلاری آچار،
قانادی یوخ گؤیاره اوچار.

۳۵- اله‌ی ها وه‌له‌ی اولار،
ده‌ییرمانا ده‌ن دولار.
اوستا الی دگمه‌میش،
خرمنده گره گ اولار.

۳۶- انشیگه بیر آغاج دوشوب،
نه قولی وار، نه بوداغی،
بیر قوش گلدی اونی یندی،

آرتیق «قارانلیق» دان سؤز آچسام‌منی
قیناما «دئمیشلر:
« عاشیق گؤردیکین سؤیلر»

قاراجیق چوبان

(قازان خانین ائوینین یغمالانماسی)

باشلانیش

گئجه دیر ، عالمه چؤکوب قارانلیق
افقلر تاپدانیب یئره یاتانیب
هریان ، قوو وورووسان قولاق توتولور
فکیرده ، دویغودا ، دونوب دایانیب

آی‌کوسوب اوز قویوب زهره یه ساری
گونش یولوب تؤکوب زری ساچلارین
ظلمت بایراق آچیب یئرین اوزونده
دگیشیب عالمین قایدا ـ قرارین .

بیر چاققالدا هورمور ، قورددا اولامیر
بایقوشلاردا باشین چکیب قینینا
ئولوم قاناد گریب یئرین اوزونه
هرشیی شبهه‌لنیر وار اولدوغونا

کؤشنی بورووین سوکوت الیندن ،
سوکوت جانا دویور ، فریاداگلیر
داریخیب هووکوروب هارای چکیرم
دره‌لر دیسگینیر ، داغلار ترپنیر :

چکیلون ، چکیلون ، چکیلون ، آمان !
عمرومین گؤیوندن چکیلون بیرآن !
قویون ایشیق سالسین یوللاریما آی .
یولومو سوروشوم من اولدوزلاردان .

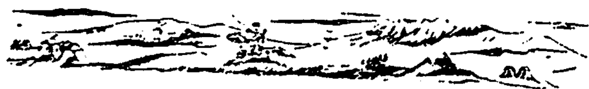
اولدوزلار ، اولدوزلار ، آمان اولدوزلار
نەدن گؤزباسمایيب پاریلدا شمیرسیز؟
هارداسیز ؟هارادا ایتیب باتیبسیز ؟
نیەساکت ــ ساکت پیچیلدا شمیرسیز ؟

یوخسا باتلاقلیقا باتیبدی «بهرام» ؟
«کیوانین» غصەدن بوکولوب بئلی ؟
«اولکرین» سالخیمی پوسگوندن دوشوب ؟
« زهره» نین سازینین قریلیب تئلی ؟.

سانکی بولوتلاردا یو خویا باتیب
بختیمدن گؤیده بیر شیمشکده شاخماز !
بوستانچی بابادا باش آتیب یاتیب ،
چاخماغینی چالماز ، فناربن یاخماز !

اولدوزلار اوزاقدیر سمالر دربن
انسانا یئردندی وارسا هرهارای
یوز بیله باغیرسام ، سیتقاسامدامن
یولونو دگیشمزگونش ، اولدوز ، آی .

هلەلیك بومنم ، بودا قارانلیق
گؤزلریم برەلیر قاراظلمته .
باشین قارانلیقا دؤیور باخیشیم ،
بلکه بیریول آچا نورانییته .

درسه خان اوغلو

بوغاج

ءأوی کویلر ، ایستی‌له‌ییب ،

آچان زامان ، یاخاسینی .

آسلاییری ، قایالاردان ،

سحر زری ، چوخاسینی .

کروان قالخیر ، یوخوسینداان ،

یوکون چاتیر ، دوشوریولا .

کیم چاتاجق ، مقصدینه ،

کیم یورولوب ، یولدا قالا .

کروانمین ، گونش ایلن ،

قریلمایان ، الفتی‌وار .

اویاتار کن ، بودا یاتار ،

اوچیخار کن ، بوداچیخار .

...

توزلو یولدا ، یورقون - یورقون ،

یولون چکیب ، گئدیر کروان ،

کیمسه بیلمز ، هارا گئدیر ،

کیمسه بیلمز ، گلیر هاردان ؟

او یونلزین ، جارچی‌سی‌دیر ،
سینه‌کی ، زینگلتی‌لر ،
دنیاداکی «حیات» آدلی .
بیر گئدیشدن ، وئریر خبر .

«حیات» ؛ اولوطبیعتین ،
ان ماراقلی ، افسانه‌سی .
«حیات» ، ابهاملارا جوءان ،
حقیقتین ، نشانه‌سی .

بلی‌حیات ، ان‌بدیعی
چیخیشی‌دیر ، وارلیقلارین .
دئمک وارلیق ، بوچیخیشلا ،
نشان وئریر ، ئوزاثرارین .

طبیعت ده ، حقیقت‌ده ،
شکل‌تاپیر ، حیاتیلان .
حیاتسیز ، نه آنلاشیلار ،
بودنیادان ، بووارلیقدان ؟

دئمک‌انسان ، بودنیانین ،
طبیعتین ، سرداشی‌دیر .
حقیقتین دویارگونلو ،
گورر گوزو ، یولداشی‌دیر .

یئرسیز دگیل وارلیقلارا ،
مقصداولموش ، اگرانسان ،
طبیعتی اودیریلدیر ،
حیاتیلان ـ وارلیقیلان .

دوخاقوجااوغلو

دلی دومرول

گئجه نین قوینوندا وقارلی داغلار،
سانکی ابدی بیر یوخویا باتمیش .
دره لر ، تپه لر ، مئشه لر ، باغلار ،
دنیانین خیرینی – شرینی آتمیش .

قارانلیق گئجه نین مرموز سیماسی ،
همی کدردوغور ، هم اوره گ سیخیر.
قارا ابهاملارین اوچروم دنیاسی،
کیمسه نی بودره دیر، کیمسه نی ییخیر.

گئجه نین باغریندا ، گوزللیکلرده ،
بیرشبح گورونور، انسان گوزونه ،
قارانلیق چکمیشدیر ، چاشدیران پرده ،
قاری شیطانلارین ، قاراوزونه ،

شیطان یارانمیشی تانیتدیراراق ،
ازلدن قارقیمیش گئجه نی انسان .
اوجاقلار ، مشعللر یاخماقلا آنجاق ،
قاچمیشدیر گئجه دن ، قارانقولوقدان .

قاراقیش دنیانی ، برباد ائدردی ،
دالیجا یازاولوب ، یای اولماسایدی .
قارانلیقدا انسان ، الدن گئدردی .
گونش اولماسایدی ، آی اولماسایدی.

✡✡✡

گئجه‌نین قوینوندا وقارلی داغلار ،
سانکی ابدی بیر یوخویا باتمیش.
دره‌لر ، تپه لر ، مشه‌لر ، باغلار ،
دنیانین خیرینی – شرینی آتمیش

تالا بولوتلیقدا سوروندیگجه آی ،
ایشیق دهره‌لری ، گئجه‌نی بیچیر .
گئجه‌دن قیریلمیش صحنه‌لر لای – لای،
سینیق قوشون کیمی ، قارشیمدان کئچیر.

چول لری بوروین معنالی سکوت،
بعضاً لال دایانیر ، گاه دیله گلیر.
افقه باخدیقجا من مبهوت –مبهوت،
ایله بیل که سکوت، منی‌سسله‌ییر .

بیرچوخ عظمتلی چاغریشدیر ، باخ.
قولاغین پرده سی ائشیتمز سسین !
أوره گین‌تئل لری حس‌ائدر آنجاخ،
چولون پیچیلتی سین ، داغین ناله سین .

بولال چاغریشدا ، قرینه لرین ،
ئولمز ناله‌سی‌وار ، ئولمزسسی وار!
بویوگ اساطیرین، افسانه‌لرین ،
اوره گی سحرائدن زمزمه‌سی‌وار!

آپاردی سئللر سارانی

آذربایجان! سنین اوُجا در باشیَن ،
تاریخله برابر باشلانیب یاشیَن ،
گئچمیشدن سؤز آچیر هرداغوُن، داشیَن ،
چوُخ سایلی تاریخه مالك توُرپاغیَن.
هردره‌ن، هردوزون، هرچاییَن، باغیَن،

اوُن‌مین ایلدن قاباق سنده یوُرد سالان،
هربیرچتینلیگه غلبه چالان،
ایگیدلر اوُلموش قوُینوُندا قالان،
آلاولار ئولکه‌سی تانیرلارسنی،
ای ایگیدلر یوُردو قوُچاق مسکنی.

اوُغلوُن۔ قیزیَن هر آن گؤسترمیش هنر،
ایگید«نبی»ن ایله قوُچاغیَن هجر،
جوانشیرله بابك دیللرده ازبر،
نگارایله ایواز بیرده خانچوُبان ،
هم‌سارا سنیندورهم گؤزه‌ل موُغان ،

قوُینوُندا هرزمان ایگید بسله نر،
اوُ دوُر سنده موُدام ایگید سسله نر،
یالان ایله قوُرخوُسنده پیسله نر،
سنیند یر بسهندله اوُدلوُ ساوالان،
هم سارا سنیندورهم گؤزه‌ل موُغان.

دۆققوز آی دۆققوزگون بیرنئچه ساعات،
کئچدی ، گلنارچتین حالدایدی هیهات ،
دۆغدی بیرگؤزه‌ل قیز، کیم یئنی‌حیات،
باشلاندی دونیادا یئنی انسانا،
قارا ساچ، قارا گؤز قوزی جیرانا.

ائل طایفا ائشیدیب گلدیلر هامی،
سئوینیب شکر ائدیب گولدولرهامی ،
گؤرپه نه اوُلدوُغوُن بیلدیلرهامی،
سلطان اوُشاقلاری بوتون هایلادی،
سئوینجله اوْنلارا شیرنی پایلادی .

اوُشاخکی بیزلرده گلدی دونیایا،
ائل طایفاگرکدور اوْنی یوْخلایا ،
اوُشاقلاآناسئین چوْخ عزیزسایا،
دوْغروُ ایسته‌گینی گلیب یئتیره .
گؤزوز آیدئن دیبه تحفه گتیره.

بوُقیمت ، بوُشرف ، وقارسئنیندور،
اوُرارتو، آتروْپات نه وار سئنیندور،
اوْد اوْجاغی، سلطان،گلنار سئنیندور،
سئنیندوربوُ آراز،بوُ کوُر، بوُ آران ،
هم سارا سئنیندورهم گؤزه‌ل موُغان.

گلنارایله‌سلطان سئوگی‌اَر- آرواد ،
ایستکله یاشاردی اوزکلری شاد.
محبتنن ئوزگه‌یوْخ‌ایدی بیرزاد .
آنجاقکی بیرد یلك سئخدی گلناری .
حسرت چکدی اوْدا بالادان ساری.

چوْخ زمان چکمه‌دی گلناریئن اوْجاق .
آتلادی بوْیونا دوشوبدور اوشاق .
سئویندی ، تلسدی، طاقتی لاپ طاق .
کی‌هاچاق بوُبالام گلیردونیایا،
ایشئقلیغا، انسان سسینه ، هایا.

بایاتیلار

بایاتیلارائل سوزلری کیمی آغیز ادبیاتینده گئنیش یر دوتیرلار، اونلارچوق وقت عاشقلارطرفیندن سویله‌نیلمیشدر. بایاتیلاری دیین عاشقلار ئوزلرینی تانیتدیرمامـاق ایچین بایاتیلاری «من‌عاشیق» «عزیزیم» کلمه‌لری ایله باشلامیشلار. اونلارون‌چوخلاری،سوادسیز اولماغینا باخمیاراق.دئدیکلری بایاتیلاری‌شعر قاعده‌لری اوزره‌دوزگون دئمیشلر.

بایاتیلار رباعی‌طرزینده دئیلمیش‌در. بایاتیلارون ایکی اولینجی‌مصرعلری ایکی‌آخرینجی مصرعلرین‌مقدمه‌سی اولور. ایکی آخرینجی مصرعلر بایاتینین‌مقصدینی گؤستریر. ایکی اولینجی مصرعلر چوخ وقت دوردینجی مصرعین قافیه سینی نظمه سالماقدان ئوتری گلیر.

بایاتیلارین نوعلری چوخدر. اونلارون چوخ قسمتی

نجابتدن، وطن‌محبتیندن،قوللارون‌زحمتیندن، یوخسوللارون تحقیریندن وحیوانلارا اولان انسیندن دانیشیر.

مثال‌اولاراق :

۱

گئجه‌لر یاتان یـره گون گیدیر باتان یره[۱]

سینه‌می نشان قور رام یـار اوخون آتان یره

۲

کوینگین‌تیکن‌ئولسین قاتلیوب بوکن ئولسین[۲]

منیم گـؤزیم سنده‌دِر سند گؤز تیکن ئولسین

۳

من عـاشق دالداسینا مرد ایگیت دالداسینا

نامرد اسلان اولسادا سیغینما دالـداسینا

۴

آغ آلما قیزیل آلما نیمچیه دوزول آلـما

چرکین‌آل‌نجیب‌اولسون بد اصیل گؤزل آلما

۵

عزیزیم وطن یـاخشی کؤینگی کتان یاخشی

لایلایلار(۱)

لایلایلاری چوخ وقت آنالار ئوز اوشاقلارینی یاتیردانده دئیرلر . لایلایلار ، بایاتیلارون بیرقسمی‌در ، قافیه جهتینجه چوخلاری دوزاولوب معنالی دخی‌اولورلار .

لایلایلاردان نمونه‌لر .

۱

لایلای دئدیم اوجادان — سسیم چیخماز باجادان
تاری سنی ساخلاسون — چیچکدن قیزیلجادان

۲

لایلای دئدیم یاتینجا — گؤزلرم آی باتینجا
جانیم جفایه گلدی — سن حاصله چاتینجا

۳

لایلای بئشیگیم لایلای — ائویم ائشیگیم لایلای
سن گئت شیرین یوخویا — چکیم کشیگین لایلای

(۱) آقای بخشی پورون توپلادیقلاریندان اقتباس اولونمیش در

۴

لایلای دئدیم یاتاسان — قیزیل گوله باتاسان
قیزیل گولین ایچینده — شیرین شیرین یاتاسان

۵

لایلای دئدیم جان‌دئدیم — یوخودان اویان دئدیم
سن یوخودان دورانجا — جانیمی قربان دئدیم

۶

لایلای دئدیم یاتدئدیم — یاستیقا باش آت دئدیم
بالا چکیم نازویی — بویا باشا چات دئدیم

۷

لایلاسی دربن بالا — یوخوسی شیرین بالا
اللهدان عبدیم بودر — بویووی گؤروم بالا

۸

لایلای دئدیم گوندمن — کولگه‌ده‌سن گونده‌من
ایلده قربان بیراولسا — سنه قربان گونده من

دوشونجه‌لی الیاس

بیری وارایدی بیری یوخ ایدی الله‌دان باشقا هئچ کس یوخ ایدی . بیرتاجر وارایدی بیرده تاجرین‌الیاس آدلی‌بیرغلامی . الیاس دوشونجه‌لی وفـالی تـاجره نسبت فداکار و صمیمی ایدی ، اونا گوره تاجر اونون خاطرین ایستردی .

گونلرین بیر گونینده الیاس گوردی تاجر چوخ غمگین‌در ناراحت اولوب سوروشدی : « آقاجان نه‌یوزدی بئله‌غصه‌لی اوتورمیشیز » .

تاجر دئدی: «آی الیاس سنکده منه کومکلیك ائده بیلمه‌زسن سنده‌ن‌دئیوم » . الیاس اصرار ائتدی . تاجر اونی راضی‌سالماق ایچین دئدی. «الیاس منیم واریوخوم الیمدن چیخمیش ضرر ائتمیشم ، معطل قالمیشام بیلمه‌دیورم‌نه‌ائدیم بش‌یوز تومنیم اولسایدی ینه ایشیمی‌جریانه‌سالاردیم.

قوچاق ستار

قیشین بیرینجی گئجه‌سی، ئوز گه‌سۆزلدبۆیوك‌چیللدنین اولی‌ایدی . بۆیوك بیر اوتاغین یوخاری باشیندا کورسی قوریلمیشدی ، اونون دۆرت طرفینده دۆشکلر سالینوب آرخالارینا رنگلی چادرلارا باغلانمیش یورغـان دۆشك قویولمیشدی .

یوکلرین اوستینده قووتویوق توکلریندن دوزلمیش الوان بالیشلار گؤرونیردی . کورسینین اوستینه ایپکدن توخونمیش جئجیم‌سالینمیشدی. اوستینده معمولی‌یریشیش آجیل ومیوه لردن باشقا ، چیللدمناسبتیله قارپوز . ازگیل وقیش‌ایچین ساخلانیلمیش آسما اوزوم دخی قویولمیشدی.

کورسینین یوخاری باشیندا قوجا آغ ساققاللی دنیا گؤرمیش خوش سیما بیر کیشی اوتورمیشدی ، اونون ساق سولوندا ۱۲ـ۱۳ یاشیندا ایکی اوغلان‌یر دوتمیشدی.

کورسونون اوبیری طرفلرینده‌آرواد اوشاخ وبیر نئچه‌جوان اوغلان اگلشمیشدیلر.

آشاغی طرفده بۆیوك بیرسماور پیق‌پیق‌پیقیلدایوردی سماورون یانیندا بیرجوان‌خانیم چای تۆکمك ایلد مشغول ایدی، اوندان‌جوان بیرقیز چایلاری پایلایوردی استکانلار بیربیرینین دالیجا دولوب بوشالیردی .

هامی قوجا کیشیه احترام بسلدیردی. اونـون‌آدی مشهدی محرم ایدی ، ساق سولوندا اولان اوشاقلار اونی کیشی‌دائی بعضیلری مشهدی داداش چاغیرادیلار. اونون ئوز اوشاغی‌اولمادیغی ایچین، اوباجیسی‌اوغلینی خانیمینین واسیطه‌سیله اوشاخلیقدان بیراولادکیمی ساخلایوب تربیه وئرمیشدی، اوبیری اوشاقدا آناسی ئولمیش قونشونـون اوشاغی ایدی مشهدی محرم گیلده تربیه تاپیردی . چای ایچیلیب میوه یئیلندن سونرا اوشاقلار مشهدی محـرمه دئدیلر :

کیشی دائـی جان وعده وئردیگیز قوچاق ستارین ناغیلینی‌دئین.

محرم کیشی‌اوشاقلارامهربان‌باخیشلارلا باخوب‌دئدی:

ائل عاشیقی‌یم

عاشیق قشم جعفری

سازلی- سوزلو
موبارز عاشیق...

... سازسی گلیر! میضراب فریاد قوپاریر. دیلسیز داشلار تومو‌بلارسا، قلبی سزیوق سرت قایالار حیرته دالیبلار بو سسدن– اوندن.

«کوندور» آدی گلنده، «زامبور قشم» هیکللنیر، بیر «قلندر» باش قالدیریر، بیر ساز تئللرینی چکیر سانا... «کوندور» خیرداجا بیر کند، آذربایجانین شورلو– جوشقون سینه‌سینین بیر کونجونده، قوجامان میشوون کوهنه قیریشلارینین بیر تک قاتیندا یئرلشمیش بیر کند... «کوندور» دئیه‌نده، خاطیره‌لر اکرانیندا یالنیز قشم ساز دوشونده، آغیر– آغیر آددیملارلا چیخیش ائدیر ائل سوزوایله...

هرگیز سینماز میضرابیله، ائلیمیزین– اوبامیزین دولغون– زنگین سوز خزینه‌لرینین آچیر آغیر قاپیلارینی، هارای سالیر، داد قوپاریر:

میشوو، سنه قوربان اولوم،
منی مهمان ائیله‌دین سن.
یامان گونده، بد چاغیمدا،
منی پونهان ائیله‌دین سن.

رونق، انزاب، دیزه خنیل (= دیزج خلیل)، صوفیان، شبستر، کشکلان، بینیس... گلیر دورور گوزلونده بو کویمتی اوخویاندا، دینله‌ینده...

«قشم» موباریز بیرایگیددیر. او ایگیدجه سینه پهلوی‌نین ایستیبداد

عامیللریله قارشی موباریزه آپاریر، اونلارلا اوز به اوز دورور، اوُزو و عاییله‌سی پسیخولوژی جهتلردن ایشکنجه‌لره معروض قالیر، اثوین – انشیین و اثولاد – اوشاغین آتیر، داغلارا – دره‌لره جان قاچیریر: میشوو سنه قوربان اولوم، منی مهمان ائیله‌دین...

«میشوو» اونو سیلدیریم قایالارینین، مهربان قوینونا آلیب، ساخلاییر... اوقاینیکش، محبتلی «بینیس» لی‌لره اوزون توتوب دفعه‌لر دئمیشدی کی:

- «سیزه قوربان اولوم آی بینیس‌لی‌لر... قاچاق گزه‌ن گونلریمده، سحر گونش چیتلامامیش، سیز منیم خورد – خوره‌ییمی، آذوقه‌می، دینمز – سوُله‌مز گتیریب داغین دوُشونده قویوب گئدردینیز...»

« قشم » بولبول‌ایدی گول بوداغیندا ،

بئش ایل قاچاق اولدو میشو داغیندا ،

اوخوردوم بوسوُزو بابا باغیندا ،

آلقیش اولسون سنه ، قوجامان تبریز ،

او اوزون ایللر، آغیر آیلار – هفته‌لر ائلدن – اوبادان، قوهومدان – طایفادان آیری دوشوب، مجازاً یالقیز یاشاسادا، بیر آن‌دا تئللی‌سازی اوُزوندن آییرماییب، سازلی – سوُزلو دونیاسیندان آیریلمامیشدیر.

دردینی – ملالینی اصیل سیر داشی اولان، صدفلی سازیله بوُلوشدورموشدور و کسگین قلمی داییما سوُنولمز بیریانار داغ کیمی اود پوسگوروب، شوُعله چکمیشدیر:

عارف مجلیسینده ایمتاحان وئریب ،

شاعیر جرگه‌سینده ساناکئچمیشم !

اُرهنلر اوُیردیب منه ابجدی ،

مؤولامین الیندن باده ایچمیشم .

«قشم» قارتال قانادلی، یوکسکلره پرواز ائده‌ن خه‌یال فودرتینه مالک بیر سوُز اوستادی، ساز صنعتکاریدیر. او – سوُزلرینی قوشما فورماسیندا، هیجا وزنلرینده قلمه آلسادا، خه‌یال عالمینین گئنیشلییی، موختلیف ژانرلاردا ایفاده ائدیلن محبت و سئوگی شیرناقلاری، قلمیندن سوزولوب شعره چئوریلن سانباللی ائرلرینه تغزل بویاسی وورور!

بوندان باشقا، اوستاد عاشیقین شعرلرینین هر بیر میسرا عینذا مهارتله ترسم اولونموش تصویرلر اوخوجو و دینله‌ییجینی، شاعیرین اوجسوز – بوجاقسیز خولیا دونیاسیندا سئیره – سفره، سیاحته بوللاییر:

« مجنون » کیمی دیوانه‌یم ، من دوشموشم چوُللره ،

بولبول کیمی تفسده‌یم ، تامارزییام گوللره ،

آغلاماقدان گوُزوم یاشی دوُنوب جوشقون سئللره ،

قویما حسرت باخیم یولا ؟ گولعوذاریم ، دورما گل !

صنعتکار عاشیقیمیزین کیتابینی چاپا حاضیرلاماق اوچون، اوندان یادیگار قالان اُلیازمالاریندان، لئنته (نوار) یازیلمیش اوُلمز سسیندن و ائل – اوبادا ائل ائولادلارینین سینه دفتر لرینده، دیللرینده ازبر اولان سوُزلردن استفاده اولونوبدور.

ائله همین سندلردن و فاکتلاردان بوللو – سوللو ائل باباتیلاریدا اُلده ائدیلیب کی عاشیق قشم دوشدویو محنیسلرده بو باباتیلاری، اوُزو قوشدوغو باباتیلارلا یاناشی، کسمه شیکسته، قارا باغ شیکسته‌سی و دیگر هاوالاردا چالیب – اوخویاردی.

اوستادین خاطیره‌سینی عزیز توتاراق، اونون اوخودوغو باباتیلار،

ائل‌لری گولسه من گولرم

دلی کونلوم باتماً غمه
ائل‌لر گولسه من گوله‌رم
شیدا بولبول جه‌جه وورسا
گول‌لر گولسه من گوله‌رم

□

درس وئریب کامیل اوستادیم
وار خلق ایچره تمیز آدیم
خوش‌بخت یاشاسین ائولادیم
دیل‌لر گولسه من گوله‌رم

□

سو دایانار «قورو گوُلده»
منه دولانار چنلی بئلده
«قشمین» گزدیگی ائلده
چوُل‌لر گولسه من گوله‌رم

من‌ده تورکم

آنام منه لایلای دئییب،
ائلیم‌تور کدور، من‌ده تورکم.
سود وئریب، منی بسله‌ییب،
دیلیم تورکدور، من‌ده تورکم.

□

بال دادی وار ممه‌سینده،
اوره‌ک جوشور سینه‌سینده،
اونون غملی نغمه‌سینده،
گولوم تورکدور، من‌ده تورکم،
دیلیم تورکدور، من‌ده تورکم.

□

کتابلاردا سوزوم قالدی،
من قوجالدیم ایزیم قالدی،
یوردوموزدا گوُزوم قالدی،
ائلیم تورکدور، من‌ده تورکم،
دیلیم تورکدور، من‌ده تورکم.

ناصر منظوری

قاراچوخا

قاتار میانا ایسگاهیندان گۆن باتانا ساری یاواش ـ یاواش یۆلا دۆشجه‌یین، سن پنجره دالیسینا گلدۆن. اۆگۆز قنشرینده‌کی تۆپ ایشیغا باخدون. شهرین چیراغ لاری بنه‌ک ـ بنه‌ک چیرپیلدایپردی. ایراقلانیردی، جیتیرتیسی دا چیخمیردی. گینه ده قاتارا، قاتارداکی لارا مغرور ـ مغرور باخیردی. گینه ده شهرلیک قیبه‌دین کنده وئرمیردی[1]. اۆز ایچینده قیوریلیردی. سایمازدان سۆسوردو.

۱ـ شهرلی‌لیی کندلی‌لیکدن اۆستون تۆتوردو.

چیرلتی‌لاری داغ‌لار دالینِدا دالدالاندی. شَهَرین مغرُور باخیشی قارانلیقدا ایتدی.

ساهات اوْنا یاخینلاشیردی. گئتدیکجه، قاتارین ایچی های ـ کوْیدەن آریتیردی. سایخاشلانیردی. داغ‌لار ـ آرا، گئتدیکجه، گئجه‌نین دریئنلییی بیر قوُیو تکین درینله‌نیردی. پئنجره دالینِدان قارانلیق‌لارا گوْز تیکن‌لرین عالمیندن نه‌لر کئچیردی. اوْخ باتمایان قارانلیقدا، داغ‌لار پیرپلدایپردی. داغ ـ دره‌نین بوُر ـ بوُجاغی، بوْی ـ بوُخونو، اوُزاق خاطره‌لردن باش قوْوزویوردو. ائله‌بیل، گوْزه چارپیردی. "تاتاتاخ، تاتاتاخ، تاتاتاخ". قاتار پیرغانیردی. هر بیر "تاتاتاخ" سسی‌نین، ائله‌بیل، بیر قارانلیق قاپی آچیلیردی. سوْرا اوْ بیریسی. سوْرا اوْ بیریسی ... دال ـ با ـ دال، دابان قیرما.

قاتارین گئدیشی اوُجا بوْی کامالی یادوُوا سالیردی. اوُجا کامال قاتار یوْلونون آواراسی اوْلموشدو. جان آتا ـ آتا دوْشموشدو بوُ یوْلا. تبریزدن تئهرانا، تئهراندان تبریزه، آیاق‌لارین سوْروتله‌یه ـ سوْروتله‌یه یوْل اوُزونو، یوْل‌لار اوُزونو گئده‌ردی. اوْنون گئدیشی باشا چاتمایان بیر گئدیش ایدی. خیال چاتمایان بیر اوُزاق یوْل‌لاری باشا ووُراردی. گئت‌ها گئت گئده‌ردی. اوْنون اوُزون ـ اوُزاق یوْل گئتدیسیندن هئچ کس باش چیخاردا بیلمزیدی. دوْغروسو، "قاتاردان یئیین گئدیر بوُ اوُجا کامال" دئیه‌ردیلر. بعضی مسافرلر: "هر ایسگاها گئتدیک اوُجا کامالی اوُزوموزدن قاباق اوْ ایسگاهدا گوْردوک" دئیه‌ردیلر. ائله بیل جانی دمیر

اوْندان جان آختارپردی اوُجا کامال.

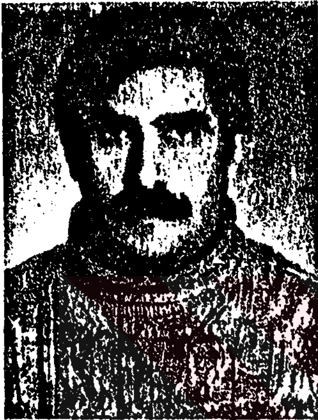
دمیر یوْلو چکیلن چاغدا، اوْ "دوْگو ایلی"نین[۲] زوُو ـ ها ـ زوُو چاغیندا اوُز اوْغلونو الدن وئردی. تزه بیر ایگید ایدی. توْنولون زاوالیندا، زاوال آلتیندا قالدی. اوْ اوْلدو بوُ اوْندو، دمیر یوْلونا باغلی قالدی. ها ائله بوُ دمیر یوْلوندا جان آتا ـ آتا آتالانی ایتیک آختاردی.

هر ایکی ـ اوْچ آغاجدان بیر، بیر ایسگاه وار. اوُجا کامال تبریزدن تئهرانا بوْتون ایسگاه‌لارین آدینی بیلردی. شوُخلوق دیبلدی. اوْ اوْلاری بیر ـ بیر گوْرموشدو. سانکی اوُز الی‌نن قویموشدو. کنده تاپیلان چاغدا دا، گئنه، دمیر یوْلونون ایسگاه‌لارینی سایاردی. کندی باشدان بوْیا آددیملایاردی. آددیملایاردی ایسگاه سایاردی. اوْ ایسگاه سایان چاغدا سن ماراقلاناردون، ایلاه تئهراندان باشلاییب تبریزه ساری گلنده. ایلاه میانادان کئچیب ماراغایا ساری "میانا، قره‌نقو، شیخ صفی، بابک، خوْراسانلی، صائب، آتش بغ، هشته‌ری، سره‌جوُ، خره‌جوُ ..." دئیه‌نده.

سره‌جو ـ خره‌جودان اوْیانا یدوُندا قالمازیدی. آخی سره‌جو، خره‌جو آدلانمیش ایسگاه‌لار ایدیلار. همه‌شه سره‌جو خره‌جو آراسیندا قار پوْفله‌ییب دمیر یوْلونو اوْرتَردی. قاتار یوْلو باغلاناردی. اوْنا گوْره ده سره‌جو ـ خره‌جونو مسافرلر یاخشی تانیباردی. اوُجا کامال ایسگاه‌لارین آدینی سیجیرله‌ین چاغدا، سنون ذئیهنون سره‌جو خره‌جو آدلارینِدا دایاناردی. آمما شیخ صفی سیزین اوُز ایسگاهیز ایدی.

۲ـ دوْگو ایلی = یادلاردا قالان باهالیق ـ قیتلیق بیر ایل

اردبیل

جلیلی

دوغوم ایل ۱۳۲۵

خیاط لیق شغلی ایله گذران ائدن نادرجلیلی وند ۱۳۲۵ نجی ایلده اردبیل شهرینده دنیایه گؤز آچدی.
جلیلی ابتدائی‌دوردونجو کلاسا قَده‌رتحصیل آلدی لاکن خانواده‌سی‌نین یوخسول اوٌلدوغودا کوٌره‌دا ها مدرسه‌یه گئتمگه امکان تاپما دی‌وتحصیل دن ال کوٌتوردو .
۱۳ یاشیندان چوٌرک تیکانی آیاغینا باتدی واوگوٌندن ایندی‌یه دک ایشله‌ییر .
جلیلی جوانلیق چاغلاریندان شعردئمگه باشلادی و"جلیلی"تخلصین اوٌزونه انتخاب ائتدی .
اوٌنون ایندی قیرخ‌بیریاشی قورتاریردئدیگیمیزکیمی بیر دَرزی دکانیندا شاگردچیلیک ائله مکله گذرانین کئچیردیر .
نمونه‌ایچون جلیلی نین ایکی شعرین بورادا گتیریریک :

هؤرومجك تورو

یوخسوللوق قیشیندان چلغالانمیشدیم
کؤنلرین بیرگؤنو غم پالازیندا
ائنبشدن ـ یوخوشدان قالخیب‌انیردیم
کاهدا بوغولوردوم فیکر آرازیندا

دویغو اؤلکه‌سینه حاکم اولاندا
شاعری اینجلدیر، اینجه‌خیاللار
اؤن اوچون سؤزودور قدرقیمتلی
بوینوندا پاریلدار سؤزده‌ن مداللار

دوزلوک ساحه‌سینده چالیشان قلم
یاشاسین دنیادا شهرتلی اولسون
انقلاب اوغروندا توکولن قانلار

شاعرین ایشیدیر فیکر ائدیب یازماق
قالمیشام سؤزلری باشلییام هاردان
یئنه‌گئچمیش زامان چیخیریادیمدان
قورخورام قولاقلی، دامدان ـ دوواردان

آمما بیردن بیره دویورام دهرین
انقلاب عصریدیر ظالم‌لر قاچیب
قلم قولاغینا خیالیم دئییر:
قارانلیق کؤچوبدور ایشیقلیق ساچیب

گؤزدؤلاندیریرام اؤیان بویان
بیرکپه‌نک حالین نظریم آلیر

اردبيل

بقا

دوغوم ايل ۱۳۴۸

کاظم نظری، ولی‌الله اوغلو ۱۳۴۸ نجی ايلده اردبيل ديارينده آنادان اولدو ۱۳۶۳ نجی ايلدن شعر يازماغا باشلادی.

کاظم نظری شعرده "بقا" تخلص ائدير، نظری نين ايکينجی کلاسا قده‌ر تحصيل ائله‌ييب دير.

بقا غزلده اؤز طبعيني سينا ييرودئمک کی بو صنعتده اؤز قدرينه گؤره احساسلی غزللر يارادير.

اونون کؤنوده خوش کئچمه‌سه، قلبينده اولان سئوکی و محبّت شعرلرينه جلا واره‌کينه دفا باغيشلاييرويا زديغی غزللرده اوستـ ـه اوسته موفق شاعردير.

اونون ايکی "خوشدور" و "اورک سؤزو" غزللرين اورنک کتيريريک تا اوخوجولار يميزا اونون طبع نين قدرتينه واقف اولسونلار.

خوشدور

جانان آیاغی آلندا قالان، جان اولا خوشدور
پیمان ازل اوسته آخان، قان اولا خوشدور

جانان سیزاولان یئرده داها جان نه یه لازم
جان اولماسادا وصلت جانان اولا خوشدور

شبنم دوزولر نرگسین اوستونده سحرلر
یعنی گوزوموز، هجریده گریان اولاخوشدور

اوخلور مژه وین هر بیری مین تیردن آرتیق
گونلومده بومنوالیله شان شان اولاخوشدور

اوزگونچوکی ایسترگئچه عشقین ده نیزیندن
دریاده "بقا" دالغالی طوفان اولاخوشدور

اورك سوزو

گونلومداها سنده ن سورا خندان اولار؟ اولماز
بولبول قفسه دوشسه خوش الحان اولار؟ اولماز

آغلار گوزومون یاشینی سن سن سیلن ای دوست
آغلا گوزه سنده ن سورا درمان اولار؟! اولماز

گوزلرسنی گوزلرگوزه لیم گوزله ییره م من
هر بیرقارا قاش گوزمنه جانان اولار؟! اولماز

یوخدوردوزومومو نزه جا ای گول، داها منده
لایق اودوو ا یانماقا بوجان اولار؟ اولماز

سینه م هدف اولموش صف مژگا نیوه ای شوخ
تاب ائتمه گه بوسینه ده امکان اولار؟! اولماز

اغیار یله گزمکده نگاریم نه گوروبسن
بیرسو یله بو محنتده گونول قان اولار-اولماز؟

بوآیریلیغین دردینه دوزمک نه چتیندیر
امیدوصالیله او، آسان اولار؟ اولماز

هجرانیده قان یاشی جوشور گوز بولاقیندان
گوزیاشی "بقا" نین "دونوب عمان اولار- اولماز؟

اودلی سوزلر

تبریزین !

نقدر واردی باشیندا بلاسی تبریزین ؟ !
بلاتیلن قویولوبدی بناسی تبریزین
گیلان زمین کیمی باران غم یاغیر گویدن
اورکلری سیخیری بو هواسی تبریزین
نه‌لر گلیب باشینا بولمورم نه‌لر گله جاق
قوتولمیوب هله گویا قضاسی تبریزین
بلا گلنده قاباقجا بیـزیم دیـاره گلـر
مگر بیراوزگه خدادی خداسی تبریزین
گهی اورس گلی تبریزه ، گاه عثمانلی
غریبـه ایشلـیری مهمانسراسی تبریزین
بوسرزمین اولوب ایران زمینه پرچمدار
گرک چکه بودی باران جزاسی تبریزین
ایدیب جوانلارینی بیر به بیر فدای وطن
قرا گیب هله واردی عزاسی تبریزین

بقالین هجوینده

هامودان قاباق من تاتیردیم سنی   نه آلدون نه ساتلدون که اولدون غنی
بی‌ایله پسارافینی قاتدون یاغا   بو نوعیله سنده قازانسدون آغا
اویولدان گئدیب حجه‌قیلدون‌نماز   سن ای مؤمن پاک و گردن دراز
ئوزیوی بوخاخدان کنسار ایلمه   قاباقجا ئوز عیبون ده عسار ایلمه

بیزی یورما بیجا یئره، قیل کرم
« مزن بی تأمل بگفتسار دم »

قرمانج

گلیر تکلمه هرکس بقدر قوهٔ خویش
کی برگ سبزدورعالمده تحفهٔ درویش
گتیردی پای ملخ مور چون حقیرانه
هدیه خوش گورونوب حضرت‌سلیمانه
اولاندا یوسفه مصرین خرید بازاری
کی بیر کلافله اولموشدیلار خریداری

یوخدی متاع شعره مشتری

ای دل بو خلقه دردیوی اظهار ایله مه
دردون خدای قسادره ده ، عار ایله مه
یا دردیوی خدایه ده ال چک بوخلقدن
یا خلقه ده خسدا آدین اقسوار ایله مه

قوم و قبیله دن داهی بو دردیوه علاج
ائتمزله، بی‌جهت ئوزیوی خوار ایله مه
اونلار کسه ادعای رفاقت ایسدر سنه
خوابیسده دشمنوندوله بیسدار ایله مه
اود دوتسا یانسا خرمن‌صبرون دایان گلن
یانسین ، اماندی خلقی خبردار ایله مه
الله همیشه محسرم اسسرار دور سسنه
هرگز بو خلقی محسرم اسرار ایله مه
ایدل ! خسدای قادریلن اولگلن رفیق
نساکس جماعتی اوزیسوه یسار ایله مه
ایدل! یامان گونون بیلیسن‌عمری آزاولی
ای خونجگر چوخ آه شرربار ایله مه
هرناکسین یئمه چورگین ، چکمه منتین
وجدانی بورجلی ، خلقی طلبکار ایله مه
نفسین سؤزون قبول ائله‌مه عقله تابع‌اول
عالمسده سر بلنسد یاشا ، عار ایله مه
یوخدی متاع شعره بو ایراندا مشتری
اشعسار یازماغی ئوزیوه کسار ایله مه
اولادون اولسا قوی گله «حداد»آل وئره
بدبخت اولار یازیقدی صنعتکار ایله مه

